ZBORNIK RADOVA
COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

Бесједа

BLC

Zbornik radova Mediji i ekonomija 2019.
Collection of scientific papers Media and economy 2019.

Izdavač/Publisher:

Banjaluka

Banjaluka College

Za izdavača /For Publisher :
Danilo Novaković

Urednik zbornika / Editor in Chief:
prof. dr Svetlana Dušanić – Gačić

Recenzenti:
prof.dr Miloš Babić, Srbija
prof. dr Goran Dašić, Srbija
doc. dr Aleksandra Brakus, Srbija
prof. dr Mihajlo Manić, Srbija
prof. dr Marija Boban, Hrvatska
prof. dr Željko Mirjanić, BiH
prof. dr Lidija Stefanovska, Makedonija
prof.dr Rajko Macura, BiH
prof. dr Simeun Vilendečić, BiH
prof. dr Iva Konda, Slovenija
prof. dr Barbara Rodica, Slovenija
prof.dr Nenad Novaković, BiH
prof.dr Mladen Mirosavljević, BiH
prof. dr Malči Grivec, Slovenija
prof.dr Vanja Šušnjar Čanković, BiH
prof. dr Svetlana Dušanić Gačić, BiH
prof.dr Ljiljana Stojanović Bjelić, BiH
prof. dr Branka Savić, BiH
doc. dr Slavica Išaretović, BiH
doc. dr Zorana Agić, BiH
mr Vesna Đurović, BiH
ma Darka Herbez, Bugarska
ma Slađana Pavlović, Crna Gora
mr Daniela Karadakov, Makedonija

Lektor /Lector:
Višnja Tatić - srpski jezik, Vesna Đurović- engleski jezik

Copyright © BLC 2019

ZBORNIK RADOVA
Collection of Scientific Papers

Međunarodna naučna konferencija
Mediji i ekonomija

International Scientific Conference
Media and Economy

20. septembar, 2019

BLC
Banjaluka, 2019.

Sadržaj

Mediji

MOŽDANA FILTRACIJA U KOMUNIKACIJI
Branislav R. Tanasić 11

ŠIRENJE GOVORA MRŽNJE POZIVAJUĆI SE NA SLOBODU GOVORA - IDENTIFIKACIJA I ANALIZA ONLINE PORTALA KOJI ŠIRE GOVOR MRŽNJE
Sanela Porča 15

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ МОГУЋНОСТИ МЕДИЈА У СУЗБИЈАЊУ ТЕРОРИЗМА
Хатиџа Бериша, Жељко Гајић, Срђан Николић 23

МОРАЛНИ ИЗАЗОВИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И САВРЕМЕНЕ ЕТИЧКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ КРИТИЧКЕ ПЕДАГОГИЈЕ
Драгор Заревски 40

ODGOVORNOST MEDIJA PREMA JAVNOSTI
Svetlana Dušanić – Gačić 47

ОДНОС АНТРОПОЦЕНТРИЗМА И ХОЛИЗМА КАО АНАЛОГОН ЕКОЛОШКЕ ЕТИКЕ И ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ
Станислав М. Томић 54

KORIŠTENJE DIGITALNIH MEDIJA U OBRAZOVNOM PROCESU VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA U BOSNI I HERCEGOVINI
Sreten Tešanović, Lazo Kukobat, Nataša Šobot, Bojan Hrstić 61

IDENTIFIKACIJA I ANALIZA ONLINE PORTALA KOJI PROMOVIŠU MEDIJSKU PISMENOST PUTEM FACEBOOKA
Seid Jusić 69

MEDIJSKE KOMPETENCIJE U ŠKOLI
Sanda Milošević 77

МУЗИКА КАО НАСТАВНО СРЕДСТВО У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА
Дарка Хербез 85

THE ROLEOF NEW MEDIA IN THE HUMAN RESOURCES RECRUITMENT AND SELECTION PROCESS
Branislav Sančanin, Sofija Sančanin 95

УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТ ЗАВИСНОСТИ НА МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ МЛАДИХ
Михајло Манић, Слободан Симовић 104

БИБЛИОТЕЧКО – ИНФОРМАЦИОНА ДЈЕЛАТНОСТ У ЕРИ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ КРОЗ ПРИЗМУ МАРКЕТИНГ МИКСА
Александра Броћета.....112

ШТАМПАНИ МЕДИЈИ-НА ПРЕЛАЗУ ОД СТАРОГ КА НОВОМ
Маја Војиновић, Нада Торлак 129

Ekonomija

REFORME, PROBLEMI I BUDUĆNOST EUROPSKE UNIJE
Željko Petrović 137

PROFITABILNOST BANAKA KAO USLOV DUGOROČNE STABILNOSTI BANKARSKOG SEKTORA REPUBLIKE SRPSKE
Vitomir Slijepčević, Kenan Galijašević..... 145

TRG STANOVANJSKIH NEPREMIČNIN V SLOVENIJI PO GOSPODARSKI IN FINANČNI KRIZI
Malči Grivec..... 156

OBRAZOVANJE U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA
Veljko Đukić, Ognjen Đukić, Biljana Đukić..... 166

ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKOG BILANSA BOSNE I HERCEGOVINE
Vanja Šušnjar Čanković, Zorana Agić..... 178

POLITICAL-LEGAL PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT OF THE FORMER REPUBLIC OF YUGOSLAVIA
Slobodan Petrović , Andrija Blanuša.....191

ТУРИСТИЧКА ДЕСТИНАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ НОСИОЦА ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ
Славољуб Вујовић, Јелена Премовић, Рајко Мацура 198

ПОСЛОВИ У НАДЛЕЖНОСТИ ФУНКЦИЈЕ КОРПОРАТИВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ
Слободан Симовић, Михајло Манић 205

ZNAČAJ OBJEKTIVNOG FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA U USLOVIMA GLOBALIZACIJE
Ljubiša Ševkušić..... 231

ISHODI UČENJA U OBRAZOVNOM I RADNOM KONTEKSTU
Rajko Macura, Nenad Novaković, Slavoljub Vujović 238

UPOTREBA KOLABORATIVNIH ALATA ZA PODRŠKU GRUPNOM DONOŠENJU ODLUKA
Mrkaljević Muhamed *249*

КЉУЧНЕ ОДРЕДНИЦЕ ЕКОЛОШКОГ МЕНАЏМЕНТА У РАЗВОЈУ ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ
Милан Нововић, Јованка Поповић, Наташа Марјановић *261*

POGLED NA ZNAČAJ I AKTUELNOST RAČUNOVODSTVENIH INFORMACIONIH SISTEMA U SAVREMENOM POSLOVNOM OKRUŽENJU
Aleksandra Mitrović, Marko Milašinović *270*

EKONOMSKA OPRAVDANOST ANALIZE CRP-a U ODNOSU NA ANALIZU LEUKOCITA KOD AKUTNIH UPALNIH PROCESA GORNJEG RESPIRATORNOG SISTEMA
Galijašević Kenan, Slijepčević Vitomir, Tešanović Sanja, Tešanović Sreten, Jahić Mirza *277*

ETIKA KAO PRETPOSTAVKA OBJEKTIVNOG FINANCIJSKOG IZVJEŠTAVANJA I RAZVOJA RAČUNOVODSTVENE PROFESIJE
Jozo Piljić *288*

Mediji

Pregledni rad
UDK 316.774:159.947.3
DOI 10.7251/BLCZB0219011T
COBISS.RS-ID 7634200

MOŽDANA FILTRACIJA U KOMUNIKACIJI

Branislav R. Tanasić[1]

SAŽETAK

Savremeni čovek je svakodnevno izložen brojnim i raznovrsnim informacijama. Mozak se od najezde poruka brani filtriranjem, odnosno aktivira mehanizam kojim se vrši trijaža informacija; prigušuju se sadržaji koji ne privlače pažnju ili u potpunosti potiskuju, dok se interesantni inputi stavljaju u fokus pažnje, čak se mogu pojačati. Ovaj proces je veoma važan jer se samo sadržaji koji su predmet pune pažnje memorišu, ostali podražaji prolaze nezapaženo kao da se nisu desili. Kako to ljudski mozak reaguje kao urođeni Adblocker? Kada korteks primi neku vrstu informacije koju smatra prioritetnom, šalje povratni signal delu poznatom kao talamički retikularni nukleus-TRN. U saradnji s asocijativnim korteksom (preko talamokortikalno-talamičke petlje), talamus može obaviti modulaciju primljene informacije povećanjem esencijalnih signala. Mozak mora neprestano da vrši filtraciju važnih, odnosno sadržaja koji su interesantni, od nebitnih, ometajućih interferenci. Stoga treba imati na umu da se memorišu samo sadržaji koji su interesantni i koji vezuju punu pažnju.

Ključe riječi: *komunikacija, informacije, moždana filtracija*

ABSTRACT

Modern man is exposed to numerous and varied information on a daily basis. Exposed by such huge quantities of messages, the brain is protected by filtering, that is, it activates the mechanism by which information is triaged; unattractive content is muffed or completely suppressed, while interesting inputs are the focus of attention, they can even be amplified. This process is very important because only the contents that are the subject of full attention are memorized, other stimuli go unnoticed as if they did not occur. How does the human brain react as an innate Adblocker? When the cortex receives the kind of information it considers to be a priority, it sends a feedback signal to a part known as the thalamic reticular nucleus-TRN. In conjunction with the associative cortex (via the thalamocortical-thalamic loop), the thalamus can perform the modulation of the information received by increasing the essential signals. The brain must constantly filter the important, that is, the content of interest, from irrelevant, disruptive interferences. Therefore, it should be remembered that only content that is of interest and that binds full attention is stored.

Keywords: *communication, information, brain filtering.*

UVOD

U visoko urbanim sredinama odvijaju se veoma dinamična dešavanja, razne informacije su na svakom koraku, tako Hood konstatuje izuzetnu količinu promotivnih poruka

1 Fakultet za menadžment – FAM, Sremski Karlovci, Srbija, Email: tanasicbrana@yahoo.com

kojima su izloženi građani SAD-a za vreme 17 časova dnevnih aktivnosti: „Tokom tipičnog dana, prosečan Amerikanac vidi preko 5000 reklama" (Hood, 2005: 119-120). Jednostavnim računom dolazi se do podatka o 294 informativne poruke po času, odnosno gotovo pet poruka svakog minuta! Šta od tako velikog broja informacija uopšte dolazi do svesti, u kojoj meri može da privuče pažnju pojedinca i utiče na ponašanje i odlučivanje? Sve s nas feramozga se od najezde informacija brani filtriranjem, nepropusnom barijerom za nevažne podatke u koje se najčešće svrstavaju i promotivni sadržaji. Zašto su neke promotivne poruke delotvorne, dok ogromna većina završava na deponiji svesne percepcije, odbačene proceseom selekcije? Sprovedena istraživanja otkrivaju da kreativne i atraktivne reklame privlače pažnju i vode ka pozitivnim stavovima o proizvodima koji se prodaju (Reinartz&Saffert, 2013: 5).

Ovaj rad je kratak osvrt na neurofiziologiju mozga, obrazlaže zbivanja u glavi potrošača u prvom redu mehanizam odbacivanja nedovoljno interesantnih sadržaja.

KOMUNIKACIJA

Komunikacija je derivat latinske reči *Communicio* što znači *deliti* (Harper, 2019). Komunikacija u svakodnevnom životu je sveobuhvatan uvod u međuljudsku komunikaciju i različite kontekste – kako lične tako i profesionalne – u kojima se odvija komunikacija i interakcija (Devereaux at al. 2014: 464). U svojoj knjizi *Poslovna etika i komuniciranje,* Miljević iznosi podatak da su još daleke 1976. god. Dens i Larson nabrojali nekih 126 definicija komunikacije (Miljević, 2010: 235). Stoga bez zalaženja u detaljniju analizu, može se reći da u širem smislu, savremena komunikacija podrazumeva simbolički proces u kojem se stvarnost proizvodi, održava i transformiše, odnosno razmenjuju informacije, ideje, audio, video ili pisani sadržaji. Svaka komunikacija, uključujući i marketing komuniciranje, podrazumeva bar jednog pošiljaoca ili komunikatora, informaciju koja se prenosi i primaoca poruke ili recipijenta. Na prvi pogled čini se da je komunikacija jednostavan proces, ali u pitanju je vrlo kompleksna aktivnost, tokom koje se razmenjuju informacije kroz kontinuiranu aktivnost govora, slušanja i razumevanja. Da bi ovaj dvosmerni proces postigao uzajamno razumevanje potrebno je da recipijent poruke bude fokusiran na sadržaj poruke, odnosno da komunikator i poruka koju on odašilje budu predmet pažnje primaoca.

FOKUS PAŽNJE

U stvarnom trodimenzionalnom okruženju, u ljudskom mozgu postoje samo podaci registrovani čulima. Svi senzorni putevi, osim jednog fragmenta transdukcije mirisnih inputa, vode do korteksa preko talamusa. Tu se dolazni signali integrišu i zatim prenose u specifične kortikalne centre, gde obrađeni dobijaju puni smisao i razumevanje. Ova komunikacija je kontinuirana dvosmerna razmena informacija na relaciji korteks-talamus-korteks koji šalje povratni signal u thalamički retikularni nukleus-TRN. U zavisnosti od kvaliteta i interesa za određeni sadržaj, ta talamička struktura može aktivirati neurotransmiter GABA, (Gama-aminobuterna kiselina), te tako regulisati talamokortikalnu komunikaciju. GABA kao neurotransmiter funkcioniše tako što olakšava međućelijsku komunikaciju, ali može i smanjiti aktivnost određenih neurona, što ima širok spektar efekata. GABA moduliše primljene informacije pojačavanjem bitnih signala, dok manje važne informacije prigušuje ili potpuno gasi. Na taj način talamus bira informacije, stvara mogućnost da se

pojedinac u potpunosti usredotoči na objekat pažnje, to je neurološki proces filtriranja poznat kao *sensory gate,* senzorska vrata (Banich, 2004: 49-50). Psiholog Donald Broadbent je u svom radu *Perception and communication*, uspostavio i razvio koncept selektivnog moždanog procesa (Broadbent, 1958). Često se u literaturi pojavljuje primer koktel zabave (*Coctail party*), u objašnjenju ove pojave. Du Plessis u svojoj knjizi *The Advertised Mind*, objašnjava pojedinosti o tome kako se usredotočiti na ono što jedna osoba kaže kada istovremeno govore mnogi ljudi, efekat koktela. Soba je puna bučnih ljudi, opšti žamor, svi govore sličnim intezitetom. Dok jedva pratite sagovornika, neko u susednoj grupi izgovara vaše ime: „Nevoljno skrećete pozornost na osobu koja je spomenula vaše ime i slušajte nekoliko riječi tog razgovora. Ubrzo shvatate da ne govore o vama, nego o drugoj osobi sa istim imenom, istog trnutka se vaša pažnja vraća na sagovornika" (Du Plessis, 2005: 29).

Kako to ljudski mozak reaguje kao urođeni *Adblocker*? Kada korteks primi neku vrstu informacije koju smatra prioritetnom, šalje povratni signal delu poznatom kao talamički retikularni nukleus -TRN. To je tanak sloj neurona između talamusa i korteksa koji može funkcionisati kao pristupna vrata (McAlonan, Brown & Bowman, 2000: 8897). Kao što je već rečeno, TRN koristi neurotransmiter GABA za regulisanje talamokortikalne komunikacije i inhibiranje prenosa drugih manje zanimljivih signala iz talamusa u korteks. U saradnji s asocijativnim korteksom (preko talamokortikalno-talamičke petlje), talamus može obaviti modulaciju primljene informacije povećanjem esencijalnih signala. Stoga treba imati na umu da se mogu zapamtiti samo sadržaji koji su predmet pažnje. Sadržaj koji je odbačen filtracijskim procesom, za svjesnu komponentu mozga zapravo nije se dogodio. Ova selektivna obrada bihevioralno relevantnih senzornih inputa i potiskivanje nebitnih sadržaja, jedna je od osnovnih kognitivnih funkcija. Poznato je da talamički retikularni nukleus unosi senzorne informacije ka korteksu, ali osnovni mehanizmi ostaju nejasni. Otkrivena je uloga fermenta ErbB4 u regulisanju funkcije kortiko-TRN-talamičkog kola, odnosno petlje, kojim se reguliše osetljivost TRN na nivoima koji mogu podržati senzornu selekciju (Ahrens at al. 2015: 104-111).

Provedeno je istraživanje na miševima sa i bez ErbB4 kako bi se odredio njihov utjecaj na njihovu pažnju. Enzim ErbB4 normalno smanjuje utjecaj koji korteks ima na retikularnu jezgru, pa je bez ErbB4 kortikalna povratna veza na retikularni talamički nukleus jača, a time i veća supresija irelevantnih podataka, odnosno potencijalno njihovo potpuno odbacivanje (Lewis, 2015), dok je sposobnost da preusmere pažnju između sukobljenih senzornih inputa bila oslabljena (Ahrens at al. 2015: 104-111).

Različiti procesi pomažu fokusiranju na zanimljive zvukove, uključujući vizualne signale, i korišćenje oba uha za preciznije lociranje izvora zvuka. U bučnom okruženju, vizualne informacije koriste se istovremeno s audio informacijama. Većina ljudi gleda na osobu koju želi čuti i to pomaže. Jedno uho je usmjereno na željeni izvor, a drugo je monitor za poređenje pozadinske buke s onim što želimo slušati. Stoga je važno imati dobar sluh na oba uha, lakšese razlikuju glasovi različitih visina i tonova, u suprotnom komunikacija bi bila nemoguća u bučnom okruženju.

ZAKLJUČAK

Pošto mozak nema dovoljno kapaciteta da obradi sve senzorne informacije koje neprestano pristižu, određene grupacije ćelija u prefrontalnom korteksu specijalizovale su

sposobnost da potiskuju informacije manjeg značaja, odnosno inpute za koje u datom trenutku ne postoji interesovanje.Ova pojava se naziva moždana filtracija (*Brain filtering*) i omogućava fokusiranje na signale od interesa, potiskujući sve ostale.Cilj marketing komuniciranja je da ubedi potrošače da kupuju, čak da kreira nove navike i potrebe potrošača.Tako i svakodnevna komunikacija, prenošenje poruka, ideja, informacija suočava se sa problemom pažnje recepienta, zapravo koliko je fokusiran, ili želi da bude fokusiran na sadržaj kojem je izložen. Ova saznanja mogu biti od koristi, odnosno imati praktičnu primenu u kreiranju promotivnih poruka i potencijalnih problema koji nastaju usled selektivne obrade senzornih signala.

LITERATURA:

1. Ahrens Sandra, Santiago Jaramillo, Kai Yu, SanchariGhosh, Ga-Ram Hwang, Raehum Paik,
2. Cary Lai, Miao He, Z. Josh Huang, Bo Li, (2015), *ErbB4 regulation of a thalamic reticular nucleus circuit for sensory selection,* Natural Neuroscience, 18 (1) pgs. 104-111
3. Banich T. Marie, (2004), *Cognitive neuroscience and neuropsychology* (2nd Edition) Boston, Houghton Mifflin Company, pgs. 49-50
4. Broadbent E. Donald, (1958), *Perception and Communication,* Oxford, Pergamon press
5. Du Plessis Erik, (2005), *The Advertised Mind, the ground-breaking insights into how our brains respond to advertising*, London, Millward Brown
6. Devereaux Ferguson, Lennox-TerrionJenepher, Ahmed Rukhsana, JayaPeruvemba,(2014), *Communication in Everyday Life: Personal and Profesional Contexts,* Canada, Oxford University Press, p. 464
7. Harper Douglas, (2019), *Online Etymology Dictionary – comunication*, [online] https://www.etymonline.com/word/communication
8. Hood M. John, (2005), *Selling the dream: Why Advertising is Good Business*, Westport, Praeger Publishers
9. Lewis Jordan Gaines, (2015), *This Is How the Brain Filters Out Unimportant Details, https://www.psychologytoday.com/gb/blog/brain-babble/201502/is-how-the-brain-filters- out-unimportant-details*[online]
10. McAlonanKerry, Verity J. Brown, & Eric M. Bowman, (2000), *Thalamic Reticular Nucleus Activation Reflects AttentionalGatingduring Classical Conditioning, The Journal of Neuroscience*, 20 (23): 8897–890
11. Miljević I. Milan, (2010), *Poslovnaetika i komuniciranje*, Beograd, UniverzitetSingidunum
12. Reinartz Werner &Saffert Peter, (2013), *Creativity in Advertising: When It Works and When It Doesn't Harward Business Review,* June2013, pgs. 3-8 Harvard BusIness School Publishing Corporation.

Originalni naučni rad
UDK 342.727:316.647.5/.8
DOI 10.7251/BLCZB0219015P
COBISS.RS-ID 7634200

ŠIRENJE GOVORA MRŽNJE POZIVAJUĆI SE NA SLOBODU GOVORA - IDENTIFIKACIJA I ANALIZA ONLINE PORTALA KOJI ŠIRE GOVOR MRŽNJE

Sanela Porča[1]

SAŽETAK

Svakodnevna pojava širenja govora mržnje putem medija u Bosni i Hercegovini uglavnom je zasnovana na nacionalizmu. Svakodnevno se putem određenih medija propagira međunacionalna netrpeljivost čiji krajnji cilj je nastavak i dovršetak ratnih planova. Jasno je da takav trend održava trenutno stanje i poziciju sva tri nacionalna politička lobija i da su najvjerovatnije te politike finansijeri i organizatori takvih medijskih projekata. Obzirom da ne postoji ni jedan poseban zakon koji reguliše i kažnjava govor mržnje na online platformama, jasno se uočava iskorištavanje tog stanja za ostvarivanje političke koristi. Fokus ovog rada bit će identifikacija i analiza portala koji šire govor mržnje na društvenoj mreži facebook. Facebook je najposjećenija online platforma u Bosni i Hercegovini, pa je iz tog razloga fokus usmjeren na nju. Facebook je pogotovo specifičan zato što otvara mogućnost dvosmjerne komunikacije te se mogu analizirati reakcije korisnika na plasiranje određenih tekstova koji promoviraju govor mržnje. Identifikacija portala koji šire govor mržnje te njihova analiza ima za cilj ukazati na kontekst i ulogu tog alata u rukama političkih elita. Rad sadrži zakonodavni i institucionalni okvir koji se odnosi na slobodu govora i zloupotrebu slobode govora kroz govor mržnje. Govor mržnje je svaki oblik izražavanja koji širi, potiče, promoviše ili opravdava rasnu, nacionalnu ili bilo koju drugu mržnju po osnovu različitosti koje postoje među ljudima.

Ključne riječi: *zloupotreba slobode govora, govor mržnje, online portali*

ABSTRACT

The daily occurrence of spreading hate speech through the media in Bosnia and Herzegovina is largely based on nationalism. Every day, through certain media, propagates inter-ethnic intolerance whose ultimate goal is the continuation and completion of the war plans. It is clear that such a trend maintains the current state and position of all three national political lobbies and that they are most likely to be financiers and organizers of such media projects. Given that there is no specific law regulating and punishing hate speech on on-line platforms, it is clearly seen the exploitation of this condition for political gain. The focus of this paper will be the identification and analysis of a portal that spreads hate speech on the social network facebook. Facebook is the most widely-visited online platform in Bosnia and Herzegovina, and for that reason it focuses on it. Facebook is particularly specific because it opens up the possibility of two-way communication and can analyze the user's reactions to the placement of certain texts that promote hate speech.

1 Doktor medijskih i komunikoloških nauka iz oblasti medija, Profesor razredne nastave u osnovnoj školi

Identifying a portal that spreads hate speech and their analysis aims to point to the context and role of this tool in the hands of political elites. The paper contains a legislative and institutional framework for the freedom of speech and the abuse of speech freedom through hate speech. Hate speech is any form of expression that expands, encourages, promotes or justifies racial, national or any other hatred based on the differences that exist among people.

Keywords: *Abuse of Freedom of Speech, Hate Speech, Online Portals*

UVOD

Opće poznato je da govor mržnje u Bosni i Hercegovini nije rijetka pojava, kada uzmemo u obzir svakodnevno medijsko izvještavanje netrpeljivosti u državi koja već ima naslijeđe ratnih sukoba i koja je i dalje duboko podijeljena po etnonacionalnim linijama. Jako bitno je napomenuti i imati na umu da je većina govora mržnje u Bosni i Hercegovini, između ostalog, zasnovana na nacionalizmu. Društveno stanje se odražava sve više i u online prostoru, koji sve više dobija odliku i može se opisati kao prostor haosa, obzirom da ne postoji niti jedan poseban zakon koji bi regulisao i kažnjavao govor mržnje, a već postojeća zakonska rješenja u krivičnim zakonima nisu adekvatna i potrebno ih je mijenjati. Sve više ovakvo stanje na nivou države, ali i šire, dovodi do opće prihvatanja i nereagovanja na zločine počinjene iz mržnje i govora mržnje, što svakako zaslužuje najoštriju i najstrožiju osudu.

Cilj i zadatak ovog rada je identifikacija govora mržnje s ciljem usmjeravanja pažnje institucija i podsticaja na pravno djelovanje u okviru zakonske regulative kako bi se sankcionisale uvrede i omalovažavanja usmjerena prema određenim grupama ili pojedincima.

Identifikacijom i analizom portala koji promovišu govor mržnje ima za cilj usmjeriti pažnju relevantnih institucija na zakonsko rješavanje ovog problema. Važno je naglasiti da neki portali koji djeluju u online medijskom prostoru Bosne i Hercegovine nisu registrovani na području Bosne i Hercegovine.

Govor mržnje se može definisati kao izražavanje koje sadrži poruku mržnje ili netrpeljivosti prema nekoj nacionalnoj, rasnoj, vjerskoj ili etničkoj grupi ili njenim pripadnicima. Pored već navedenih kategorija, govor mržnje svakako obuhvata i govor koji je usmjeren ka stvranju mržnje i netrpeljivosti prema drugom polu i seksualnoj opredjeljenosti, uključujući i netrpeljivost prema različitom političkom i drugom mišljenju.

Termin *govor mržnje* se shvata kao svaki oblik izražavanja, koji širi, potiče, promoviše ili opravdava rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam i druge oblike mržnje na temelju netolerancije, uključujući netoleranciju izraženog agresivnog nacionalizma i etnocentrizma, diskriminaciju i neprijateljstvo prema manjinama, migrantima i ljudima imigrantskog porijekla, navodi se u preporuci Komiteta Vijeća Evrope br. R (97)20 o *govoru mržnje* koja je usvojena 1997.

PROCES REGULACIJE GOVORA MRŽNJE U ONLINE PROSTORU

Kada je u pitanju proces regulacije govora mržnje na internetu treba imati u vidu da je u pitanju još uvijek nepotpuno razvijen normativni okvir. Kada je Jakubović analizirao regulatorni okvir za „nove medije" primijetio je da on prolazi kroz određene pravilnosti kada su u pitanju pravne i političke reakcije na njegov razvoj. On je izdvojio njegove četiri faze.

a) u prvo vrijeme nema nikakvih reakcija;

b) zatim se pokušava sa asimilacijom novog medija u pravni okvir razvijen za stare medije;
c) slijedi priprema novog zakonskog okvira i vodi se diskusija prilagođena novom mediju;
d) na kraju stupa na snagu novi pravni okvir.[2]

Naravno, prve dvije faze razvoja su već davno prevaziđene, dok se u međuvremenu dosta uradilo na finalnom definisanju novog pravnog okvira, kojeg prati usklađivanje nacionalnih zakonona. Ovakav pogled na razvoj regulacije novih medija primjenjiv je na razvoj pravnog okvira koji se tiče regulacije komunikacije putem interneta. Budući da je sadržaj koji se reguliše na internetu iste vrste kao i u tradicionalnim medijima, kada je u pitanju sam govor mržnje i sloboda izražavanja, primjenjive su iste norme prethodno razvijene za stare medije.

Za potrebe analize regulatornog okvira govora mržnje putem interneta poslužiću se komparativnom analizom regulacije medija masovne komunikacije koju je predložio MekKvejl kroz šest različitih aspekata: njihove strukture (vlasništvo, vrijednost, forma, organizacija, pitanja koncentracije, monopola, licence, uslova korišćenja i sl.), infrastrukture i tehnologije (razvoj i funkcionisanje mreže, transmisionih sistema i drugih sredstava za prenos i prijem sadržaja, tehnički standardi, davanje frekvencija i satelitskih pozicija, povezivanje različitih sistema u skladu sa međunarodnim ugovorima), distribucije (pitanja vrste i dometa usluga, naplate korišćenja, kao i nacionalna ograničenja za distribuciju), pristupa (vlasnička i operativna prava, obaveza pristupa na medijima u tuđem vlasništvu, zabrane pristupa u slučaju ugrožene bezbednosti i sl.), pravila ponašanja (novinarska etika, autorska prava, poštovanje privatnosti, pravo na informisanje) i sadržaja. Takođe, Mek Kvejl je identifikovao i četiri modela medijske regulacije: regulaciju emitera, štampe, telekomunikacije i interneta kao novog medija kojiznačajno odstupa od prva tri modela.[3]

Stepeni medijske regulacije (Mek Kvejl, 2010)

Fokus regulacije	**Radiodifuzija** (Radio, TV)	**Štampa** magazini, knjige	**Telekomunikacije** (e-mail, telefon, kablovska mreža)	**Internet** svaka upotreba
Struktura:	Visok	Nizak	Srednji	Nizak
Infrastruktura:	Visok	Neregulisan	Visok	Visok
Distribucija:	Visok	Nizak	Nizak	Neregulisan
Pristup:	Visok	Neregulisan	Nizak	Neregulisan
Pravila ponašanja:	Visok	Nizak	Nizak	Neregulisan
Sadržaj:	Visok	Neregulisan	Neregulisan	Neregulisan

U tabeli su prikazana uporedo četiri modela medijske regulacije prema fokusu i stepenu regulacije. Uprkos činjenici da je internet primjer izuzetne medijske konvergencije sa osobinama svih ranijih „tradicionalnih" medija, za potrebe regulacije on se prevashodno tretira kao sredstvo za komunikaciju, tj. na njega se primenjuje model regulacije telekomu-

2 Jakubowicz, K. (2011), *Media Revolution in Europe: Ahead of the Curve*, Council of Europe Publishing
3 Prema:Mek Kvejl D. (1994), *Stari kontinent - novi mediji*. NOVA, Beograd

nikacija. To u praktičnom smislu znači da ne postoji posebna regulacija interneta i ako on ima osobine štampanih medija na njega se ne odnose garancije slobode koju ima štampa, niti se na njega može direktno primijeniti regulacija sadržaja. Internet je zapravo vrlo specifičan fenomen koji se ne može potpuno regulisati postojećim normama koje su razvijene.

Glavni razlozi za to su njegova izražena decentralizovanost i nedostatak direktnog vlasništva, njegov internacionalni karakter prilično kompleksna struktura, kao i veoma brz i nepredvidiv razvoj koji regulatorni mehanizmi ne uspijevaju da isprate. Zapravo, postojeći regulatorni mehanizmi uspjevaju da utiču samo na određene segmente interneta, najčešće onih koji se tiču komunikacije, oglašavanja ili koji mogu direktno da utiču na ponašanje korisnika u određenoj zemlji ili određenog servisa/ dobavljača usluga.Sve ovo upućuje na neophodnost da se proces regulacije interneta prevashodno rješava na međunarodnom nivou.

Regulacija govora mržnje pretežno spada u regulaciju pravila ponašanja i objavljivanja sadržaja, te se u tom smislu primjenjuje regulatorni okvir koji je uspostavljen za uređivanje sadržaja u tradicionalnim medijima. Kako bi se bolje sagledale specifičnosti regulacije govora mržnje na internetu neophodno je uporedo sagledati regulatorni okvir za govor mržnje sa okvirom koji se odnosi na komunikaciju putem interneta. Razvoj interneta kao konvergentnog medija koji je nastao skoro bez ikakve regulacije kao potpuno slobodan kanal za razmjenu sadržaja, izazvao je potrebu za stvaranjem novog „konvergentnog" regulatornog okvira koji bi na zadovoljavajući način mogao da reguliše i pitanje govora mržnje u komunikaciji putem interneta. Ipak, kreatori javnih politika radije se okreću prilagođavanju postojećih regulatornih rješenja i njihovom stapanju kada su određene teme u pitanju, nego kreiranju potpuno novih regulatornih mehanizama. Imajući to u vidu, ne čudi da je čitav splet različitih aspekata formalne i neformalne regulacije tradicionalnih medija relevantan i za oblast govora mržnje na internetu. Ipak, kao osnovno otvoreno pitanje koji proističe iz nedovoljno jasno definisanih regulatornih okvira, jeste razvijanje efikasnog sistema monitoringa i sankcionisanja nepoželjnih sadržaja na Internetu.

GOVOR MRŽNJE U PRAVNOM OKVIRU BOSNE I HERCEGOVINE

U krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine govor mržnje kao pojam se ne nalazi ni na jednom nivou. U zakonima se samo navodi izazivanje vjerske i nacionalne mržnje i netrpeljivosti, na ograničenom broju osnova koje se odnose na vjeru, rasu, nacionalnost i etnicitet, što je tretirano u krivičnim zakonima.

Krivičnom zakonu BiH (član 145.a)

U krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine članom 145a. izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti reguliše se sljedeće:

1. Ko javno izaziva ili raspiruje nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost među konstitutivnim narodima i ostalima, kao i drugima koji žive ili borave u Bosni i Hercegovini, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.
2. Ko krivično djelo iz stava (1) ovog člana počini zloupotrebom svog položaja ili ovlaštenja kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina.

Krivičnom zakonu FBiH (član 163.)

Krivičnim zakonom Federacije Bosne i Hercegovine članom 163 izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora ili netrpeljivosti propisano je:

1. Ko javno izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost među konstitutivnim narodima i ostalima koji žive u Federaciji, kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.
2. Ko krivično djelo iz stava 1. ovog člana učini prisilom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganjem omalovažavanju nacionalnih, etničkih ili vjerskih simbola, oštećenjem tuđih simbola, skrnavljenjem spomenika, spomen-obilježja ili grobova, počinitelj će se kazniti kaznom zatvora od jedne do osam godina.
3. Ko krivično djelo iz stava (1) ovog člana počini zloupotrebom svoga položaja ili ovlaštenja kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina.
4. Ko krivično djelo iz stava 2. ovog člana učini zloupotrebom položaja ili ovlasti, ili ako je zbog tog djela došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život konstitutivnih naroda i ostalih koji žive u Federaciji, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina.
5. Ko krivično djelo iz stava (1) ovog člana učini javnim poricanjem ili osporavanjem genocida, zločina protiv čovječnosti ili počinjenih ratnih zločina utvrđenih pravosnažnom odlukom međunarodnog suda pravde, međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju ili domaćeg suda kaznit će se kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine.

Krivičnom zakonu RS (član 390.)

U Krivičnom zakonu Republike Srpske članom 294a izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje i netrpeljivosti reguliše se sljedeće:

1. Ko izaziva ili raspaljuje nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, razdor ili netrpeljivost ili širi ideje o superiornosti jedne rase ili naroda nad drugim, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do dvije godine.
2. Ako je djelo iz stava 1. ovog člana učinjeno prinudom, zlostavljanjem, ugrožavanjem sigurnosti, izlaganje omalovažavanju nacionalnih, etničkih ili vjerskih simbola, oštećenjem tuđih stvari, skrnavljenjem spomenika, spomen obilježja ili grobova, počinilac će se kazniti zatvorom od šest mjeseci do pet godina.
3. Ako je usljed djela iz stava 1. i 2. ovog člana došlo do nereda, nasilja ili drugih teških posljedica za zajednički život naroda i ostalih koji žive u Republici Srpskoj, kazniće se zatvorom od jedne do osam godina.
4. Materijal i predmeti koji nose poruke iz stava 1. ovog člana, kao i sredstva za njihovu izradu, razmnožavanje ili rasturanje oduzeće se.

PODRŠKA ZAKONSKOJ REGULATIVI ONLINE PROSTORA – AKTIVNOSTI

U Bosni i Hercegovini su u 2019. godini održane tri radionice i seminara na temu govora mržnje:

1. 21. 1. 2019. godine održana je radionica u Sarajevu na temu „Problemi zakonskog regulisanja govora mržnje“, čiji je organizator Društvo novinara BiH.[4]
2. 29. 4. 2019. godine održan je prvi seminar i edukacija na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici o temi govora mržnje „Hate speech“.[5]

4 http://tvsa.ba/radionica-Xproblemi-zakonskog-regulisanja-govora-mrnjeX-odrava-se-danas-p16724-174.htm
5 https://www.072info.com/zenica-odrzani-prvi-seminar-i-edukacija-o-temi-govora-mrznje/

3. 19. 6. 2019. godine Vijeće za štampu u BiH održalo je Konferenciju za mlade Kampanja „Stop! govor mržnje 2019“ u online medijima. **Tokom kampanje “STOP! Govor mržnje 2018” Vijeće za štampu i online medije u BiH registriralo je 2.544 slučaja govora mržnje. Izdato je preko 926 upozorenja, a obrisano preko 1.300 komentara koji sadrže govor mržnje.**[6]

Ovakvim aktivnostima akademske zajednice šalje se jasna poruka političkim predstavnicima da se zakonskim aktima reguliše online prostor i time stavi pod kontrolu države.

ANALIZA ONLINE PORTALA KOJI ŠIRE GOVOR MRŽNJE

Zenicablog –Dvije zaračene političke opcije, s jedne strane SDA a s druge strane gradonačelnik Fuad Kasumović.[7] Na osnovu objavljivanja ovih članaka koji direktno nisu govor mržnje, ali na društvenim mrežama i facebooku putem dijeljenja sadržaja izazivaju govor mržnje između različitih političkih opcija. To se potvrđuje ujedeno i člankom koji je objavljen na istoimenom portalu, a koji govori o porastu broja slučajeva govora mržnje.

072info – je prema stranici raskrinkavanje.ba negativno ocijenjen portal, a to se odnosi na dezinformaciju i prenošenje lažnih vijesti, posebno na klikbejt. Već na prvu je jasno da je klikbejt osnovni mamac za posjećivanje ove stranice. Slično kao i kod predhodnih portala dijeljenje sadržaja ovog portala putem facebooka izaziva govor mržnje na političkim relacijama. Uglavnom su naslovi bombastični dok je sadržaj siromašan. Primijetno je u komentarima da korisnici društvenih mreža veoma često iznose uvrede na račun novinara i urednika portala koji su željeli da na tako mizeran način zadobiju pažnju čitalaca. Stanje je uglavom slično kod većine lokalnih medija bez obzira da li se radi o konkurentskim medijskim kućama kada je u pitanju lokalni nivo. Uglavnom se uzrok govora mržnje može naći u različitim političkim stajalištima, veoma rijetko u nacionalističkim motivima. Stoga je sljedeća analiza nacionalnih medija važna kako bi otkrila uzrok govora mržnje na sadržaje koji se dijele na društvenim mrežama.

Poskok.info – nekoliko naslova vodi nas na jasan politički diskurs ovog portala, između ostalog članak o „Čudan patriotizam efendije Hadžića: Zašto mu je otomanski agresor draži od posljednjeg kralja naše zemlje?“[8] ili članak o „Nikad više Bošnjaci neće imati takvog zeta: Ovaj uzurpator gazi ustavna prava ne samo Srba i Hrvata nego i većine građana BiH“[9]

Sudeći prema određenim političkim naklonostima Poskok.info nije ništa drugo do HDZ-ov glasnik i veoma je jasno da pored izazivanja političke mržnje i govora mržnje ne reguliše niti se ustručava da raspiruje međunacionalnu mržnju omalovažavajući i vrijeđajući osjećaje drugih kao npr. sa člankom „Džamija u čast alkoholičara: Nacionalni spomenik BiH nosi ime po Selimi II Pijanici“.[10] Iz članka vidljivo izvire islamofobija i očita mržnja prema Bošnjacima, Turcima i Islamu.

6 https://www.vzs.ba/index.php/vijesti/reagiranja-i-saopstenja-za-javnost/2983-konferencija-za-medije-o-pocetku-kampanje-stop-govor-mrznje

7 https://www.fokus.ba/vijesti/bih/protest-prosvjetnih-radnika-u-zenici-kasumovic-im-porucio-da-se-zale-vladi-zdk/1525443/

8 https://poskok.info/halal-patriotizam-efendije-hadzica-zasto-mu-je-otomanski-agresor-drazi-od-posljednjeg-kralja-nase-zemlje/

9 https://poskok.info/nikad-vise-bosnjaci-nece-imati-takvog-zeta-ovaj-uzurpator-gazi-ustavna-prava-ne-samo-srba-i-hrvata-nego-i-vecine-gradana-bih/

10 https://poskok.info/dzamija-u-cast-alkoholicara-nacionalni-spomenik-bih-nosi-ime-po-selimu-ii-pijanici/

KLIX – Iako je punopravni član vijeća za štampu BiH, prema određenima analizama spada u portal koji najviše širi govor mržnje na društvenim mrežama. On se prema portalu raskrinkavanje.ba dovodi u vezu sa veoma čestim greškama u objavama, dezinformacijama, manipulisanje činjenicama i pristrasnim izvještavanjem.

Srna – je vladina agencija RS koja se prema analizi portala raskrinkavanje.ba dovodi u vezu sa pristrasnim izvještavanjem, teorijama zavjere, prenošenjem lažnih vijesti, manipulisanje činjenicama, dezinformacijama i spinovanjem. Analizirajući reakcije korisnika društvene mreže facebook na objave ove agencije može se uočiti da uglavom proizvodi govor mržnje na nacionalnoj osnovi.

SAFF – kao nezavisni magazin uglavnom širi govor mržnje prema drugim nacijama kroz prenošenje dezinformacija, lažnih vijesti, pristrasnog izvještavanja, spinovanja i teorija zavjere.

ZAKLJUČAK

Obzirom da ne postoji zakonski okvir koji se odnosi na govor mržnje na internetu, odnosno u virtualnom prostoru potrebno je podnijeti incijativu kako bi se ta oblast pravno uredila. Sve dok ne postoje adekvatne sankcije koje se odnose na govor mržnje bez problema će oni koji imaju koristi od tog negativnog naboja plasirati i raspirivati međunacionalne sukobe, međupolitička prepucavanja i slično. Kada se sagleda kontekst potrebe pravnog regulisanja online prostora vidljivo je da je on već prošao kroz određene faze ali još uvijek se nije pojavio niti u jednom Parlamentu ni u fazi nacrta, a to može značiti ili slabe aktivnosti akademske zajednice ili nepostojanje volje političkih elita kojima najviše odgovara ovakvo stanje.

Obzirom da se akademska zajednica bar parcijalno uključila u ovaj problem i ukazivanje u potrebu njegovog rješavanja što je u radu prikazano kroz organizovanje seminara i radionica na tu temu. Ipak potrebno je mnogo intenzivniji pristup rješavanju ovog problema za koji se akademska zajednica ne bi trebala bojati da pozove i međunarodnu pomoć i relevantnu pomoć u Evropskoj Uniji.

Cilj ovog rada bio je identifikacija i analiza portala koji podstiću govor mržnje ili ga čak sami kreiraju. Kada je u pitanju lokalni nivo može se zaključiti da je izvor govora mržnje uglavnom uzrokovan međupolitičkim prepucavanjima bez obzira na nacionalnost. Kada se pomjeri fokus na etnonacionalne portale onda se jasno uočava politički diskurs online portala koji ili promovišu govor mržnje ili ga potpomažu. Govor mržnje u pravilu se širi putem društvene platforme facebook i to komentarima na određene članke i iritirajuće objave.

Obzirom da je publika u BiH medijski slabo pismena većina govora mržnje proizilazi iz nepoznavanja osnovnih načela informisanja. Tako npr. publika nije sposobna da ispravno reaguje prema institucijama putem prijavljivanja određenih tekstova ili da se obrati facebook administratorima kako bi se neka objava uklonila. Tako se troši dragocjeno vrijeme u raspravama koje skoro uvijek prerastu u svađu i govor mržnje prema neistomišljenicima.

Želja da se online prostor stavi pod kontrolu i zakonske okvire nije samo želja povrijeđenih putem govora mržnje nego je stvarna potreba i nezaobilazan faktor kreiranja boljih odnosa u društvu u kojem će se znati do koje granice seže sloboda govora a kada shvatanje slobode govora prelazi u zloupotrebu i manipulaciju.

Literatura:

1. Jakubowicz, K. (2011), *Media Revolution in Europe: Ahead of the Curve*, Council of Europe Publishing
2. Mek Kvejl, D. (1994), *Stari kontinent - novi mediji*. NOVA, Beograd
3. http://tvsa.ba/radionica-Xproblemi-zakonskog-regulisanja-govora-mrnjeX-odrava-se-danas-p16724-174.htm
4. https://www.072info.com/zenica-odrzani-prvi-seminar-i-edukacija-o-temi-govora-mrznje/
5. https://www.vzs.ba/index.php/vijesti/reagiranja-i-saopstenja-za-javnost/2983-konferencija-za-medije-o-pocetku-kampanje-stop-govor-mrznje
6. https://www.fokus.ba/vijesti/bih/protest-prosvjetnih-radnika-u-zenici-kasumovic-im-porucio-da-se-zale-vladi-zdk/1525443/
7. https://poskok.info/halal-patriotizam-efendije-hadzica-zasto-mu-je-otomanski-agresor-drazi-od-posljednjeg-kralja-nase-zemlje/
8. https://poskok.info/nikad-vise-bosnjaci-nece-imati-takvog-zeta-ovaj-uzurpator-gazi-ustavna-prava-ne-samo-srba-i-hrvata-nego-i-vecine-gradana-bih/
9. https://poskok.info/dzamija-u-cast-alkoholicara-nacionalni-spomenik-bih-nosi-ime-po-selimu-ii-pijanici/

Прегледни рад
UDK 316.774:327.7/.8
DOI 10.7251/BLCZB0219023B
COBISS.RS-ID 7634200

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ МОГУЋНОСТИ МЕДИЈА У СУЗБИЈАЊУ ТЕРОРИЗМА

Хатиџа Бериша[1], Жељко Гајић[2], Срђан Николић[3]

САЖЕТАК

Тероризам, као енигма нагона екстрема, лица вођених идеологијом или вапај за богатством на несхватљиво суров начин, несумњиво у данашње време представља глобални проблем, док друштво, као целина живота и стварности надахнућа живости, нема адекватан одговор на ову појаву, односно потребна му је помоћ, али и велика мудрост да одговори на крути и бескомпромисни рат терора, који кроз медијску потпору бива све сложенији.

Циљ рада као што се назире у најави насталих феномена, није решавање једначине шта је тероризам, нити дефинисање медија као посебне силе која се користи у савременим сукобима или њиховом изазивању, то је уствари моје настојање у покашајима да се објасни како се терористичко деловање променило појавом одређених феномена и како то утиче на савремено друштво, колико је опасно и несагледиво за дужи временски период.

Посебно је важно истаћи да је тероризам подржан медијима, те из наведеног разлога треба сагледати његов ефекат који може бити умањен уколико медији правилно реагују. Практично, замисао овог рада је да инспирише размишљања, иницира и испита стратегије и тактике овог новог обрасца медијски оријентисаног тероризма, односно улоге медија, како би се са једне стране едуковали корисници и са друге стране смањило ширење кругова његових жртава, као и да се пружи једна реална основа за даље и дубље истраживање наведеног проблема.

Кључне речи: *безбедност, друштвене мреже, јавност, комуникација, медији, тероризам, пропраганда*

ABSTRACT

Terrorism, as the enigma of extremes, ideology-driven, or the cry for wealth in an incomprehensibly cruel way, is undoubtedly a global problem nowadays, while society, as a whole of life and the reality of inspiring vibrancy, does not have an adequate response to, or need help for , but also great wisdom to respond to the rigid and uncompromising war of terror, which is increasingly complex through media support.

The aim of the paper, as seen in the announcement of emergent phenomena, is not to solve the equation of what is terrorism, nor to define the media as a special force used in contemporary conflicts or to provoke them, that is, in fact, my attempt to explain how terrorist activity has

1 Профорсор у Школи националне одбране, Унивезитет одбране МО, Република Србија, ***hatidza.berisa@mod.gov.rs***
2 Биро за трговину људима, Београд, **zeljko.sbi@gmail.com**
3 Војнообавештајна агенција, МО Република Србија.

changed with the emergence of certain phenomena and how it affects modern society, how dangerous and incomprehensible for a long period of time.
It is particularly important to emphasize that terrorism is supported by the media, and for this reason, its effect should be considered, which can be diminished if the media reacts properly. Practically, the idea of this paper is to inspire thinking, initiate and test the strategies and tactics of this new pattern of media-oriented terrorism, that is, the role of the media, in order to educate users on the one hand and to reduce the spread of its victims, and to provide a realistic basis for further and deeper exploration of this problem.

Keywords: *security, social networks, public, communication, media, terrorism, propaganda.*

УВОД

Моћ оличена симболичном доминацијом у модерном друштву једноставно је постала фини механизам утицаја у јавном простору, резултирајући проактивним и динамичним односом ка медијском окружењу. Другим речима, порука коју сваки човек језиком, говором и невербалном комуникацијом посредује другима, нуди одређена значења којима медијски професионалци обликују смисао, везујући их за одређени технолошки третман и интерпретације значења. Отуда мишљење како у савременом друштву медији уствари одређују агенду приоритета и прихватају бројне информације којима управљају у сфери доминације над широким народним масама, где свакако одјекују оне везане за тероризам и друге сличне догађаје.[4] Данас, када се без медија готово и не може живети, они уствари и одређују редослед актуелних питања по важности, међу којима, наравно, тероризам заузима високо рангирану позицију.[5] Пандам томе, настала је хипотеза да медији „свесно или несвесно конструишу јавно мњење, јавну свест, али и могу да креирају политичке или неке друге врсте власти“[6], док се са друге стране кључна улога медија у новом добу види истицањем бројних начина којима се „одлучује које информације и која питања су најважнија за аудиторијум.“[7] Тако значење неког терористичког догађаја у великој мери зависи од облика у којем га медији конструишу, утичући даље на безбедносни, друштвени, културни, економски и друге контексте, али и стабилност укупне политичке структуре. Све разноврсније и специфичније кризе, конфликти, изоловани или широког спектра терористички акти, постају саставни део амбијента у којем живимо, али о њиховом, друштвеном значају, у великој мери одлучује слика коју креирају савремени медији, односно она њена моћ која постоји у бити да се информишу широке народне масе, као и да се у сврху зараде буде први, макар и са непровереним сазнањима. Ово је управо оно што је најопасније и што ни у ком случају не би смело да се ради, јер за собом вуче превелике последице.

Ако, на пример, једна држава отворено интервенише у сферама јавности, онда она сама доприноси кризи легитимитета, јер јавно показује свој доминантни положај. Међутим, ако агенси у складу са њеним интересима, али и интересима грађана, конструишу пожељна комуникациона значења, испољиће зрелост цивилног друштва

4 Agenda setting (постављање дневног реда, дневног распореда) полази од премисе да медији имају снажан утицај на публику правећи избор које од бројних догађаја, тема, личности треба објавити, али и колики простор им уступити.

5 Watson, J. & Hill, A., *A Dictionary of Communication and Media Studies*, Edward Arnold, London, стр.3. (1989)

6 O'Sullivan, T, Hartley, J, Montgomery, M., & Saunders, D., (1994), *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*, Routledge, стр. 8.

7 Gill, D. & Adams, B., (1998), *ABC of Communication studies*, Cheltenham: Thomas Nelson, стр. 6.

да обезбеди стабилност ширег система. Промене о којима говоримо, у великој мери су последице комуникационе револуције, која је са новим технологијама и протоколима донела и специфичне кодове споразумевања, умрежавајући друштвене односе и њихов симболички капитал. Најопипљивија сфера показивања силе и моћи је без икакве сумње терористичко деловање, које је подржано медијима све јаче, без скрупула и агресивније, страховитије и упечатљивије. Зато је веома важно да пошиљаоци и примаоци информације у интерактивном међуодносу добију могућност избора или бар реципрочне смене улога, на начин да сам контекст времена промени смисао, док технолошка конвергенција укине границе, географска ограничења и пружи могућности да се лоше информације, њихов клише и дејство ублажи.

Из времена масовне комуникације, преко ноћи смо ушли у доба самокомуникације,[8] што је сваком појединцу са рачунаром и модемом омогућило да истовремено буде и креатор и конзумент информација, а терористима да организују самоубилачке акте, изазову непроцењиву штету и жртве и опчине екстреме страхотама које изазивају. Тако се и јавни простор отргао монополу државе, постајући рањив на потенцијалне шумове, гласине и дезинформације које током разних аката или ситуација могу продуковати моралну панику и заводити јавно мњење. Овде је веома важно да национална држава у којој се догађа некакав инцидент, односно власт која управља њом, буде стварно суверена, на начин да је неопходно да њене јавне институције делују увезано, дистрибуирајући умрежену моћ која обликује заједничко деловање и одговорност, како на свим нивоима власти, тако и на свим нивоима управљања. Ово даље омогућава медијима да буду реалнији, односно савезници правилно постављеног система који може да пружи велики допринос у смислу сузбијања нежељених појава, а када је реч о тероризму да не служи као његов вазал, већ као супарник.

ИНТЕРНА КОМУНИКАЦИЈА

Тероризам као акт изазивања жртава, дестабилизације, хаоса, панике, захтева брзо реаговање и ставља кризу у приоритет поља јавног интересовања. При томе, важан фактор јесте овладавање свим околностима друштвеног живота, односно успостављање контроле фактора властите околине и то, како спољних (природних и технолошких), тако и унутрашњих (биолошких, физиолошких и генетских). Дакле, питање објашњења стварности препушта се доминантним медијима, при чему се са процесима дигитализације класични садржај и интерфејс спајају, динамички генеришу у реалном времену и брзо сервирају масовном аудиторијуму често медијски неписменом[9] да открије скривена значења. Медијски уоквирене слике се користе да уствари симулирају стварност, вешто користећи континуитет који постоји између старих и нових медија, користећи претходне конвенције и облике, али и дискретно нудећи нова значења којима постепено стварају одређени утицај.

8 Castells Manuel, *Moć komunikacija,* 2014, Clio, Beograd, стр. 94. уочава како је „конвергенцијом између интернета и бежичне комуникације, као и постепеним ширењем већег капацитета за широкопојасни интернет, моћ интернета да комуницира и обрађује информације почела да се дистрибуира у све области друштвеног живота.

9 Мноштво светских аутора је углавноим мишљења да масовни аудиторијум није често медијски неписмен, него или неупућен или углавном медијски неписмен, што је итекако погодна основа за „злоупотребу“ или експлоатацију медија од стране терориста.

У ситуацијама попут тероризма, испод привидно мирне комуникацијске површине одвија се симболички рат за „трговином“ поверења или „реализацијом бизниса“, који у позадини прикрива снажне идеолошке или друге интересе!

Због свега наведеног, потребно је да постоји изузетно континуиран и надасве чврст систем комуникације, како би се ризици или последице свели на минимум минимума, који је углавном неизбежан.

Ради потпуног појашњења појма *комуникација*, подсећање, да она потиче од латинског глагола *communicare*, који значи да се нешто чини заједничким, док енглеска именица *communication*, изведена из тог глагола означава заједницу, општење унутар те заједнице. Зато се указује да „основна етимолошка одређења ових појмова упућују на чињеницу да делатност општења која представља сам темељ комуникације није ништа друго до успостављање заједнице, односно друштвености. *Саопштити* у овом контексту значи нешто *здружити*, односно, довести своје деловање у склад са заједницом и друштвеним животом, па се у том смислу може рећи да је *комуникација* по својој суштини „прелаз од индивидуалности ка колективном“, чиме се остварује једна од посебности друштвене заједнице која је пожељно да буде основана на здравим стубовима функционисања.[10] Здрава посебност друштвене заједнице је суштина онога што треба да постоји у бити одвраћања сваког зла, које у овом случају посматрамо као тероризам.

Дакле, добра интерна комуникација увек је предуслов за успешну екстерну комуникацију, јер се у пракси не може квалитетно комуницирати са неким јавностима (екстерним), а неквалитетно са другим (интерним). Можемо констатовати како је интерна такође у служби комуникације са конзументима и другим интересним групама изван институција (становништво). Наиме, једна медијска кућа може успешно комуницирати са окружењем једино ако постоји добра комуникација и координација унутар ње саме јер та комуникација треба да створи поверење између менаџмента и запослених у њој, што је такође предуслов за реализацију постављених пословних циљева и реалне слике онога шта она може да пружи или пружа.[11]

Искуствено посматрајући наведени проблем, постоји одређени раскорак у смислу координације надлежних лица унутар једне медијске куће, а да не говоримо о некаквој ближој сарадњи, где на дневном или недељном нивоу немамо широко гледиште на одређене проблеме. У случају било каквог нежељеног акта, медијске куће немају план за међусобну сарадњу, што у основи значи извештавање по сопственом нахођењу. Умногоме, овде се проблем повећава уколико су преносници информација толико пуни себе или велики егоисти, да се буквално ствара пренаглашена слика онога што се десило или дешава, што у случају тероризма тек посебно добија на значају у негативном контексту по становништво, а у позитивном по терористе или уопште изазиваче терора, који се могу препознати и међу политичарима или другим свестким економским моћницима у компанијама и слично.

Ради појашњења суштине проблема, мора се нагласити да се потпуно уређене комуникација може артикулисати у пет питања: *ко* каже, *шта* каже, путем *ког* канала, *коме* и *с којим ефектом*.[12] У складу с тим, комуникација постоји у пет

10 Tomić, Z. (2004). *Komunikacija i javnost*, Čigoja štampa, Beograd, 2004., стр.7.

11 Dobrijević, G., „Rastući značaj interne komunikacije za poslovni uspeh kompanija“, преузето са http://www.singipedia.singidunum.ac.rs/content/847-Rastuci-znacaj-interne-komunikacije

12 Harold Laswell, Дефиниција масовне комуникације.

аспеката: пошиљалац, порука, медиј, прималац и циљ, као крајње одредиште онога ко је аутор активности, кога у контексту овог истраживања видимо као екстремног вођу неке групе. Не треба, међутим, заборавити да се свака комуникација одвија у неком контексту, који може бити физички или друштвени", па тако се и виновници активности налазе међу нама самима.

Како то функционише у пракси? Наиме, у процесу комуникације, пошиљалац шаље „шифровану" поруку ка примаоцу, који ту поруку треба да „дешифрује" у најкраћем временском периоду и управо онако како очекује пошиљалац. Оно што пошиљалац поруке увек треба да има на уму је да га прималац некада неће схватити поруку на начин како он то жели, те да као такав мора бити упечатљив, док карактеристике извора утичу на однос примаоца према поруци. Карактеристично је да када су у питању акти који за собом носе жртве, однос поверења је другачији и доводи код јавног мњења до потпуног веровања у сама сазнања, односно у згражавање, негодовање, срдитост, осуду, опчињеност страхом и дуготрајну бојазан у смислу неизвесности. Ово је у складу са ставом да однос између комуникатора значајно утиче на процес комуникације, па се тако долази до чињенице да је дешифровање или тумачење поруке субјективно досезање одређеног значења поруке током процеса комуницирања".[13]

Када се пак створи озбиљан и одржив систем у коме се поштује прокламовани принцип „понашај се како причаш" или „ради као што говориш" (*walk the talk*), када се успостави ефективан систем интерних комуникација и постигнемо обострано поверење, екстерне комуникације ће произвести жељене ефекте - PO (*Public Outreach)*.[14] Обавештена јавност која због позитивно изграђеног имиџа одређеног медија има позитиван став према њој и верује јој, директно утиче на њен успех у смислу веровања у информативна сазнања. Такође, циљ терориста је у већинском броју случајева био везиван за те исте медијске куће из разлога јер је већина циљаних гледалаца управо тражила вест од те исте медијске куће.

Из наведеног разлога је веома значајно да менаџмент медијске куће коју су терористи контактирали ради објаве вести, пронађе адекватан начин да илуструје те вредности, створи амбијент за дијалог, како са онима које одреди да пренесу вест, тако и са локалном заједницом где се десио или где ће се одиграти терористички акт. Тако циљано одређени преносиоци сазнања, ако верују вредностима организације, могу да буду њени ПР-ови и да погодују правно уређеном систему једне државе која покушава да спречи нежељене последице, али и да у локалној или широј средини утичу на креирање позитивне или негативне слике о самим актима. Општепозната или прокламована чињеница је да су искрени новинари истински уствари и амбасадори земље. Свакако, пожељно је да медијске куће имају задовољне, самоиницијативне, високостручне и реалне раднике који надахнуто говоре и извештавају о догађајима, него незадовољне који ће додатно утицати на негативну слику свега до чега дођу у екстерној јавности, посебно оног што представља високу важност за земљу и њен народ.[15]

13 Croft, S., LSPR Worlwide, power point presentation, Londonska škola za odnose s javnošću, Beograd, 2007.

14 Deming, W.E., *Interne vs. eksterne komunikacije*, преузето са http://bs.scribd.com/doc/94803296/Interna--externakomunikacija#scribd

15 Dobrijević, G., Rastući značaj interne komunikacije za poslovni uspeh kompanija, преузето са http://www.singipedia.singidunum.ac.rs/content/847-Rastuci-znacaj-interne-komunikacije

Према многим спроведеним истраживањима[16], утврђено је да просечан конзумент информација из отворених медија, исту у позитивном контексту преноси на просечно петоро људи. Насупрот томе, он своје незадовољство, односно догађаје попут терористичких аката или неких догађаја који за собом носе жртве, преноси на десеторо људи. Овим се доказује да, пре свега, од организације и запослених у њој, зависи и како ће се „купац њихове робе или корисник њихових услуга" односити према медијима, односно сазнањима која они преносе. Такође, ово има узрочно последичну везу и са оним ко је пласирао информацију или ко је наменски изрежирао „филм за пренос и извештавање". Овде управо примарно препознајемо терористе којима је циљ преношење оног шта су урадили да би се на пример застрашила или на неки други начин опчинила одређена циљана скупина.

Карактеристично је да су најгласнији аутори промоције значаја интерне комуникације и њеног утицаја на екстерну слику, амерички и британски лобисти, новинари или аналитичари, који су под великим утицајем власти у својим земљама. Један међу њима је и Ернест Марио (Ernest Mario), извршни директор *Glaxo*-а, који заговара идеју групног медијског идентитета, који се не може градити уколико се сви заједно не окупе и не поразговарају о свему што се догађа у једној медијској кући. Он промовише идеју веће комуникације са запосленима у смислу дељења више ситних информација са којима би се употпунила једна шира медијска слика у односу на потпунију информацију која би фигурирала као слабија комуникација са онима којима се иста преноси.[17]

Оваква врста преноса информације може погодовати терористичким организацијама у смислу да циљају лица и у зависности од крајњих интереса манипулишу јавним мњењем управо преко одабране медијске куће. То је потпуно различито схватање од онога по коме послује већина британских и америчких компанија. То даље упућује на чињеницу да један терористички акт уствари може бити и средство „поткусуривања" одређених светских моћника, који путем контроле медија креирају и слику онога што желе да објасне.

Као народ, сведоци смо многих догађаја из ратова 90-тих година на Балкану, где је неретко српска страна била окривљена да је изазвала масакре или хуманитарне катастрофе како би се испунио циљ онога шта „запад" жели постићи. Ако се осврнемо на период након што су ти исти догађаји оповргнути, а пошто су широке народне масе широм света већ осудиле Србију као земљу агресора, сецесиониста, фашиста и терориста, итекако смо сведоци чињенице да су уствари ти исти агресори и у најмању руку терористи, управо биле NATO трупе. Уствари, њихови налагодавци, препознати су у водећим политичарима одређених западних земаља, односно лобисти који су својим деловањем потпомогли илегалне активности и оружану агресију. Несумњиви интерес је делом био финансијске природе, тако да су уносни бизниси и данас на снази када је реч о „отетој" српској покрајини коју је тај исти „запад" прогласио државом, а који је путем терора и медијским лажима добио

16 Rašković-Gmitrović, A., Stevanović, M., Značaj eksterne komunikacije, Godina II, Broj 4, Sveska 2/2014, преузето са http://trendovi.indmanager.org/index.php/tp/article/download/60/48

17 Ernest Mario, рођен 12. јуна 1938. године, Clifton, New Jersey је извршни директор америчке фармацеутске индустрије и добитник је Ремингтон Хонор медаље из 2007. године, коју додељује Удружење америчких фармацеута, америчких лобиста и признатих научника. Иначе удружење је једно од великих финансијера политичке левице у САД (Демократска опција).

сагласност моћника да реагује и направи терор у једној сувереној и демократској земљи. Како год се наведено посматрало, истина лежи у чињеници да су медији од агресора и терористе направили жртве и ослободиоце, а од оних који су све учинили и борили се да не дође до погрома и терора, терористе. Наведене чињенице управо показују у којој мери медији могу да утичу на јавност и колико су као „седма сила“ опасан механизам за изазивање, спречавање терора или преношење реалне опасности онога шта се дешава или онога што покушава да се одигра.

УТИЦАЈ И ОДНОСИ МЕДИЈА СА ТЕРОРИСТИМА

Вапај популације „трећег и посебно четвртог света“ за бољим животом уз минимизацију проблема, утицао је на разне методе радикализације и знатно олакшао овај процес. Брзина развоја технологије и софтверских решења учинили су да је превенција ширења радикалних идеја готово немогућа. Тако су на пример и донедавне терористичке организације ангажоване у Сирији искористиле све предности платформи медијских мрежа за регрутацију нових бораца, али и извршилаца терористичких аката на тлу западних земаља и тиме проузроковале сложене безбедносне последице на глобалном нивоу.

Кризна ситуација је најпре направљена медијски, објавом низа унапред припремљених текстова/прилога које су прижељкивали или у најгорем сценарију диктирали терористи. По правилу, догађаји су презентовани разним медијима и медијским мрежама, тако да „таргетирана“ држава својим институцијама више није била у ситуацији да успешно „угаси пожар“.

Наиме, треба имати у виду да држава не треба да глуми „ватрогасца“ који гаси медијске „пожаре“, тако да је неопходно да се управља комуникацијом са медијима у раној фази, односно пре самог чина већ извршеног акта (превентивно, рутински и као нормалан процес). Односи с медијима (*Media Relations*) представљају специфичну и једну од најважнијих улога државе када је у питању презентовање информација којима није потребно да се подиже паника. Зато је потребно да се развија канал комуникације, који би користио увежбани посредник ка осталим учесницима. Медији као најутицајније средство преко којег може да се делује на најширу јавност, али и на појединце, организације, посебно значајне институције државе, објекте, имају итекако велику одговорност у смислу на који начин да прихвате пренос одређених сазнања, посебно оних чији се интерес поклапа са интересом оног ко је „платио“ да вест буде презентована.[18] Да сама опасност буде још гора, за сваки терористички акт који се реализује „нормалним“ следом околности, очекује се његово презентовање, односно презентовање штете и жртава, а то је уствари један од примарних циљева терориста. Из наведеног разлога постоји велики притисак ка медијима, јер они треба добро да процењују колико важне могу да буду ситуације да нека вест, зарад смиривања тензија и смиривања панике, може да буде другачија и не тако помпезна као што је сви медији ишчекују, већ насупрот свему, као некакво редовно извештавање. Наравно све ово треба бити испраћено реакцијом државе да се терористички акт, као средство „осветника“ не презентује попут ратне страхоте,

18 Milivojević, C., *Novinar - vaš prijatelj*, Nea, Beograd, 1999., стр. 99.

него да се колико је год могуће не дозвољава велики публицитет, што је проблем, јер медији имају своје тржишне интересе.)

Како би се ситуација држала под пуном контролом, односно како би се сама штета умањила, односи с јавношћу имају обавезу да:

- прате и анализирају прилоге објављене у медијима и њихов учинак на групе које су важне за „таргетирану“ државу, систем, организацију или јединке, као и на јавно мњење у целини;
- креирају, планирају, остварују и вреднују различите активности којима се обавештава и у нешто уверава јавност;
- израде план медијских активности у којима ће бити јасно назначене теме које ће се искомуницирати преко медија како би ПР-лица имала проактиван, а не реактиван однос према медијима;
- реагују на новинарска и друга јавно постављена питања и покренуте иницијативе;
- припремају програме и реализују вежбе за деловање у околностима терористичког акта, као и да препознају могуће кризе које долазе из медија[19].

Обзиром да транспарентност и јавност рада представљају обавезу многих организација, информације које се посредством медија шаљу у јавност треба да буду истините, потпуне и благовремене. У такозваним специјалним случајевима, када су круна деловања многобројне жртве са којима треба јавност да се упозна да би се постигао прави ефекат, медији треба да имају улогу лисице. Наиме, акт терористе није можда потпун ако није медијски презентован, односно ако са њим нису упознате широке народне масе, па се с разлогом тражи адекватна медијска реакција, односно анализа догађаја путем јавног саопштења о самом догађају.

Искуствено посматрано наведени систем деловања терориста, несумњиво је да одговорност за садржај информација треба да преузму односи с јавношћу, јер се увек појављују као „одбрамбени зид“ једне државе или било које друге организацијске целине. Познавање комуникације с медијима постао је нужан елемент општег образовања сваког новинара, али и политичара, као и припадника служби које се баве безбедношћу, односно који активно учествују у борби против тероризма. Кључни људи у таквим организацијским целинама једне државе, који имају стручни ауторитет, треба да буду, уз помоћ односа с јавношћу, оспособљени за јавне наступе и сусрете са новинарима (ПР). Правовремено и правилно одговарање на новинарска питања треба да представља темељ на коме се граде партнерски односи с медијима, јер су „уредници и новинари, с једне, и стручњаци за односе с јавношћу, с друге стране, потребни једни другима. Медији морају да добију материјал и идеје из извора односа с јавношћу, а практичари да преко медија пласирају оно што желе. Наравно, способни уредници и компетентни практичари односа с јавношћу морају међусобно да се поштују и да добро сарађују.“[20]

19 Непосредним разговором, закључено је да ова медијска кућа не спроводи вежбовне активности, исте не разрађује са неком од званичних институција земље, нити пак има план деловања у случају извештавања о спроведеном терористичком акту.

20 Vilkoks, L.D., Kameron, T.G., Olt, H.F., Ejdži, K. V. *Odnosi s javnošću - strategije i taktike*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2006., стр. 248.

Потпуно погрешно је гледиште, које на пример преовладава у друштву, да медији заузимају међупростор између државе и јавности и на пример терориста и тржишта, па их због тога механички схватају као пасивне посреднике који само преносе информације. Наравно, запитаћемо се, новинари јесу посредници између државе и друштвене средине, али су и део те друштвене средине. Новинари су као и друштво, народ једне земље, потрошачи, јавност, па чак и активисти. Дакле, новинари увек представљају заинтересовану јавност и то у своје име, у име своје публике и у име јавног мњења у целини, те је због свега тога веома битно да имају добро разрађен механизам у смислу реакције на нешто што може да представља на пример национални проблем једне земље, њеног народа или друштва. Без сумње је потребно да буду увежбани, али и да буду свесни пуне одговорности да информација коју терориста жели да чује и да се прошири планетом, не треба бити саопштнена управо на начин како је он види, већ онако какву је одговоран систем државе и друштва захтева у том тренутку, да би се добило на прибраности, умањила паника и даље каналисао проблем који је настао, у смислу његовог минимизирања.

Са друге стране, у техничком смислу, односе с медијима можемо да дефинишемо као делатност чији је основни циљ да се створи што боља медијска слика, менаџмента или производа. Међутим, односи с медијима су више од технике, они омогућавају да кроз обавештавање, убеђивање, преговарање и расправљање, медијска кућа ствара нешто целисходно и важно. Њена улога је још већа ако знамо да имају и моћ сугестије, односно формирања јавног мњења, да текст у новинама или ТВ прилог има од 5 до 10 пута већу моћ сугестије на јавност у односу на неки оглас (рекламу) објављену у истом медију."[21] Управо из наведеног разлога, у концепту интегрисаних маркетинг комуникација, изабрани представник за обраћање има задатак да обезбеђује публицитет и пласирање садржаја који нису огласи и којима се више верује, што уствари циљају и терористи.

У препорукама за рад са медијима се јасно наглашава да се однос са новинарима „заснива на обостраном поверењу и на ефикасности и осетљивости функције односа с јавношћу. Мора се разумети и прихватити да интереси медија и неке организације нису обавезно исти"[22]

Стручњаци за односе с јавношћу треба да, приликом планирања медијских активности, препознају који медији имају какав утицај. Тако је на пример спроведено истраживање „Стање медија и односи с јавношћу на Балкану 2016. године", у коме је учествовало 2.468 испитаника, а показало се да 35,7% ПР-ова као канале комуникације подједнако користи све медије (радио, ТВ, штампу, интернет, друштвене мреже), док је чак 48,3% испитаника истакло да највише користи интернет и друштвене мреже. Штампане медије користи 9,8%, телевизију 5,2%, а радио 1%. Међутим, независно тело руске „Известије" (Известия) у посебном истраживању које је спровело анкету за исто подручје, тако да према њиховим подацима, ПР стручњаци убедљиво највише користе ТВ, затим штампане медије, тек на трећем месту је интернет, а на последњем месту је радио.[23]

21 Преузето 14.05.2019. са http://www.image-maker.bloger.index.hr/post/komuniciranje-s-medijima/1006691.aspx
22 Reg, D. *Odnosi s medijima*, Clio, Beograd, 1996. стр. 104.
23 info@bartus.si

Наведени подаци сами по себи показују у којој мери је јасна или може бити уопште јасна медијска слика, односно показују утицаје који исшољавају одређене медијске куће или надлежна тела која се баве деловањем медија. Са једне стране се позива на транспарентност, објективност, док са друге исти ти заговорници демократичности поступања лажирају медијску слику и представљају искривљену медијску слободу, што све води у цензурисаност медија. Све то пак збуњује или може да збуни јавно мњење, тако да треба бити опрезан и водити рачуна о испољеним интересима појединих медијских, политичких или других опаснијих „магната".

Односима с медијима се не може квалитетно управљати ако ПР служба не познаје природу новинарског посла и медија уопште, односно ако они исти немају некакав увезани систем комуникације са једном државном институцијом која се бави безбедносним изазовима, ризицима и претњама. Прво правило које ПР никада не сме да заборави, без обзира на сва искуства са медијима, са једне стране је поштовати новинаре као представнике медија и никада не изазивати конфликт са медијем, а са друге стране поштовати оног ко пласира или ко путем медија жели да пласира информацију за коју је врло важно да одјекне у јавности! Ово друго је веома важно када су терористичке активности у питању, те и сам приступ односу мора и треба бити опрезан.

Изградња дугорочних и коректних односа са свим медијским кућама, у односу на раниј период, данас се, лакше реализује. И поред тога, ПР менаџери медијских кућа треба да нађу начин и да, без позивања на сарадњу надлежних државних одељења и медијских кућа, а када дође до на пример терористичког акта, треба да обезбеде пласман потребног садржаја или гостовање представника државе у електронском медију. Знања и вештине, као и искуство професионалаца у медијима и односима с јавношћу треба да им омогући препознавање обостраног интереса кроз квалитетну сарадњу, али су то у пракси ипак два супротстављена пола, не баш у ситуацијама када су угрожени друштвени интереси актом какав је терористички. Најчешће примедбе медија на праксу ПР-ова су: непрофесионалност, нестручност, неписмена саопштења, неприступачност појединаца или информација, бирократско понашање према захтевима медија, неблаговремено одговарање на питања или игнорисање питања, коришћење стручне терминологије, непознавање система у којем раде, арогантан став према медијима, непознавање рада у медијима. Запослени у односима с јавношћу доживљавају новинаре као „противнике" који превише питају у незгодно време, захтевају одговоре у немогућем року и увек су негативно настројени, а већину стручних проблема о којима хоће да пишу и не разумеју, нису образовани и не познају правила професије, већ их интересује само сензационализам.

Све наведено се углавном догађа, као што је претходно наглашено, јер не постоји систем обуке, боље координације и увежбавање одређених ситуација у једном државном апарату.

С обзиром на то да се последњих година одиграло мноштво терористичких аката широм света, пробудила се и свест држава које су биле захваћене тероризмом или које су се осетиле угроженима, тако да се дошло до преке потребе да се боље увежу држава и медији. У уређеним државним системима оваква координација је постала несметана, док се у државама у развоју, земље оптужују да злоупотребљавају медије и да не постоји медијска слобода, да су медији цензурисани, тако да проблем остаје да

„виси“ као круцијални механизам хладног оружја, које сваког часа може да „испали“ нежељени метак против те исте државе, њеног система и њених грађана. Појашњења ради, уколико нека моћна сила испољи интерес организовања терористичког акта у „таргетираној“ земљи, она ће користити сва расположива средства, а без сумње медије као водиљу увеличавања проблема. Такви медији својим налогодавцима, посредством савршено дизајнираних слика догађаја, личности, појава и процеса, доносе велики профит“.[24] Таквом праксом, моћни извори шире информације на начин и у обиму који њима одговара, а медији објављују информације без претходне провере, барем из још два различита извора, некритички, не водећи рачуна о томе да ли је целовита, тачна, балансирана.“

Дакле, човек XXI века је идеалан пријемник таквих порука. Ти „неписмени“ или „полуписмени“ примаоци порука, на пример у земљама трећег света, где неретко „дисциплиновани запад“ котира и Републику Србију , нису само на удару таблоидних медија већ ПР и одређених маркетиншких агенција које углавном финансирају крупни капиталисти или терористичке организације. Без обзира на диктате логике крупног капитала и профита који је завладао и у области медија, маркетинга и односа с јавношћу, преко одређених агенција које финансирају или контролишу тај исти медиј, ПР менаџер у тој истој медијској кући, пре свега ако је она од стратешког националног интереса, за на пример, „таргетирану“ државу и њен народ, треба да се у комуникацији придржава одређених препорука. Наиме, оне се углавном односе на његову самосвест, објективност, припадност народу и нацији, привржености земљи и њеној државности, схватању страхота и здраворазумском размишљању. Само на овај начин могу се избећи и то делом, последице које могу настати.

МЕДИЈИ УОЧИ, ЗА ВРЕМЕ И НАКОН ТЕРОРИСТИЧКОГ АКТА

У којој мери се „одомаћио“, готово је немогуће надати се да се никада ниједан терористички акт неће десити, тако да у његовом ишчекивању или боље рећи назирању, држава, становништво, медији треба да имају спремну стратегију деловања, израђену анализу неуралгичних тачака, припремљене варијанте за сваку од њих, планове који ће обезбедити максимално очување људских живота, имовине, минимизирање опасности и планове за стварање услова да се организација система врати у „нормално стање“. Дакле, у овој фази, држава, безбедносне службе, становништво, треба да имају квалитетну комуникацију са медијима и извежбану стратегију деловања према заједници и изазивачима акта.

Када се превентивно управља проблемом, када су јавности потребне информације како би се смањила паника, реч је о прогресивном информацијском смеру, јер тада информације иду одоздо (из базе, са прве линије, од „сензора“) ка средњем, а потом и вишем менаџменту.

Уочи терористичког акта, односно у мирнодопском периоду када једна држава, систем или народ нормално функционишу, према устаљеним животним процедурама, код те исте државе и медија треба да постоји:

24 Rutović, Ž., Tabloidizacija medija - između etike i profita, *Časopis za istraživanje medija i društva Medijski dijalozi*, преузето 15.05.2019. са https://medijskidijalozi.files.wordpress.com/2015/09/medijski-dijalozi.pdf.

- припремљен систем за реаговање у ситуацији могућег терористичког деловања (треба постојати припремљен списак потенцијалних проблема који се могу појавити и направити план за решавање сваког од њих);
- медији морају познавати утврђену политику циљане државе где се планира терористички акт (дефинисане смернице за деловање у наведеним околностима са којима ће свака од поменутих институција до детаља бити упозната;
- утврђени планови комуникације који, поред осталог, обезбеђују „синхроне" медијске наступе;
- формиран тим за управљање активностима (у тиму треба да буду особе које су у потпуности информисане о политици циљано захваћене државе могућим тероризмом и које су ефикасне у решавању проблема у таквим околностима, у смислу да имају спремне одговоре или сценарија за јавност);
- утврђене људске ресурсе који решавају наведени проблем, потпуно спреман и увежбан кризни и такозвани ПР тим који увек има најважније информације за реаговање у ситуацији када постоји могућност настанка терористичког акта (тимови морају да имају спремне листе контаката чланова тима, стратегију деловања са другим медијским представницима, волонтера, особља, као и званичних служби задужених за хитне интервенције као што су полиција, болнице и ватрогасци, са којима медији иначе морају да контактирају);
- упутства за ванредне процедуре која су достављена свима који решавају проблем, односно потребно је да чланови медијског тима знају шта треба да раде у таквој ситуацији и ко с ким комуницира, ко и како комуницира са другим медијима, како преко „колега" проверава интересовање или информацију, на који начин ће и остали медији саопштити о чему се ради и заправо како да избегну оно што сами терористи актом који планирају да изведу уствари циљају, као ко и како брине о безбедности особа које су носиоци активности у ситуацији када постоји могућност извођења терористичког акта, који је у већини случајева непредвидив.

Дакле, пре првог сусрета са јавношћу, медији треба да, ако је могуће, имају одговор на следећа питања: Шта се десило? Да ли има мртвих или повређених? Колика је штета? Да ли има опасности од даљег повређивања људи или нових оштећења? Зашто се то десило? Ко је одговоран? Шта је до сада урадила циљана држава и да се са њом консултује око даљих могућих далекосежнијих последица? Да ли је и ако није, када ће бити завршен акт? Да ли је било неких знакова који су наговештавали да је могуће да се терористички акт деси?[25]

Након прикупљања информација које је могуће обезбедити у најкраћем року, пре него што медији пласирају верзију/е терористичког акта, ПР менаџер креира прве поруке за јавност. Тада треба да по следећем редоследу важности буду поређане чињенице:

- људи (на пример, „добра је вест да нема погинулих и повређених");
- човекова околина (последице по животну средину);
- материјална добра (материјалне штете);
- новац (финансијске последице);

25 Преузето 15.05.2019. са http://www.webbdowse.com/category/us-in-the-media/#.VtVyyX3hDcu

- даље последице по народ и државу.

Када се терористички акт одиграо, медији треба да буду на директној вези са властима циљане државе и да раде у прилог томе да се:

- ситуација стави под контролу, с тим да су приоритет људи о којима се говори, а тек потом и инфраструктура. Животи људи, повреде и/или смрт су главна брига. Јавност не сме да стекне утисак да се више брине о имовини него о људима, али кроз саопштење професионалног медијског представника, треба водити рачуна и о томе шта је то што задовољава терористу налагодавца;
- анализира ситуација и прикупљају информације када је сигурност људи обезбеђена, прикупљају се информације о инциденту/кризи и почиње предузимање мера за решавање проблема. Не смеју да се допусте пропусти медија који би евентуално погрешном ретотриком у саопштењу или путем размене порука на јавно доступним мрежама, додатно продубили проблем, а јавност још више узнемирили;
- обавештавају широке народне масе чија је безбедност угрожена;
- редовно информише интерна јавност, која треба да буде обавештена о кризи преко званичних канала комуникације, а не преко гласина. Некакав кризни центар треба да спречи појаву „покварених телефона“ када свако, од великог броја људи, шапатом преноси шта је чуо, да би се званична порука медија, која се кроз тај канал комуникације на крају појави, радикално разликовала од оригинала. Интерну јавност треба обавестити о терористичком акту пре или бар у исто време када се и од других заинтересованих медија или друштвених мрежа то преноси;
- успостави комуникација медијима са свим државним органима и јавношћу у складу са утврђеним и претходно разрађеним планом и процедурама које су део система управљања;
- комуникација треба да буде проактивна, како би увек, бар за корак, помогла да се из часа у час у јавност шаљу нове информације о кризи која је предмет извештавања.
- успостави отворена и искрена комуникација између државе са једне и јавности са друге стране. Таква комуникација је у функцији ефективног управљања проблемом (линије комуникације државе ка јавношћу треба да буду стално отворене, кризни медијски тим и њен портпарол увек доступни, како се новинари у потрази за информацијама не би окренули незваничним изворима (дез/информација).

Када наступи криза, смер информација се мења, уместо прогресивног, у функцији је ретроградни информацијски ток: одозго (од кризног штаба) према доле , ка кризном тиму који мере претвара у активности за решавање кризе.

Дакле, у првим сатима током реализованог акта, јавност не треба оптерећивати са великим бројем информација и података. Треба је обавестити о догађају, последицама, проблемима, шта држава чини да реши проблем. „Све лоше вести треба саопштити заједно, тј. одједном, слично брзом одстрањивању фластера. Боље је истрпети евентуалне нападе и критике „у пакету“ него трпети ударце сваки пут

када се саопшти нова лоша вест. Сем тога, кад се изнесу све лоше вести вероватно је да ће касније преовладавати и неке добре вести. Такође, не треба умањивати озбиљност ситуације компарацијама типа тачно је да је изазван оваквав или онакав проблем који се могао спречити. Веома лош приступ је и окривити непознате жртве или друга лица у која се сумња за несрећу.“ [26] Пред медије држава не сме да изађе са „немамо коментара“. Ако пак држава одбије да дâ коментар или избегава медије, поручује јавности да се крију информације или да се чак признаје кривица за догађај/кризу која је узнемирила јавност и довела медије на врата компаније.

Након реализованог терористичог акта, потребно је:

- да се објави крај опасности, треба се постарати да јавност сазна све што је држава, систем и безбедносне службе урадила за време трајања терористичког акта;
- ићи до краја, остати у контакту са евентуалним жртвама, наставити са информисањем јавности, захвалити интерној јавности на подршци током извештања и ревидирати пословну политику како би се избегло евентуално понављање исте ситуације;
- проценити перформансе, анализирати учињено и ревидирати план за управљање проблемом који је настао додавањем наученог из претходног искуства, наравно уколико је постојало. У свим наведеним фазама и активностима доминира појам „ефикасност“, јер суштина ефикасне борбе против тероризма уствари лежи у низу принципа који се могу примењивати пре, током и након било какве врсте ванредне околности, као што је тероризам. Најзначајнији принципи су:
- Суочавање с стварношћу;
- Брзо и одлучно деловање;
- Заштита људи као апсолутни приоритет;
- Присуство лидера на месту догађаја;
- Отворена комуникација.“[27]

Поштовање првог принципа, суочавање с стварношћу, представља први и кључни корак за медије, али и за терористе који ишчекују реакцију. Упркос властитим или туђим негативним искуствима о терористичким актима, још се увек погрешно размишља као о специфичностима неке индустријске гране или неке државе, или што је још горе, као о проблему који припада неком другом. Историја криза и катастрофа коју изазива тероризам, показује да се он може догодити у сваком друштву и заједници и да нико није имун на то.[28] Ако се размишља да се нама неће десити баш таква криза, извесно је да ће се изгубити драгоцено време, па је итекако нужно да јавни званичници коначно схвате да морају научити да константно и систематски размишљају о стварима које могу кренути кривим путем. Само уколико се на самом почетку схвати озбиљност ситуације и потенцијал предстојећег проблема који изазива тероризам, а који може ескалирати и изван националних

26 Кешетовић Ж., Кризни менаџмент, Факултет безбедности, Београд, 2009, стр. 147.

27 Милашиновић, С., Кешетовић, Ж.. *Кризни менаџмент у историјској перспективи*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009., стр. 237-238.

28 Милашиновић, С., Кешетовић, Ж.. *Кризни менаџмент у историјској перспективи*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011., стр. 6.

граница, можемо рачунати на ситуацију да се искористе технике у спречавању проблема, да се медији припреме за одговор уколико је он као такав неизбежан и да се брже и лакше сви опораве од последица.

Врховни циљ је задобијање поверења јавности посредством медија, тако да су медијима потребне информације ради „интересантне“ приче. Држави су пак потребни медији ради комуникације са грађанима. Имајући у виду овај симболички однос, ПР професионалци ће бити у проактивнијој позицији током кризе, држећи у већој мери под контролом лоше вести о организацији.“[29]

Терористички акт, дакле, поред краткорочних, страшних, великих и страховитих губитака, као и негативног утицаја на околину, може донети споро оствариве, али и дугорочне користи уколико се реагује на адекватан начин и сви благовремено припреме за такав вид деловања, наравно у зависности од способности тимова за управљање проблемом, као и квалитета комуникација.

За спречавање и/или решавање проблема насталог терористичким актом, тиме и за његово неутралисање у самом покушају у наредном периоду, веома су значајни токови информација и њихови смерови ка интерним и екстерним јавностима, који се током тероризма, мењају.

Потребно је да у држави постоји слободан проток информација, који ће им, без страха код онога ко доноси лоше вести, у право време обезбедити потпуну информацију о откривеним ризицима. Сарадници, стручњаци и менаџмент као искуством опремљени „сензори“ представљају праву снагу прогресивне информацијске мреже чији је задатак да прикупљају, анализирају и према врху државе благовремено преносе сигнале који могу указивати на предстојећи проблем. Средњи менаџмент појачава и преноси кризне информације топ менаџменту.

Поред тога што правила и хијерархија утврђују и правила комуникације, уочи, током и након реализованог терористичког акта, када информације имају ознаку „хитно“, треба да буде омогућено и непосредно комуницирање и информисање јавности. То треба да функционише упоредо са обавештавањем и оних прескочених нивоа, јер се тако смањује опасност од кашњења информација, због чега може да изостане и правовремена и ефикасна реакција. Да би овакав систем, у коме постоје и хоризонтални и вертикални канали комуникације , уз прескакање хијерархијских корака, опстао, био ефикасан и доносио корист компанији, потребна је код свих запослених кризна свест и активна сензибилизација на кризу.

Закључак

Развој медија, односно медијског обраћања, осим мноштва позитивних промена, донео је и промену у највећој глобалној претњи - тероризму. Комуникација између терористичких група на различитим континентима лакша је и бржа него икада раније. Истовремену комуникацију готово је немогуће пратити. Јавна пропаганда, јавне претње и најаве терористичких акција само су видљив део терористичких активности на новим медијима и праћени новим феноменима. Зато је евидентно да је борба против тероризма на неки начин заправо борба против убрзаног развоја

29 Кешетовић Ж., Кризни менаџмент, Факултет безбедности, Београд, 2009, стр.147.

технологије и комуникације, а таква борба може слободно да се процењује као унапред изгубљена.

Без сумње, медији функционишу по пропагандном моделу чији кључни структурни фактори у глобалном поретку произлазе из чињенице да су доминантни медији (*mainstream* медији) чврсто уграђени у глобални систем. Дакле, медији су ограничени доминантном идеологијом (доминантним дискурсом или супер смислом) који режимом поретка диктира логику говора, аргументовања, али и утицаја. Такав режим одређује распон питања која се могу поставити и начине на које то може да се уради, а да се не угрози поље политике истине установљено спрегом знања, моћи и захтева.

Чињенична евиденција на нивоу медијских информација и медијске комуникације губи везу са аргументовањем и постаје питање моћи. У условима у којима је вредносни референцијални мит раст профита и из њега изведених вредносних категорија, медији су нужно подређени логици капитала (од власништва до програмских садржаја) и као такви пожељни терористима, али и терористи њима. Спектакл који телевизија може да направи је форма која савршено одговара потребама елите моћи да утиче на масе које у контексту медијске културе одустају од потребе за значењем и теже чулној фасцинацији. Пренос терористичких аката делује као идеални чин за потчињавање и контролу, али је питање у ком правцу има прави ефекат (терориста према медијима или обратно, односно свих њих заједно према друштву). Дакле, димензију стварности и друштвено пожељни карактер појединаца одређују моћни интереси који се можда не налазе ни у једном од наведеног.

Остала је да преовладава суманута борба за публиком над стварним друштвеним интересом, што дугорочно не иде у прилог ни њима, ни публици, већ само терористима и њиховим злокобним циљевима. Без икакве сумње терористичко деловање се променило појавом нових феномена, постало још опасније, што све скупа итекако лоше утиче на савремено друштво, које, уколико опстане, остаје да живи са несагледивим последицама, у страху и напетости за дужи временски период.

Литература

1. Watson, J. & Hill, A., *A Dictionary of Communication and Media Studies*, Edward Arnold, London, 1989
2. O'Sullivan, T, Hartley, J, Montgomery, M., & Saunders, D., *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*, Routledge, 1994
3. Gill, D. & Adams, B., *ABC of Communication studies*, Cheltenham: Thomas Nelson, 1998
4. Castells Manuel, *Moć komunikacija,* Clio, Beograd, 2014
5. Tomić, Z., *Komunikacija i javnost*, Čigoja štampa, Beograd, 2004
6. Dobrijević, G., „Rastući značaj interne komunikacije za poslovni uspeh kompanija", преузето са http://www.singipedia.singidunum.ac.rs/content/847-Rastuci-znacaj-interne-komunikacije
7. Rašković-Gmitrović, A., Stevanović, M., Značaj eksterne komunikacije, Godina II, Broj 4, Sveska 2/2014, преузето са http://trendovi.indmanager.org/index.php/tp/article/download/60/48
8. Milivojević, C., *Novinar - vaš prijatelj*, Nea, Beograd, 1999
9. Vilkoks, L.D., Kameron, T.G., Olt, H.F., Ejdži, K. V. *Odnosi s javnošću - strategije i taktike*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2006.
10. http://www.image-maker.bloger.index.hr/post/komuniciranje-s-medijima/1006691.aspx
11. Reg, D. *Odnosi s medijima*, Clio, Beograd, 1996

12. Преузето 15.05.2019. са http://www.webbdowse.com/category/us-in-the-media/#.VtVyyX3hD-cu
13. Милашиновић, С., Кешетовић, Ж.. *Кризни менаџмент у историјској перспективи*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009., стр. 237-238.
14. Кешетовић Ж., Кризни менаџмент, Факултет безбедности, Београд, 2009, стр.147.

Прегледни рад
UDK 316.42:37.014
DOI 10.7251/BLCZB0219040Z
COBISS.RS-ID 7634200

МОРАЛНИ ИЗАЗОВИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И САВРЕМЕНЕ ЕТИЧКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ КРИТИЧКЕ ПЕДАГОГИЈЕ

Драгор Заревски[1]

САЖЕТАК

Савремено човечанство се налази пред великим изазовима коренитих друштвено-економско-политичких промена које воде успостављању постиндустриског друштва. Рапидни развитак науке и технологије током XX и почетком XXI века, а пре свега подем информационо комуникационих технологија, нужно води ка ревидирању базичних привредних парадигми на глобалном нивоу и јачању процеса глобализације. Глобализација представља један од најзначајнијих друштвено-економских процеса савремене цивилизације који успоставља уску економску, политичку, културну и еколошку сарадњу и међузависност народа и нација на глобалном нивоу. Извесно је да ће у предстојећем периоду следити редефинисање доминантних културних матрица и преиспитивање принципа на којима се темељи идеја хуманости што води ка отварању питања метемпиричког циља, односно есенције, човекове егзистенције. Једна од најзначајнијих филозофских и етичких теорија која истражује основна питања морала у контексту савремених глобалних друштвених изазова је Критичка педагогија као етичко-образовна теорија. Ово учење заступа концепцију поступног редефинисања друштвених вредности континуираним реафирмисањем друштвене улоге образовања. Теорија Критичке педагогије промовише хуманистичке, демократске, еманципацијске, антимилитаристичке и антихегемонистичке постулате као основу моралне изградње модерног човека и савременог друштва.

Кључне речи: *глобализација, етика, Критичка педагогија, образовање, постиндустриско друштво.*

ABSTRACT

Modern humanity is facing great challenges in the radical socio-economic-political changes that lead to establishing a post-industrial society. Rapid development of science and technology during the XX and the beginning of the XXI century, and above all the rise of information and communication technologies, necessarily leads to the revision of basic economic paradigms at the global level and strengthening the process of globalization. Globalization is one of the most significant socio-economic processes of modern civilization that establishes close economic, political, cultural and environmental cooperation and interdependence of peoples and nations on a global scale. It is certain that in the forthcoming period there will be a redefinition of dominant cultural matrices and reconsidering of the principles on which the idea of humanity is based, which leads to opening of the topic of the metempirical goal, that is, the essence of human

1 проф. др Драгор Заревски, Факултет Социјалне антропологије, Унивезитет Евро-Балкан, Скопје, Република Северна Македонија, e-mail: dragorzarevski@gmail.com

existence. One of the most significant philosophical and ethical theories exploring the basic issues of morality in the context of contemporary global societal challenges is Critical Pedagogy as an Ethics-Educational Theory. This teaching represents a concept of gradual redefinition of social values by continually reaffirming the social role of education. Critical pedagogy theory promotes the humanistic, democratic, emancipatory, anti-militaristic and anti-hegemonic postulates as the basis for moral construction of modern man and contemporary society.

Keywords: *globalization, ethics, Critical pedagogy, education, post-industrial society.*

УВОД

Глобализација представља економско-друштвени феномен који се карактерише повећањем глобалне динамике протока добара и услуга, јачањем слободне трговине, повећањем слободног протока људи, капитала и технологија (Bell, 1976). Глобализација има за последицу јачање економске међузависности привредних субјеката и државних економија на глобалном нивоу, што доводи до одређене ерозије привредног суверенитета националних држава, при чему се савремене институције разликују од предходних институционалних облика по своме динамизму, као и по степену у којем оне поткопавају традиционалне вредности и навике, те минимализују њихов глобални утицај (Гиденс, 2001). Глобална економија, услед брзог развоја науке и технологије, а посебно услед динамичног развоја информационих технологија, пролази кроз период радикалне трансформације, преструктурирања и реконципирања (Drucker, 1970). Друштвено-привредна фрагилност савремене глобалне заједнице која произилази из радикалне трансформације глобалне економије, као и економско-социјално-политичке турбуленције карактеристичне за актуелни историски моменат, представљају структуралну осовину неизвесног и непредестинираног пута изградње будућег постиндустријског друштва знања. Знање и образовање биће главни ресурс и кључни покретач економије и укупног економског и политичког напретка постиндустријског друштва (Bell, 1976). Интелектуално-научни потенцијали заједнице претстављаће кључни стратешки ресурс без кога неће моћи да се замисли, односно, оствари изградња благостања грађана одређене друштвено-економске формације. Мануел Кастелс потенцира да ће привредни системпостиндустријског друштва бити утемељен напроизводном потенцијалу заснованом на знању у смислу развоја и ширења информацијских технологија (Castells, 2000:235).

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ПОСТИНДУСТРИЈСКО ДРУШТВО ЗНАЊА

Нови привредно-политичкипоредак који се данас назива информационо друштво, а који своје ране кораке развоја има у актуелнојдруштвеној и привредној реалности, биће утемељен на технологијама стварања знања, обраде информација и симболичкој комуникацији. Континуирано стварање, надограђивање и унапређивање знања кључан је ресурс успешности привреде, а самим тим и кључан ресурс просперитета друштвене заједнице у целини. Иновације и стварање нових знања основне су претпоставке начина производње карактеристичне за будуће друштво. Истовремено, иновативност и креативност основне су претпоставке успеха сваког појединог привредног субјекта. У друштву знања структура и

процеси материјалне и симболичке репродукције су испреплетени са делатностима утемељеним на знању, тако да су обрада информација, симболичка анализа и стручна сарадња од примарне важности. Једна од основних карактеристика економије друштва знања је чињеница да је знање кључни извор производње, при чему су знање и креативност покретачи целокупног економског и друштвеног развоја. Према учењуПитера Друкера, богатство економских и социјалних субјеката у економији знања зависи од њихове способности да функционално примењују знање и од интелектуалног и креативног потенцијала што им јена располагању (Drucker, 1970). С обзиром да је људски креативни потенцијал у основи неограничен, следи да економија знања има ресурсе који нису ограничени.

Имајући у виду комплексност глобалних друштвено-економско-политичког престројавања током дуготрајних процеса глобализације и изградње постиндустријског друштва може се очекивати да ће управо етичко-аксиолошка димензија датих процеса претстављати изузетно значајан фактор у финалном обликовању друштва сутрашњице и поред тога што та димензија до сада није искорачила у први план. Морални изазови глобализације су многобројни и односе се на изванредно широк и разнородан скуп проблема као што су питања поштовања људског достојанства, заштите природе, здравља, заштите од епидемија и пандемија, превазилажење спорова што се односе на питања етичке утемељености националног, расног, верскоги родног идентитета, потом етичка питања што се односе на судбину националних држава, те проблеме што се односе на брак и породицу,потом питања слободе кретања, масовне миграције, снаге и контроле моћи мултинационалних компанија, права на посао, права на слободу и образовање, права на живот.

Управо током друге декаде XXI века може се јасно уочити глобални друштвено-политички утицај једне етичко-аксиолошке теорије која у оквиру својих теоретских концепција експлицитно препознаје процесе глобализације и изградње постиндустриског друштва знања као глобалне феномене и настоји да укаже на етичке принципе и моралне приоритете који треба да буду поштовани у интересу обезбеђивања срећније будућности човечанства, сагласно процени утемељеној на њиховим теоретско-аксиолошким принципина. Наведена етичко-аксиолошка теорија је позната под именом Критичка педагогија. Име теорије указује да је фокус етичких и аксиолошких истраживања усмерен наобразовање. Постављање образовања у центар аксиолошких истраживања је не тако чест али изузетно познат приступ датој проблематици који се јавља још у периоду античке филозофије. Велики антички филозоф Платон је у свом делу „Држава“ разрађујући концепцију успостављања идеалне државе управо образовање истакао као кључни сегмент друштвеног инжењеринга, а државни образовни систем замислио као сплет институција које поседују апсолутну власт у држави, при чему институције највише државне власти представљају сегмент образовног система државе, односно његове академске сфере (Platon, 1969). И поред тога што филозофска теорија Платона и учење Критичке педагогије немају велики број подударних елемената, ипак им је заједничка идеја да образовање може да промени свет или да је једини прави пут ка изградњи бољег друштва реконципирање образовног процеса. У центар својих аксиолошко-етичких теорија позиционираобразовање и познати француски филозоф Жан Жак Русо. Русо је сматрао да се сви људи рађају по природи добри и

слободни, али је тврдио да је цивилизација кренула лошим путем и да је постојеће друштво искварено. Појединац је немоћан да сачува своју урођену доброту пред бескруполозним утицајем исквареног друштва. Велика нада човечанства је према Русоовој теорији изградња радикално новог приступа образовању који би омогућио да појединац очува и негује своју урођену доброту (Русо, 1950). Циљ коренитог реконципирања образовања треба да буде изградња образовног процеса који ће омогућити очување урођене доброте човека. Русо је истицао и друштвену улогу образовања, те је сматрао да образовање у духу његове образовне теорије може представљати ваљан пут у правцу ревитализације друштва,односно да представља пут ка изградњи бољег, праведнијег друштва. Одређени елементи филозофске теорије Жан Жака Русоа су утицали на развој теорија Критичке педагогије.

КРИТИЧКА ПЕДАГОГИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Теорија Критичке педагогије промовише став да су основни задаци образовања хуманизацијаиндивидуе, преовладавање предрасуда и расветљавање праве демагошке природе хегемона која узрокује отуђеност и дехуманизацију људи, деградацију људских вредности и девалвацију друштва. Хуманистичкообразовање омогућава људима да разумеју нужност друштвених промена које воде хуманизацији друштва и хуманизацији друштвених односа. Друштвозасновано на хуманистичким вредностима треба да омогући равноправност свих својих чланова, поштовањељудског достојанства, индивидуалних права и интереса свих грађана. Развој критичке свести грађана утемељене на хуманистичким начелима од посебног је значаја за савремено друштво. Образовање као непосредни покретач друштвеног развоја треба да има улогу носиоца процеса успостављања хуманистичког принципа неповредивости људског достојанства и слободе појединца као апсолутне и неприкосновене вредности на којој треба да се темељи свако праведно и просперитетно друштво. Извесно је да ће у предстојећем периоду следити редефинисање доминантних културних матрица и преиспитивање принципа на којима се темељи идеја хуманости што води ка отварању питања метемпиричког циља, односно есенције, човекове егзистенције. Критичка педагогија као једна од најзначјнијих филозофских и етичких теорија која истражује основна питања морала у контексту савремених глобалних друштвених изазова заступа концепцију поступног редефинисања друштвених вредности континуираним реафирмисањем друштвене улоге образовања. Теорија Критичке педагогије промовише хуманистичке, демократске, еманципацијске, антимилитаристичке и антихегемонистичке постулате као основу моралне изградње модерног човека и савременог друштва.Критичка педагогијасе фокусира на истраживање међусобне повезаности и међузависности динамике развоја људског друштва са једне, те постављености система образовања са друге стране. Кључна питања на која се фокусира ова теорија јесу друштвена улога образовања и утицај друштва на концептуализацију и структурирање образовања, осмишљавање основних образовних циљева, избор наставних садржаја и одређивање наставних метода.

Вештина критичког мишљењаомогућава да се открије истина и разазна реалност. Фреире истиче да се једино критичким мишљењем може стећи релевантно знање

које појединцу омогућава да постане активан чинилац друштвеног развоја и свесна, слободна и хумана личност. Тај процес представља супротност митолошком и магичном, односнонекритичком разумевању света (Freire, 1998).Према теорији Критичке педагогије, да би се одредили основни циљеви, задаци и улога образовања, потребно је критички преиспитати темељне вредности савремене културе и цивилизације.Образовање је једна од основних људских и друштвених активности. Етичко-образовна теорија Критичке педагогије препознајепроблем хуманизације са етичко-аксиолошког гледишта као централно питање изградње успешнијег, племенитијег, функционалнијег, срећнијег друштва одговорних и слободних људи. Поштовање људског достојанства, племенитост и љубав према слободи треба дасу темељне вредности друштва изграђеног на принципима хуманистичких вредности. Есенцијалан проблем истраживања процеса хуманизације јесте јасно препознавања супротности наведеног процеса односно јасно препознавање дехуманизације, као процеса који није само потенцијално могућ него који историски гледано неретко представља плодсвесне и сврсисходне активности појединаца, одређених група или институција. Пауло Фреире истиче да је хуманизација стварна алтернатива дехуманизацији и једина права људска вокација, њу осујећује неправда, искориштавање, угњетавање и насиље тлачитеља, али је потврђује тежња потлачених за слободом и праведношћу те њихова борба за враћање изгубљене хуманости (Freire, 2002:27).

За трансформацију и континуирани развој друштва потребно је свеобухватно и широко утемељено друштвено деловање, како би се превазишла уобичајна матрица хегемоније доминантног културно-идеолопко-политичког образца. Анри Жиру потенцира да школе претстављају идеолошки и политички терен на којем доминантна култура презентира своје хегемонистичке позиције и ставове, али да школе уједно претстављају терен где доминантни и подређени међусобно могу да разговарајуилида се суочавају.Школе нису идеолошки неутралне, нити покушавају да превазиђупринцип послушне репродукције наратива карактеристичног захегемонистички поглед на свет (Giroux, 1997:133).Васпитно-образовна делатност има есенцијалну друштвену улогу и друштвену одговорност за утврђивање начела трансформације друштвених односа, која би омогућила несметан, континуиран развој друштва у целини, његово хуманизирање и приближавање реалним потребама и интересима грађана. Фреире потенцира да дехуманизација подрива процес хуманизацијеи да ћето подстаћи потлачене на борбу против тлачитеља, али да би та борба имала смисла, потлачени не смејупостати нови хегемони и тлачитељи тлачитеља, већ у тој борби треба да успоставе хумане односе поштовања и међусобне сарадње. Историскицијељ потлачених јестеосвајање слободе за себе али и за тлачитеља. Тлачитељи, који угњетавају и искориштавају друге, не могу бити активни чиниоци изградње бољег и племенитијег света кроз процес освајања слободе. Њима слобода није доступна и немогу је достићи нити за себе нити је другима могу дати (Freire, 2002:28).

ЗАКЉУЧАК

Теорија Критичке педагогија потенцира да образовни процеспредставља облик друштвене праксекоји у себи садржи контрадикције и антагонизме који поткопавају

друштвену заједницу. Ти антагонизми и контрадикције проистичу из структуралних позиционираности економско-политичких односа у друштву. Друштвени односи у себи уједињују сложен спој интереса и потреба појединаца, интересних група и институција. Различити појединци, интересне групе и институције у потпуности очекивано и легитимно немају исте интересе, а догађа се и да су им интереси непосредно сучељени. Социјални антагонизам представља очекиван резултат сукобљених интереса међу људима, између друштвених група и институција. Друштвени антагонизми непосредно утичи на образовну праксу и на образовну теорију. Образовање представља неотуђив саставни део друштвеног живота, те због тогаобразовање не може бити неутрално у односу на значајне друштвене догађаје. Људи су жртве ставова и предрасуда које су им наметали хегемонистички центри моћи. Наметнути ставови дехуманизирају и деградирају индивидуу. Образовање треба да има непосредну ослободилачку друштвену функцију. Основни задатак образовања је хуманизацијаучесника образовног процеса, превазилажење предрасуда и расветљавање праве демагошке природе хегемона која узрокују отуђеност и дехуманизацију људи, деградацију људских вредности и девалвацију друштва. Хуманизирано образовање представља први корак оплемењивања друштвених односа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Adler, Mortimer Jerome (1998) *Paideia Proposal: An Educational Manifesto.*New York: Touchstone Books.
2. Аристотел (2003) *Никомахова етика.*Скопје:Три.
3. Bell, Daniel (1976) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting.*New York:Basic Books.
4. Ben-Amos, Dan - Liliane Weissberg, eds. (1999) *Cultural Memory and the Construction of Identity.*Detroit: Wayne State University Press.
5. Böhme, Gernot - Nico Stehr, eds. (1986) *The Knowledge Society: The Growing Impact of Scientific Knowledge on Social Relations.*Dordrecht:D. Reidel Publishing.
6. Castells, Manuel - Ramón Flecha - Paulo Freiré - Henry A. Giroux - Donaldo Macedo - Paul Willis (1999) *Critical education in the new information age.*Lanham:Rowman & Littlefield Publishers.
7. Castells, Manuel (2000) *Uspon umreženog društva.*Zagreb: Golden marketing.
8. Cohen, Daniel (2008) *Three Lectures on Post-Industrial Society.*Cambridge:MIT Press.
9. Dewey, John (1997) *Democracy and Education.*Detroit: Free Press.
10. Dewey, John (2008) *The School and Society.*New York: Cosimo Books.
11. Dordick, Herbert S. - Georgette Wang (1993) *The Information Society: A Retrospective View.* Newbury Park: Sage.
12. Drucker, Peter F. (1970) *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society.*London:William Heinemann.
13. Durkheim, Émile (2011) *Moral Education.*Mineola: Dover Publications.
14. Freire, Paulo (1985) *The Politics of Education: Culture, Power and Liberation.* London: Bergin and Garvey Publishers.
15. Freire, Paulo (1998) *Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy and Civic Courage.* Lanham: Rowman & Littlefield.
16. Freire, Paulo (2002) *Pedagogija obespravljenih.* Zagreb: ODRAZ.
17. Гиденс, Ентони (2001) *Модерноста и самоидентитетот: Сопството и општетството во доцната модерна ера.*Скопје:Темплум.

18. Giddens, Anthony (1986) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration.*Oakland:University of California Press.
19. Giroux, Henry A. (1997)*Pedagogy and the Politics of Hope: Theory, Culture, and Schooling.* Oxford:Westview Press.
20. Giroux, Henry A.(1985) *Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning.*Santa Barbara: Praeger.
21. Hanson, Elizabeth (2008) *The Information Revolution and World Politics.*Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.
22. Hargreaves, Andy (2003) *Teaching in the Knowledge Society: Education in the Age of Insecurity.* New York:Teachers' College Press.
23. hooks, bell (1994) *Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom.* New York: Routledge.
24. Hutchins, Robert Maynard(1968) *The Learning Society.*Harmondsworth: Penguin Books.
25. Illich, Ivan (2000) *Deschooling Society.*London: Marion Boyars Publishers.
26. Кант, Имануел (1993) *Критика на практичниот ум.*Скопје:Метафорум.
27. Kant, Immanuel (2012)*Kant on Education.*Ulan Press.
28. Kymlicka, Will (2001) *Contemporary Political Philosophy: An Introduction.*Oxford: Oxford University Press.
29. McLaren, Peter (1986) *Schooling as a Ritual Performance: Towards Apolitical Economy of Educational Symbols and Gestures.* London: Routlege & Kegan Paul.
30. Mur, Džordž Edvard (1963)*Principi etike.*Beograd: Nolit.
31. Platon (1969) *Država.* Beograd: Kultura.
32. Русо, Жан-Жак (1950) *Емил или О васпитању.* Београд: Знање.
33. Shaw, Martin (1999) *Politics and Globalisation: Knowledge, Ethics and Agency.*London:Routledge.
34. Stearns, Peter N. (2012) *The Industrial Revolution in World History.*Boulder: Westview Press.
35. Stewart, Thomas A. (2003) *The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty-first Century Organization.*New York:Crown Business.
36. Teece, David J. (2002) *Managing Intellectual Capital: Organizational, Strategic, and Policy Dimensions.*Oxford:Oxford University Press.
37. Темков, Кирил (1999) *Етиката денес.*Скопје: Епоха.
38. Темков, Кирил(2014) *Етичари: Сто најзначајни философи на моралот од Заратустра до биоетиката.*Кавадарци:Дом на културата „Иван Мазов-Климе".
39. Toffler, Alvin (1974) *Learning for Tomorrow: The Role of the Future in Education.*New York:Random Hous.
40. Touraine, Alain (2007) *New Paradigm for Understanding Today's World.*Cambridge: Polity Press.
41. Touraine, Alain (1971)*The post-industrial society: Tomorrow's social history: classes, conflicts and culture in the programmed society.*New York: Random House.
42. Vuk-Pavlović, Pavao (1932)*Ličnost i odgoj.*Zagreb:Tipografija.
43. Warner, Charles (2009) *Media Selling: Television, Print, Internet, Radio.*New York: Wiley-Blackwell.
44. Willke, Helmut(2007) *Smart Governance: Governing the Global Knowledge Society.*Frankfurt:-Campus Verlag.
45. World Bank (2007) *Building Knowledge Economies: Advanced Strategies for Development.*Washington, DC: World Bank.
46. Заревски, Драгор (2014)*Филозофски размисли за образованието и етичката втемеленост на едукативната дејност.* Скопје: ЕИЦУК.

Originalni naučni rad
UDK 316.774:37.014
DOI 10.7251/BLCZB0219047D
COBISS.RS-ID 7634200

ODGOVORNOST MEDIJA PREMA JAVNOSTI

Svetlana Dušanić – Gačić[1]

SAŽETAK

Od etičnog novinarstva svi imaju koristi, kako javnost zbog čijeg tačnog, objektivnog i istinitog izvještavanja novinarstvo treba da postoji, tako i vlasnici medija, izdavači, vlade i sami novinari. Cilj ovog rada jeste uvidjeti kakvi su moralni problemi novinara, odnosno kojim i kakvim pritiscima podliježu i gdje je u takvom okruženju odgovornost prema javnosti.

Ključne riječi: *Mediji, odgovornost, javnost, problemi*

ABSTRACT

From ethical journalism everyone has some interest; public for whom correct, objective and truthful reporting journalism should exist, as well as media owners, editors, governments and journalists themselves. The aim of this paper is to investigate what sort of moral problems do journalist encounter, that is which and what kind of pressure do they experience, and in that circumstances, where the public itself stands.

Key words: *Media, responsibility, public, problem*

UVOD

Novinarstvo kao profesija zasnovana je i na etičkim principima, a etično izvještavanje je u intersu javnosti. Uvriježen je stav da od etičnog novinarstva svi imaju koristi, kako javnost zbog čijeg tačnog, objektivnog i istinitog izvještavanja novinarstvo treba da postoji, tako i vlasnici medija, izdavači, vlade i sami novinari.

"Budući da novinarstvo nije samo posao, njegova suština se sastoji i iz onog što javnost o njemu misli. Novinarstvo ima i drugu realnost, posvećenu informisanju javnosti na precizan i pouzdan način o svemu što ljudima treba. Legitimno je da ljude zanima sve što se zbiva, sve što im se može dogoditi, ili što se događa drugima. Važna uloga novinarstva se sastoji i u pribavljanju preciznih i pouzdanih informacija koje ljudima služe za snalaženje u slobodnom društvu. Zbog toga su etički principi nešto od čega se novinarstvo mora sastojati."[2]

Cilj ovog rada jeste uvidjeti kakvi su moralni problemi novinara, odnosno kojim i kakvim pritiscima podliježu i gdje je u takvom okruženju odgovornost prema javnosti.

---

1 *Vanredni profesor, Visoka škola „Banja Luka College", svetlanadg@blc.edu.ba*

2 *P.Y. Windt, P. C. Appleby, P.M.Battin, L.P. Francis,B.M. Landesman, Ethical Issues in the Professions, Prentice Hall, Englewood Clifs, New Jersey, 1989, str. 553.*

Metode koje ćemo koristiti kako bismo došli do važnih činjenica koje će činiti osnovu za izvođenje zaključaka:

- metode analize i klasifikacije,
- dijalektičku metodu je neophodno koristiti zbog toga što stvarnost u kojoj se nalaze bosanskohercegovački mediji nisu izolovan proces, nego opštedruštveni. Ova metoda je potrebna zbog razumijevanja sa drugim pojavama i potrebom rada za naglašavanjem istorijskih dimenzija
- bihevijoristička metoda nam je potrebna zbog ispitivanja ljudskog, društvenog ponašanja
- hipotetičko-deduktivna metoda kojom ćemo predstaviti iskustvene činjenice gledalaca
- statističku metodu je neophodno koristiti zbog utvrđivanja pada povjerenja gledalaca u javne servise

Rad zahtijeva primjenu tehnika prikupljanja podataka:

- naučno ispitivanje (direktno i indirektno ispitivanje), koristeći tehnike ispitivanja - intervjuisanje i anketiranje,
- metoda analize sadržaja (prikupljanje i analiza odabranih izvještaja, kao i odabrane literature).

MORALNI PROBLEMI

Moralni problemi na koje novinari sve češće nailaze su svakako zahtjevi javnosti. Moralni problemi koje javnost postavlja pred novinare su dvojaki. Sa jedne strane, javnost novinare smatra moralno odgovornim za istinitost sadržaja njihovih izvještaja, ali sa druge strne, vrlo često javnost od novinara zahtijeva da rade nesto što oni ne mogu da urade, te da budu jednostrani u zastupanju pojedinačnih interesa.

"Novinari imaju moralnu odgovornost da pruže istinite informacije. To znači da društvo u kome postoji medijska sloboda uglavnom ne očekuje da se država miješa u obavještavanje o vijestima, već da sarađuje sa novinarima"[3].

Prema Evropskoj konvenciji o ljudksim pravima, članom 10. je definisano da "svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu mišljenja i slobodu primanja i prenošenja informacija i ideja, bez miješanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ovaj član ne sprječava države da zahtijevaju dozvole za rad od radio, televizijskih i filmskih kompanija. Ostvarivanje ovih sloboda, budući da uključuje obaveze i odgovornosti, može podlijegati takvim formalnostima, uslovima, ograničenjima ili sankcijama predviđenim zakonom i koje su neophodne u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, teritorijalnog integriteta ili javne sigurnosti, sprječavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja i morala, ugleda ili prava drugih, sprječavanja širenja povjerljivih informacija ili u interesu očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva."[4]

Prema tome, istina nije samo profesionalni standard. Istina je etička norma i moralna dužnost i odgovornost kako građana, tako i novinara. Prema Čupiću, "istina u novinarstvu

3 *S. Gačić-Dušanić, Pad povjerenja u javne servise BiH, Kultura polisa, god XII (2015), br. 26., str 465-478*

4 *Evropska konvencija o ljudskim pravima, vidi na: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf, pristupljeno 12.4. 2018.*

trostruko obavezuje: kao pravo, kao dužnost i kao odgovornost. Odgovornost u informacionom sistemu je slojevita: od pojedinačnog novinara, preko medija, do sistema."[5]

"Bez učenja, prihvatanja, i življenja navedenih profesionalnih standarda nema valjanog novinara ni novinarstva"[6], poručuje Čupić. Prema njegovim riječima, "profesija se podržava i održava usvajanjem standarda i sviješću o značaju i bitnosti standarda. To je ono što se naziva dostojanstvom poziva, ali i života onoga koji se opredijelio za novinarsku profesiju."[7]

ETIČKE DILEME KROZ ISTRAŽIVANJE

Govoriti o novinarskoj etici, zbog njene kompleksnosti, veoma je izazovan zadatak, ali u društvu kakvo je bosanskohercegovačno, prijeko potrebno. Novinarstvo je u tranzicijskom društvu kakvo je bosanskohercegovačko, počelo da gubi bitku sa korupcijom, kriminalom, neistinama, prijetnjama, ucjenama, reketom... Zbog toga je važno vratiti ga na pravi put, put morala i etičnosti.

Kroz istraživački dio predstavićemo dio empirijskog istraživanja sprovedenog među 100 novinara u BiH i analizu rezultata koji se tiču problematike ovog poglavlja, odnosno postojanja i primjene novinarske etike. Kroz istraživanje razmatrali smo koji su to i kakvi moralni problemi novinara.

Prije nego što krenemo u razradu, istaći ćemo socijalnu kartu ispitanika, koja je dobijena u istraživanju etike izvještavanja među bh. novinarima.

U cilju što sveobuhvatnijeg istraživanja, imali smo 100 ispitanih, 78 novinara radi u javnoj medijskoj kući, a 22 u privatnoj. Od ukupnog broja ispitanih, 49% ispitanika radi u unutrašnjoj politici, dok 51% njih u ostalim rubrikama. Od 100 ispitanika, njih 95% ima visoku školu, a 5% magisterij, dok sa nižim stepenom obrazovanja nismo imali ispitanika.

U jednoj tipičnoj nedjelji, 83% novinara je odgovorilo da radi između 40 i 50 časova, a više od toga radi 8% ispitanika, dok njih 12% radi do 40 časova nedjeljno.

Tabela 1: Stepen obrazovanja

Stepen obrazovanja		Frekvenca	%
	Visoka škola	95	95,0
	Magisterij	5	5,0
	Ukupno	100	100,0

Na ekonomski položaj novinara, pažnju smo željeli skrenuti pitanjem o mjesečnim primanjima. Odgovore na ovo pitanje, nastojali smo iskoristiti u odbranu hipoteze da su novinari često spremni da prećute neke informacije, odnosnoda ne izvještavaju o nekim događajima usljed straha od gubitka posla ili drugih negativnih uticaja.

Tako je 62% ispitana novinara odgovorilo da ima nešto višu od prosječne neto plate u BiH, koja je za 2018. godinu iznosila 891 maraka[8], dok njih 38% nema višu platu od prosječne.

5 *Č. Čupić, Poziv novinar, Godišnjak 2007., Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, str 138 – 149*
6 *Ibidem*
7 *Ibidem*
8 *Agencija za statistiku BiH; www.bhas.ba/*

Kada je u pitanju etički kodeks, 87% novinara je odgovorilo da u njihovoj medijskoj kući poznaju odredbe etičkog kodeksa štampanih ili elektronskih medija[9], zavisno do medijske kuće, 10% da ne poznaje, dok ih 3% nije znalo odgovor na ovo pitanje. Odgovore možemo vidjeti i na tabeli 2.

Tabela 2. Procenat poznavanja etičkog kodeksa u medijskim kućama

Poznavanja etičkog kodeksa	Frekvenca	%
Da	87	87,0
Ne	10	10,0
Ne znam	3	3,0
Total	100	100,0

Slika je nešto drugačija kada je u pitanju poštovanje etičkog kodeksa u njihovoj medijskoj kući, i tako imamo sljedeću sliku: 68% novinara se izjasnilo da se u medijskoj kući za koju rade poštuje etički kodeks, 27% da se ne poštuje, dok njih 5% nije znalo odgovor na postavljeno pitanje, o čemu će biti riječi u petom dijelu rada.

Istina predstavlja sposobnost da se dokumentuje ono što se tvrdi, kao i mogućnost da se ospori svaki protivuriječan iskaz. U skladu s tim, novinar je dužan da u okviru svoje profesije, odnosno obavljanja svog posla, radi ostvarenja vrijednosti i u cilju opšteg dobra, teži istini. Novinar ima odgovornost na raznim nivoima od lične odgovornosti do odgovornosti koje ima njegova medijska kuća.

"Kriterijum – istina kao osnovna obaveza novinara u zastupanju javnog interesa, je kriterujim koji je, kako smo vidjeli, prisutan u svim međunarodnim deklaracijama i kodeksima međunarodnih novinarskih organizacija. Istinito izvještavanje nije nedostižan ideal, ali je istinu, često, teško otkriti i saopštiti drugima. Zato profesionalni kodeksi novinarskih organizacija i udruženja toliko insistiraju na dostizanju ovog standarda."[10]

Preambula Minhenske deklaracije iznosi stav da je odgovornost novinara prema javnosti "preča od svake druge odovornosti, posebno one prema poslodavcima i javnim vlastima".[11] Međutim, granica iz ovog stava je odavno pređena i trka za gledanošću ili čitanošću, odnosno finansijskom dobiti je na prvom mjestu. Mediji su postali potpuno zavisni od politike i finansijskih centara moći, što je javni servis dovodi do odsustva objektivnosti i profesionalizma.

„Istinitost medijskih sadržaja podrazumijeva, istovremeno i njenu objektivnost. Vjerovanje u istinitost komunikacija gradi povjerenje između pojedinaca, kao i između pojedinca i institucija. Istina je suštinski važna za demokratski proces. U složenom demokratskom društvu mediji su primarni provodnici protoka informacija i u onoj mjeri u kojoj ne pružaju istinite, tačne i relevantne informacije, u toj mjeri uskraćuju publici intelektualnu hranu neophodnu za racionalno odlučivanje."[12]

9 *U BiH postoji etički kodeks novinara u oblasti elektronskih medija i štampanih medija: Kodeks o emitovanju RTV programa i Kodeks za štampu i online medije BiH*

10 *V. Milenković, Etički kodeksi međunarodnih novinarskih organizacija i udruženja, Protocol communications, FPN Beograd, 2008, str 140.*

11 *D. Korni, Etika informisanja, Clio, Beograd, 1999, str 37.*

12 *Vidi: V. Milenković, Etički kodeksi međunarodnih novinarskih organizacija i udruženja, Protocol communications, FPN Beograd, 2008, str 139.*

S druge strane, naše istraživanje je pokazalo da je gotovo polovina ispitanih novinara opredijeljena da javnosti pruži istinite informacije, ali vrlo često služeći se i neetičkim metodama.

Naime, 41% naših ispitanika je odgovorilo da bi se služilo nečasnim metodama prikupljanja informacija, kao što su tajno snimanje, nedozvoljeno fotografisanje i slično, a u cilju svog opredjeljenja kao novinara i medijske kuće u kojoj rade, da građani imaju pravo da znaju. Ovakav odgovor bi se, u cilju iznošenja istine novinarstva kao profesije, još i mogao etički opravdati zbog dužnosti novinara da sagledava činjenice bez pritisaka nekih subjekata, politike i slično i da građanima pruža samo tačne informacije. Međutim, 27 % ispitanika je odgovorilo da se služi nečasnim metodama pri prikupljanju informacija, koje i objavljuje ali zbog naređenja urednika ili vlasnika medijske kuće. Odgovor da bi objavljivanje informacija dobijenih neetičkim metodama više donijelo štete nego koristi samom novinaru, a samim tim i medijskoj kući, dalo je 32% ispitanika.

Sloboda informisanja, izražavanja i mišljenja posmatramo kao uslov su postojanje javnog mnjenja. U skladu s tim, stepen demokratičnosti nekog društva određuje sklad između izraženih i ostvarenih sloboda. „Način komuniciranja sa građanima definitivno opredjeljuje karakter vlasti i oblike političkog ponašanja. Sasvim je jasno, da javno mnjenje van medija ne postoji, jer ukoliko putem medija nije dobilo masovni karakter ostaće nepoznato i daleko od očiju javnosti. Mogućnost manipulacije mnjenjem je ogromna, a tu veliku ulogu imaju masovni mediji. Subjekt javnog mnjenja jeste narod kao publika, građani koji neformalno i formalno kritikuju i kontrolišu rad državne (javne) vlasti.“[13]

Težiti istini u izvještavanju znači da to izvještavanje mora biti tačno, kao i da mora da doprinese razumijevanju cjelokupne siutacije i problema o kojem se izvještava. Već smo istakli da je etično novinarstvo u intersu svih, pa prema tome, netačne i nepotpune informacije narušavaju kredibilitet novinara kao profesionalca, ali i medijske kuće. U cilju iznošenja istine javnosti, neophodno je provjeriti tačnost izjava.

Istraživanje je, pokazalo da novinari vrlo često dobijaju pogrešne informacije, što je potvrdilo 98% naših ispitanika. Na pitanje da li su objavljivali nepotvrđene informacije, dobili smo poražavajuće rezultate. Više od polovine ispitanika je, uslovno rečeno, potvrdno odgovorilo na ovo pitanje, dok 46% novinara nikada nije objavilo glasine ili pretpostavke. Naime, 22% ispitanih novinara je odgovorilo da su objavili neprovjerene informacije samo po nalogu urednika, a 32% je odgovorilo da je to radilo rijetko.

Ukoliko analiziramo odgovore na predstavljena dva pitanja, možemo da utvrdimo da je građanima polovina plasiranih vijesti nepotpuna i nepotvrđena.

Pulicer je rekao: “Novinar treba da se pokori samo razlozima istine, bez potčinjavanja i uslužnosti. Demokratska društva će uvijek imati demagoge spremne da napadaju sujetu, pospješuju strasti i naglašavaju trenutna osjećanja. Zato demokratija ima potrebu za ljudima sposobnim da plivaju protiv struje, da objelodane počinjene greške i da stalno insistiraju na neugodnim pitanjima.” Od ovog stava, bh novinarstvo je odavno odstupilo.

13 *D. Stanisavljević, Mediji i javno mišljenje u RS, Fridrih Ebert Stifung, 2010, str 86..*

DISKUSIJA

Posvećenost istini pokazuje poštovanje ličnosti kao cilja, a ne kao oruđa kojim se može manipulisati. Obmane obično stavljaju lični interes iznad interesa drugih, a novinari ponekad brane svoju praksu obmanjivanja u ime javnog interesa.

Dakle, u medijima u Bosni i Hercegovini imamo konstantno prisutsvo obmane javnosti, odnosno iznošenje različitih istina zavisno od toga kojem entitetu servis pripada. Takvo stanje je simptomatično prije svega jer ne postoji sloboda da novinar napiše istinu ma kakva ona bila, nego je puki izvršilac kojem se naređuje kako da misli i šta da radi. Potvrdu ove teze mogli smo vidjeti i u prethodno prikazanim odgovorima novinara. U takvom društvu, novinari nisu u službi javnosti, nego u službi vlasti.

Prema pisanju analitičara, istraživača Davora Marka[14], „ako posmatramo novinarske stavove prema tri konstitutivna naroda, uočljivo je da RTRSima izrazito pozitivan stav prema Srbima, čak 93%, dok, s druge strane, stav prema Hrvatima, a posebno prema Bošnjacima je – negativan.[15] U 45% slučajeva, FTV je imala pozitivan stav prema Srbima, no u isto toliko slučajeva (45%) i negativan, što pokazuje da je ovaj medij o drugome narodu, ovoga puta o sprskom, gotovo uvijek izvještavao sa stavom. Za razliku od ova dva dnevnika, BHT neutralno izvještava o sva tri konstitutivna naroda.“[16]

U BiH postoje tri različite političke priče i kao takva priča se plasira javnosti i putem medija, te dalje, modifikuje mišljenje građana. „U stalnim “ratovima” političkih, duhovnih i ekonomskih elita mediji se često koriste samo kao instrument, a novinari kao društveno-politički ratnici. Građanska svijest o demokratiji, u skladu s kojom građanin mora biti u centru, izostaje. Poseban problem predstavlja podijeljena javnost, međutim unutar svake etničke javnosti postoje i unutrašnji politički sukobi.“[17]

ZAKLJUČAK

Novinari su u potrazi za istinom svjesni otvorenog laganja sagovornika, posebno vladajuće elite, ali ne čine ništa ili vrlo malo da građanima ukažu na prisutnost takvih informacija i objelodane pravu stranu događaja.

Novinar je odgovoran javnosti da iznosi istinu i samim tim objektivno izvještava javnost. U članu 10. Konvencije o ljudskim pravima Savjeta Evrope stoji da „svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu posjedovanja sopstvenog mišljenja, primanja i saopštavnja informacija i ideja bez miješanja javne vlasti i bez obzira na granice.“ Dok u Rezoluciji 1003 pod novinarskom etikom donesenom 1993. od strane Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope piše da „pravo na informaciju je osnovno pravo koje je podržano praksom Evropske komisije i Suda za ljudska prava na osnovu člana 10. Evropske konvencije o ljudskim pravima i priznato u članu 9. Evropske konvencije o prekograničnoj televiziji

14 *Davor Marko radi kao istraživački saradnik u Analitici. Radio je u Sarajevu kao akademski tutor, istraživač/analitičar u oblasti medija, te projekt koordinator. Kao saradnik Media plana, Mediacentra, Centra za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Novosadske novinarske škole, učestvovao je u brojnim analizama medijskih sadržaja, sa fokusom na medijski tretman različitosti, manjina i religije. Bio je lider regionalnog projekta Dijalog različitosti*

15 *Analiza tretiranja tema bliskih multikulturalizmu i interkulturalizmu u bh. medijima, koju je sarajevski Media plan uradio početkom 2010. godine, urađena je na 12-mjesečnom uzorku koju je obuhvatio 255 centralnih dnevnika na tri televizije Javnog radiotelevizijskog servisa BiH: Televizija BiH (BHT), Federalna televizija (FTV) i Televizija Republike Srpske (RTRS); pet dnevnih novina (ukupno 420 izdanja), i po 24 izdanja magazina Dani i Novi reporter*

16 *http://www.diskursi.com/uploads/2012/01/Diskursi%202%20Finalna%20verzija%2012.1.2012%20-%20web.pdf#page=183&zoom=auto,0,687, pristupljeno 28. 12. 2018.*

17 *Balkanski medijski barometar, uredila N. Tešanović, Sarajevo 2011., str. 16.*

kao i u svim demokratskim ustavima. Nosilac ovog prava je građanin, koji ima i izvedeno pravo da zahtijeva da se informacija koju pribavljaju novinari prenosi istinito.“ Moralni problem sa kojim se novinari suočavaju kada je u pitanju odgovornost prema javnosti jeste i cenzura, bilo kao pozitivna ili negativna, svakako da javnost sprečava da dozna punu istinu.

Iako nije svojstveno naučnom radu, niti praksa da se citira na populistički način, uzeću slobodu da citiram novinara i pisca Berislava Jurića[18] jer smatram da njegova rečenica veoma plastično govori gdje se nalazi novinarska profesija u BiH i daje svojstven komentar na prethodno izneseno istraživanje. „A novinarska profesija se u Bosni i Hercegovini srozala na razinu goru od politike i samo su novinari gori od političara u ovoj zemlji. Samo su novinari, ti beskičmeni glumci moralnih veličina, koji su objektivnost i mijenjanje svijeta nabolje zamijenili dubokom pogrbljenošću i namještenjem za što bezbolnije primanje naredbi kupljenih šefova, veća stoka od onih na koje krezavo laju. “[19]

Litertaura:

1. Windt P.Y., Appleby P. C., Battin P.M., Francis L.P., Landesman B.M., (1989) Ethical Issues in the Professions, New Jersey, Prentice Hall, Englewood Clifs,
2. Tomić Z., (2003), Komunikologija, Beograd, Čigoja
3. Čupić Č., Poziv novinar, Godišnjak 2007., Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu,
4. Čokorilo R., (2012), Javni RTV servis Srpske, Banja Luka, Besjeda
5. Tešanović N., (2011), Balkanski medijski barometar, Sarajevo, Fridrih Ebert Stiftung
6. Novak B., (1964), Suvremeno novinarstvo, Zagreb, Stvarnost,
7. Donsbach W. i sur.,)2009), Entzauberung eines Berufs – Was die Deutschen vom Journalismus erwarten und wie sie enttäuscht warden. Konstanz: UVK
8. Poler Kovačič M., (2001), Kriza novinarstva kao kriza etike, Medij. istraž. (god. 7, br. 1-2) (25-44)
9. Splichal S., Sparks C., (1997), Journalists for the 21st Century: Tendencies of Professionalization Among First-Year Students in 22 Countries, Norwood: Ablex Publishing Corporation
10. Stanisavljević D., (2010), Mediji i javno mišljenje u RS, Fridrih Ebert Stifung,
11. Milenković V., (2018), Etički kodeksi međunarodnih novinarskih organizacija i udruženja, Protocol communications, FPN Beograd
12. Gačić-Dušanić S., Pad povjerenja u javne servise BiH, Kultura polisa, god XII (2015), br. 26

18 *Berislav Jurič, freelance novinar i urednik portala bitno.ba. Radi kao pisac i pjesnik*
19 *http://dnevno.ba/kolumne/berislav-juric/98788-samo-su-novinari-veca-stoka-od-politike.html*

Прегледни рад
UDK 502.1:32.01
DOI 10.7251/BLCZB0219054T
COBISS.RS-ID 7634200

ОДНОС АНТРОПОЦЕНТРИЗМА И ХОЛИЗМА КАО АНАЛОГОН ЕКОЛОШКЕ ЕТИКЕ И ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ

Станислав М. Томић[1]

АПСТРАКТ

Циљ овог рада јесте да за предмет размишљања предложи аналогију између кључних проблема еколошке етике и политикологије. Аутор ће покушати да повлачењем паралеле између антропоцентризма и холизма с једне стране, те либерализма и републиканизма с друге стране, истовремено продуби разумијевање основних проблема еколошке етике и политикологије.

Кључне ријечи: *антропоцентризам, холизам, еколошка етика, политикологија, либерализам, класични републиканизам.*

ABSTRACT

The aim of this paper is to suggest the analogy between main problems of ecological ethics and political science as a subject of reflection. By drawing a parallel between the anthropocentrism and holism on one side, and liberalism and republicanism on the other, the author will simultaneously try to deepen the understanding of the elementary problems of ecological ethics and political science.

Key words:*anthropocentrism, holism, ecological ethics, political science, liberalism, classical republicanism.*

УВОД

Ако се загледамо у европску цивилизацију, од њених рудименталних облика, па све до савремених, развијених тековина, препознајемо више темељних односа који је прожимају. Један од тих односа свакако јесте однос човјека и природе, док је други, однос човјека и државе. Оно што им је, за почетак, заједничко лежи у запажању да су се оба односа мијењала кроз историју. Трагове првог у старом вијеку налазимо у религији, митологији, филозофији и науци, а у савременом добу тај однос се и даље испољава, рецимо, у науци, гдје се можда понајвише и задржао, али посебно у домену екологије, која, како стари стоје, претендује да постане наука будућности. С друге стране, однос између човјека и државе централни је проблем политике и предмет је политикологије илити науке о политици. Ми ћемо овом приликом

1 s Јавна установа Средњошколски центар „Петар Кочић“ Зворник, tanislav_t@yahoo.com

покушати да приближимо ова два односа, тако што ћемо потражити сличности између њихових кључних проблема. Наш циљ је надасве боље разумијевање и једног и другог проблема, а не њихова научна екстензија у строгом смислу, премда је наша намјера, чијим изношењем смо у првом реду управо одредили обим и границе свог дјелокруга, више у служби продубљивања, а не проширивања споменутих тема.

Прије него што се засебно позабавимо неким питањима еколошке етике и политикологије и поново се с њима сусретнемо приликом њихове компарације, није на одмет подсјетити да је у античкој култури постојало какво-такво јединство етике и политике. Међутим, дихотомија између етике и политике какву данас познајемо производ је промјена парадигми у етици и политици на које су опет утицали и унутрашњи и спољашњи чиниоци. Ми овдје нисмо у прилици да излажемо генезу тих релација и да анализирамо како је, на примјер, макијавелизам утицао на однос између етике и политике, јер то, уосталом, поглавито, и није наша задаћа. Још једном, овај рад није крајње идеалистички пројектован и његов смисао није првенствено да регенерише симбиозу етике и политике, упркос аксиолошким афинитетима аутора који би требао да буде свјестан тешкоће једног таквог подухвата, већ да на неки начин евоцира њихов суштински однос, налазећи аналогију између једног етичког и једног политиколошког проблема. А сада да полако пређемо на саму ствар.

АНТРОПОЦЕНТРИЗАМ И ХОЛИЗАМ У ДОМЕНУ ЕКОЛОШКЕ ЕТИКЕ

Нама се чини да ми сви знамо шта је еколошка етика. То је поприлично саморазумљиво на први поглед. Али показује се да управо код таквих термина који се чине свима јасни и разумљиви, често не дођемо до суштине самог појма и останемо на површини тумачења из контекста. А узгред речено, однос између неког појма по себи и његовог контекста, односно цјелине, увелико подсјећа на главно питање које треба да промислимо из угла еколошке етике и политикологије. Стога, да не би било забуне, најприје треба понудити појам еколошке етике.

Како стоји у *Рјечнику философских појмова*, еколошка етика је почела да се развија тек седамдесетих година прошлог вијека. То је „подручје етике у којем се тематизује морална димензија односа између човека и не-људске природе. [...] Једно од средњишњих спорних питања еколошке етике јесте да ли животињама, биљкама или чак пејсажима, еко системима или природи као целовитој припада нека сопствена вредност, да ли их, дакле, треба једнако рачунати као 'морално релевантне индивидуе', или да ли се обавезивања с обзиром на не-људску околину показују једино из дугорочних интереса људи за стабилним екосистемима." (Кирхнер-Михаелис-Хофмајстер, 2004: 158-159) Већ у самом одређењу еколошке етике, дакле, назире се један од њених главних проблема, а то је однос антропоцентризма и холизма.

Сада је неопходно појаснити ова два појма. Кренимо од антропоцентризма. Антропоцентризам је давно позната тема у историји филозофије, још од петог вијека прије нове ере, када су софисти уобличили и преко Протагоре прокламовали свој основни став да је *човјек мјера свих ствари*. „Западни ставови према природи израсли из мјешавине ставова жидовског народа приказаним у ранијим књигама

Библије, те филозофије старих Грка, посебице Аристотелове. За разлику од неких других древних традиција, примјерице индијске, и жидовска и грчка традиција људска су бића учиниле средиштем моралног универзума – у ствари, не тек средиштем, већ врло често укупношћу морално релевантних обиљежја овог свијета." (Сингер, 203) Сходно томе, шта ће бити антропоцентризам у еколошкој етици, донекле већ можемо и да наслутимо. „Антропоцентрична ('ка човеку окренута') (енг. human centered) етика држи до тога да једино људска бића поседују моралну вредност. Тако, иако се може рећи да имамо одговорности *у односу на* свет природе, немамо директне одговорности *према* свету природе."(Де Жарден, 2006: 41) На то, надаље, упућују и неке друге опсервације. „У својем чланку 'Треба ли нам еколошка етика?' ('Brauchen wir eine ökologische Ethik?') Урсула Волф објашњава да се обзир према природи у ширем смислу може разумјети само инструментално, а не морално, јер су 'предметно подручје' морала 'бића способна на патњу'." (Тугендхат, 2003: 165)

Прилике које владају у односу човјека и природе диктирају захјтев да се однос према природи, ипак, стави у домен моралности, што је резултовало идејом о његовом проширењу.Када говори о проширењу моралности, Џон Меки пише: „Јасно је да моралност која треба да обезбеди побољшање људског живота током времена, мора садржати елементе бриге о добробити деце и обезбедити извесно поштовање потреба будућих генерација" (Меки, 2004: 192) Узети то у обзир значи повећати распон проблемске амплитуде антропоцентичне етике. „Једно од проширења антропоцентричне етике састоји се у томе да се будуће генерације људских бића узму у обзир као предмети наших моралних одговорности." (Де Жарден, 2006: 41)

Друго становиште из области еколошке етике које ваља размотрити јесте холизам. „Општи израз да је 'целина више од збира својих делова' погађа, чини се, суштину холизма. (Де Жарден, 2006: 279) Родно мјесто споменутог термина је дјело јужноафричког филозофа и државника, Џена Сматса, *Холизам и еволуција*. Од двадесетих година прошлог вијека, када се ово дјело појавило, па све до данас, холистички приступ је задобио широк дијапазон примјене, од биологије преко психологије и социологије, па све до семантике и теорије сазнања. Нас, ипак, превасходно, у свјетлу теме којом се бавимо, занима еколошки, односно етички холизам. „Коначно, оно што можемо назвати 'етичким холизмом' сугерисало би да би морално уважавање требало проширити и на целине. [...] Можда нема бољег примера таквог схватања од једног исказа Алда Леополда: *Извесна ствар је исправна када тежи томе да сачува целовитост, стабилност и лепоту одређене биотичке заједнице. Неисправна је кад тежи другачијем стању*. Исправно и неисправно су функције онога што је добро или лоше за целу заједницу, а не за њене саставне делове." (Де Жарден, 2006: 281)

Видјели смо шта је антропоцентризам, а шта холизам. Остаје да видимо шта је либерализам, а шта класични републиканизам и шта је заједнички садржилац ових корелација.

ОД АНТРОПОЦЕНТРИЗМА И ХОЛИЗМА ДО ЛИБЕРАЛИЗМА И КЛАСИЧНОГ РЕПУБЛИКАНИЗМА – ТРАГОМ ЈЕДНЕ АНАЛОГИЈЕ

Након свега што је до сада речено и даље стоји средишње питање: како ћемо, наиме, доћи од антропоцентризма и холизма до либерализма и републиканизма, и какве везе у коначници еколошка етика има са политикологијом? Ако се вратимо неколико вијекова уназад, у европској мисли наћи ћемо једну крилатицу која има далекосежне и еколошке и политиколошке консеквенце. То је чувена максима Фресниса Бекона: *Знање је моћ*. Шта то заправо значи? То значи да знање треба да послужи човјеку да овлада природом и олакша себи живот. Дакле, у изреци *Знање је моћ* посађено је сјеме еколошке етике. Јер ношен развојем науке и технике модерни човјек ће зарад сопствених интереса угрозити животну околину. Томе данас свједоче бројне еколошке катастрофе и проблеми од којих се, по својим размјерама, чини се, највише истиче проблем глобалног загријавања. Али овај Беконов епохални став не само да ће добрано измијенити однос модерног човјека према природи, него ће се у тој идеји, да природа треба да служи човјеку, зачети један политички правац који ће преиначити однос модерног човјека према држави. И као што је некада човјек служио природи, а сада природа треба да служи човјеку, тако је некада појединац служио држави, а сада држава треба да служи појединцу. Тај политички правац који појединца поставља као централну вриједност, у ствари јесте либерализам. „Он се, наиме, рађа у процесу претварања феудално-*сталешког* у буржоако-*класно* друштво. У том смислу представља прву *класну* идеологију у историји којој претходи процес колосалних привредних и друштвених промена чији је резултат тотално револуционисање привредног живота изражено у разарању занатске и аграрне производње односно њеног језгра *домаћинства* и цеховног начина рада и њихове замене привредним *предузећем* и индустријским начином рада и производње, уз истовремени настанак 'грађанског друштва' (societas civilis) у пуном и правом смислу речи." (Тадић, 1996: 503) Описане промјене имају и очигледне еколошке посљедице. Узмимо за примјер само колико је супституција аграрне производње индустријском угрозила животну средину. Нама је ту у свјетлу аналогије либерализма и антропоцентризма од прворазредног значаја да примјетимо да се обрат који је извео либерализам, у неку руку, легитимише антропоцентричном етиком. „Коначно, либерализам је постулирао природна права свих на живот, својину и слободу, као *основна права* свих од друштва *изолованих* индивидуа, упућених на приватни рад у којем је сваки појединац 'ковач своје среће'. Радикални првобитни либерализам проглашава примат појединца над државом, а својину као право које нам осигурава самоодржаање, проглашава независном од државе и обавезујућом за државу, што ће у коначној верзији водити теорији државе као 'ноћног чувара' грађанског друштва." (Тадић, 1996: 506)

Џон Лок, утемељивач либерализма као политичког правца, каже: „*Држава* је по мени заједница људи конституисана само због постизања, очувања и унапређивања њихових сопствених *грађанских интереса*." (Лок, 2019: 12) Шта онда даље имамо? „Енглески моралисти из осамнаестог и утилитаристи из деветнаестог веке пишу унутар друштва у коме је индивидуализам однео победу. Они стога не представљају друштвени поредак као оквир у коме појединац мора да живи своје морални

живот, већ као пуки збир индивидуалних хтења и интереса.“ (Макинтајер, 2000: 291) Овдје се поставља једно кључно питање: Да ли између антропоцентризма и либерализмапоново уочавамо неку сродност? „На-људе-усмерена етика могла би да доведе до суштинске сагласности са еколозима у погледу политике. Она би зависила од утицаја које природна околина има на људска бића. Али одлука би се донела само на основу разматрања људског интереса. Добар начин да се ово изрази јесте да се каже како ова етика једино људе схвата као морално значајне.“ (Елиот, 2004: 412) Не подсјећа ли нас антропоцентризам опет у неку руку на либерализам? „Према доминантно западној традицији, природни свијет постоји ради користи људских бића“. (Сингер, 2003: 205) Слично томе, према либерализму држава примарно постоји ради користи појединца. Међутим, као што еколошки антропоцентризам носи у себи ризике и посљедице у погледу нарушавања природе као заједничког добра, од стране људи који према природи не осјећају моралну одговорност већ су оријентисани само ка личном просперитету, такав ризик са собом повлачи и либерализам. „Развој индивидуалне аутономије донио је истодобно и аутоматизацију и приватизацију етике. Етика је наиме размјерно лаицизирана и индивидуализирана и, са слабљењем одговорности и солидарности, долази до разилажења између индивидуалне етике и етике државе.“ (Морин, 2008: 22) Поред свега, слабости *индивидуалистичке грађанксе врлине* показују да либерализам и антропоцентризам имају исти проблем. „Један од разлога изразите слабости индивидуалистичке грађанске врлине јесте у томе да су по претпоставци грађани латентни егоисти. Према томе, кад год грађанин доживи сукоб између сопствених интереса и општег добра, он се, природно, опредељује да унапреди сопствене интересе. Тако крхки темељ обично се не сматра довољним да подржи врлину, били приватну или јавну.“ (Дал, 1994: 176)

Пошто смо споменули грађанску врлину, право је вријеме да пређемо на други политички правац, који по својој основној вриједности стоји наспрам либерализмаи носи назив класични републиканизам. Из римске политичке традиције нам долази појам *res publica.* „Република означује ону државу у којој се обликује такав начин јавног и политичког живота (**uno vivere civile e politice**) који је усмерен ка општем добру (**res publica**).“ (Матић-Подунавац, 2007: 54) Опште добро је добро свих чланова друштва, што упућује на цјелину. Отуда класични републиканизам, условно речено, као и код односа антропоцентризма и либерализма, можемо упоредити са холизмом у еколошкој етици. „Еколошки холизам две ствари сматра морално значајним; биосферу као целину и велике еко-системе који је конституишу. Појединачне животиње, укључујући и људе, исто као и биљке, стене, молекули итд., који конституишу ове велике системе, нису морално значајни; они имају значај само уколико доприносе одржању значајне целине којој припадају.“ (Елиот, 2004: 416) Ставимо ли, уз одређене резерве, нарочито ову претходну реченицу у политиколошки контекст, дотаћи ћемо срж класичног републиканизма. „Без јасне концепције општег добра једна заједница само је привидно политичка. Овај аргумнент класичне, аристотеловске традиције у политичкој теорији, обновиле су све велике теорије републиканизма.“ (Матић-Подунавац, 2007: 57)

Републиканизам се заснива на класичном схватању грађанске врлине као спремности грађана да свом личном интересу претпоставе заједничко добро. „Може се рећи да грађанска врлина постоји у некој скупини људи уколико свака

особа која учествује у доношењу колективних одлука (дакле у демократском систему сви грађани) доследно делује у складу са свесном намером да постигне добро за све индивидуе у скупини. До сукоба интереса или не долазим или, уколико дође, грађани дају предност општем добру.“ (Дал, 1994: 173) На том трагу, у књизи Џозефа де Жардена, *Еколошка етика: увод у еколошку филозофију,* наилазимо на питања: „Да ли је добро за неку заједницу, као што је извесна група људи или држава, исто што и добро њених појединачних припадника? Може ли добро за неког појединца да се поистовети са добром те групе? Да ли постоје нека правила која треба следити при решавању сукоба између колективних и индивидуалних добара?“ (Де Жарден, 2006: 283) Посриједи је, дакле, спор између појединачног и заједничког добра без кога не можемо разумјети ни холизам ни класични републиканизам. „То је спорна тачка на основу које еколошки холизам треба да се схвати као структурално различит од других етика. Оне су усмерене на јединке, а о *холизму* се може мислити како има другачије усмерење.“ (Елиот, 2004: 416) Не можемо, на крају крајева, етику напросто свести на утилитаризам задовољства, као што ни политику не можемо редуковати на либерализам и људске слободе без одговорности према општем добру, јер „човек цени циљеве изван самог задовољства“. На те тешкоће одговорио је Мур, својим *утилитаризмом идела*. „Мур јасно вели да добри исходи који поступке чине исправнаим морају да се тичу људи уопште, а не само делатника.“ (Мебот, 1981: 35-36)

ЗАКЉУЧАК

Човјек се може узети као дио природе и многи га уосталом на тај начин и доживљавају. У том случају, однос човјека и природе заправо представља однос дијела и цјелине. Ако, пак, човјека узмемо као да је он дио друштва, напосљетку, поново добијамо везу између дијела и цјелине. Релација између цјелине и дијелова, општег и појединачног, заједничког и личног, како смо видјели, поприлично је сложена.Она је, како ствари стоје, платформа од које полазе и одакле се могу расвјетлити неки од основних проблема етике и политике. Сам однос етике и политике може се схватити као однос практичног управљања према појединачном и заједничког добру. Добро је категорија на којој треба да почивају и етика и политика и економија.Захваљујући томе, разлика између либерализма и класичног републиканизма помаже нам да схватимо разлику између антропоцентризма и холизма, и обрнуто. Ми се надамо да смо у доброј мјери успјели да ове паралеле изложимо, па макар и виду предмета неких будућих рефлексија.

На концу, није поента да се у опсједнутости собом угрози природа, нити да се у опсесији према природи заборави човјек и његова суштина. Није добро да појединац злоупотребљава идеју слободе за своје лични интересе, а на штету заједничког добра, нити да у остваривању државних циљева, кроз злоупотребу идеје заједничког добра, људска личност буде само пуко средство лишено вриједности и достојанства. Зато антропоцетризам и холизам у еколошкој етици као и либерализам и републиканизам у политикологији не треба узимати у строго дисјунктивном односу.

Наше друштво има извјесних потешкоћа и са еколошком и са политичком културом. Заједничко добро је огледало не само наше политике него и наше

етике, односно нас самих. Погледајмо што природна што друштвена добра,наше ријеке, улице, паркове, културно-историјске споменике и друга јавна добра која припадају свима нама, и оцијенимо у којој је мјери за нас ова тема значајна и актуелна, истовремено ћемо добити слику не само наше политике, како то често у бјежању од личне одговорности знамо да истакнемо, него и наше етике, поврх свега. Видјећемо антропоцентризам по парцелама и слободу без одговорности као површно интерпретирани либерализам, али не заборавимо ни људе којима су и природа и држава ускратили своје плодове и који су препуштени сами себи, у стању попут онога што се у политичкој теорији назива *природним стањем*. Неопходно је коначно промијенити наш третман према природи и држави с једне стране, те третман државе према грађанима с друге стране. Свјесни смо колико се све то тешко и споро мијења и колико је за такву врсту промјене потребно и труда и стрпљења да би се она испословала. Али за почетак, можда је довољно и наслутити да би сви ти односи могли имати заједнички коријен.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дал, Р. А. (1994) *Дилеме плуралистичке демократије*, Београд: БИГЗ;
2. Де Жарден, Џ. Р. (2006) *Еколошка етика: увод у еколошку филозофију*, Београд: Службени гласник;
3. Елиот, Р. (2004*) Етика заштите животне околине*; у: П. Сингер, *Увод у етику*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци;
4. Кирхнер, Ф. Михаелис, К. Хофмајстер, Ј. (2004) *Речник филозофских појмова*, пр. А. Регенбоген, У. Мајер, Београд: БИГЗ PUBLISHING;
5. Лок, Џ. (2019) *Писмо о толеранцији*, Српско народно вијеће, Загреб: https://snv.hr/file/attachment/file/pismo-o-toleranciji.pdf
6. Макинтајер, А. (2000)*Кратка историја етике*, Београд: Плато;
7. Матић, М. Подунавац, М. (2007) *Политички систем: теорије и принципи*, Београд: Факултет политичких наука – Чигоја штампа;
8. Меки, Џ. (2004) *Етика: општа теорија о исправном и неисправном*, Београд: Плато;
9. Морин, Е. (2008) *Етика*, Загреб: Масмедиа;
10. Сингер, П. (2003) *Практична етика*, Загреб: КруЗак;
11. Тадић, Љ. (1996)*Наука о политици*, Београд: БИГЗ;
12. Тугендхат, Е. (2003) *Предавања о етици*, Загреб: Наклада Јасенски и Турк.

Originalni naučni rad
UDK 378:004.032.6(497.6)
DOI 10.7251/BLCZB0219061T
COBISS.RS-ID 7634200

KORIŠTENJE DIGITALNIH MEDIJA U OBRAZOVNOM PROCESU VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sreten Tešanović, Lazo Kukobat, Nataša Šobot, Bojan Hrstić[1]

SAŽETAK

Ambijentalne promjene utiču na visoko obrazovanje, a karakterišu ga mobilnost nastavnog osoblja i studenata, sve veća prisutnost informacionih, modernih komunikacionih tehnologija i medija. Medije možemo posmatrati kao sredstva informisanja, obrazovanja i zabave. Korištenje digitalnih medija u komunikaciji potpomognuto je slikom, zvukom, animacijom koji djeluju udruženo na više čula, stvarajući tako potpunu informaciju. Budućnost savremenih obrazovnih sistema temelji se i na sposobnosti njihove primjene za samoučenje i samousavršavanje pomoću raznovrsnih digitalnih medija koji omogućavaju širok transfer znanja. Digitalni mediji imaju veliku mogućnost aktuelizacije i brz protok informacija, pa postizanje efektivnog učenja putem digitalnih medija i dalje predstavlja izazov savremenog obrazovanja. Stepen digitalizacije u Bosni i Hercegovini je svakako u porastu, iako ovaj proces nailazi na poteškoće izražene najviše u otporu ljudi da se priklone promjenama. Cilj istraživanja je utvrditi koliko se digitalni mediji koriste u nastavnom procesu na visokoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini i utvrditi njihov uticaj na efektivnost učenja i usvajanja novih znanja.
Prospektivno istraživanje je provedeno u mjesecu aprilu 2019. godine, a ispitanici su bili studenti i nastavno osoblje privatnih i državnih visokoškolskih ustanova.
Rezultati provedenog istraživanja, na uzorku od 190 ispitanika pokazuju da je digitalizacija u viskoškolskom obrazovanju u porastu i da kombinovana nastava ima najbolje efekte za usvajanje novih znanja i vještina, te da upotreba digitalnih medija ima značajan uticaj u procesu obrazovanja i transferu znanja.

Ključne riječi: *digitalni mediji, visoko obrazovanje, komunikacija, informacije, e-učenje, transfer znanja*

SUMMARY

Environmental changes also have significant impact on higher education and it is characterized by the mobility of teaching staff and students, the increasing presence of information, modern communication technologies and the media. We can observe media as means of information, education and entertainment. The use of digital media in communication is aided by image, sound, animation which act together on multiple senses, creating complete information. The future of modern educational systems is based on the ability of their application on self-learning and self-improvement through various digital media that enable a wide transfer of knowledge. Digital media have a great possibility of actualization and rapid information flow, so achieving

1 Doc. dr Sreten Tešanović, Visoka škola za primijenjene i pravne nauke Prometej, Banja Luka; 2. Doc. dr Lazo Kukobat, Visoka brodarska škola akademskih studija, Beograd, Srbija;3. Nataša Šobot, profesor, Visoka škola za primijenjene i pravne nauke Prometej, Banja Luka;4. Bojan Hrstić, Visoka škola za primijenjene i pravne nauke Prometej, Banja Luka;

effective learning through digital media remains a challenge for contemporary education. The degree of digitization in Bosnia and Herzegovina is certainly on the rise, although this process encounters the difficulties expressed the most in the resistance of people to go with the change. The aim of the research is to determine how much are the digital media used in the teaching process at higher education institutions in Bosnia and Herzegovina and to determine their impact on the effectiveness of learning and acquiring new knowledge.
Prospective research was conducted in April 2019, and respondents were students and teaching staff of private and state higher education institutions.
The results of the survey, conducted on a sample of 190 respondents, show that digitization in higher education is on the rise and that combined teaching has the best effects for acquiring new knowledge and skills, and that the use of digital media has a significant impact on the education process and the transfer of knowledge.

Keywords: *digital media, higher education, communication, information, e-learning, knowledge transfer*

DEFINISANJE POJMOVA

Korištenje digitalnih medija postalo je naša svakodnevnica, koristimo ih za posao, razonodu i zabavu, istraživanja novih podataka ali i učenje. Postizanje efektivnog učenja putem digitalnih medija i dalje je izazov savremenog obrazovanja, te se ova tema svojom aktuelnošću nametnula kao potrebna i interesantna za istraživanje. Stepen digitalizacije u Bosni i Hercegovini je svakako u porastu, iako ovaj proces nailazi na poteškoće izražene najviše u otporu ljudi da usvoje promjene, jer studenti i profesori koji u dosadašnjem obrazovanju ili radu nisu koristili digitalne medije ne prihvataju bez otpora novine koje donosi digatilzacija. Takođe osporavajuća je i dostupnost samih digitalnih uređaja i konekcija potrebnih u izvođenju nastave kao i kvalitetnih i dostupnih izvora. Iako korištenje digitalnih medija pruža očigledna olakšanja i optimizaciju u nekim segmentima nastave, ovaj vid nastave se ne upražnjava u potrebnom i poželjnom obimu. Sam cilj ovog istraživanja je prikazati koliko se digitalni mediji koriste u nastavi i pri učenju na visokoobrazovnim ustanovama u Bosni i Hercegovini i u kojem obimu utiču na kvalitet obrazovanja iz ugla studenata kao i iz ugla profesora.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživačkom radu predmet istraživanja je određivanje i mjerenje koliko se digitalni mediji koriste u nastavnom procesu na visokoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini i utvrđivanje njihovog uticaja na efektivnost učenja i usvajanje novih znanja.

Prospektivno istraživanje je provedeno u mjesecu aprilu 2019. godine na slučajnom uzorku od 190 ispitanika sa javnih i privatnih visokoškolskih ustanova, od kojih su 158 sudenti, a 32 profesori. Za samo provođenje korišten je istraživački instrument u obliku elektronske anonimne ankete čiji se link nalazio na društvenim mrežama. Forma anketnog upitnika je dizajnirana tako da se putem defnisanja stranica može upravljati prelaskom na ciljane stranice nakon određenih varijanti odgovora, a svaka cjelina ima naslovljeno zaglavlje unutar stranice. To je u našem slučaju korišteno kako bi podijelili odgovore u dvije kategorije, a obje kategorije sadrže podkategorije, tj. pitanja usmjerena na korištenje digitalnih medija u samoj nastavi odnosno u pripremnom procesu, procesu usvajanja znanja i učenju. Tako dizajniran anketni upitnik sa posebno odvojenim kategorijama i personali-

zovanim pitanjima za profesore i za studente, kako bi se dobila detaljnija slika o pristunosti digitalnih medija u procesu nastave ali i u procesu učenja. Korelacija između ove dvije kategorije ispitivana je pomoću Hi-kvadrat testa (χ^2 test), a odgovori su obrađeni pomoću najnovije verzije statističkog programa IBM SPSS Version 23. Rezultati istraživanja su precizno dati u nastavku, a na osnovu kojih su izvedeni zaključci o korištenju digitalnih medija u nastavnom procesu visokoškolskih ustanova u Bosni i Hercegovini.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

U ukupnom uzorku od 190 anketiranih ispitanika 83,2 % čine studenti, a 16,8% čini nastavno osoblje. Obje ispitivane grupe pokazuju veću dominaciju žena ili 72,1%, a prema rezulatu Hi-kvadrat testa može se zaključiti da razlika nije pokazala statistički značajno odstupanje u odnosu na pol ispitanika.

		Pol		Total
		muško	žensko	
profesori	Count	10	22	32
	% within naziv	31.3%	68.8%	100.0%
	% within Pol	18.9%	16.1%	16.8%
	% of Total	5.3%	11.6%	16.8%
studenti	Count	43	115	158
	% within naziv	27.2%	72.8%	100.0%
	% within Pol	81.1%	83.9%	83.2%
	% of Total	22.6%	60.5%	83.2%
Total	Count	53	137	190
	% within naziv	27.9%	72.1%	100.0%
	% within Pol	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	27.9%	72.1%	100.0%

*Tabela 1. Ciljne grupe ispitanika po polu * Pol Crosstabulation*

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	.215[a]	1	.643		
Continuity Correction[b]	.061	1	.804		
Likelihood Ratio	.211	1	.646		
Fisher's Exact Test				.668	.395
N of Valid Cases	190				
a. 0 cells (0.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 8.93.					
b. Computed only for a 2x2 table					

Tabela 2. Chi-Square Tests

U prvoj ispitivanoj grupi, odnosno među nastavnim osobljem (profesorima) vidimo starosnu dominaciju od 31 do 40 godina starosti, a zatim od 41 do 50 godina starosti, dok u drugoj ispitivanoj grupi (studenati), imamo starosnu dominaciju od 18 do 25 godina. Prema rezultatima χ^2=89,506, (df=4), može se zaključiti da se razlika pokazala značajnom

u odnosu na starosnu strukturu nastavnog osobalja zaposlenog na visokoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini i studenata na javnim i privatnim fakultetima. Rezultati su očekivani.

		Starosnadob					Total
		18-25	26-30	31-40	41-50	60+	
profesor	Count	0	5	14	9	4	32
	% within naziv	0.0%	15.6%	43.8%	28.1%	12.5%	100.0%
	% within Starosnadob	0.0%	13.9%	50.0%	69.2%	100.0%	16.8%
	% of Total	0.0%	2.6%	7.4%	4.7%	2.1%	16.8%
Student	Count	109	31	14	4	0	158
	% within naziv	69.0%	19.6%	8.9%	2.5%	0.0%	100.0%
	% within Starosnadob	100.0%	86.1%	50.0%	30.8%	0.0%	83.2%
	% of Total	57.4%	16.3%	7.4%	2.1%	0.0%	83.2%
Total	Count	109	36	28	13	4	190
	% within naziv	57.4%	18.9%	14.7%	6.8%	2.1%	100.0%
	% within Starosnadob	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	57.4%	18.9%	14.7%	6.8%	2.1%	100.0%

*Tabela 3. Ciljne grupe ispitanika po starosnoj dobi * Starosna dob Crosstabulation*

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	89.506[a]	4	.000
Likelihood Ratio	88.406	4	.000
N of Valid Cases	190		
a. 4 cells (40.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is .67.			

Tabela 4. Chi-Square Tests

Na pitanja za grupu nastavnog osoblja rezulati istaživanja nam pokazuju da su je činili ispitanici u saradničkom zvanju asistenta 37,4%, a u naučnim zvanjima docnet doktora 21,9%, vanrednog profesora 31,3% i 9,4% redovanih profesora. Od toga se 63% ispitanika izjasnilo da ima titulu doktora nauka, 29,6% mastera i 7,4% magistra nauka. Drugu grupu ispitanika su činila 143 redovna studenta i 15 vanarednih studenata, a nema ispitanika koji studiraju putem e-nastave.

Prilikom pripreme za nastavu 68,8% profesora su odgvorili da u pripremi za nastavu uvijek koriste digitalne medije, često ih koristi 8,8%, povremeno ih koristi 9,4% a digitalne medije u pripremi nastave uopšte ne koristi 3,1% profesora. Pri ispitivanju koji su to najkorišteniji digitalni mediji rezultati upućuju da profesori najrjeđe koriste formu video materijala, audio zapise ili specijalizovane software, a najčešće koriste elektronske knjige, infografike, fotografije, dok najviše odgovora za povremeno korištenje upućuje na otvorene online enciklopedije. U skladu sa prethodnim mjerenjem korištenja digitalnih medija 48,1% ispitanih profesora koristi i domaće i strane izvore, 44,4% koristi samo strane izvore, a 7,5% koristi samo domaće izvore, što nas navodi na zaključak da je dostupnost digitalnih materijala mnogo šira u stranim izvorima.

Na pitanja za drugu kategoriju ispitanika - grupu studenata, rezultati istraživanja nam pokazuju da je čini 76,8% studenata koji se nalaze na osnovnim studijama prvog ciklusa vi-

sokog obrazovanja i 23,2% na postdiplomskim - studijama drugog ciklusa. Većina ispitanika se školuje na javnim visokoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini ili njih 85,9% a na privatnim visokoškolskim ustanovama 14,1% ispitanika. Na pitanje koliko često koriste digitalne medije pri učenju, značajan procenat ispitanika navodi da digitalne medije koristi često ili uvijek pri učenju, dok samo 2,1% ispitanih uopšte ih ne korisiti pri učenju. Koje digitalne medije koristite pri učenju i traženju novih informacija? Koji su to najkorišteniji digitalni mediji koje koriste studenti za usvanjanje novih znanja i učenju, rezultati upućuju da se najrjeđe koriste specijalizovani softveri i elektronske učionice, kao i zvanične enciklopedije, dok se najčešće koriste video materijali, fotografije, elektronske knjige i otvorene enciklopedije. 54,9% studenata koristi i domaće i strane izvore, 23,9% samo domaće, te 21,1% ispitanika pri učenju koristi samo strane izvore. Iz navedenih rezultata istraživanja možemo zaključiti da više od polovine ispitanih koristi i domaće i strane izvore, a 23,9% samo domaće što svakako može biti uslovljeno ne poznavanjem stranih jezika.

Profesori	Da li vam fakultet obezbjeđuje digitalne izvore za pripremu predavanja/ nastave?					
	Ne obezbjeđuje	Da, kroz elektronsku učionicu	Da, kroz elektronsku biblioteku	Da, na sajtu fakulteta	Da, kroz pretplate stručnim sajtovima	TOTAL
Count	24	4	2	1	1	32
% within naziv	75.0%	12.5%	6.3%	3.1%	3.1%	100.0%
% within Da li vam fakultet obezbjeđuje digitalne materijale za pripremu						
% of Total	75.0%	12.5%	6.3%	3.1%	3.1%	100.0%

Tabela 5. Obezbjeđenje digitalnih medija nastavnom osoblju

Velika većina ispitanih profesora i to njih 24 ili 75% ne dobija materijale kroz digitalne medije za pripremu predavanja i nastavu, dok 12,5% ispitanika ima pristup elektronskim učionicama, 6,3% ima pristup elektronskim bibliotekama, a samo jedan profesor ili 3,1% je pretplaćen na stručne sajtove. Ovakav poražavajući rezulat upućuje na minimalnu podršku profesorima od strane visokoškolskih ustanova. Ispitanici iz grupe nastavnog osoblja na pitanje u koju svrhu koriste digitalne medije i u kom dijelu nastavnog procesa su im potrebni, u većini su odgovorili da digitalne medije koriste za pripremu predavanja ili 85%, za traženje gotovih grafičkih rješenja 9%, za dopunu informacija 6%. Na pitanje da li u učionicama postoji internet konekcija 88,9 % ispitanih profesora odgovorilo je potvrdno, dok 11,1% nema internet konekciju u kabinetu/učionici. Što se tiče opremljenosti kabineta i učionica na postavljeno pitanje: da li su učionice/kabineti opremljeni računarima ili drugim smart uređajima, 51,9% ispitanih profesora ima pristup računarima ili digitalnim uređajima u svim učionicama, 44,4% samo u određenim i 3,7% ih nema pristup računarima ili smart uređajima na fakultetu. Navedeni odgovori upućuju na zaključak da većina visokoškolskih ustanova nema opremu u svim prostorijama, iako je veći procenat onih koji ih imaju bar u određenim kabinetima za učenje/predavanje. Istraživanje je pokazalo da profesori većinom stalno koriste računare u toku nastave i to 52% ispitanih, dok ih ri-

jetko koristi 11%, a 37% često koristi računare ili smart uređaje tokom nastave. Sa aspekta zapažanja nastavnog osoblja – profesora na pitanje koliko studenti u toku nastave koriste računare ili smart uređaje, samo 25,9% profesora izjavilo je da studenti stalno koriste digitalne medije u toku predavanja, dok 18,5% kaže da ih uopšte ne koriste i isto toliko ih slabo koriste, dok ih povremeno koristi 29,6% studenata, a 7,5% studenata često koristi računare ili smart uređaje tokom predavanja.

Ispitanici iz kategorije studenata su potvrdili svojim odgovorima da u većini učionica imaju internet pristup dok 33,1% studenata nema internet konekciju u svim učionicama na visokoškolskoj ustanovi jer su većinom opremljeni samo pojedini kabineti sa računarskom opremom i smart uređajima što je potvrdilo 75,4% studenata. Navedeni odgovori upućuju nas na zaključak da većina visokoškolskih ustanova u Bosni i Hercegovini ne koristi internet u toku svih segmenata nastavnog procesa. Na pitanje u koju svrhu najviše koriste digitalne medije posmatrana grupa studenata je odgovorila u najvećem procentu da digitalne medije koriste za pripremu seminarskih i diplomskih radova, zatim za lakše savladavanje gradiva i dopunjavanje znanja. Većina ispitanih studenata ili 44,4% ne dobija materijale za učenje kroz digitalne medije na fakultetu, dok ostatak ispitanika ih najčešće dobija od profesora ili mentora što nam pokazuje da digitalizacija u samim visokoškolskim ustanovama nije na zavidnom nivou i uslovno rečeno provlači se na „teret“ samih profesora. U malim procentima visokoškolske ustanove obezbjeđuju materijale za učenje putem digitalnih učionica, na sajtovima ustanove ili elektonske biblioteke. Na pitanje da li i u kojoj mjeri profesori koriste digitalne medije tokom predavanja, najviše studenata ili njih 42,3% povremeno koristi, a često koristi 24,6% profesora, a pohvalan je podatak da samo 7% profesora uopšte ne koriste digitalne medije prilikom predavanja.

Na pitanje da ocijene najbolju metodu izvođenja nastave, obje posmatrane grupe ispitanika su u većini saglasne i ocijenili su kombinovanje klasične nastave sa nastavom uz korištenje digitalnih medija, kao najbolju nastavnu metodu. Da je kombinovana nastava najbolja metoda potvrđujemo i sa odgovorima narednog pitanja u kojem je većina ispitanika više od 50% ocijenila da im korištenje digitalnih medija olakšava ili u potpunosti olakšava usvajanje novih znanja i učenje, u odnosu na ne korištenje istih za šta se izjasnilo samo 0,7% ispitanih studenata. Više od 60% ispitanih profesora izjasnilo se da korištenje digitalnih medija u toku predavanja olakšava studentima usvajanje znanja tokom predavanja, što potvrđujemo rezultatima istraživanja da više od 50% ispitanika u toku nastave koristi računare ili smart uređaje, dok samo 14,8% ispitanih ove uređaje ne koristi u toku nastave.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U savremenom nastavnom procesu visokoškolskih ustanova širom Sjedinjenih Američkih Država, Rusije, Evropske Unije, Indije, Kine, Japana, Brazila, digitalni mediji nalaze široku primjenu u predavanjima, učenju, samousavršavanju, programima za vježbe, bazama podataka, istraživačkim alatima, simulaciji složenih komunikacija u korporativnom okruženju. Razvijeni računarski programi nalaze široku primjenu u procesu samousavršavanja, učenju, sticanju novih znanja u okviru odgovarajućih nastavnih aktivnosti u kojima e-učenje zauzima značajnu ulogu. Budućnost savremenih obrazovanih sistema temelji se na sposobnosti primjene za samoučenje i samousavršavanje pomoću raznovrsnih digitalnih medija koji omogućavaju širok i šarolik transfer znanja. Digitalni mediji

imaju veliku mogućnost aktualizacije i veliku brzinu protoka informacija. Naša zemlja u procesu tranzicije se suočava sa različtim problemima koji u velikoj mjeri utiču na kvalitet života stanovništva, a naročito ekonomskim, koji se ogledaju u slaboj ekonomiji, niskom životnom standardu, odlivu mladih reproduktivno sposobnih, neizvjesnoj budućnosti te osjećaju nezadovoljstva i nesigurnosti. Jedan od prepoznatljivih problema je nedostatak kompetencija diplomiranih studenata što ima za posljedicu malu produktivnost i u krajnjem slučaju nekonkurentnost kako zaposlenih tako i preduzeća u Bosni i Hercegovini. Kompetentno korištenje novih tehnologija nužan je interes svakog pojedinca a ne samo državnih nivoa, u smislu primjerenog i svrsishodnog korištenja i kritičkog odnosa prema tehnici. Od društvene zajednice i privrede se traži da učestvuju u procesu obrazovanja i da podržavaju razvoj novih generacija. Ovo nije isključivo ekonomsko pitanje jer ovdje ne mislimo na obrazovanje novih potrošača ili konzumenata, već predstavlja pitanje društvene odgovornosti. Poslednjih godina je došlo do evidentnog povećanja korištenja digitalnih medija u visokom obrazovanju, ali se digitalni mediji i danas prvenstveno koriste u kućnom okruženju, a tek onda u obrazovnim ustanovama. Digitalni mediji znatno utiču na privatni i profesionalni život svakog pojedinca u obrazovnom sistemu pa su s toga i privukli veliku pažnju u kontekstu visokog obrazovanja. Kod nas je razumljivo i prihvatljivo da se procesi implementacije fokusiraju prije svega na opremljenost i bavljenje tehničim normama digitalnih medija. U razvijenim ekonomijama pokazalo se kao nužno, te je stavljeno u prvi plan, utemeljenje obrazovnih procesa na digitalnim medijima. Tako su savremeni procesi obrazovanja podržani sa digitalnim medijima preko mreže i namijenjeni su korisnicima različitih ciljnih grupa.

Rezulati provednog istraživanja dokazuju da je digitalizacija u visokoškolskom obrazovanju u porastu, a posebno kada znamo da prije dvadeset godina na našim prostorima digitalni mediji gotovo da nisu korišteni, niti su bili dostupni širem auditorijumu. S druge strane rezulati upućuju takođe na činjenicu da digitalizacija u obrazovanju svakako nije potpuna i da na tome treba još dosta da se radi, pogotovo na usklađivanju zakonske regulative sa savremenim pravcima visokog obrazovanja, zatim na nivou obrazvonih ustanova jer prema rezultatima, mali je broj ustanova koje omogućavaju stalan pristup digitalnim i smart uređajima u svim svojim prostorijama. Takođe, neophodan je i konstantan rad sa profesorima i studentima na aktualizaciji pozitivnih učinka koje digitalizacija donosi pri učenju, te otklanjanju barijera za njihovo korištenje. S toga je kombinovana metoda nastave pokazala najbolje efekte za usvajanje novih znanja i vještina, jer upotreba digitalnih medija ima značajan uticaj u procesu obrazovanja i transferu znanja. Kombinovana metoda nastave predstavlja prelazak sa tradicionalnog učenja u novu kulturu učenja i usvajanja novih znanja i vještina koja se ostvaruje postupno, a ubrzavaju je svakodnevne intenzivne društvene promjene i procesi. Obrazovanje je dio društva i uslovljeno je različitim društvenim procesima. Korištenje digitalnih medija u obrzovnom procesu visokoškolskih ustanova treba još više da otvori prostor za istraživanje, otkrivanje, participaciju u izboru ciljeva, sadržaja i metoda učenja sa akcentom na stepen autonomije studenta u procesu učenja, povećanju odgovornosti u razvoju kompetencija i umrežavanje sadržaja učenja. Ako želimo imati konkurentan obrazovni sistem neophodno je kontinuirano razvijati programske softvere u obrazovanju i za sticanje određenih zanimanja.

LITERATURA

1. Allen, I., Seaman, J. (2010). Learning on Demand: Online education in the United States, Wellesley, MA,
2. Back, A.,Bendel, O., Stoller-Schai, D. (2001). E-Learning im Unternehmen: Grundlagen – Strategien - Methoden - Technologien. Zürich: Orell Füssli,
3. Bates, A. W,, Poole, G. (2003). Effective teaching with technology in higher education: Foundation for success, Jossey-Bass, San Francisco,
4. Berge, Z., Clark, T. (2005). Virtual schools-Planning for success, Teachers College Press, New York,
5. Ding, X, (1994). China's higher distance education – its four systems and their structural characteristics at three levels, Distance Education, 16, 217-240.
6. Egan, K. (2008). TheFuture of Education: Reimagining our schools from the ground up, Yale University Press, New Haven and London,
7. Finkelstein, J. (2006). Learning in Real Time: Synchronous Teaching and Learning Online, JosseyBass, San Francisco,
8. Potter, W. J. (2014). Guidelines for Media Literacy Interventions in the Digital Age. Medijska istraživanja, 20(2): 5–29,
9. Radivojević, M., Tešanović, S., Stevnadić, K., (2015). Novi koncept upravljanja kadrovima u javnoj upravi zasnovan na novim tehnološkim rješenjima i bazama znanja, Pravna riječ.
10. Rivoltella, P. C. (2005). Media Education, Fondamenti didattici e prospettive di ricerca. Brescia, La Scuola,
11. Rodek, S. (2007). Modeli istraživanja medijskog učinka u obrazovanju. Školski vjesnik,
12. Simons, R.J., Linden, J., Duffy, T. (2000). New Learning: Three Ways to Learn in a New Balance. Kluwer Academie Publishers, 1-21,
13. Tešanović, S., (2018). Etika u marketingu. Banja Luka: Univerzitet za poslovne studije, ISBN 978-99955-95-11-1, COBISS.RS-ID7412248.
14. Tešanović, S., Kukobat, L., Šobot, N., Grivec, M., (2019). Savremeni aspekti oglašavanja u digitalnom marketing okruženju, Poslovne studije, Banja Luka.

Stručni rad
UDK 004.738.5:374.7
DOI 10.7251/BLCZB0219069J
COBISS.RS-ID 7634200

IDENTIFIKACIJA I ANALIZA ONLINE PORTALA KOJI PROMOVIŠU MEDIJSKU PISMENOST PUTEM FACEBOOKA

Seid Jusić[1]

SAŽETAK

Vodeći se europskim trendom afirmacije medijske pismenosti u obrazovnom sistemu, zemlje okruženja su izgradile institucionalni okvir putem kojeg afirmišu medijsku pismenost. Tako Slovenija i Hrvatska imaju usvojenu nacionalnu strategiju za medijsko opismenjavanje publike, dok Srbija i Bosna i Hercegovina zaostaju u tom procesu. Činjenica je da su određeni autori na području Bosne i Hercegovine uvidjeli važnost bavljenja ovom tematikom i problematikom pa su se pojavile određene organizacije koje afirmišu medijsku pismenost. Uočava se i to da ne postoji institucionalna volja kada je u pitanju rješavanje ovog problema. Ne postoji ni jedan vladin sektor koji je aktivni kreator, a ni afirmator medijske pismenosti. Organizovanje seminara i obuke u vezi medijske pismenosti prema posljednjim istraživanjima je na veoma niskom nivou. Isto tako razumijevanje pojma i definicija medijske pismenosti kod publike u Bosni i Hercegovini je veoma nisko. Cilj ovog rada je identifikovati i analizirati online portale koji se na određeni bave afirmacijom medijske pismenosti (analiziraj.ba, raskrinkavanje.ba). Analizom djelovanja ovih portala omogućit će se bolji uvid u stvarnu potrebu institucionalnog rješavanja problema medijskog opismenjavanja publike u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *medijska pismenost, afirmacija, analiza, institucionalizacija medijske pismenosti*

ABSTRACT

Leading the European trend of affirmation of media literacy in the education system, the countries of the environment have built an institutional framework through which they affirm media literacy. Thus, Slovenia and Croatia have adopted a national strategy for media literacy, while Serbia and Bosnia and Herzegovina are lagging behind in this process. The fact is that certain authors in the territory of Bosnia and Herzegovina have recognized the importance of dealing with this issue and the issue, and certain organizations have emerged that affirm media literacy. It is also noticed that there is no institutional will when it comes to solving this problem. There is no government sector that is an active creator or an affirmative of media literacy. The organization of seminars and training on media literacy according to the latest research is at a very low level. Likewise, understanding the notion and definition of media literacy among the public in Bosnia and Herzegovina is very low. The aim of this paper is to identify and analyze on-line portals that deal with the affirmation of media literacy (analiziraj.ba, raskrinkavanje.ba). Analysis of the impact of these portals will provide a better insight into the real need to institutionalize the problem of media literacy in Bosnia and Herzegovina.

1 Doktor medijskih i komunikoloških znanosti iz oblasti medija, uposlen u osnovnoj školi kao predmetni nastavnik, seid_jusic@live.com

Key words: *media literacy, affirmation, analysis, institutionalization of media literacy*

UVOD

Medijska pismenost i stjecanje medijskih kompetencija je proces koji postoji i neformalno a uglavnom se veže za osobe koje promišljaju na zdrav način. Kada se zna da ovaj proces egzistira u neformalnom obliku i da u društvu postoje pojedinci koji su medijski pismeni i čije su medijske kompetencije na zavidnom nivou, značajno je naglasiti da su baš takvi pojedinci motiv za uspostavu masovnog i sistemskog procesa medijskog opismenjavanja.

Problem manipulacije javnim mnijenjem i stavovima pojedinaca putem medija definitvno postoji i on se manifestuje svakoga dana na različitim nivoima društvenih interakcija, ličnih stavova, političkog aktivizma, potrošačkih navika itd. U bosanskohercegovačkom društvu manipulacija javnim mnijenjem je izražena u velikoj mjeri i primjetni su ogromni negativni procesi u medijskom prostoru koji utječu na kvalitet i ispravnost masovne komunikacije. Ideološki pravci djelovanja na masovnu komunikaciju uz korištenje različitih tehnika manipulacije primjetni su svakodnevno u svim medijima. Da bi se zaustavio negativan utjecaj takvog djelovanja potrebno je što više govoriti o prisutnoj manipulaciji u medijskom prostoru. Negativni efekti medijske manipulacije su povećan nacionalizan i nacionalistički napadi, govor mržnje, verbalni ali često i fizički konflikti, razvijanje nezdravih navika prehrane, nezdravog načina života i sl.

Pitanje je kako pristupiti rješavanju problema medijske manipulacije na masovnom nivou bez korištenja masovnih medija, pa se kao logičan odgovor nameće mogućnost djelovanja u okviru školskog sistema. Zašto u školskom sistemu, kada se zna da je sprega politike i medija veoma uska i da će se pokušati vršiti manipulacija i u školskom sistemu, kojim isto tako upravlja politika a veoma često i ideologija.

Otpori za uvođenje predmeta medijsko obrazovanje u školski sistem i kurikulum bili bi ustvari samo pokazatelj odakle dolazi manipulacija. Ako se institucije ili određene politike budu protivile projektu uvođenja sistemskog spriječavanja manipulacije, to će biti indikator da su upravo oni odgovorni za takvo djelovanje u masovnim medijima i javnoj komunikaciji. Zato prijedlozi za uspostavljanje sistema spriječavanja manipulacije putem medija i uvođenje medijske pismenosti u školski sistem moraju biti smisleno upućeni prema svim relevantnim instancama na državnom, ali i međunarodnom nivou.

Školski sistem u BiH svakako treba korijenite promjene u pristupu podučavanja i na određeni način reorganizaciju nastavnih planova i programa, prije svega jer je ukupan ambijent školskog prostora prevaziđen, ali i sam princip podučavanja zastario. Tu se u potpunosti otvara jedan novi prostor za djelovanje na savremeni način koristeći savremene medije i tehnologije. Na takav način otvorio bi se prostor za podučavanje medijskoj pismenosti i razvoju medijskih kompetencija.

Ambijent neograničenog protoka informacija i prezasićenosti svakodnevnice medijima glavni je uzrok važnosti istraživanja takvog ambijenta i bavljenja uzrocima i posljedicama stanja koje utiče na cjelokupnu ljudsku populaciju kako na ličnom ili psihološkom nivou tako i na socijalnom, kognitivnom i razvojnom nivou čovječanstva.

Informacija je agens ljudskog života, jer u samoj srži ljudskog tijela utkane su informacije u DNK ćelijama koje nose informacije o posebnosti te jedinke. Informacije u ljudskom

tijelu sadrže odrednice o boji kože, kose, oka, tjelesnim specifičnostima i sl. i na osnovu toga se zaključuje da informacije tvore fizičku sliku individue. Te DNK informacije koriste se u forenzičkoj nauci, istraživanju zločina, povezanosti etno grupa, rodbinskoj povezanosti itd. Dakle, informacije ne samo da tvore sliku individue, nego uspostavljaju i relacije na široj populaciji što ukazuje na moć informacija u uspostavljanju različitih relacija. Mijenjanjem strukture DNK ćelije, odnosno izmjenom informacije u njoj nastaju različite anomalije koje su posljedica pogrešne informacije.

U današnje vrijeme, sve češća oboljenja su tumori, a koji su prema medicini ustvari novonastali organizmi iz primarnih ćelija sa pogreškom u informaciji. Takva izraslina ili organizam nastavlja da živi zasebno i na štetu primarnog organizma i na kraju dovodi do uništenja organizma na kojem je nastala, ali i do samouništenja. Posmatrajući savremeni svijet i posljedice neograničenog protoka informacija, uočavaju se novonastali odnosi na pogrešnom informisanju, to su simulakrumi koji nisu ništa drugo do tumori informacijskog i medijskog sistema. Simulacijom stvarnosti putem različitih tehnika manipulacije informacijama proizvedeni su simulakrumi koji su ustvari izvedeni odnosi nastali na primarnim informacijama i kao takvi nisu prirodni, zato se mogu nazvati tumorima informacijskog i medijskog sistema. Simulakrum nije ništa drugo do novonastala tvorevina uspostavljena manipulacijom informacijama i živjet će onoliko dugo koliko živi realni informacijski proces, jer simulakrum opstoji na realnom sve dok to realno postoji. Onda kada simulakrum uništi smisao realnog izumiru oba procesa, a to nije ništa drugo do implozija komunikacije.

Liječenje komunikacijskog i informacijskog sistema zahtjeva mnoštvo akcija usmjerenih na ispravljanje već načinjenih pogrešaka u paradigmi komuniciranja na ličnom i masovnom nivou (masovni mediji i masovna komunikacija), ali isto tako i preventivu koja podrazumijeva da će jedinke u komunikacijskom procesu biti vakcinisane od mogućih bolesti komunikacije. Vakcinacija i jačanje imunološkog sistema pojedinaca u smislu otpornosti na bolesti komunikacijskog i informacijskog sistema podrazumijeva medijsko opismenjavanje i stjecanje medijskih kompetencija, koje imaju za cilj da spriječe imploziju ukupne ljudske komunikacije i spriječe manipulaciju putem medija.

Zadatak savremenih istraživača medija, komunikacije, informacija i društvenih interakcija mora se zasnivati na iznalaženju načina za uspostavljanje zdrave komunikacije koja će biti lišena manipulacije.

U ovom radu bit će prikazani određeni napori pojedinaca i organizacija koji rade na medijskom opismenjavanju i osvještavanju publike putem društvenih mreža i koji upozoravaju na opasnosti koje dolaze putem medija, a koje se odnose na manipulaciju.

FACEBOOK KAO PLATFORMA ZA ISKRIVLJENU JAVNU KOMUNIKACIJU

Obzirom da Facebook nudi širok okvir komunikacije i mogućnost djelovanja prema recipijentima, on je kao platforma zanimljiv za istraživanje, a po svemu sudeći on je i najmasovnija online platforma u Bosni i Hercegovini.

Oko 40% populacije u svijetu koristi Internet (2.925.249.355), a broj korisnika u BiH, po podacima iz juna 2014. godine je 2.582.502 i raste.[2]

2 http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/komunikacijski/default.aspx?id=15724&langTag=bs-BAstr. 4

Dakle, broj korisnika interneta je prešao brojku od dva i po miliona i u porastu je, što se tiče brojke korisnika Facebooka njihov broj prelazi jedan i po milion, što je veoma značajna brojka.

Broj korisnika Facebook-a za Bosnu i Hercegovinu, po podacima koje Facebook prikuplja, je 1.520.000 od čega muškarci 820.000, žene 700.000, do 20 godina njih 400.000, 20-30 - 520.000, 30-45 godina 420.000 i starijih od 45 godina - 168.000.[3]

Kada se pogledaju statistike koje objavljuje Facebook, ovo je idealna platforma za medijsko djelovanje, a naročito manipulaciju, a za takvu vrstu djelovanja u bosanskohercegovačkom društvu postoji mnoštvo faktora od kojih se naročito izdvajaju nacionalistički, politički i ekonomski.

Društvena mreža Facebook služi kao multiplikator mišljenja, stavova, reklamiranja, obznanjivanja i sl. Skoro svaka ozbiljna institucija ima svoju zvaničnu stranicu na Facebooku, a to dovoljno govori o utjecaju te internet platforme.

Ko se sve nalazi na Facebooku:

1. Mediji
2. Lokalna udruženja, društva i grupe
3. Poslovna zajednica
4. Akademski obrazovane osobe i osoblje visokoškolskih ustanova
5. Sindikati
6. NVO-i/interesne grupe
7. Info-centri
8. Biblioteke i slične ustanove

Sudeći prema dijapazonu korisnika Facebooka, izuzetno je važno osmisliti pravilan pristup ovoj platformi i upozoriti na mogućnosti manipulacije putem ove platforme.

Fokus ovog rada je identifikacija i analiza portala koji se bave promovisanjem medijske pismenosti upravo na Facebooku.

Obzirom da je Facebook platforma koji svoje usluge naplaćuje, a uglavnom je skup za naše uvjete, značajno je napomenuti da se bilo kakva aktivnost na ovom polju mora sponzorisati da bi došla do krajnjih korisnika.

Jedan proračun koji daje Facebook za određenu objavu koju će potencijalno vidjeti od 2800 do 8200 korisnika u trajanju od deset dana iznosi 35 eura, što je visoka cijena ako uzmemo u obzir da se oglasi prodaje i reklamiranja tretiraju u istom rangu kao i društveno korisne aktivnosti.

Zato su svi projekti koji u perspektivi imaju neprofitabilni karakter uglavnom u startu osuđeni na propast, ili na veoma spor uspon ukoliko ih niko ne finansira.

Fokus ovog rada odnosi se na dva portala koji se bave uređivanjem online prostora ili upozoravanjem na greške i dezinformacije koje kruže društvenim mrežama, a to su Analiziraj.ba i Raskrinkavanje.ba, koji su po svemu sudeći na visini zadatka, ali problem nije riješen samom identifikacijom izvora lažnih vijesti, otkrivanjem spinova, pristrasnih izvještavanja i sl. jer publika čak i ne razlikuje neki lažni portal u odnosu na one koji se bave medijskom pismenošću.

3 http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/komunikacijski/default.aspx?id=15724&langTag=bs-BA str. 7

PLATFORMA „ANALIZIRAJ.BA“ SVRHA I CILJ DJELOVANJA

Kako sebe nazivaju platformom koja se bavi analizom medijskih sadržaja u Bosni i Hercegovini sa aspekta profesionalnog novinarstva i s ciljem uspostave zdrave komunikacije i širenja medijske pismenosti publike, prema nazivu platforme imaju dvostruki efekat.

Sam naziv platforme je veoma indikativan u smislu opreza kod publike, pozivajući ih na analizu sadržaja svega što se prema njima plasira, od običnih senzacionalističkih vijesti do svakodnevnihm za život značajnih informacija. Analiza je najbolji metod spriječavanja širenja manipulacije, i cilj medijskog opismenjavanja je upravo naviknuti publiku da sadržajima pristupaju oprezno, sa analizom kako bi ih mogli prihvatiti ili odbaciti.

Drugi efekat naziva platforme je u skladu sa žargonskim jezikom u kojem se koristi poštapalica „ba“, pa se veoma često, a naročito u Sarajevu koristi od uobičajene dnevne formule „šta ima ba?“ i u raznim drugim oblicima. U ovom slučaju, imerativno, analiziraj ba! Psihološki efekat je sigurno prisutan, jer poziva recipijente da se aktivno uključe u sam proces online komunikacija i da učestvuju u ocjeni članaka, medija, novinara i ostalih proizvoda koji se mogu naći na Facebooku, ali i drugim društvenim mrežama.

Platforma *analiziraj.ba* osnovana je s ciljem da prati, analizira i procjenjuje medijske sadržaje u Bosni i Hercegovini.Vjerujemo da postoje duboki i valjani razlozi za postojanje ovakve platforme. Namjera nam je da stalno razvijamo njene sadržaje. Također vjerujemo da ćemo, gradeći analitički pristup medijima, i sami mnogo naučiti, jer smo sve podredili ideji da *analiziraj.ba* bude projekat otvoren za nove ideje, ali i za kritike, koje također očekujemo.Dijalog je temelj profesionalnog, uvjerljivog novinarstva; bit će nam zadovoljstvo ako naša publika prepozna taj princip i upusti se u raspravu čiji je cilj podizanje standarda profesionalnog novinarstva u BiH.Projekt je uspostavljen uz podršku *USAID-ovog projekta podrške nezavisnim medijima (SIM).*[4]

Prema riječima uredništva cilj platforme odnosno portala je da prati, analizira, procjenjuje medije i medijske sadržaje na osnovu njihovog odnosa prema profesiji kojom se bave. Ovdje se ističe posebna opredjeljenost da sama platforma i njeni aktivisti rade na praćenju, analizi i procjeni valjanosti medijskih sadržaja prema profesionalnim kriterijima.

Naravno, ovo ne isključuje dvosmjernu komunikaciju na relaciji pojedinac-platforma, jer postoji opcija putem koje svaki korisnik interneta i Facebooka može da pošalje putem kontakt obrasca pitanje, primjedbu ili sugestiju uredništvu.

Struktura platforme je veoma profesionalna, u posebnom odjeljku je medijska i informacijaka pismenost, što upućuje na promociju iste. Dakle, cilj je upoznavanje sa postulatima medijskog obrazovanja i promovisanje medijske pismenosti, što svakako upućuje na zaključak da se radi o zrelim i iskusnim akterima ukupnih događanja u online prostoru i u cijelom društvu.

Posebne rubrike za fake&spin, (v)lažne vijesti ukazuju na ozbiljnost bavljenja trenutnim trendovima u novinarstvu koje se plasira putem društvenih mreža, ali ne samo isključivo na njima, nego i u printanoj formi.

Prema određenim kriterijima, platforma je dobro postavljena, ali bi bilo izuzetno dobro uključiti korisnike Facebooka nekom odgovarajućom aplikacijom da prijavljuju i komentarišu sve portale koji prema njima krše neke od novinarskih kodeksa i standarda.

4 https://analiziraj.ba/o-nama/

PLATFORMA „RASKRINKAVANJE.BA“ – SVRHA I CILJ DJELOVANJA

Raskrinkavanje.ba ima za cilj da se bavi ocjenjivanjem vjerodostojnosti medija, političara, novinara i sl. Svrha platforme je krajnje odgovorna, jedina zamjerka je u samom nazivu, ako se posmatra iz ugla korisnika društvene mreže Facebook. Šta za korisnike Facebooka predstavlja riječ *raskrinkavanje,* naročito za manje upućene ili za one koji su medijski nepismeni. Ali kada se sagleda cijela platforma, može se zaključiti da je to skoro i jedina zamjerka prema ovom projektu.

Raskrinkavanje se zasniva na objektivnoj, nezavisnoj i temeljitoj provjeri medijskih informacija. Raskrinkavanje prati medijske objave, te na osnovu svoje metodologije provjerava i ocjenjuje one čija kredibilnost djeluje upitno. Ocjene koje koristimo nisu jednake "težine" - među njima ima i onih koje ne ukazuju nužno na postojanje namjere za širenjem dezinformacija (kao što su "satira" ili "greška"), ali ih smatramo važnim za cjelovito mapiranje kvaliteta medijskih sadržaja. Najgora ocjena koju određeni tekst ili prilog može dobiti je "lažna vijest" i nju dajemo onda kada je van svake razumne sumnje utvrđeno da je određeni medij smišljeno fabrikovao određenu priču ili tvrdnju i predstavio je kao istinitu, svjesno dezinformišući javnost. U ovakvim slučajevima, trudimo se da identifikujemo i sve medije koji su preuzeli takvu vijest, kojima dajemo ocjenu "prenošenje lažne vijesti".[5]

Ovakav kvalitetan pristup je garancija da će se masovna komunikacija vratiti svojoj prvobitnoj svrsi i da će u skorijoj budućnosti uz trud i zalaganje cjelokupnog društva manipulacija biti svedena na manji nivo. Posebno važna klasifikacija medija koju radi platforma Raskrinkavanje.ba je ona koja se odnosi na klasifikaciju medija prema stepenu rizika.

Mediji čije smo objave analizirali, na osnovu dobijenih ocjena se raspoređuju na jednu od dvije liste: Listu medija koji objavljuju lažne vijesti; te Listu medija visokog rizika, koji pokazuju tendenciju ka neprofesionalnom izvještavanju i rizik od objavljivanja lažnih vijesti. Pregledom ovih listi, može se brzo i jednostavno utvrditi kojim medijima treba pristupiti sa oprezom, to jest smatrati ih nekredibilnim izvorom informacija.Pored provjere pojedinačnih članaka i medijskih priloga, Raskrinkavanje će povremeno objavljivati i analize zasnovane na svojim nalazima, te na dodatnim istraživanjima medija u BiH i regionu. Teme kojima se na taj način planiramo baviti podrazumijevaju između ostalog: identifikaciju narativa za koje se vežu različiti oblici medijske manipulacije; pitanja vezana za pravni okvir funkcionisanja medija, kao što su registracije i transparentnost medijskog vlasništva; mapiranje različitih interesa, kako političkih tako i ekonomskih, koji stoje iza kreiranja i prenošenja lažnih vijesti; te identifikaciju ključnih figura u proizvodnji lažnih vijesti i uz njih vezanih medijskih narativa.Na ovaj način gradimo jedinstvenu bazu informacija koja treba da posluži kao svojevrstan "vodič" kroz medijsku scenu u vremenu prezasićenom informacijama, među kojima je često teško razlikovati istinite od neistinitih sadržaja.[6]

U posljednje vrijeme Raskrinkavanje.ba je postavilo i platformu koja se direktno odnosi na medijsku pismenost, što je svakako jedan od veoma kvalitetnih načina promocije medijske pismenosti putem društvenih mreža.[7]

Kao šro je ranije navedeno, niti jedna platforma ne može uspjeti bez određene finansijske podrške, takav slučaj je i sa ovom platformom.

5 https://raskrinkavanje.ba/o-raskrinkavanju
6 https://raskrinkavanje.ba/o-raskrinkavanju
7 https://medijskapismenost.raskrinkavanje.ba/

Platforma "Raskrinkavanje" je do sada finansirana uz podršku National Endowment for Democracy (NED), Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u BiH, te Centra za promociju civilnog društva (CPCD) kroz IMEP projekat. U tekućoj godini, Raskrinkavanje je podržano od NED-a sa 55.000 USD kroz projekat u kojem su podržane i partnerske organizacije u Srbiji i Crnoj Gori; zatim sa 49.725 USD od strane Ambasade SAD u BiH kroz projekte razvoja medijske pismenosti i saradnje sa portalom Analiziraj.ba na borbi protiv dezinformacija u okviru izbora 2018 godine; te sa 16.960 USD od strane CPCD za projekat edukacije novinara i studenata novinarstva u partnerstvu sa dnevnim listom "Oslobođenje".[8]

Vodeći se ovim saznanjima bez odlaganja je potrebno uputiti inicijativu prema vladajućim strukturama koje bi trebale i morale izdvojiti određena budžetska sredstva koja bi bila iskorištena u svrhu širenja medijske pismenosti kod publike u Bosni i Hercegovini. Naše društvo i 25 godina nakon rata očekuje humanitarne projekte, a koji nam zaista nisu potrebni, kada bi se napravila preraspodjela sredstava prema prioritetima.

ZAKLJUČAK

Potreba medijskog opismenjavanja publike u Bosni i Hercegovini je na nivou urgentnosti, tim prije što se prostor online komunikacije još nikako nije doveo u zakonske okvire. Tako su problemi oko pitanja odgovornosti u online prostoru i nemogućnosti pozivanja na odgovornost bilo koga otvorili jednu novu dimenziju djelovanja. Objektivno problem manipulacije postoji, a premalo je obrazovnih aktivnosti koji bi publiku usmjerili u pravom smjeru. Kao što je i bila pretpostavka prije pisanja ove analize, ne postoji mnogo portala i online platformi koje se bave otkrivanjem manipulacije putem medija na društvenim mrežama.

Masovna komunikacija koja je zasnovana na lažima i iskrivljavanju činjenica ne može dovesti do nečega što je dobro, uglavnom se izrode problemi kao što su govor mržnje, spinovanje, manipulacija, indoktrinacija i sl. Zadatak akademske zajednice je da upozori aktuelnu politiku, a koja je po svemu sudeći jedan od glavnih aktera manipulacije, da donesu valjane propise kako bi se online prostor uredio.

Na recipijentima odnosno publici i korisnicima društvenih mreža je teret da se aktivno uključe u analizu sadržaja, djelovanje prema nadležnim institucijama, prijavljivanjem neprimjerenih sadržaja, govora mržnje i sl. Veoma često se dešava da se pišu kilometarski komentari na određene iritirajuće, lažne objave u pokušaju demantovanja navoda umjesto da se publika direktno obrati Facebook administratorima koji će pregledati prijavu po osnovu kršenja pravila zajednice i ukloniti istu. Dakle manje vremena se troši na takvu aktivnost, manje živaca a efekti bi bili trajniji. Ali za to je potrebno osposobiti publiku i korisnike društvenih mreža, a to osposobljavanje je proces koji će teško ići alternativnim pravcima, jer se praktično u EU pokazalo da predmet medijsko obrazovanje funkcioniše u punom kapacitetu. Nema se vremena za čekati, dva su ačina rješavanja ovog problema, prvi je masovno medijsko opismenjavanje a drugi uređenje pravnog okvira djelovanja online medija i ponašanja u virtuelnom prostoru.

Analizirajući platforme Analiziraj.ba i Raskrinkavanje.ba, može se zaključiti da se radi o zaista visokom nivou razvijenosti kritičke svijesti prema stanju u kojem se bosansko-hercegovačko društvo nalazi. Ovdje je ključni problem prezentacije i reklamiranja upravo

8 https://raskrinkavanje.ba/o-raskrinkavanju

ovakvih aktivnosti, jer bez obzira što ove platforme imaju plemenit cilj, ne postoji dovoljno osviještenih korisnika koji putem Facebooka šire istine o njihovom radu.

Gdje je suštinski problem?! Problem koji se već od postojanja interneta i društvenih mreža ne riješava ne leži samo u pravnom okviru, politici, potrebi za manipulacijom, čini se da je problem samog mentaliteta ovdašnjeg svijeta koji ne želi da čita, analizira, upoređuje, vrednuje, jer čemu napor ako je to neko za nas već odradio.

LITERATURA

Knjige i časopisi:

1. Bodrijar, Ž. (1991), *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad, IP Svetovi
2. Bauer, T. i dr. (2007) Vjerodostojnost novinara. Zagreb: ICEJ
3. Erjavec, K., Končina, M., Svetina, M., (2005): *Medijska pismenost za odrasle (izobraževalni program)*. Ljubljana: Andragoški center.
4. Nadrljanski Đorđe (2006): Informatička pismenost i informatizacija obrazovanja Informatologija 39, 2006, 4, 262-266
5. Zindović-Vukadinović, G. (1997): Medijska pismenost: teorija i praksa, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, br. 29 (244–259). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
6. Valković, J. (2006.) Medijska manipulacija – stalni izazov etičkom promišljanju. *Riječki teološki časopis* 14 (1): str. 27–52.
7. Internet:
8. http://www.dei.gov.ba/dei/dokumenti/komunikacijski/default.aspx?id=15724&langTag=bs-BA
9. https://analiziraj.ba/o-nama/
10. https://raskrinkavanje.ba/o-raskrinkavanju
11. https://medijskapismenost.raskrinkavanje.ba/

Originalni naučni rad
UDK 316.774:37.01
DOI 10.7251/BLCZB0219077M
COBISS.RS-ID 7634200

MEDIJSKE KOMPETENCIJE U ŠKOLI

Sanda Milošević[1]

SAŽETAK

Potreba za digitalnim obrazovanjem još u ranom djetinjstvu danas je nesporna. Brojne inicijative i istraživački projekti odnose se na uspostavljanje digitalnog obrazovanja u školama. Korištenju interneta i savremenih medija u didaktičke svrhe potrebno je pristupiti sistemski i u okviru nastavnih planova i programa. Ovaj rad pokušava približiti rješenja na primjeru Njemačke i prikazati trenutno stanje kod nas. Digitalnom obrazovanju i informatici u okviru nastavnog programa potrebno je pristupiti interdisciplinarno i detaljno razjasniti sadržajna područja digitalnog obrazovanja. Digitalno obrazovanje trenutno nije definisano u nastavnim programima u osnovnoj školi. Proučava se u okviru brojnih predmeta, međutim, nije dodijeljen određenom predmetu. Vještine potrebne za rad u digitalnom svijetu izlaze iz okvira Osnova informatike, predmeta koji se izučava u osnovnoj školi.

Ključne riječi: *digitalno/medijsko obrazovanje, medijske kompetencije, savremena uloga medijskih sadržaja u kreiranju nastavnog procesa*

ABSTRACT

The need for digital education from an early age is undeniable today. Numerous initiatives and research projects relate to the establishment of digital education in schools. The use of the Internet and contemporary media for didactic purposes needs to be accessed systematically and within curricula. This paper attempts to bring solutions closer to the example of Germany and to present the current situation with us. Digital education and informatics within the curriculum need to be approached in an interdisciplinary and detailed elucidation of the content areas of digital education. Digital education is currently not defined in curricula in primary school. It is studied in a number of subjects, however, it is not assigned to a specific subject. The skills required to work in the digital world are beyond the scope of Computer Science, a subject taught in elementary school.

Key words:*digital / media education, media competences, contemporary role of media content in creating the teaching process*

Uvod

Korišćenje medija i savremenih komunikacijskih tehnika u školi danas se podrazumijeva. Ipak ne posvećuje se dovoljno pažnje načinu na koji se elektronski mediji, uključujući i internet, koriste u didaktičke svrhe. Višestruke mogućnosti koje pružaju elektronski mediji potrebno je pažljivo uključivati u pedagošku komunikaciju kao i javno predstavlja-

1 Doktorant na sveučilištu Josipa Jurija Strossmayera u Osijeku, Doktorska škola Kulturologija;pomoćnik direktora u JU OŠ „ Mladen Stojanović“ Laktaši; sandokan@teol.net

nje škole. Stalne promjene u svakodnevnom životu i sve prisutnija digitalizacija svih područja ljudskog djelovanja, postavljaju se kao novi izazovi kako u profesionalnom, tako i u privatnom životu. Nove komunikacijske mogućnosti i pristup mnogobrojnim izvorima informacija utiču na komunikacijske, radne i kreativne procese, te kreiraju novu medijsku stvarnost. Stoga vaspitno-obrazovne ustanove imaju misiju da kompetentno i sistematski oblikuju učenje putem digitalnih medija te utiču na sposobnost kritičkog promišljanja kod učenika. Uloga nastavnika kao kreatora upotrebe digitalnih medija u didaktičke svrhe nije dovoljna. Poželjno bi bilo da se u taj proces uključe različite regulatorne institucije, kao i roditelji, u cilju zaštite učenika. Medijsko obrazovanje je dio obrazovanja koji se bavi praktičnim pedagoškim radom u području medija.Svakog tko posjeduje medijsku pismenost u tom smislu karakterizira aktivna, kritička, svjesna, selektivna i produktivna upotreba medija. U tom smislu medije treba doživjeti kao alat za otključavanje znanja kulture i njezine sposobnosti da se artikulira. To jasno daje do znanja da se mediji sve više "zamišljaju kao alat za pristup i učestvovanje u društvu znanja".[2] Sticanje znanja o masovnim medijima, medijska analiza i dizajn medija klasična su tema školskog medijskog obrazovanja. Medijsko obrazovanje nije definisano u nastavnim programima u osnovnoj školi. Proučava se u okviru brojnih predmeta, međutim, nije dodijeljen određenom predmetu. Vještine potrebne za rad u digitalnom svijetu izlaze iz okvira Osnova informatike, predmeta koji se izučava u osnovnoj školi.

MEDIJSKE KOMPETENCIJE

Učenje pomoću digitalnih medija mora početi što ranije, već u osnovnoj školi. Međutim, upitno je koji su konkretni sadržaji zapravo kritični i kompetentni u postupanju s medijima i informacijama. Iako se informatika izučava kao obavezan predmet, nedostaje medijsko obrazovanje i interdisciplinarni pristup koji bi uključivao medijsko i digitalno obrazovanje sa tačno određenim obrazovnim ciljevima za svjesnu upotrebu istih. Učenici bi trebali sticati znanja i vještine za pravilno, određeno i odgovorno djelovanje u multimedijalnom društvu. Današnje društvo, medija, informacija i znanja neizbježno zahtijeva jačanje kompetencija za digitalno obrazovanje i kritičko postupanje s medijima i informacijama te se ovo mora uzeti u obzir pri izradi nastavnog plana i programa. Pri tome je potrebno raditi na sadržaju i perspektivama digitalnog obrazovanja i pažljivo odrediti kompetencije, vodeći računa o njihovoj relevantnosti za svakodnevni život i buduće obrazovanje učenika. U kontekstu obrazovanja nastavnika, pojam medija i medijskih pedagoških kompetencija koristi se kao sinonim za ispunjavanje vaspitno-obrazovne misije u „digitalnom svijetu". Pitanjem medijskih i digitalnih kompetencija roditelja za sada se niko ne bavi, a jasno je koliku ulogu u ukupnom obrazovanju igra i neformalno obrazovanje.

NOVIJA ISTRAŽIVANJA

U Njemačkoj se u decembru 2016. godine, na konferenciji ministara i njihovih kritičara (KMK) raspravljalo o pespektivama medijskog obrazovanja i informatike i pokušalo se stvoriti zajedničko razumijevanje digitalnog obrazovanja.KMK formuliše šest područja

2 https://www.researchgate.net/publication/324780553_Kerres_M_2018_Bildung_in_der_digitalen_Welt_-_Wir_haben_die_Wahl_In_denk-doch-malde_Online-Magazin_fur_Arbeit-Bildung-Gesellschaft_Ausgabe_02-18_Berufliches_Lernen_in_digitalen_Zeiten

stručnosti: „Pretraživanje, obrada i skladištenje“, „Komunikacija i saradnja“, „Proizvodnja i predstavljanje“, „Zaštita i djelovanje na siguran način“, „Rješavanje problema i djelovanje“, kao i „Analiza i promišljanje“ za sve vrste škola pa i za osnovnu školu.

Odjeljak „Pretraživanje, obrada i pohrana” bavi se postupanjem s informacijama i podijeljen je u odjeljke „Pretraživanje i filtriranje”, „Procjena” i „Spremi i ponovo pozovi”. U „Pretraživanju i filtriranju” ulogu igraju pojašnjenje i utvrđivanje različitih područja zanimanja i rada, upotreba i daljnji razvoj strategija pretraživanja, pronalaženje njihovog puta u različitim digitalnim okruženjima te identifikacija i konsolidacija relevantnih izvora. „Spremi i preuzmi” preslikava kompetencije u analizi, interpretaciji i kritičkoj procjeni podataka, informacija i izvora informacija. Odjeljak „Spremanje i preuzimanje” obuhvata teme povezane sa sigurnim pohranjivanjem, pronalaženjem i preuzimanjem podataka sa više lokacija, kao i njihov sažetak, organizaciju i strukturirano zadržavanje. Drugo područje kompetencije „Komunikacija i saradnja” obuhvata područja „Interakcija”, „Dijeljenje”, „Radimo zajedno”, „Poznavanje i pridržavanje Pravila ponašanja” i „Aktivno učestvovanje u društvu”. Dok se „Interakcija” usredotočuje na mogućnosti digitalne komunikacije i njezin ciljno orijentirani i situacijski izbor, Odjeljak „Dijeli” usredotočen je na vještine važne za srednje škole: dijeljenje datoteka, informacija i veza te majstorstvo. Ispravna praksa referenciranja u smislu ispravne specifikacije izvora ispunjava ovaj odjeljak. „Saradnja” obuhvata upotrebu digitalnih alata kako za saradnju na prikupljanju informacija, podataka i resursa, tako i za suautorstvo dokumenata. Odjeljak „Poznavanje i pridržavanje (netiketa)” zahtijeva znanje i primjenu kodeksa ponašanja za digitalnu interakciju, prilagođavanje komunikacije odgovarajućem okruženju, poznavanje i uvažavanje etičkih načela u komunikaciji, kao i razmatranje kulturne različitosti u digitalnom okruženju. Posljednji dio područja kompetencije „Komuniciraj i sarađuj“ navodi „Aktivno učestvovanje u društvu“, koje se bavi upotrebom javnih i privatnih usluga, širenjem medijskog iskustva i uključenošću u komunikacijske procese, kao i aktivnim učestvovanjem u društvu kao aktivnom građaninu. U trećem području kompetencije „Izrada i predstavljanje“ razmatraju se praktična područja primjene „Razvoj i proizvodnja“ i „Obrada i integracija“. Pri tome treba planirati sadržaje u različitim formatima, te osmisliti i urediti uz pomoć alata za tehničko uređivanje. Zatim ih i objavljivati, ali i obrađivati informacije, sadržaj i postojeće digitalne proizvode i integrirati ih u postojeće znanje. U tom kontekstu, također bi trebalo prenijeti značaj i razmatranje autorskih prava, intelektualnog vlasništva i ličnih prava. U odjeljku „Pridržavanje zakonskih zahtjeva”. Zaštita i sigurno djelovanje obuhvata područja „Sigurnog rada u digitalnom okruženju”, „Zaštite ličnih podataka i privatnosti”, „Zaštite zdravlja” i „Zaštite prirode i okoliša”. Odjeljak „Djelovanje sigurno u digitalnom okruženju” ima za cilj prepoznati, odraziti i uzeti u obzir rizike i opasnosti u digitalnom okruženju te razviti i primijeniti strategije zaštite. „Zaštita ličnih podataka i privatnosti” uključuje mjere za sigurnost podataka, zloupotrebu podataka i privatnost u digitalnom okruženju, kao i upoznavanje i ažuriranje sigurnosnih postavki. Uz to, potrebno je uzeti u obzir i mjere zaštite djece i zaštite potrošača. Odjeljak „Zaštita zdravlja” prenosi znanje s područja rizika zavisnosti, kao i zdravstveno osviještenu i društveno korisnu upotrebu digitalnih medija. Odjeljak „Zaštita prirode i okoliša” poziva na razmatranje uticaja digitalnih tehnologija na okoliš. Kao peto, područje kompetencije, „Rješavanje problema i djelovanje” obuhvata područja učenja „Rješavanje tehničkih problema”, „Korištenje alata po potrebi”, „Utvrđivanje vlastitog deficita i traženje rješenja”, „Korištenje digitalnih alata i medija za učenje, rad i rješavanje

problema" i „Otkrivanje algoritama i formula". Fokus u pododjeljku „Rješavanje tehničkih problema" usredotočen je na zahtjeve digitalnog okruženja, identifikaciju tehničkih problema kao i na utvrđivanje potreba i pronalaženje rješenja. Analiza zahtjeva, poznavanje, prilagođavanje i kreativna primjena digitalnih alata za rješavanje problema čini jezgru potpodjela „Korištenje alata po potrebi". „Utvrđivanje vlastitog deficita i traženje rješenja" formulira samorefleksivno područje kompetencije, gdje treba prepoznati i otkloniti i vlastite nedostatke u pogledu digitalnih alata, kao i pronalaziti zajedničke, uspješne strategije rješavanja problema.Pronalaženje, procjena i korištenje uspješnih prilika za digitalno učenje i organizovanje vlastitog sistema umreženih izvora za digitalno učenje ono je što čini pododjeljak „Digitalni alati i učenje, rad i rješavanje problema". U odjeljku „Otkrivanje i formulisanje algoritama" predaje se znanje o funkcionisanju i osnovnim načelima digitalnog svijeta, mogu se prepoznati i formulisati algoritmičke strukture korištenih digitalnih alata, a strukturirani i algoritamski nizovi za rješavanje problema mogu se planirati i koristiti.Posljednje područje kompetencije „Analiza i refleksija" obuhvata područja „Analiza i evaluacija medija" i „Razumijevanje i reflektiranje medija u digitalnom svijetu". Analiza i procjena trebaju se temeljiti na različitim dizajnerskim alatima ponude digitalnih medija i postavljanju na interesu, širenju i dominaciji tema u digitalnom okruženju, pri čemu se učinci medija u digitalnom svijetu također trebaju analizirati i konstruktivno odražavati. „Razumijevanje i reflektiranje medija u digitalnom svijetu" uključuje razumijevanje raznolikosti, mogućnosti i rizika krajolika digitalnih medija, kao i procjenu prednosti i rizika poslovanja i usluga na Internetu. Ovdje su također uključeni ekonomski značaj digitalnih medija i digitalnih tehnologija, važnost digitalnih medija za oblikovanje političkog mišljenja i odlučivanje, te potencijal digitalizacije za socijalnu uključenost i socijalnu participaciju.[3]

Područja kompetencija navedena s jedne strane opisuju trenutna područja primjene digitalnog obrazovanja u njemačkom obrazovnom području, a s druge strane također i implicitno temeljno razumijevanje pojedinih perspektiva i komponenti digitalnog obrazovanja te mogućnost njihove primjene i u drugim obrazovnim sistemima

ŠKOLE ZA 21. VIJEK

Škole za 21. vijek je ambiciozni trogodišnji obrazovni program vrijedan 10 miliona funti koji je osmislila i provodi organizacija British Council, a finansira Vlada Ujedinjenog Kraljevstva. Cilj ovog programa, koji se realizuje u partnerstvu s nadležnim obrazovnim institucijama zemalja učesnica, je da milion učenika u dobi od 10-15 godina ovlada vještinama kritičkog razmišljanja i rješavanja problema. Pored ovladavanja vještinama kritičkog razmišljanja i rješavanja problema, djeca će usvojiti praktične vještine programiranja i imati priliku za usavršavanje svojih vještina kroz programiranje fizičkih uređaja (eng. physical computing). Ovaj program, koji se realizuje u partnerstvu s nadležnim obrazovnim institucijama svake od zemalja učesnica, ima za cilj da milion učenika u dobi od 10-15 godina ovlada vještinama kritičkog razmišljanja i rješavanja problema. [4]U okviru programa, svaka škola na Zapadnom Balkanu će dobiti određen broj **micro:bit** uređaja – džepnih računara na kojima djeca mogu programirati i koristiti ih za rješavanje svakodnevnih problema iz raznih školskih predmeta. Ovaj uređaj omogućava učenicima da uče na zabavan, interak-

3 Dengel, Andreas. 2018. «Digitale Bildung: ein interdisziplinäres Verständnis zwischen Medienpädagogik und Informatik». MedienPädagogik 33, (Oktober), 11–29. https://doi.org/10.21240/mpaed/33/2018.10.30.X.

4 https://www.britishcouncil.ba/programi/obrazovanje/skole-za-21-vijek/o-programu

tivan i inovativan način. Za uspjeh i konkurentnost na globalnom tržištu rada ključne su vještine poput rješavanja problema, kritičkog razmišljanja, digitalne pismenosti i kreativnosti.Osnovna škola "Mladen Sojanović" Laktaši uključena je prošle godine u obuku škole za 21. vijek. Obuku je prošlo 9 nastavnika i od prošle školske godine imamo STEM klub. Škola je uključena i u program „Dositej". (Projekat „Dositej" počeo je 2012. godine, kada je 65 škola opremljeno e-učionicama, a 2014. godine projekat je proveden u još 60 osnovnih škola). Evidentno je da smo uključeni u procese modernizacije, ipak ostaje pitanje koliko je individualni pristup nastavnika, angažovanost učenika i roditelja na zadovoljavajućem nivou i u skladu sa aktuelnim potrebama. U cilju ispitivanja trenutne situacije u okviru upotrebe digitalnih medija i savremene tehnologije urađeno je istraživanje koje je od učenika, nastavnika i roditelja tražilo odgovore na pitanja koja se odnose na upotrebu modernih tehnologija u cilju poboljšanja sadržaja nastave.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja- istraživanjem su obuhvaćeni učenici od šestog do devetog razreda CŠ (centralne škole), PO Klašnice (područnog odjeljenja Klašnice) i PO Kriškovci (područnog odjeljenja Kriškovci), nastavnici koji izvode nastavu u navedenim odjeljenjima i roditelji učenika. (190 učenika, 136 roditelja i 30 nastavnika).

Predmet istraživanja je stepen zastupljenosti medijskih sadržaja u okviru nastavnih aktivnosti u cilju prilagođavanja nastave individualnim potrebama učenika i približavanju nastavnih sadržaja učeničkim interesovanjima uz upotrebu medijskih sadržaja.

Cilj i zadaci istraživanja – ispitivanje stepena zastupljenosti savremenih medijskih sadržaja u nastavnom programu u cilju savremene organizacije nastave i uvođenja digitalnog obrazovanja učenika.

Da li je sadržaj nastavnog programa u skladu sa vašim interesovanjima?

		Frequency	*Percent*	*Valid Percent*	*Cumulative Percent*
Valid	*Da*	*159*	*83.7*	*83.7*	*83.7*
	Ne	*31*	*16.3*	*16.3*	*100.0*
	Total	*190*	*100.0*	*100.0*	

Tabela 1

Kojih je časova više, interesantnih ili onih koji nisu interesantni?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Više interesntnih	99	52.1	52.1	52.1
	Više neinteresantnih	91	47.9	47.9	100.0
	Total	190	100.0	100.0	

Tabela 2

Da li vas nastavnici upućuju i na druge izvore za učenje osim udžbenika?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	164	86.3	86.3	86.3
	Ne	26	13.7	13.7	100.0
	Total	190	100.0	100.0	

Tabela 3

Koliko su vam dostupni resursi za učenje van škole?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Dovoljno	127	66.8	66.8	66.8
	Nedovoljno	63	33.2	33.2	100.0
	Total	190	100.0	100.0	

Tabela 4

Prikaz rezultata ankete za roditelje

Da li su nastavne aktivnosti u skladu sa interesovanjima Vaše djece?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	109	80.1	80.1	80.1
	Ne	27	19.9	19.9	100.0
	Total	136	100.0	100.0	

Tabela 5

Koliko Vaša djeca nauče na časovima i da li im je potrebna dodatna pomoć?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Dovoljno	36	26.5	26.5	26.5
	Potrebna im je dodatna pomoć	100	73.5	73.5	100.0
	Total	136	100.0	100.0	

Tabela 6

Prikaz rezultata ankete za nastavnike

Koliko često koristite savremena medijska sredstva za pripremu svojih časova?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Rijetko	10	33.3	33.3	33.3
	Često	11	36.7	36.7	70.0
	Veoma često	9	30.0	30.0	100.0
	Total	30	100.0	100.0	

Tabela 7

Upućujete li svoje učenike da materijal za učenje pronalaze i izvan udžbenika?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	17	56.7	56.7	56.7
	Ne	4	13.3	13.3	70.0
	Ponekad	9	30.0	30.0	100.0
	Total	30	100.0	100.0	

Tabela 8

Objašnjavate li svojim učenicima kako da pravilno odaberu materijal za učenje?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	22	73.3	73.3	73.3
	Ne	7	23.3	23.3	96.7
	Ponekad	1	3.3	3.3	100.0
	Total	30	100.0	100.0	

Tabela 9

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Da	18	60.0	60.0	60.0
	Ne	7	23.3	23.3	83.3
	ponekad	5	16.7	16.7	100.0
	Total	30	100.0	100.0	

Tabela 10

Zaključak

Savremeni proces izvođenja nastave, kojim se dobro upravlja i koji sadrži svijest o potrebama, fazi i resursima učenika je vitalna podrška razvoju intelektualnih vještina učenika. Ovo zahtijeva da nastavnik ide u korak s vremenom u kome živi i da je aktivan sudionik u društvu, da u radu i obrazovanju koristi nove raspoložive instrumente za pribavljanje informacija, informacionih tehnologija i drugih oblika elektronske komunikacije. U školu veoma teško prodire savremena obrazovna tehnologija, a kad neke novine budu i prihvaćene, škola ih se teško oslobađa i onda kada takva tehnologija zastari. Frontalna organizacija nastavnog rada veoma teško ustupa mjesto nekim drugim efikasnijim oblicima rada, vrstama i didaktičkim sistemima nastave. I pored oštrih kritika, škola se veoma sporo oslobađa one tehnologije u kojoj učenici uče memorisanjem sadržaja.

Takav način rada imao je određenog smisla onda kada je fond ljudskog znanja bio mali, kada se sporo umnožavao. Trebalo je nekada da prođe nekoliko stoljeća pa da se fond ljudskog znanja udvostruči, a sada se ljudsko znanje udvostruči za 2-3 godine. U takvim uslovima tradicionalana organizacija u školi je postala usko grlo. Ona je prepreka efikasnijem osposobljavanju učenika da se služi naučenim saznanjima i rješavanju životnih problema.

Ovo se posebno osjeća sada kada informaciona tehnologija izaziva revolucionarne promjene u svim oblastima djelovanja. Nove informacione tehnologije otvaraju mogućnost znatnog smanjivanja frontalnog u korist individualnog i grupnog rada učenika u školi. Ključna slabost sadašnje organizacije rada je u tome što svaki korak nastavne djelatnosti

nije praćen povratnom informacijom, vrednovanjem kao mjerom uređenosti pedagoške djelatnosti u organizacionom sistemu rada. Na kraju svakog časa nastavnik i učenik ne znaju na čemu su, šta su učenici naučili i kakav je kvalitet toga znanja. Škole nisu organizovane na sistematskom već na entropskom principu. Ako se stvore tehnološki uslovi, učenici u toku i na kraju svakog časa dobijali bi povratnu informaciju, što bi izazvalo drugačiji stav. Učenici bi bili motivisani da uče, primjenjuju naučeno, rješavaju probleme, jer bi na kraju časa bili ocjenjeni i bila bi utvrđena slika njihovog znanja.

Literatura i izvori:

1. https://www.britishcouncil.ba/programi/obrazovanje/skole-za-21-vijek/o-programu
2. Kerres, M. (2018). **Bildung in der digitalen Welt: Wir haben die Wahl**. *denk-doch-mal.de Online-Magazin für Arbeit-Bildung-Gesellschaft*, (02-18). Abgerufen von http://denk-doch-mal.de/wp/michael-kerres-bildung-in-der-digitalen-welt-wir-haben-die-wahl/
3. KMK – Kultusministerkonferenz. 2016. «Bildung in der digitalen Welt», Beschluss vom 8.12.2016. https://www.kmk.org/fileadmin/Dateien/pdf/PresseUndAktuelles/2016/Bildung_digitale_Welt_Webversion.pdf.;

Оригинални научни рад
UDK 78:811.163.41
DOI 10.7251/BLCZB0219085H
COBISS.RS-ID 7634200

МУЗИКА КАО НАСТАВНО СРЕДСТВО У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Дарка Хербез[1]

САЖЕТАК

У овом раду указује се на употребу музике као наставног средства у настави српског као страног језика на Катедри за славистику Универзитета „Пајсије Хиландарски“ у Пловдиву. Наше искуство показало је да увођење овог дидактичког средства у наставу обогаћује садржај, побољшава мотивацију студената и даје увид у културу народа чији се језик учи.

Кључне ријечи: *методика наставе српског као страног језика, музика, језик, култура*

ABSTRACT

The aim of this study was pointing to the possibility of applying music in teaching Serbian as a foreign language at the Department of Slavic Stydies at the University of Plovdiv. The use of music in teaching Serbian language as a non proved to be an interesting and useful teaching tool that improves the educational process and increases the motivation of students.

Keywords: *teaching Serbian as a foreign language, music, language, culture*

УВОД

У оквиру овог рада указали смо на употребу музике као наставног средства у настави српског као страног језика на Катедри за славистику Универзитета „Пајсије Хиландарски“ у Пловдиву. Задатак лектора приликом наставе српског као страног језика изискује стално трагање за новим начинима предавања. Употреба аутентичних текстова све је заступљенија приликом наставе страног језика. Аутентични текстови доприносе богатијој средини за усвајање новог језика и бољој мотивацији самих студената. У нашем раду ограничили смо се на имплементацију српске музике у наставни процес. То омогућава усвајање лексике и вјежбање граматике на интересантнији начин. Наравно, предавач мора водити рачуна о одабиру самих текстова, који морају бити прилагођени циљној групи и наставној јединици. То неријетко изискује прилагођавање оригиналног текста језичком нивоу којим студенти владају. Душанка Точанац Миливојев истиче да се „способност наставника огледа и у његовој способности да у разреду створи ситуације које ће омогућити ученику да активно, орално или писањем, употреби своја стечена знања

1 Мр Дарка Хербез, Пловдивски универзитет „Пајсије Хиландарски“, darka.herbez@yahoo.com

у комуникативне сврхе. Такве ситуације су често повезане са техничким средствима – аудио-визуелним, као што су магнетофон или касетофон, слика или дијафилм, најзад видео-касета у којој се спаја звук или покретна слика, па се то показало до сада најпрактичнијим аудио-визуелним средством. Без техничких средстава настава језика се данас једва може замислити, и сви добри уџбеници заснивају своју методологију на њиховој примјени. То је сасвим разумљиво, јер комуникација подразумева разноврсност гласовних извора, дакле већи број особа, и разноврсност контекста у којима се она реализује."[2]У раду ћемо показати примјере употребе српске музике за ниже и више језичке нивое. С обзиром на то да је у Бугарској српска музика популарна, није било претјерано захтјевно изабрати музичке текстове. Међутим, бугарској публици претежно је позната српска турбо-фолк музика, те је пожељно да се у наставу укључе и други музички жанрови. Тако ће се студенти боље упознати са културом народа чији језик уче и разбити предрасуде о самим Србима. Како би учинак увођења музике био што ефикаснији, већином смо се фокусирали на друге музичке жанрове.

Већ смо споменули да увођење музике као пропратног дидактичког средства доприноси мотивацији студената и лакшем усвајању самог језика. „Развијање жеље, воље и спремности за учење јесте врхунски функционални и васпитни циљ наставе, који никада не губи своју актуелност. Он се не остварује повремено, већ се стално одржава и снажи као духовни покретач свеукупне наставне делатности. Мотивација је духовна снага која тече, дела, замара се и троши, па је стално ваља бодрити и поткрепљивати како не би у кризним тренуцима онемоћала и ишчезла. Према томе, није довољно ако се ученици мотивишу за обраду неке наставне јединице *само* на почетку часа, већ је неопходно да се и даље, током читавог часа, *узгредно* и *допунски* мотивишу.Управо све методичке радње, наставне ситуације и поступци треба да поседују и своју *сопствену*[3] мотивациону моћ." Дакле, мотивација студената је од изузетног значаја, а томе увелико доприноси и музика у настави. Запазили смо да посредством музике студенти лакше памте нове ријечи и брже усвајају граматичке структуре. Такође, не смије се занемарити значај увођења елемената културе у наставни процес. „Настава културе народа чији се језик учи као страни показала се као веома моћан и трајни извор мотивације, и то на свим нивоима наставе и код свих узраста ученика."[4]

МУЗИКА КАО НАСТАВНО СРЕДСТВО

Како што смо већ рекли, избор музичких пјесама требало би да буде прилагођен наставној јединици и циљној групи. За обраду лексичких јединица на нижим нивоима користили смо пјесме Здравка Чолића,Ђорђа Балашевића, Ане Станић итд. Већ смо рекли да избор пјесама зависи од године студија коју студенти похађају и од језичког нивоа којим студенти владају. За усвајање лексичких једница (храна/пиће, одјећа/обућа, професије, националности и земље, животиње) послужиле су

2 Точанац Миливојев, Д., *Методе у настави и учењу страног језика,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 74.
3 Илић, П., *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Змај, Нови Сад, 2013, стр. 119.
4 Димитријевић, Н., *Заблуде у настави страних језика*, Свјетлост, Сарајево, 1984, стр. 64.

нам сљедеће пјесме. За почетак ћемо навести пјесму групе Сарс „Буђав лебац“ која нам је одлично послужила за усвајање лексике хране и пића.

Чик погоди шта имам за вечеру,
Бу_ав лебац, бу_ав лебац.
_емујем ја стално, али немам _ема
да на леба мажем њега.

Пјесма је јако ритмична и кратка, популарна је у Бугарској и лако је доступна на интернету. С обзиром на изразите симпатије према овој српској групи, студенти су пјевушили овај текст и врло лако усвојили лексику. Осим тога, пјесма је погодна за вјежбање африката *Ђ* и *Џ*, које бугарским студентима представљају тешкоћу приликом изговора. Студентима се може дати кратка вјежба у којој ће сами морати да процијене да ли да напишу *Ђ* или *Џ* на празним мјестима. Пјесма им се може пустити два пута, а послије провјере резултата, написаће се тачни одговори. За усвајање истог лексичког фонда, као и за вјежбање африката, погодни су и стихови пјесме „Појешћу све колачиће“.

Појеш_у све кола_и_е,
теби у инат поста_у дебела.

За упознавање са српском храном и националном кухињом може се користити и пјесма Ђорђа Балашевића „Ал’ се некад добро јело“.

Па колаче, крменадле и пар сарми сваком,
место леба - меса бела,
принцес крофне, вангла цела
сувих шљива и кољива
и резанце с маком.

За усвајање лексема из наставних јединица *Националности и земље* и *Одјећа и обућа* послужила нам је пјесма Беби Дол „Бразил“.

Бразил, Шпанија, Колумбија,
Куба и Америка,
самба, румба, ча-ча-ча.
Скини све,
скини ципеле што пре,
скини јакну, фармерке,
хајде, игра почиње.

Опет је у питању весела и једноставна пјесма која доприноси да се лакше и брже упамте нове ријечи. Такође, одлична пјесма за усвајање одјевне лексике јесте пјесма Здравка Чолића „Пусти, пусти моду“.

Ципелице, блузице, комплетићи, шешири,
Баш је глупо бити заљубљен у даму.

Осим тога, ова пјесма може да послужи за објашњавање деминутива.

За усвајање професија користили смо пјесму „Пекар, лекар, апотекар“ познатог извођача Боре Ђорђевића.

Пекар, лекар, апотекар, колар, столар
могао сам бити ја,
било шта.
Књиговезац, стаклорезац, видар, зидар
могао сам бити ја,
било шта.
И критичар и политичар,
и педагог и демагог,
полицајац или пајац,
било шта, било шта, било шта.
Месар, тесар или клесар, ковач, тровач
могао сам бити ја,
било шта.
Млинар, винар, ветеринар, кувар, чувар
могао сам бити ја,
било шта.
Дактилограф и фотограф,
и сценограф и географ,
полупесник и болесник,
било шта, било шта, било шта.

Пјесма може послужити и за вјежбање номинатива, али и као одлична увертира за конверзацијску тему о омиљеној професији. Осим тога, измијешаним редослиједом могу се дати појмови које су у вези са датим професијама. Студенти треба да повежу алат са одговарајућом професијом, нпр., оловка са пјесником, глобус са географом, машина за куцање са дактилографом итд. Овом вјежбом се проширује вокалбулар и уче нове ријечи. Након тога може се задати задатак да напишу занимања из пјесме у женском роду.

За усвајање животињских назива прикладна је пјесма „Чудна шума“.

Једног топлог дана усред густе шуме
медвед испи медни сок,
ухвати тад сову,
с њом поче играти рок.
Око њих се брзо сакупише други,
дружина је шумска сва,
с медведом
и они заиграше два по два.
Тресла се земља цели дан,
не зна с ким игра ко,
дође и тигар звани Кан,
чудна шума је то.
На печурки једној бубамара игра,
партнер јој је обад љут,

она му се жали
како плеше први пут.
Слоница је опет ухватила миша
па се врти с њим у круг,
мишица са слоном постаде
сад најбољи друг.
Љубоморна мечка,
што јој муж са совом,
игра овај брзи рок,
хоће да се напије
па испија медни сок.
Око једног пања лија зеца јури,
моли га за игру ту,
он се не да,
жели кожу своју читаву сву.

За више нивое пјесма може послужити за усвајање глаголских облика (аорист, презент) и вјежбање падежа.

За учење ријечи које се односе на намјештаји стамбени простор могу се користити пјесме „Људи из градова“ и „Соба“ групе Екатерина Велика.

Свако светло је један стан,
у стану кревет,сто и столице.

У празној соби нема врата,
трагови зуба на прстима,
лампа светли жуте пароле,
речи досаде и речи порозне.

Студенти могу да подвуку ријечи које се односе на стамбени простор и намјештај, а након тога да их преведу на матерњи језик. Осим тога, пјесма је прикладна и за вјежбање падежа.

Осим за усвајање граматике и лексике, пјесме нам могу послужити и у културолошке сврхе. За вјежбање африката *Ђ* и *Ћ*, али и за упознавање са српским обичајима и културом, користили смо пјесму „Ђурђевдан“. Ова пјесма добро је позната бугарској популацији и текст им није непознат. Собзиром на то да се у Бугарској не слави крсна слава, корисно је да се студенти упознају са тим важним српским празником. Пјесма нам може послужити као увертира за конверзацијску тему у вези са празницима и обичајима.

За усвајање годишњих доба и исказивања времена може се користити пјесма „Липе цвату“. У овом тексту може се тражити од студената да преведу називе годишњих доба на матерњи језик, као и да објасне када се користе конструкције *лани*, *зимус* итд. Важно ја да науче које се конструкције користе за прошлост (зимус), садашњост (ове зиме), будућност (на зиму) и понављање (у зиму/зими).

Љето иде, како си ми ти,
гдје си, с ким си, да ми је знати,

ко ли ми те угријао
док је зимус снијег падао,
ко ли ми те љубио, гром га убио!
Липе цвату,
све је исто к'о и лани...

Пјесме су неријетко инспирисане историјским догађајима. Пјесма „Црвен цвијете" може нам помоћи да предочимо важност Косова за српски народ. За више нивое може се поставити задатак да нађу кључне ријечи у пјесми и да покушају да објасне основну поруку пјесме. „Руски лингвисти сматрају да се утицај културе на језик наијизразитије огледа у вербалним асоцијацијама, фразеологизмима, народним пословицам и изрекама, прецедентним текстовима, али и садржајима из савремене културе, као што су рекламе, филмови, популарне песме, па би се увођењем оваквих садржаја у наставу српског језика као страног могле превазићи посебности српског језика назване неким специфичностима националне културе."[5]На вишим нивоима учења српског као страног језика пожељно је уврстити текстове који представљају спој језика и културе.

За вјежбање компарације придјева може се користити пјесма „Њежно, њежније". Студентима се може задати задатак да допишу облик који недостаје у строфи, тј. суперлатив у првој и компаратив у другој строфи.

Њежно, њежно,њежније,
наше очи говоре.
Тихо, тихо,најтише
рекла си ми волим те.

Прикладне примјере увођења музичких пјесама у наставу имамо и у уџбеницима српског језика за странце „Учимо српски 2" и „Супер српски". У једном ранијем раду осврнули смо се на пјесму за усвајање перфекта, која је уврштена у уџбеник. У питању је пјесма Ђорђа Балашевића „Све је добро што се добро сврши". Студентима је понуђена вјежба са списком глагола које би требало уписати на празна поља у тексту.

Лана _____ санке,	*сам имао*
а ја _____ Снешка.	*сам био*
Дуго _____ данке	*сам плаћао*
због једног Ланиног смешка с	*ам правио*
_____ клинци	*сам се затрескао*
и _____ хладно	*прошло је*
и снег _____ крупан.	*било је*
Те _____ зиме	*је пратила*
_____ гадно.	*је имала*
К'о прави пубертетски тупан	*је волела*
Лана _____цвеће,	*сам пратио*
а ја _____ Лану.	*сам волео*

5 Драгићевић, Р., *Лексикологија и граматика у школи*, Учитељски факултет Универзитет у Београду, Београд, 2012, стр. 194.

Корак од туге до среће *је возила*
у једном јединoм дану.
_____ пролеће, лето и јесен,
ко нежни љубавни сонет.
Ја _____, углавном, з *анесен*
к'о лептир вихором *понет.*
Лана _____ моду,
а ја _____ Лану.
Љубави дођу и оду,
ал' Лана је увек у плану.
Има детаља које баш не знам
да л' могу у песму да стану.
Јер...Лана _____мужа,
а ја _____ Лану.

Задатак се провјерава слушањем пјесме. Студенти могу да објасне како су разумјели пјесму и која је основна порука. Ова пјесма може послужити као увод у конверзацијску тему о љубави. Такође, пожељно је да се студентима објасне изрази *плаћати данак* и *затрескати се*. За вјежбање граматике понуђена је и пјесма „Град" Ане Станић. Дати су глаголи у инфинитиву које би требало распоредити на празна поља у правилном облику. Касније се може задати задатак да се од понуђених глагола направе глаголске именице.

Мој град, *пролазити*
улице што сама_____, *донети*
приче које крију прозори, *носити*
познати звукови...заборављати
А ти...стајати
_____ си боје у мој дан. *постојати*
Сваки прозор свеже офарбан, *топити*
исте ствари_____ нови сјај *склопити*
Ја _____ на друге, *скидати*
с тобом _____усред дуге. *летети*
Овај град је ноћас пробуђен за нас *будити*
С тобом сати не _____, *бежати*
небо _____ модре боје. *долазити*
И сат ме____, _____ се *казаљке,*
град и број и твоје слово је.
не _____ осмехе.
Ми_____ у неки бољи свет,
____ у снове тамо где,
кише нам никад не _____.

Такође, пјесма је прикладна као увод у конверзацијску тему о путовањима и градовима. Студенти могу да опишу њихов омиљени град или омиљено путовање.

Пјесма коју смо пронашли у другом уџбенику јесте „Новац у рукама“ групе Екатерина Велика. Студенти слушају пјесму и подвлаче ријеч коју су чули.

Увек сам ____ (волео – желео) да осетим додир
Новац у рукама
Лепљив од _____ (зноја – слоја) и мастан од (првих – крви)
Новац у рукама
Воли не воли ме воли не воли ме
Новац у рукама
Купи ме, _____ (продај – додај) ме
Велика, чиста, _____ (пословна – половна) зграда
Новац у рукама
Прљаво _____ (рубље – ђубре) на улазу града
Новац у рукама

Пјесма је прикладна и за конверзацијску тему о улози и важности новца и о томе шта за њих представља истинско богатство.

За студенте српског као страног језика од изузетне је важности да се упознају са фразеологизмима, народним пословицама, жаргоном итд. За упознавање са жаргоном српског језика послужила нам је пјесма „Као не зна да је готивим“ Момчила Бајагића.

Причала је дуго, скоро без разлога,
сложила је фрку женска сујета,
као не зна да је готивим,
као не зна да ћу да је откачим.
Мислио сам можда нешто фолира,
ил’ ме ипак није добро схватила,
кад не зна да је готивим,
као не зна да ћу да је откачим.
Рекао сам јој иди Непал, Индија
да би нашла неког бољег фрајера,
кад не знаш да те готивим,
не могу да те убедим.
Стајао сам на симсу са два кофера,
рекао сам јој фурај, путујем и ја,
да скачем јер је готивим,
а не могу да јој објасним.

Студенти виших нивоа могу да подвуку жаронске изразе и да их замијене ријечима из стандардног језика. За усвајање жарона наводимо и рефрен пјесме „Алал вера“ групе Београдски синдикат.

Сваки пут кад грува зика,
алал вера, алал вера,
сваки повод кад се цирка,
алал вера, алал вера.

За усвајање потенцијала можемо искористити пјесму групе Негатив „Ја бих те сањала“.

Да нема сунца и месеца,
ја могла бих.
Да нема воде ни ваздуха,
ја могла бих.
Да нема стиха и тонова,
ја могла бих.
Али да нема тебе,
шта бих тада ја?
И да имам где да одем,
ја не бих отишла.
И да имам шта да кажем,
ја бих ћутала.
И да неком другом могу,
не бих му певала.
Јер да немам тебе,
шта бих тада ја?
Ја бих те сањала,
ја бих те сањала,
од снова те правила,
јер ако постојиш ти,
постојим и ја.

Ова пјесма може да се искористи и за вјежбу превођења на матерњи језик. Иако су подијељена мишљења о употреби превода у настави, сматрамо да је исти понекад од велике користи. „Повременим прибегавањем матерњем језику у објашњавању функционисања страног језика остваримо већу јасност, уштедећемо у времену (које је ионако веома ограничено), избећи ћемо евентуалне неспоразуме.“[6]

ЗАКЉУЧАК

У овом раду главна хипотеза била је да докажемо повећану ефикасност наставе српског као страног језика увођењем музике у наставни процес. Обрадили смо музичке текстове који су били прилагођени различитим циљним групама. Показало се да на овај начин студенти лакше усвајају језик, брже памте нове ријечи, имају већу мотивацију и постижу боље резултате. Мидхат Шамић истиче да „помоћна средства могу да изоштре учеников слух и језичко осјећање, да ученика учине осјетљивијим и пријемљивијим за финије преливе изговора, ритма, интонације и мелодије страног језика, да обогате његов рјечник, прошире његов интелектуални хоризонт.“[7]С обзиром на то да постоји велика веза између мотивације и наставних садржаја, самтрамо да употреба музике у настави српског као страног језика ствара

6 Димитријевић, Н., *Заблуде у настави страних језика*, Свјетлост, Сарајево, 1984, стр. 52.
7 Шамић, М., *Методика наставе и техника учења живих језика*,Свјетлост, Сарајево, 1959, стр. 156 – 157.

креативнију атмосферу за рад и доприноси успјешнијем и ефикаснијем наставном процесу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Димитријевић, Н.: *Заблуде у настави страних језика*, Свјетлост, Сарајево, 1984.
2. Драгићевић, Р.: *Лексикологија и граматика у школи*, Учитељски факултет Универзитет у Београду, Београд, 2012.
3. Илић, П.: *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Змај, Нови Сад, 2003.
4. Точанац Миливојев, Д.:*Методе у настави и учењу страног језика,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
5. Милићевић Добромиров, Н., Радуловић, Н., Ћук, Љ., *Учимо српски 2*, Азбукум, Нови Сад, 2006.
6. Милићевић Добромиров, Н., Новковић, Б., *Супер српски*, Азбукум, Нови Сад, 2011.
7. Шамић, М.: *Методика наставе и техника учења живих језика*, Свјетлост, Сарајаво, 1959.

Professional scientific work
UDK 005.96:316.774
DOI 10.7251/BLCZB0219095S
COBISS.RS-ID 7634200

THE ROLEOF NEW MEDIA IN THE HUMAN RESOURCES RECRUITMENT AND SELECTION PROCESS

Branislav Sančanin[1], Sofija Sančanin[2]

SUMMARY

Personalization and interactivity are the cornerstone of the digital revolution which, within the framework of globalization and the hypermobility of human capital, has become increasingly less focused on spatial and temporal boundaries. In such an environment, organizations that advertise job openings do so intentionally according to a segmented auditorium, on the basis of numerous digital information on potentially interested individuals. Two-way communication during advertising and a wide range of multimedia content represent a significant comparative advantage in attracting candidates who meet the requirements in terms of knowledge, skills and abilities. At the same time, non-linear forms of communication and sharing advertising content enables interested individuals to reach a large number of advertising content based on their interests and competences.

The emergence of untrue, incomplete and non-transparent ads threatens to undermine the credibility of advertising content in new media and lead to the erosion of trust.

Key words: *Recruitment, Selection, Internet, New Media*

SAŽETAK

Personalizacija i interaktivnost predstavljaju temelj digitalne revolucije, koja se u okvirima globalizacije i hipermobilnosti ljudskog kapitala, sve manje obazire na prostorne i vremenske granice. U takvom okruženju, organizacije koje oglašavaju potrebu za popunom upražnjenih radnih mesta čine to smisleno prema segmentiranom auditorijumu, na bazi brojnih digitalnih informacija o potencijalno zainteresovanim pojedincima. Dvosmerna komunikacija prilikom oglašavanja i široka paleta mulimedijalnih sadržaja predstavljaju značajnu komparativnu prednost u privlačenju kandidata koji ispunjavaju zahtevane uslove u pogledu znanja, veština i sposobnosti. Istovremeno, nelinearne forme komuniciranja i deljenje oglasnog sadržaja omogućavaju zainteresovanim pojedincima da, na osnovu svojih interesovanja i kompetencija, dolaze do velikog broja oglasnih sadržaja.

Pojava neistinitih, nepotpunih i netransparentnih oglasa, sve više preti da uruši kredibilitet oglasnih sadržaja u novim medijima i da dovede do erozije poverenja.

Ključne reči: *Regrutacija, Selekcija, Internet, Novi mediji*

1 Faculty of Management, Sremski Karlovci, Union - Nikola Tesla University, Belgrade, Serbia, +381 65 898 1 898, e-mail: branislav.sancanin@famns.edu.rs
2 Hamad General Hospital, Doha, Qatar, +974 5026 3980, e-mail: ssancanin@hamad.qa

INTRODUCTION

The imperative of preserving dynamic and innovative growth and technological challenges, in a global context, is the cause of numerous structural changes. The capacity of the workforce should be adjusted to constant changes, given that it is a key element in achieving and maintaining high productivity. In this context, future EU labor market reforms must be considered as preconditions for more and better jobs (European Union, 2010: 16).

The impact of new information and communication technologies on global human resources management is potentially huge.

Although most organizations have only just started doing this, they already understand that technology will dramatically change human resources management capabilities (Sparrow et al., 2004).

The media landscape has undergone significant changes in the last decade with the focus increasingly shifting towards digital media. Martinoli (2011) points out that in the era of converged media, content and access cannot be exclusive and hard to reach, while the users of new technologies have been given the opportunity to access, use and unrestrictedly manipulate services and media content. In practical terms, only time and attention span limit an increasingly demanding media audience.

Compared to all previously implemented novelties, media convergence, which is the result of the application of advanced multimedia communications, is one of the most significant turnarounds, not only in the production and distribution of tourist media content but also in relation to the role of the recipient. For this reason, dealing with this topic represents a need to point to new frameworks that have changed access to mass media, and which were previously viewed as separate platforms (Sančanin, 2018).

The use of the Internet speeds up the recruitment and selection process and engages less funds in relation to advertising in traditional media. The availability of the Internet is a significant comparative advantage: at the end of the first quarter of 2019, slightly more than 4.4 billion users had Internet access, an increase of 8.6% compared to the same period of last year. There is also steady growth in the use of social network users - by more than 200 million, since there were 3.5 billion last year (Kemp, 2019).

On the labor market, there are more and more young people, *i.e.*, those born in the last two decades of the twentieth century, and who, thanks to new technologies, have grown up in a virtual world. This leads to the conclusion that employers have a new obligation to continuously innovate recruitment and selection techniques in order to be attractive to potential candidates. For the Y generation, insufficient visibility on the Internet and social networks can be equated with an organization being non-existent or lacking a good image and reputation (Slavić et al., 2017).

If we agree that "the all-comprehensible objective of labor market policies and institutions is to ensure high and stable employment and efficiency, while at the same time providing adequate employee equity" (Duvall ?Loungani, 2019: 5), then the path to the optimal design of labor market policies and institutions should be focused on new media, which contributes to the shortening the recruitment times and selection of job applicants, lowering costs and minimizing the wrong choice of candidates.

RECRUITMENT

Continued labor development has led to the growing need for companies to have quality staff possessing multifunctional skills, technological literacy, entrepreneurial agility and the ability to work in different cultures, structures and markets (Carpignano et al., 2019). The decision to start recruitment can be decisive for the scope of the segmented group of potential applicants, which is particularly evident in jobs with a pronounced seasonality such as tourism. Turban and Cable (2003) indicate that the delay in the recruitment process results in a smaller number of applications per ad, but also a lower reported quality. In addition, job seekers want to minimize uncertainty in finding jobs which is another reason for timely recruitment (Becker et al., 2010).

Recruitment, at a time when unemployment rates are getting lower, is a challenge for employers who are now increasingly focused on passive candidates who are increasingly more selective in terms of potential employment opportunities.

Recruitment includes actions and activities assumed in order to identify and attract individuals who have the ability to help the organization achieve its strategic goals. Such activities should generate a set of desirable candidates, increase their interest and attractiveness, and increase the likelihood of accepting a job offer (Saks, 2005).

The labor force structure of the labor market has changed, with new generations being more demanding with greater work expectations. Requirements placed before an organization's management, in terms of techniques for attracting and selecting candidates, are moving away from a traditional approach. In order to obtain useful and credible information, which will be in the function of choosing the best candidate, an approach is needed that combines traditional and modern techniques (Slavić et al., 2017).

External recruitment is determined by oscillations in the labor market, changes dictated by technical and technological innovations, as well as by the acquired reputation and the attractiveness of a position (Šehić, Rahimić, 2009). The goals of recruitment are to attract candidates with multi-dimensional skills and experiences that correspond to the present and future organizational strategies, the addition of new ideas at all levels of the organization, and the development of an organizational culture that attracts competent candidates, regardless of the actually required number (Mahapatro, 2010: 64).

Attracting talent is one of the most important challenges for human resources managers. With the rise of online recruitment channels, the number of applicants for a given vacancy has increased significantly... In today's competitive market, employers should highlight their image for potential job seekers so as to increase the chance of hiring the best candidate for their needs (Banerjee & Gupta, 2019). Given that employees are the reason for the growth and success of an organization, *i.e.*, that human capital is the most valuable asset for an organization, attracting the best candidates during the recruitment process and the adequate selection of the same will, in the future, result in even greater quality and a recognizable image and reputation of the organization. Such a development architecture is not only an incentive for applicants but also an additional reason for reducing the fluctuation of employees.

Organizations have recognized the need to focus on branding corporate products, but a brand has its own prominent place in human resources management as well. Edwards

(2010) suggests that the branding of an employer, through enhancing an organizations attractiveness, integrates the management and retention of human capital.

The use of an employer's website for recruitment is a relatively new phenomenon, which is motivating more and more researchers in an effort to understand the characteristics of websites and their impact on job applicants. Websites provide more credible job information, which candidates evaluate positively and express a greater likelihood for applying. Also, the wealth of media use, where video streaming with sound is favored in comparison to text, is positively correlated to the time that candidates spend on a website (Breaugh, 2013).

Online recruitment, as a growing trend, uses tools that allow for the receipt of job applications, the search for talent, rapid screening and feedback to candidates. Undoubtedly, it is a quick method that can reach a wide audience (Brandão et al., 2019). The accelerated implementation of television-based Internet access or terminologically equally acceptable "Internet on Television" supports online recruitment and selection which transmits web advertising content from a personal computer to television, so that online interviewing is possible in real-time, which saves the limited resources of all participants. The online employment platform should not be seen merely as an opportunity for advancement and a competitive step forward, it is necessary to implement them as an existential issue to the survival of the organization in a dynamic business environment.

Interactive advertising, with respect to the recruitment process, is based on a retrieval strategy where the user actively accesses and "retrieves" information about the advertised opening (Kelly?Wolf, 1997). This is a qualitatively significant advantage over prior advertising in traditional media, where consumers were exposed to advertisements on job openings, in integrated blocks with other advertising content (Babić, 2016). The strategy of pushing ads on viewers and/or listeners, regardless of whether the audience wants this or not, is largely insufficient in relation to the strategy of actively attracting ads.

The use of artificial intelligence is a new trend in the process of e-recruitment and selection. Although current applicability is at the initial stage of the applicant's selection process, an applicant's anxiety towards the use of artificial intelligence is secondary in comparison to the candidate's attitude towards the employing organization (Esch et al., 2019). What the application of artificial intelligence can bring to the recruitment process is a positive and sustainable relationship visualized through five key factors: aesthetics, ease of use, playfulness, excellence of service and usefulness. Huang and Liao (2015) emphasize that ease of use and playfulness allows candidates, with low cognitive innovation, to form a sustainable relationship with a prospective employer while aesthetics, excellence of services and usefulness are directed towards candidates with high cognitive innovation.

In a dynamic environment, digital media architecture has been undergoing significant changes and, due to the phenomena of false, incomplete and non-transparent ads, more and more attention is paid to compliance with regulations that would prevent the creation of disinformation ballastwhich threaten to endanger the credibility of advertising content in selected media and lead to the erosion of trust.

The transition of ads aimed at attracting job candidates, from print to the online sphere, is accompanied by manipulative formulations which culminated in user-generated content on social media.

SELECTION

An adequately planned and implemented selection is one of the most important steps in achieving a competitive advantage. Greer (2003:406) and Mathis ? Jackson (2010:214) suggest that, despite the fact that training and development of employees are often marked as critical, it is difficult to overcome the problem of choosing from a poorly qualified and uncoordinated workforce. Even if some shortcomings in skills can be overcome through training, this requires additional financial expenses which are necessary to compensate for inappropriate selection, which can lead to a disadvantage. In order to avoid such problems, what has been insisted on is that the selection procedures contain psychometric properties of reliability and validity.

Although organizations are aware of the connection between selection and cost, there is a need for further improvements to selective methods and techniques, with particular attention being paid to reliability as a technique that indicates the consistency in repeating measurement during use and validity, as the relationship between test results and the work performance of the tested candidate (Marinkovic, 2010).

During the selection process, organizations resort to the online testing of candidates in order to attract as many candidates as possible who fulfill the set conditions, regardless of time and place. The most commonly used tests are tests of competences and ability tests, personality tests and interest tests. Bahtiarević-Šiber (1999) points out that tests in the selection process are becoming more and more frequent and, as a reason for this, claim that they, and especially intellectual ability tests, have proven to be one of the most valuable selection instruments, *i.e.*, future work performance, with there also being an economic benefit from a successful testing program.

An interview is used in order to gather information on candidates and verify their competencies, which should be harmonized, according to structure, in order to determine the competences defined in the job description.

According to form, the interview can be structured, unstructured and semi-structured. A structured interview contains pre-prepared questions, and the interviewer is required to pose questions according to a defined order, which makes the later response-evaluation phase more efficient. An unstructured interview does not have pre-prepared content and order, while a semi-structured interview contains a combined approach previously outlined.

In terms of the number of participants, we distinguish individual, sequential, panel and group interviews. Regardless of the type of interview, new media make this iteration much faster and cheaper. The advantages are especially noticeable when organizing panel interviews, when it is difficult to gather interested candidates at the same location, which new media, such as audio and video platforms, enable in real time, respecting a reserved time and at no additional costs.

Regardless of which selection methods and techniques are used, an operational manager plays an important role in decision making, which makes the final decision of the top manager more efficient, effective and economical.

Two key principles are at the heart of the selection process and the technique selection process (Bratton ? Gold, 2007:201): individual differences and predictions. Namely, the attraction and wide choice of candidates will be of little use if the method of measuring

their diversity is not secured. In addition, recognizing the way in which people differ (intelligence, skills, experience, physical characteristics, *etc.*) must be expanded to predict workplace performance, with the support of statistical theory and methods.

SOCIAL MEDIA

The talent attraction race is accelerating, and the end result will depend on a readiness to respect current trends and implement new technologies. There is no better place to start recruiting than the three major dominant network sites: Facebook, Linkedin? Twitter, each with a different set of engagement rules (Davis, 2017).

Facebook is the largest social network where users create personal profiles, add other users as friends, share messages and include notifications when they update their profile. It is also important that users, or job seekers, interact with brands they find interesting and useful, and integrate all age groups, gender and ethnicity. In short, Facebook is too big to be abstracted while still challenging enough to leave room for growth.

Twitter is a massive microblogging site that has a limited number of characters, which imposes an obligation for minimizing the number of words. Apart from the characters, there is a possibility of enhancing content with photos and videos.

Linkedin is the most popular and most frequently visited recruitment platform. It is estimated that Linkedin, as the world's largest professional network, enables a high level of professional links between active and passive candidates. The study, globally implemented by *Jobvite*in 2012, confirms that as many as 93 percent of employers used Linkedin during recruitment, Facebook accounted for 66 percent and Twitter for 54 percent. It has been observed that the use of social media tools, and their utilization during different stages of recruitment, varies, as does their application among employers (Broughton et al., 2013).

Finding a candidate should not be limited to only three of the most common locations. Taking into account the specificity of each social network and regional indicators on the number of users, the framework of the activities should be extended to YouTube, Google+ and Instagram. Of course, when deciding on social media to be used in attracting talent, regional mapping should not be forgotten. Thus, data from the *Northwestern University in Qatar* reveals that WhatsApp is the most popular direct messaging service among Arab citizens of the world (Dennis et al., 2016).

Social media has become a sensory expansion of consumers: we see, learn, buy, recommend, and present ourselves, as well as our interests. Research conducted by *GlobalWebIndex*, on the significance of social media to the entire media landscape, and its role in the everyday life of people, conducted among Internet users in the United Kingdom and the United States in the second quarter of 2017, showed that 51% of respondents watched/read entertainment content, 48% clicked on a post to read an article, while 37% listened to music on social media. However, as many as 32% of all users in the United Kingdom and the United States deactivated or closed a social media account during the previous 12-month period (Bayindir, 2019). The penetration of Facebook and Twitter into the Arab region has had a negative trend since 2013, while neither Linkedin nor Pinterest have managed to secure a foothold in the surveyed countries of: Egypt, Lebanon, Qatar, Saudi Arabia, Tunisia and the United Arab Emirates (Dennis et al., 2016).

Despite these trends, the annual *CareerBuilder* survey shows that there is a positive trend when it comes to employers consulting social media to make the final decision regarding job applicants. This research showed that 51% of employers, researching job candidates through social media, found content which led them not to recruit candidates, compared to 43% in 2013 and 34% in 2012 (Grasz, 2014).

Indicators of minor interest in individual social media can point to the saturation of the social media landscape, but also to less free time reserved for these purposes. In order for the social media to retain a useful function during the process of attracting candidates to the recruitment contingent, it is necessary to make the media offer - advertisement more diverse, more interesting, current and motivating for action.

Despite the fact that social media is increasingly used in the recruitment and selection process, numerous challenges and limitations are evident: reliability and validity are not always known, data obtained from social media in some cases is not practical, and in some situations it is justified to raise the question as to the legality of such information. Also, there are environments where the issue of legality may not be raised but the issue of ethics may. Of course, it should also be noted that continuous innovation and a number of improvements, imposed on users, are much faster than the pace of creating optimal research strategies, which is a signal for researchers for an accelerated and more comprehensive access to research (Landers ?Schmidr, 2016).

O'Brien (2014) notes that social media's involvement in the selection process is up to the decision makers free assessment, *i.e.*, a small number of selection systems formalized the collection and use of data from social media. Expectedly, the human factor is deeply rooted in the recruitment and selection process, which implies the need to maintain a high level of expertise in analyzing and interpreting a large number of data.

CONCLUSION

New media in the recruitment and selection process represents a previously unknown and, today, an almost inescapable source of information on an applicant, which has the capacity to be a crucial determinant in the final outcome. E-recruitment has imposed itself as a rational solution compared to traditional employment channels: the employment cycle is shorter and the costs per employee are lower.

Highlighting the image and reputation of advertisers has a positive correlation to encouraging potential applicants to take action, *i.e.*, submitting an application for a job vacancy.

Numerous employers, before making a final decision, consult social media, and research confirms that each year more and more people are empowering the process of recruitment and selection with social media data.

Despite the wide range of opinions and attitudes, the perspective of the use of social media during the recruitment and selection process is certain although researchers and practitioners are faced with a long list of legal and ethical dilemmas.

LITERATURE

1. Babić, A. (2016). Digitalnodoba i tradicionalnatelevizija u Srbiji. Aktuelnosti 35. *Banja Luka College Journal* DOI 10.7251/AKT1635003B ISSN 0354-9852
2. Bahtijarević-Šiber, F. (1999). *Menadžmentljudskihpotencijala*, Golden marketing, Zagreb

3. Banerjee, P., Gupta, R. (2019). Talent Attraction through Online Recruitment Websites: Application of Web 2.0 Technologies. *Australasian Journal of Information Systems, Vol. 23*
4. Bayindir, N. (2018). How "Social" is Social Media? Trends 19 The trends to Know for 2019. pp. 12-19 Available at: https://www.globalwebindex.com/reports/trends-19? hsCtaTracking=73a474e4-7946-4926-8cdc-b832f86cf4a9%7C2367ad58-c7cc-46d1-a9e7-040f1eb394fd (June 27, 2019)
5. Becker, W.J., Connolly, T., Slaughter, J. E. (2010). The effect of job offer timing on offer acceptance, performance, and turnover. *Pers. Psychol.* 63:223–241 doi: 10.1111/j.1744-6570.2009.01167.x
6. Brandão, C., Silva, R., Santos, J.V. (2019). Online recruitment in Portugal: Theories and candidate profiles. *Journal of Business Research* 94:273–279. doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.04.011
7. Bratton, J., Jeffry, G. (2000). *Human Resource Management – Theory and Practice*2nd ed.Lawrence Erlbaum Associates, ISBN 0805838627
8. Breaugh, J. (2013). Employee Recruitment. *Annual Review of Psychology* 64: 389-416
9. Broughton, A., Foley B., Ledermaier, S., Cox, A. (2013), The use of social media in the recruitment process, research paper, *Institute for Employment Studies, Bringhton UK*. ISBN 978-1-908370-32-7
10. Carpignano, N., Papapicco, C., Mininni, G. (2019). "#Melomerito": a Netnographic Study on Communication in Digital Recruiting. *SSRG International Journal of Communication and Media Science (SSRG - IJCMS)* - Volume 6 Issue 1 ISSN 2349-641X
11. Davis, J. (2017). Social Media Recruiting, 6 Essential Networking Sites for Social Media Recruiting
Available at: https://recruitingdailyadvisor.blr.com/2017/02/6-essential-networking-sites-social-media-recruiting/ (May 24, 2019)
12. Dennis, E.E., Martin, J.D., Wood, R., Saeed, M., Poll, H. (2016). *Media Use in the Middle East*. Northwestern University in Qatar?Doha Film Institute. Available at: http://www.mideastmedia.org/survey/2016/uploads/file/NUQ_Media_Use_2016_Final_Full_Demo.pdf (July 15, 2019)
13. Duval, E., Loungani, P. (2019). *Designing Labor Market Institutions in Emerging Market and Developing Economies: Evidence and Policy Options*, International Monetary Fuond (IMF)
14. Edwards, M.R. (2010) An integrative review of employer branding and OB theory. *Personnel Review*,39:5-23. doi.org/10.1108/00483481011012809ISSN 0048-3486
15. Esch, P., Black, S.J., Ferolie, J. (2019). Marketing AI recruitment: The next phase in job application and selection.*Computers in Human Behavior* 90:215–222
16. Grasz, J. (2014). Number of employers passing on applicants due to social media posts continues to rise, according to new CareerBuilder survey.
Available at: http://www.careerbuilder.com/share (May 11, 2019)
17. Greer, R. C. (2003). *Strategic Human Resource Management*, *Second Edition*. Pearson Custom Publishing, p. 406. ISBN 0–536–72690–6
18. Huang, T., & Liao, S. (2015). A model of acceptance of augmented-reality interactivetechnology: The moderating role of cognitive innovativeness. *Electronic Commerce Research*, 15(2), 269–295.
19. Mahapatro, B., B. (2010). Human Resource Management. New Age International (P) Ltd., Publishers, New Delhi ISBN (13) 978-81-224-2943-5
20. Marinković, V. (2010). Upravljanjeljudskimresursima. Univerzitetzaposlovnestudije, Banja Luka
21. Mathis, R., Jackson, J. (2010). Human Resource management, 13th Edition. South-Western Cengage Learning, USA ISBN-13: 978-0538453158
22. Martinoli, A. (2011). Lifestyle i personalnimedijikaorezultatkonvergencijetradicionalnih i novihmedija – primer B92. FM. *Verodostojnostmedija, dometimedijsketranzicije*, str. 117-132, Fakultetpolitičkihnauka i Čigojaštampa, Beograd ISBN 978-86-7558-869-6
23. Kelly, K., Wolf, G. *PUSH! Kiss your browser goodbye: the radicalfuture of media beyond the Web.* In Wired, Available at: https://www.wired.com/1997/03/ff-push/
24. Kemp, S. (2019). *Global Digital Statshot*, We Are Social.
Available at: https://wearesocial.com/blog/2019/04/the-state-of-digital-in-april-2019-all-the-numbers-you-need-to-know (May 17, 2019)

25. Landers, R. N. & Schmidt, G. B. (2016). Social media in employee selection and recruitment: An overview. In R. N. Landers & G. B. Schmidt (eds.), *Social media in employee selection and recruitment: Theory, practice, and current challenges* (pp. 3-14). London, UK: Springer.
26. O'Brien, J. (2014). Big data is changing the game for recruiters. *Mashable*. Available at: http://mashable.com/2014/06/11/big-data-recruiting/ (July 05, 2019)
27. Project Europe 2030, Challenges and Opportunities. (2010). European Union, Luxembourg doi:10.2860/9573 ISBN 978-92-824-2701-9
28. Saks, A. M. (2005). The impracticality of recruitment research. In A. Evers, N. Anderson, & O. Voskuijl (Eds.). The Blackwell handbook of personnel selection. Oxford, UK: Blackwell Publishing, Ltd. ISBN-13 9786610198931
29. Sančanin B. (2018). The impact convergence on the development of integrated corporate communication in tourism, *Journal of Economics, Management and Informatics Bizinfo, Blace*, Volume 9, Number 2, pp. 81-102. UDC: 005.574:338.48]:004.738.5 004.738.5, doi: 10.5937/bizinfo1802081S
30. Slavić, A., Bjekić, R., Berber, N. (2017). Ulogainterneta i društvenihmreža u procesuregrutacije i selekcije, *XXII Internacionalninaučniskup "Strategijskimenadžment i sistemipodrškeodlučivanju u strategijskommenadžmentu"*, Subotica
31. Sparrow, P., Brewster, C., Harris, H. (2004). Globalizing Human Resource Management. Routledge,Taylor& Francis Group, London and New York. ISBN 0–415–30552–7
32. Šehić, Dž.,Rahimić, Z. (2009). *Menadžment*, Ekonomskifakultet, Sarajevo
33. Turban, D. B, Cable, D. M. 2003. Firm reputation and applicant pool characteristics. *Journal of Organizational Behavior* 24:733–751

Прегледни рад
UDK 004.738.5:159.922.2
DOI 10.7251/BLCZB0219104M
COBISS.RS-ID 7634200

УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТ ЗАВИСНОСТИ НА МЕНТАЛНО ЗДРАВЉЕ МЛАДИХ

Михајло Манић, Слободан Симовић[1]

САЖЕТАК

Аутори у раду истичу да су, интензивна употреба интернета и његов "шарм" последњих година, довели до појаве феномена познатог као "Интернет зависност". Сам интернет је безопасан алат, али неправилна употреба мреже може повећати ризик од зависности, поремећаја менталног здравља и социјалних односа. Већина људи мисли да је зависност везана само за употребу хемијских састава као што су алкохол, никотин, кокаин и хероин; али стручњаци верују да све што стимулише људско биће и чини да се осећају енергично може изазвати зависност. Лечење зависности није ограничено само на терапију лековима. Кад год навика постане присила, као што је коцкање, дрога, алкохол или чак играње компјутерских игара, ћаскање, сурфовање по мрежи, и то се може сматрати зависношћу. Бихејвиоралне зависности не треба занемарити због недостатка „материјала". Оно што људе чини зависнима је пријатно искуство у обављању тог понашања, као што се зависници осећају када користе хемијске дроге. У коришћењу интернета, људи постају зависни и то не од „материје - супстанце", већ се она испољава кроз неконтролисано коришћење рачунара или осећају емоционалне сигурности уз интернет.

Кључне речи: *интернет, болест зависности, ментално здравље, игрице.*

ABSTRACT

In this paper the authorc points out that the intense use of the Internet and its "charm" in recent years have led to the emergence of a phenomenon known as "Internet addiction". Internet itself is a harmless tool, but improper use of the network can increase the risk of addiction, mental health disorders and social relationships disorders. Most people think that addiction is related only to the use of chemical compounds such as alcohol, nicotine, cocaine and heroin; but experts believe that anything that stimulates a human being and makes them feel energetic can cause dependence. Treatment of addiction is not limited to drug therapy alone. Whenever habit becomes compulsive, such as gambling, drugs, alcohol or even playing computer games, chatting, surfing the net, this can be considered addictive as well. Behavioral dependence should not be ignored due to the lack of "material". What makes people dependent is a pleasant experience in implementing this behavior, as addicts feel when they use chemical drugs. When using the Internet, people become dependent, not on "matter-substance", but it is manifested through uncontrolled use of computers or feelings of emotional security over the Internet.

Keywords: *Internet, addiction, mental health, games.*

1 Проф. др Михајло Манић , Факултет за дипломатију и безбедност - Универзитет УНИОН „Никола Тесла"
Проф. др Слободан Симовић, Факултет за дипломатију и безбедност - Универзитет УНИОН „Никола Тесла"

УВОД

Интернет несумњиво доводи до нове индустријске револуције, са уласком хиљада нових корисника из целог света. Данас, он представља комуникативну, социјалну и економску револуцију. То је заправо врхунац дигиталне индустријске револуције и свака врста нове револуције последично доводи до новог проблема. Јединствене карактеристике интернета, као што су 24-сатна доступност, једноставан рад, ниска цена, анонимност корисника и сл, поздрављају многи „конзументи" широм света. Осим тога, ове карактеристике које су, с једне стране, могућности интернета, с друге стране се сматрају њеним недостацима. Један од проблема до којег је интернет довео јесте и виртуална зависност или зависност од велике глобалне мреже, која има веома штетан психолошки утицај на кориснике интернета.

Већина људи мисли да је зависност везана само за употребу хемијских супстанци, као што су алкохол, никотин, кокаин и хероин; али психолози верују да све што стимулише људско биће и чини да се осећају енергично може изазвати зависност. Дакле, зависност није ограничена на лекове и наркотичка средства. Кад год навика постане присила, као што је коцкање, дрога, алкохол или чак играње компјутерских игара, ћаскање, сурфовање по мрежи, и то се може сматрати зависношћу. Бихејвиоралне зависности не треба занемарити због недостатка „материјала"[2]. Оно што људе чини зависнима од неког понашања је пријатно искуство у обављању такве делатности као што се зависници осећају када конзумирају хемијске дроге. У зависности од интернета, људи постају зависни не од материје, већ зависност у раду с рачунаром или осећају који се постиже током рада с интернетом.

У многобројној литератури се могу пронаћи озбиљни и квази тестови који упућују на интензитет зависности од интернета. "Друштвене интеракције, начини учења, забава и приватност су само неки од домена који су трансформисани путем Интернета. Створен је нови 'свет', нови простор који велики број људи посећује сваки дан, барем на кратко време. У овом сајбер простору адолесценти бивају значајно чешће и дуже од било које друге старосне групе."[3] Уколико се у одговорима на питања наведе најмање пет позитивних одговора може се препознати као особа зависна од интернета:

- Да ли се осећате преокупираним интернетом?
- Да ли осећате потребу да све дуже користите интернет да бисте постигли задовољство?
- Да ли сте више пута покушавали да се контролишете, смањите или зауставите употребу интернета?
- Да ли се осећате немирно, ћудљиво, депресивно или раздражљиво када покушавате да смањите или зауставите употребу интернета?
- Да ли остајете на вези дуже него што је првобитно планирано?
- Да ли сте угрозили или ризиковали губитак социјалних односа, посла, образовних или каријерних могућности због интернета?

2 Arashloo, H., 2006.The survey and comparison of Internet on identity and mental health] Persian. [Dissertation]. Tehran: Islamic Azad University, Rood-e-hen Branch.

3 Kostić-Opsenica J., i T. P. Panić. 2017. Internet i mentalno zdravlje adolescenata. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini (47-3): 198.

- Да ли сте лагали члановима породице, терапеуту или другима да би прикрили степен укључености на интернету?
- Да ли користите интернет као начин да побегнете од проблема или олакшате дисфонично расположење (нпр. осећања беспомоћности, кривице, анксиозности и депресије)?[4]

ОТПОРНОСТ НА УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТА

Зависност се може дефинисати као образац коришћења интернета који изазива функционалне поремећаје и непријатна унутрашња осећања током одређеног периода. Постоје и одређени критеријуми или симптоми понашања који могу допринети да се зависност препозна. Толеранција је у већем или мањем интензитету измењена. У одређеним тренуцима праг толеранције може бити више у односну на понашање у свакодневном животу. Са напредовањем зависности асоцијално понашање доминира и очигледан је симптом повлачења. Интернету се много чешће и дуже приступа него ли што је била намера, па се значајна количина времена троши на активности везане за коришћење интернета. Важне друштвене, професионалне или рекреативне активности су одбачене или смањене због употребе интернета. Парадоксалан је случај, као и код других болести зависности, да се са „конзумирањем" интернета наставља иако је корисник свестан недостатака и негативних последица. Поремећај зависности од интернета јесте врста поремећаја у понашању који се користи као механизам за конфронтацију и многи аутори препоручују термин „патолошка употреба интернета". То претпоставља не само понашање које изазива зависност, већ и скуп когнитивних и бихејвиоралних фактора у контексту интернета који има негативан ефекат на живот људи. Зависност од интернета јесте поремећај са веровањем људи, који свој однос са екраном рачунара сматрају привлачнијим, од оног који могу остварити у свакодневном животу. Свако ко поседује компјутер изложен је ризику зависности, али они, интровертнији и повученији у реалном животу, стидљивији, депресивнији, усамљенији и нестрпљивији појединци, а посебно они који се опорављају од друге зависности, представљају подложнију и рањивију мету за појаву зависности од интернета.

Суочавање са зависношћу од интернета је тешко као и свака друга зависност. Зависност од интернета, хероина, цигарета, алкохола и дрога, имају исте основне компоненте и њихово одрицање није лако и безболно. На почетку зависник пориче то питање и верује да се проблем може решити и да нема утицаја на његов или њен живот, те због тога и нема посебних проблема на које би требало обратити пажњу у њиховом животу. Порицање подразумева да зависна особа не учини први корак ка могућем излечењу. У следећем кораку, зависници сматрају да би могли решити проблем; они нерадо прихватају туђу помоћ. Пошто немају никакав извор задовољства, они се крећу према зависности више него раније. Још један значајан проблем зависника је недостатак или поремећај животних вештина и метода прилагођавања свакодневним животним условима и због тога се крећу ка зависности. Коначно, сваки покушај одустајања и прихватања завинсости, као патолошког

4 Patrick, F. and J. Joyce, 2008. Internet addiction: Recognition and intervention. Journal of Psychiatric Nursing, 22(9): 59-60.

случаја корисника интернета, биће осуђен на неуспех. Поремећај зависности од интернета је интердисциплинарни феномен, а медицинске и рачунарске науке, као и социологија, право, морал и психологија проучавају различите аспекте овог феномена.[5]

Научни докази потврђују да су они, који су зависни од интернета, стидљивији и да пате од депресије. Прекомерно коришћење интернета, као забавног алата, повезано је са озбиљним штетама у појединим функцијама, укључујући образовне проблеме, усамљеност и несаницу. Многа истраживања, којима се детаљно нећемо бавити у раду, показују да око 54% зависника од интернета има позадину депресије, а 1/3 њих има позадину анксиозности.[6] Зависници од интернета показују одређене симптоме и суочавају се са последицама које су потпуно исте као и последице зависника од алкохола, коцкања, куповине и других опсесивних понашања. Патолошка употреба интернета повезана је са благом до тешком депресијом. Ниско самопоштовање, ниска мотивација, страх од одбијања и тражења одобрења, повезани су са депресијом а она као таква је повезана са интензитеом коришћења интернета. Истраживања, у области зависности од интернета, потврдила су да је зависност повезана са озбиљним штетама у личним, друштвеним и каријерним односима људи. Показало се да ће људи, који користе интернет дужи временски период, имати интерперсоналне, друштвене и академске проблеме. Зависни од интернета осећају да су мање одговорни за своје друштво и своје окружење, да су социјално отуђенији, да имају више образовних неуспеха, мање социјалне подршке, мање самопоуздања и имају низак степен самовредновања. Зато можемо закључити да је једна од последица зависности од интернета и низак ниво самопроцене. То указује на различит степен менталног - социјалног понашања као што су самоотуђење, слабост и неспособност да се баве професијом, социјално неприхватљиво понашање, интроверзија и лабилно емоционално понашање. Разлог таквом стању се може пронаћи у последици лошег академског учинка образовног система, у едукативном и превентивном смислу, и атрофираној социјалној интеракцији. Такође, промене у социјалној позадини самог друштвеног миљеа, у контексту економског и политичког статуса, могу довести до озбиљне зависности од Интернета.

Према досадашњим истраживањима о широкој употреби интернета у нашем друштву, посебно у вези са чињеницом да се расправља о проблему зависности од интернета у многим напредним индустријским друштвима, чини се да све већа употреба Интернета утиче на ментално и физичко здравље младих људи. Због тога у перспективи је реално очекивати све учесталији проблем зависности од интернета. Неопходно је знати обрасце коришћења интернета и сличних електронских алата, како бисмо повећали наше знање и били свесни његових утицаја на наш живот.

ПОЗИТИВНИ УТИЦАЈИ ИНТЕРНЕТА

Друштвени медији имају много потенцијалних позитивних утицаја на животе људи. Студије су идентификовале неке доказе о позитивном утицају на благостање,

5 Moeedfar, S., E. Habbibpoor, K. Getabi and A. Ganjee, 2007. Study of Internet addiction between adolescent & young 15-25 years in Tehran University. Global Media Journal, 2(4): 55.

6 Young, K.S., 1999. Evaluation and treatment of Internet addiction. In: L. Vande Creek & T.L. Jackson (eds). Innovations in clinical practice: A Source book, 17: 19-31.

а млади препознају вредност прилика за повезивање на интернету. Тинејџери са проблемима или забринутошћу у вези са менталним здрављем такође могу тражити подршку на интернету, било путем мрежа друштвених медија или путем онлајн саветовања.

Истраживања идентификују низ ризика повезаних са друштвеним медијима, укључујући: а) забринутост због прекомерног времена проведеног на интернету; б) дељење личних информација; в) злостављање преко интернета; г) утицај друштвених медија на слику о телу и д) набавка штетног садржаја или савета, као што су веб странице или друштвене мреже које омогућавају промоцију самоповређивања.[7]

Са друге стране, постоје мишљења стручњака да резултати различитих истраживања не морају нужно доказати да друштвени медији штете добробити младих. Млади људи користе интернет као механизам суочавања, када имају потешкоће у школи. Исто тако, може бити случај да прекомерна употреба интернета спречава младе људе да развијају снажније везе ван мреже.

Млади људи користе различите механизаме за суочавање са онлај ризиком, као што је блокирање других корисника интернета, мењање поставки приватности или предах од интернета. Врло често не желе да разговарају са својим родитељима или наставником, те се радије опредељују на разговор са неким другим корисником интернет мреже, без обзира да ли је познат или не. Очекивана је реакција да ће се деца млађег основношколског узраста за помоћ радије обратити родитељима, док ће старији савет потражити од вршњака.

Родитељи усвајају различите приступе у управљању интернетом своје деце, од ограничења (као што су временски рокови или забрана одређених локација); мониторинг; или укључивање у отворену дискусију са својом децом о интернету и подучавање одговарајућих дигиталних вештина. Показало се да ограничавање коришћења интернета смањује шансу да се нађу у онлајн ризицима, али не и да смање штете проузроковане онима који и даље улазе у ризично интернет понашање. Такво ограничење је било повезано и са младом особом која има нижи ниво дигиталних вештина. Са друге стране овакво ограничавање може спречити развој вештина потребних за управљање онлајн ризиком.

Друштвени медији имају много позитивних елемената који утичу на младе људе, као што су:

- повезивање са пријатељима и породицом, посебно на великим удаљеностима (размена фотографија и видео записа) - на тај начин се решава социјална изолација и усамљеност;
- склапање нових пријатељстава посебно са онима који имају заједничке интересе;
- учешће заједнице, као што је добротворни или политички активизам;
- дељење нових креативних пројеката као што су онлајн видео снимци, блогови и подкастови;
- развијање индивидуалног идентитета током адолесценције;

7 Li, S. and T. Chung, 2006. Internet function and Internet addictive behavior. Computers in Human Behavior, 22: 1067-71.

- сарадња на пројектима преко онлајн заједница (посебно у школским ваннаставним активностима, како у основној и средњој школи, тако и на факултетима укључујући интеракцију са наставницима на мрежи);
- приступ здравственим информацијама на мрежи и проналажење мрежа подршке особа са сличним здравственим проблемима итд.

Иако се велика пажња медија фокусирала на ризик од штете коју изазивају друштвени медији, неке студије су показале позитиван утицај на младе људе. Коришћење друштвених медија је, на пример, повезано са побољшаним социјалним вештинама међу тинејџерима (као што је помагање стидљивим младим људима да постану социјално активнији). Млади људи гледају на друштвене медије као на позитиван утицај у њиховим животима, посебно на социјалну интеракцију која им се пружа. То укључује разговор са пријатељима на мрежи, изражавање себе и могућност да буду креативни. Тинејџери проналазе друштвене мреже како би им помогли да усаврше своје друштвене вештине и да су вредан извор савета уз квалитетну емоционалну подршку. Нека истраживања у Великој Британији[8] показују да се преко 90% дечака и девојчица, старости око 15 година позитивно изјашњава на питање: „Да ли је корисно имати друштвене мреже на интернету?".

Начини на које се млади људи повезују са друштвеним мрежама брзо се мењају због брзог технолошког развоја. Ово показује неефикасност покушаја заштите деце и младих од свих ризика на интернету. „Интервенције засноване на социјалном планирању могу бити веома ефикасне када су усмерене на појединце у најранијим фазама развоја. Међутим, социјални планери морају пазити да не интервенишу на начине који ометају животне услове или ометају нормалан развој, како би избегли изазивање психолошких или социјалних проблема појединаца. Већина адолесцената (70%) ретко или никада не доживљава поремећаје у социјалном функционисању."[9] Фокус јавне политике треба да буде на томе како развити отпорност младих људи на потенцијалне ризике повезане са употребом друштвених медија.

ЗАКЉУЧАК

Интернет зависност је идентификована као нови поремећај и многе студије су доказале и указале на симптоме. Данас је интернет најновија важна људска технологија која се широко користи, а број корисника се повећава. То је феномен који још увек има своју примарну привлачност.

Постоје многа тумачења и објашњења који дефинишу и анализирају зависност од интернета. Међутим, још једно важно питање је да треба пронаћи корене ове зависности. Треба рационално и разумно објаснити зашто су људи привучени, а многи се у великој мери и ослањају на корисност нових технологија попут Интернета. Проналажење корена такве зависности је важније од оног од чега људи зависе.

С друге стране, можда би се могло закључити да чак и у одсуству интернета појединци нађу други начин да победе напетост и одоле притиску. Зависници од интернета су заправо привучени новом атмосфером, тајношћу, недодирљивошћу,

8 http://www.oecd.org/education/pisa-2015-results-volume-iii-9789264273856-en.html (25.03.2019.).
9 Karacic, S. & S. Oreskovici. 2017. Internet addiction and mental health status of adolescents in Croatia and Germany: http://www.psychiatria-danubina.com/UserDocsImages/pdf/dnb_vol29_no3/dnb_vol29_no3_313.pdf

потпуном анонимношћу. Претпоставка је да ће појединац, са сагладевањем могућности интернета смањити њену употребу. Иако наведена хипотеза може бити истинита у неким случајевима, бесмислено је прихватити је за све зависнике. Као резултат тога, може се појавити друга хипотеза да су зависни од интернета, јер њихове потребе нису задовољене у стварном свету.

Различита истраживања показују да ће патолошко и прекомерно коришћење интернета смањити ментално здравље корисника. Зависност од интернета се у последње време сматра менталним поремећајем, а број оних који одлазе у психијатријску клинику и траже помоћ због ове зависности се повећава.[10] Интернет није непријатељ; људи ће бити зависни из различитих разлога. То их чини отуђеним од реалности и има негативан утицај на њихове животе. Пошто је превенција пожељнији третман, овај феномен треба узети у обзир као психолошки проблем са којим се скоро свака генерација сусреће, а посебно млади.

Образовање у самој примарној групи - породици, у школама и универзитетима требало би да помогне да се неконтролисана и неправилна употреба интернета замени рационалним и разумним коришћењем. У ствари, у данашњем свету, интернет технологија и компјутери се сматрају најефикаснијим средствима и ми смо приморани да их користимо под условом да се користе само када је то потребно и на основу одговарајућих инструкција и стратегија. Циљ је да не нарушавамо сопствено здравље прекомерном употребом.

Са појавом друштвених мрежа у новом миленијуму, дошло је до значајне забринутости због њиховог утицаја на добробит младих људи. Докази о значајном порасту проблема менталног здравља код младих људи, повећали су интересовање за постојање веза између друштвених мрежа и менталног здравља.

Друштвени мреже су дефинисане као облици електронске комуникације (као што су веб странице за друштвено умрежавање) кроз које корисници стварају онлајн заједнице за размену информација, идеја, личних порука и другог садржаја (као што су видеозаписи). Високо профилиране друштвене мреже укључују Facebook, Tvitter и Instagram. Како се технологија развијала, границе су замагљене између различитих типова дигиталних медија. Подела између „коришћења интернета“ и „коришћења друштвених мрежа“ није увек препознатљива. На пример, услуге као што је случај са сајтом YouTube спајају телевизијски садржај са интерактивним елементима. Слично томе, многи сајтови са видеоиграма свој рад искључиво базирају на постојању интернета и подразумевају друштвено умрежавање, што претпоставља могућност склапања нових пријатељстава и разговоре током играња.

Повећана употреба интернета, посебно код младих, у великој мери може и штетно утицати посебно у ситуацији када је неопходно суочавање са онлајн ризицима, као што је ограничавање њиховог приступа неприкладним веб страницама и надгледање њихових онлајн активности. Слично томе, раст инстант порука значи да родитељи или наставници често нису упознати са активностима на мрежи, као што је разговор у Whatsapp групи, за разлику од Facebook профила. Развој интернета има негативне импликације као што је могућност да се догађаји евидентирају и објављују на интернету без њиховог пристанка. Такође, постоје и изоловани примери livestre-

10 Christensne, M.H., M.H. Orzack, L.M. Babington and C.A. Patsoaughter, 2001. Computer addiction when monitor becomes control center. Journal of psychosocial nursing and Mental Health Services, 39(3): 40-47.

aming-а узнемирујућег садржаја, као што су напади, и сцене младих људи који су покушавали или извршили самоубиство.

Интернет и друштвени медији такође могу бити драгоцен извор информација и подршке младим људима, посебно у ситуацији када се ради о проблемима менталног здравља. Све су веће итенције да малдаи контактирају професионална и стручна удружења, као и званичне институције, посредством интернета, мејла, онлајн разговора, користећи услуге бесплатног саветовања, а све се ређе за то користе класични телефони. Неопходно је да се ове услуге, са развојем модерних технологија, усавршавају што би младим људима омогућило једноставнији приступ надлежним инстанцама, које могу на стручан и адекватан начин, што брже пружити адекватну информацију, савет... или реаговати на другачији начин. Са друге стране, такве надлежне и професионалне инстанце могу користити своју онлајн платформу за размену анонимних података који би истраживачима допринели да што боље сагледају проблеме и понуђеним решењима предупреде нежељене последице, посебно када се ради о суицидним случајевима. Када су млади људи изложени ризику од самоубиства, они често подршку, савете или подршку траже на интернету, или поруке личне природе остављају на друштвеним мрежама. Неки подаци показују да онлајн превенција самоубиства може бити ефикасна и да друштвене мреже пружају прилику да се идентификују и подрже они који су у таквом ризику.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Arashloo, H., 2006. The survey and comparison of Internet on identity and mental health] Persian. [Dissertation]. Tehran: Islamic Azad University, Rood-e-hen Branch.
2. Christensne, M.H., M.H. Orzack, L.M. Babington and C.A. Patsoaughter, 2001. Computer addiction when monitor becomes control center. Journal of psychosocial nursing and Mental Health Services, 39(3): 40-47.
3. Karacic, S. & S. Oreskovici. 2017. Internet addiction and mental health status of adolescents in Croatia and Germany: http://www.psychiatria-danubina.com/UserDocsImages/pdf/dnb_vol29_no3/dnb_vol29_no3_313.pdf
4. Kostić-Opsenica J., i T. P. Panić. 2017. Internet i mentalno zdravlje adolescenata. Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini (47-3): 197-216.
5. Li, S. and T. Chung, 2006. Internet function and Internet addictive behavior. Computers in Human Behavior, 22: 1067-71.
6. Moeedfar, S., E. Habbibpoor, K. Getabi and A. Ganjee, 2007. Study of Internet addiction between adolescent & young 15-25 years in Tehran University. Global Media Journal, 2(4): 55
7. Patrick, F. and J. Joyce, 2008. Internet addiction: Recognition and intervention. Journal of Psychiatric Nursing, 22(9): 59-60.
8. Young, K.S., 1999. Evaluation and treatment of Internet addiction. In: L. Vande Creek & T.L. Jackson (eds). Innovations in clinical practice: A Source book, 17: 19-31.
9. www.oecd.org/education/pisa-2015-results-volume-iii-9789264273856-en.html

Прегледни рад
UDK 021.8:658.8
DOI 10.7251/BLCZB0219112B
COBISS.RS-ID 7634200

БИБЛИОТЕЧКО – ИНФОРМАЦИОНА ДЈЕЛАТНОСТ У ЕРИ ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ КРОЗ ПРИЗМУ МАРКЕТИНГ МИКСА

Александра Броћета[1]

САЖЕТАК

Циљ рада је истраживање Маркетинга у библиотекама кроз сагледавање и оцјењивање одговора на анкетна питања, која се односе на потребу анкетираних испитаника за читањем књига, одвајање времена за посвећеност књижевности, књижевне афинитете, чланство у библиотекама, професионално задовољство запослених у библиотекама, промоцију и остале елементе маркетинг микса у библиотечкој дјелатности.

Проблематика данашњег друштва манифестује се недостатком слободног времена. Рад се базира на сагледавању посјећености Сајма књиге, задовољству купаца понудом књига и часописа, прихватљивости цијена књига на сајмовима, задовољством понуде књига и часописа, као и оцјеном рада Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске (НУБ РС) у свим сегментима маркетинг микса.

Резултати истраживања приказаће низ закључака скицирајући читалачки укус и заинтересованост за разне врсте књижевности на подручју града Бањалука.

Тематика научног рада сагледава нова технолошка достигнућа кроз призму Маркетинга, велику заинтересованост и амбициозност руководећег кадра и свих запослених у библиотечкој дјелатности за иновацијама и нераскидовом контакту са Медијима, који узрочно – посљедично утичу на јавно мњење.

Кључне ријечи: *Маркетинг, библиотеке, медији*

ABSTRACT

The aim is to study Marketing in libraries through analysis and evaluation of responses to the survey questions wich relate to the need of respondents for reading books, taking time commitment for Literature, literary affinity, membership in libraries, satisfaction of employees in libraries, promotion and other elements Marketing mix in library activities.

The problems of today's society is manifested in the lack of free time. The paper is based on the consideration of the Book Fair attendance, customer satisfaction offering books and magazines, the acceptability of the price of books at fairs, is pleased to offer books and magazines, as well as the evaluation of the work of the National and University Library of the Republic of Srpska (NUB RS) in all aspects of the marketing mix.

The research results will display a set of conclusions outlining readers taste and interest in different types of literature in the area of Banja Luka.

1 Mr Aleksandra Broćeta, e mail: brocetaa@yahoo.com

Theme of scientific work examines new technological developments through the prism of Marketing, great interest and ambition of management and all employees of the library activities for innovation and indissoluble contact with the media, which cause – consequently influence public opinion.

Keywords: *Marketing, Library, The Media*

УВОД

Вријеме као највриједнији сегмент живота нема адекватну цијену, јер су несагледиве могућности кориштења истог. Када за некога одвојимо своје вријеме, ми тој особи поклањамо дио свог живота, који се не може вратити и надокнадити, У свеопштој трци за временом, читање књига за популацију представља луксуз. Необразовани људи сматрају да је дружење са књигом, губљење времена. На срећу, постоји већи број људи, који желе да прошире знања и сазнања, да свој интелект обогате новим информацијама, да стекну осјећај продуховљености, обогате фонд ријечи, да се осјећају кориснije и потпуније.

Умјетници сликају све што се дешава у природи, књижевници сликају мислима, које претачу у ријечи и тако настају предивна књижевна дјела. Књига се кроз вијекове рађала, чувала, сачувала, мијењала свој облик и увијек је њена вриједност остајала иста. Непроцјењиво богатство писане ријечи доступно је у штампаној и електронској форми.

Предмет истраживања научног рада је Маркетинг у библиотекама, прецизније, Маркетинг услуга као дио разгранате науке уско повезане са Односима с јавношћу. Колико су чланови Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске задовољни понудом књига, услугама библиотекара, кориштењем читаонице и да ли посјећују промоције књига и остала дешавања, показаће резултати истраживања. За књижевне сладокусце занимљиви су одговори на питања о омиљеним књижевницима и најчитанијим књигама у којима су се издвојили великани књижевности и књижевни класици.

Значај истраживања биће од користи Народној и универзитетској библиотеци Републике Српске у сагледавању читалачког пулса и повратне информације на узорку од сто случајних, анкетних испитаника. Приказаће се улога, значај и примјена Маркетинга у специфичној дјелатности, која свакодневно анимира неколико циљних група.

ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ рада је научна дескрипција у процесу одговора на питања, које активности су потребне да би библиотека успјешно функционисала, конкретно у овом раду, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске (НУБ РС), као узорак за истраживање. На који начин библиотека анимира читаоце, односно кориснике библиотечких услуга? Колико улаже у промотивне активности?

Друштвени циљ рада је да се на основу анализе одговора испитаника покуша на правилан начин утврдити:

- заинтересованост популације за читање,

- склоност према књижевности и уопште образовању,
- куповна моћ читалаца,
- заинтересованост за Сајам књиге,
- потреба за чланством у НУБ РС,
- посјета промоцијама и другим дешавањима у НУБ РС,
- контакт НУБ РС са медијским кућама у Бањалуци,
- оцјена рада НУБ РС од стране анкетних испитаника.

Истраживање треба да објасни улогу и значај НУБ РС у културном животу грађана Бањалуке. Веома је важно мишљење читалаца, чланова наведене библиотеке, као и оних других, који нису чланови исте. Интересантно је установити да ли читаоци више воле куповати или позајмљивати књиге. Која су продајна мјеста најпопуларнија за куповину књига, сазнаћемо након објављених резултата. На крају ћемо добити податак шта књига представља за читалачку публику.

ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР

Основна хипотеза:

Задовољавање потреба читалаца, праћење техничких достигнућа, сарадња са медијским кућама и комплетна библиотечка дјелатност проткана квалитетним Маркетингом услуга су основни услови за квалитетан рад Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске, као и свих осталих библиотека.

Помоћне хипотезе:

- *Истраживање психологије читалаца помаже у задовољавању њихових потреба.*
- *Константно осмишљавање библиотечких активности привлачи пажњу будућих корисника.*

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање захтијева одређене научне методе и технике, тако да су у раду кориштене основне и опште методе, као и техника прикупљања података. За потребе писања рада спроведена је анализа посјећености, чланства и кориштења библиотечких услуга Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске (НУБ РС), градска библиотека у Бањалуци.

Помоћу индуктивне методе, која полази од појединачних посматрања читалаца, чланова библиотеке долазимо до мишљења и закључака о квалитету рада. Дедуктивном методом стварамо слику у супротном правцу, однос НУБ РС према јавности, читаоцима и медијским кућама са циљем представљања и побољшања пословања. Кроз графиконе и табеле приказаће се тачни резултати на основу којих ће се моћи извући закључци и дати приједлози менаџменту НУБ РС. Компаративном методом приказаће се предности кориштења изнајмљивања књига у односу на куповину истих. Инструмент за истраживање је техника анкете кроз прикупљање примарних података. У раду су кориштени и секундарни подаци на основу писаних радова аутора из маркетиншке и библиотечке дјелатности у циљу доприноса потпуности и квалитету развоја наведених дјелатности.

Основна истраживачка питања за научни рад на тему „Маркетинг у библиотекама“ кориштена у овом раду су:

1. Да ли волите књижевност?
2. Да ли читате књиге?
3. Колико књига прочитате за мјесец дана?
4. Да ли купујете књиге?
5. Гдје купујете књиге?
6. Да ли посјећујете Сајам књиге у Бањалуци и окружењу?
7. Да ли сте задовољни понудом књига на Сајму књиге у Бањалуци?
8. Да ли сте члан Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске?
9. Да ли је прихватљива цијена годишње чланарине Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске?
10. Да ли сте задовољни понудом књига у НУБ РС?
11. Да ли сте задовољни услугом библиотекара?
12. Да ли увијек у библиотеци можете изнајмити жељене књиге?
13. Да ли пратите дешавања у НУБ РС?
14. Да ли користите читаоницу у НУБ РС?
15. Да ли посјећујете промоције књига у НУБ РС?
16. Да ли НУБ РС довољно промовише свој рад у медијима?
17. Како бисте оцијенили рад НУБ РС?
18. Која врста књижевности Вас највише интересује?
19. Шта је за Вас књига?

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Извршено је анонимно попуњавање упитника од стране случајно одабраних испитаника. Укупна величина узорка за истраживање је 100 испитаника. На основу одобрене Молбе за обављање анкетирања од стране Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске, дио истраживања је проведен у ИПО (информативно позајмном одјељењу) градске библиотеке НУБ РС.

Истраживање је проведено у периоду од 24.1.2019. до 24.3.2019. године. Анкетирани испитаници дали су одговоре на тридесет питања попуњавањем електронског и штампаног упитника. Првих седам питања односе се на демографске податке испитаника, а двадесет три питања су из домена књижевности, библиотекарства и маркетинга. Двадесет седам питања имала су понуђене одговоре, тако да су испитаници могли изабрати један или више одговора у зависности од тематског дијела.

Анкетирано је 78 особа женског пола и 22 особе мушког пола старосне доби између 18 и 82 године које су се изјасниле одговорима на питања из упитника. Анализа година старости на основу истраживања показује да је највећи број испитаника старости између 18 и 30 година (32 испитаника), у проценту износи 33%, слиједи 28 испитаника старосне доби између 41 и 50 година у проценту од 28%, 16 испитаника старости између 31 и 40 година у проценту од 16%, 13 испитаника старосне доби између 51 и 60 у проценту од 13%, 6 испитаника старости између 61 и 70 година (6%) и на крају 4 испитаника старости између 71 и 82 године (4%).

Резултат наводи на закључак да је највише анкетираних испитаника старости између 18 и 50 година.

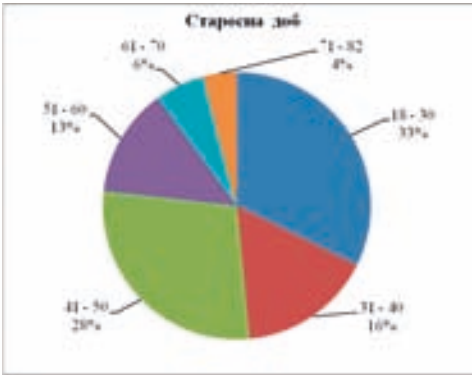

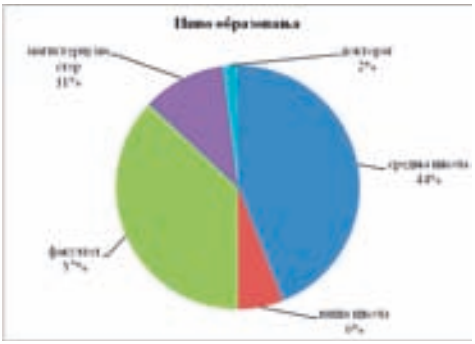

Графикон 1. Старосна доб испитаника

Графикон 2. Ниво образовања

Највећи број анкетираних испитаника посједује диплому високе стручне спреме (37 особа са завршеним факултетом, 11 магистара, 2 доктора наука), 6 испитаника завршили су вишу школу, а 44 испитаника посједују диплому средње школе.

У истраживању су учествовале 54 особе запослене у сталном радном односу, 4 испитаника, који се баве хонорарним радом, 10 незапослених, 23 студента и 9 пензионера.

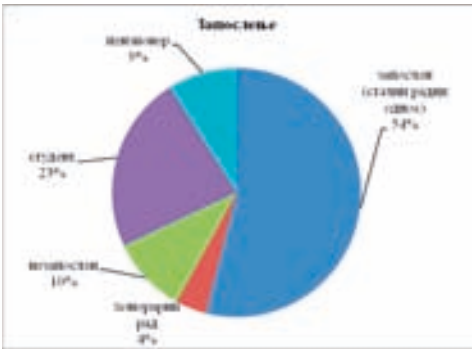

Графикон 3. Запослење анкетних испитаника

Графикон 4. Да ли волите књижевност?

Веома занимљив и инспиративан контакт са анкетним испитаницима отворио је низ тема везаних за књижевност, пословну активност, пословање производних компанија и установа, које се баве културом и услугама. Фасцинантно је сазнање да презапослене особе одвајају вријеме за дружење са књигом. Љекари, правници, професори, економисти, архитекте, студенти из разних области науке дио живота проводе са великанима књижевности. Колико воле књижевност показује Графикон 4 и податак у процентима. 97% испитаника се изјаснило да воли читати књиге, а само 3 % нису имали одређено мишљење.

„Шта је књига? Здравом разуму такво питање звучи лажно. Али, иако је књига нешто обично и свеприсутно сама њена очигледност заогрће је оним невјероватним

плаштом тајне који описује пјесник. *Ријеч књига* означава предмет који се састоји од исписаних или чистих листова, тврдо повезаних или броширaних. Према Мореријевом рјечнику, *то је већи број листова спојених заједно, а на којима је нешто написано*“[2]. Да ли испитаници читају књиге показује табела 1, која приказује резултат читања књига мушкараца и жена. Од 22 анкетирана мушкарца, 18 редовно чита књиге (86%), а 3 особе мушког пола понекад читају (14%). 69 анкетираних особа женског пола редовно чита књиге, у процентима (87%), а 10 жена понекад се дружи са књигама (13%).

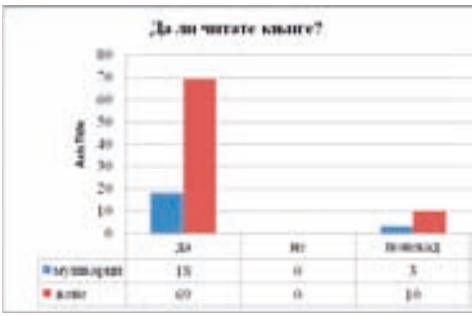

Табела 1. Да ли читате књиге?

Табела 2. Колико књига прочитате за мјесец дана?

У ери великих техничких достигнућа, када највише привлачи пажњу све што је у електронском обиму, постоји дио популације који преферира читање штампаних књига уживајући у звуку покренутих листова и непоновљивом мирису књиге.

Истраживање за потребе писања рада „Маркетинг у библиотекама“, поред осталих, приказује резултат броја прочитаних књига на мјесечном нивоу. 6 мушкараца мјесечно прочита једну књигу, у процентима (27%), 5 мушкараца за мјесец дана прочита двије књиге (23%), 9 мушкараца прочита три и више књига (41%), а 2 мушкарца не прочита ниједну књигу за мјесец дана (9%).

28 жена, у процентима од (3%) за мјесец дана прочита једну књигу, 22 жене прочитају двије књиге (28%), 24 особе женског пола прочитају три или више књига (31%), а 4 жене у процентима од (5%) не прочитају ниједну књигу.

Женска популација, као већи број испитаника у овом раду, у процентима прочита више књига од мушкараца за мјесец дана.

Заљубљеници у писану ријеч одвајају одређен износ финансијских средстава за куповину књига. У великој понуди књига на различитим продајним мјестима, читаоци „на сваком кораку“ могу купити жељено штиво. Графикон 5 и табела 3 показују да ли су испитаници заинтересовани за куповину књига и гдје купују књиге.

2 Барбије Ф., *Историја књиге*, Clio, Београд, 2009., стр. 7

Графикон 5. Да ли купујете књиге?

Табела 3. Гдје купујете књиге?

Постојање финансијске кризе није утицало на смањење потребе и жеље за куповином књига. 60% свих испитаника купује књиге, а најчешће куповину обављају у књижарама (43%) и на Сајмовима књиге (28%).

Сајам књиге је својеврсна прилика да купци контактирају директно са издавачким кућама. Куповина се обавља по знатно нижим цијенама у односу на књижаре, киоске и градске продајне штандове итд.

На питања: „Да ли посјећујете Сајам књиге у Бањалуци и окружењу?“ и „Да ли сте задовољни понудом књига на Сајму?“, резултат се искристалисао у виду резултата који приказује да 14 мушкараца (64%) и 47 жена (60%) од укупног броја од 100 испитаника редовно посјећује Сајам књиге у Бањалуци и окружењу, а 10 мушкараца (48%) су задовољни понудом књига на Сајму књиге, док је 36 жена (46%) задовољно понудом. 6 мушкараца (27%) и 22 жене (28%) понекад посјећују Сајам књиге, а 12% од укупног броја анкетираних испитаника не посјећује Сајам књиге.

Табела 4. Да ли посјећујете Сајам књиге?

Табела 5. Да ли сте задовољни понудом књига на Сајму?

„Ријеч *библиотека* је грчког поријекла, настала од ријечи *вивлио* – књига и *тики* – складиште. У романским језицима користи се термин *bibliotheca*. Он је означавао колекцију књига и штампаних материјала. Савремени појам *библиотека* означава: зграду или одређене просторије у којима су смјештене књиге и друга библиотечка грађа и мјесто гдје се корисницима пружају различите услуге, издавачку збирку, збирку књига и других врста публикација, које су приватно власништво. Савремена библиотека је културна и информациона установа која плански прикупља, обрађује,

чува и даје на кориштење библиотечку грађу и изворе, те пружа својим корисницима разне услуге путем одговарајућих служби.“[3]

Низ анкетних питања наставља се темом везаном за Народну и универзитетску библиотеку Републике Српске (НУБ РС), која нас уводи у срж рада.

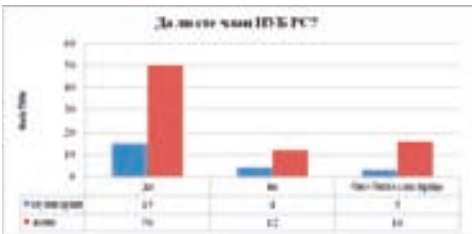

Табела 6. Да ли сте члан НУБ РС?

Табела 7. Да ли сте задовољни понудом књига у НУБ РС?

На питање о чланству у НУБ РС, 65 анкетних испитаника (15 мушкараца и 50 жена) су чланови НУБ РС, 18 особа (3 мушкарца и 16 жена) су прије били чланови, али у посљедњих неколико година не припадају чланству НУБ РС, а 17 испитаника нису чланови. Након одговора и анализираних резултата на прва два питања везана за НУБ РС, улазимо у домен Маркетинга и Односа с јавношћу.

„Маркетинг у услужним дјелатностима представља посебно подручје маркетинга, које се бави изучавањем маркетинга услуга као производа на тржишту услуга. На страни понуде на тржишту услуга јесу све компаније, организације и институције које нуде услуге широког спектра за задовољење потреба њихових корисника – потрошача. На страни тражње су сви они потрошачи – корисници који изражавају потребу за услугама понуђеним од стране услужних компанија.“[4]

На питање да ли су чланови НУБ РС задовољни понудом књига у библиотеци, 57 испитаника (15 мушкараца и 42 жене) су увијек задовољни, 19 особа (1 мушкарац и 18 жена) су понекад задовољни, 4 мушкарца нису задовољна, а као разлог њиховог незадовољства наводе да библиотека не посједује књиге, које би жељели прочитати.

„Услуга је било који чин или дјело, које једна страна може понудити другој, које је у основи неопипљиво и које за посљедицу нема никакав вид власништва.“[5] Без адекватне, правовремене и љубазне услуге, производна компанија или културна институција нема шта да тражи на тржишту понуде и тражње. Неопходно је да се модел пословања библиотеке фокусира на маркетинг микс услужних дјелатности.

„Културне установе заузимају значајно мјесто у друштву. Оне су одраз културног идентитета једног народа будући да дјела која нуде говоре о њему, о његовим обичајима, вриједностима, контрастима, аспирацијама, а умјетници који их стварају дубоко су укоријењени у својој култури. Оне такође омогућавају грађанима да се отворе према свијету представљајући им другачије културе. Поред тога, узимајући

3 Билбија Б., *Основи библиотекарства*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2015., стр. 21
4 Милановић – Голубовић В., *Маркетинг менаџмент*, Мегатренд, Београд, 2004., стр. 74
5 Котлер, П., Келер К.Л., *Маркетинг менаџмент*, Дата статус, Београд, 2006., стр. 402

у обзир број мјеста која стварају и њихов удио у бруто националном производу, културне институције и организације представљају и значајну економску снагу.“[6] У овом раду важно је напоменути да је 65 чланова НУБ РС, градска библиотека у Бањалуци, презадовољно услугом библиотекара. На ово питање одговарали су са усхићењем, истичући да је особље најбољи дио библиотеке. Наведени показатељ јасно упућује у ком правцу се развија пословни пут важне културне установе.

„Услуге су неопипљиве, недјељиве, варијабилне и пролазне. Маркетари морају наћи начин да материјализују нематеријално, да унаприједе продуктивност давалаца услуге, да повећају и стандардизују квалитет датих услуга и да понуду услуга ускладе са њиховом тражњом на тржишту.“[7] Код пружања услуга веома је важна поузданост, компетентност, брзина давања услуге, приступачност, култура и кредибилитет. Наведене особине у потпуности задовољавају запослени у ИПО НУБ РС по мишљењу анкетираних испитаника.

Инструменти маркетинг микса су: производ, цијена, промоција, дистрибуција, људи, физичка околина и процес. Цијена као други елемент маркетинг микса игра важну улогу у привлачењу корисника исте. Такође, од великог значаја је податак да ли НУБ РС у сваком моменту располаже са литературом, коју желе корисници (чланови) библиотеке. Одговор на наведена питања приказан је на Графиконима 16 и 20.

Графикон 6. Да ли је прихватљива цијена чланарине у НУБ?

Графикон 7. Да ли у библиотеци увијек можете изнајмити жељене књиге?

Цијена чланарине је прихватљива за 70 чланова библиотеке (82%), који су истакли да је ниска с обзиром да се односи на годину дана. 43 члана библиотеке су се изјаснили да увијек могу изнајмити жељене књиге, 29 чланова понекад могу изнајмити одређену литературу, а 10 чланова не могу увијек изнајмити жељене књиге. Наравно, библиотека је омогућила резервацију књига, које читаоци желе. Ако је у одређеном тренутку књига на читању, библиотека прима наруџбу и у веома кратком року обавјештава читаоца да се књига може изнајмити. Обострана флексибилност утиче на квалитетну услужну дјелатност.

Промоција као веома важан инструмент маркетинг микса, утиче са привлачење пажње шире јавности на рад библиотеке. „Мали број људи зна колико времена и пажње популарне библиотеке посвећују промовисању књига: од пажљивог

6 Колбер Ф., *Маркетинг у култури и умјетности*, Clio, 2010., str. 10
7 Котлер, П., Келер К.Л., *Маркетинг мнаџмент*, Дата статус, Београд, 2006., стр. 426

разматрања каква књижевна дјела треба да буду купљена до проналажења ријетког материјала из стручних области који почива заборављен у неком огранку. И оне се веома труде да одрже тај обим услуга.“[8]

„Многи мјешају појмове оглашавања, промоције и маркетинга. Један појам укључује друге с обзиром на то да се елемент промоција састоји од четири различите компоненте: оглашавања, личне продаје, промоције продаје и односа с јавношћу.“[9]

Графикон 8. Да ли пратите дешавања у НУБ РС?

Графикон 9. Да ли посјећујете промоције књига у НУБ РС?

С обзиром на недостатак слободног времена (49%) анкетираних особа су се изјасниле да понекад прате дешавања у НУБ РС и да понекад посјећују промоције књига, 18% особа прате дешавања, а 9% посјећују промоције књига. Поједини испитаници су истакли да не прате друштвену мрежу Фејсбук, на којој НУБ РС објављује предстојеће догађаје, тако да нису благовремено упознати са предстојећим промоцијама књига, изложбама, семинарима итд.

„У терминологији везаној за маркетинг промоција заправо значи комуникација. Термин *промоција* користи се као заједнички назив за пакет, који се састоји од четири елемента. Основна улога маркетинга је да преноси поруке које организација шаље тржишту (промоција) и које прима са тржишта (тржишно истраживање).“[10]

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске (НУБ РС) прати технолошка достигнућа и велику пажњу усмјерава на медијско извјештавање. Веома квалитетна Веб страница пружа све информације везане за рад библиотеке.

Такође, друштвена мрежа Фејсбук је свакодневно активна и пружа заједно са Веб страницом све вијести и догађаје у НУБ РС. Одличан контакт са медијским кућама, првенствено са телевизијским каналима, омогућава гледаоцима прилику да се упознају са радом библиотеке. Дјелатност библиотеке, као културне установе не своди се само на издавање књига. Рад библиотеке је веома комплексан.

„Библиотекарство је најстарија културна дјелатност која се заједно са архивистиком и музеологијом, бави баштином и има значајно мјесто у цјелокупном развоју свјетске културе и цивилизације уопште.“[11]

8 Баверсток А., *Маркетинг у издаваштву*, Clio, 2001., стр. 276
9 Колбер Ф., *Маркетинг у култури и умјетности*, Clio, 2010., стр. 30
10 Хатон А., *Планирање у маркетингу*, Clio, Београд, 2003., стр. 174
11 Билбија Б., *Основи библиотекарства*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2015.

Менаџмент управља и руководи библиотеком у којој као и у осталим установама дјелује неколико служби: управа и администрација, службе креирања и управљања информацијама, одјељења и службе за кориснике (референсно одјељење, позајмно одјељење, одјељења посебних, специјалних збирки) и остале службе. Да ли су анкетирани испитаници примјетили промотивне активности Народне и универзитетске библиотеке у медијима показује графикон 10.

Графикон 10. Да ли НУБ РС довољно промовише свој рад у медијима?

На ово питање 40% анкетираних испитаника потврдило је да се НУБ РС довољно промовише у медијима, 36% су се изјаснили негативно, а 24% понекад примјећују промотивне активности у медијима. „Масовни медији су институције створене да обављају послове које од њих захтјева друштво или неки тим. Новине, књиге, магазини, радио, телевизија и носачи звука су медији за масовну комуникацију.“[12] Овој констатацији неизбјежно се додаје најпопуларнији медиј, интернет.

„У кориштењу интернета важно је да локација на Web-у, једне организације треба да буде тако дизајнирана да може остварити специфичан приступ циљева и обезбиједити фокус, не смије бити само средство за уопштено промовисање компаније.[13]

Народна и универзитетска библиотека Републике Српске организује културна дешавања, која се адекватно промовишу и најаве у медијима. Веб страницу библиотеке и профил на друштвеној мрежи Фејсбук, свакодневно посјети неколико хиљада корисника. Да би један садржај на интернету привукао пажњу, неопходно је привлачно дизајнирати плакат на коме је написано обавјештење.

стр. 15

12 Булатовић Г., Булатовић Љ., *Увод у масовне медије*, Cekoom books, Нови Сад, 2009., стр. 13

13 Џобер Д., Ланкастер Ц., *Продаја и управљање продајом*, Clio, Београд, 2006., стр. 30

Слика 1. Web страница Народна и универзитетска библиотека Републике Српске (почетна страна)[14]

Слика 2. Web страница Народна и универзитетска библиотека Републике Српске (збирке)[15]

Четврти елемент маркетинг микса, дистрибуција игра веома важну улогу у библиотекама. Потребно је првенствено задовољити потребе корисника библиотечких услуга. Комплетна библиотечка грађа, која се налази у НУБ РС, резултат је прикупљања, сортирања, а прије свега дистрибутивних активности.

14 http://nub.rs/pocetna/?L=3, преузето са интернета, 30.3.2019., 23:00
15 http://nub.rs/zbirke/, преузето са интернета, 30.3.2019., 23:10

2019. година биће запамћена по једној, корисној иновацији, Библиобусу, новом библиотечком сервису, путујућој библиотеци, која на ефикасан и брз начин долази до читалаца у удаљеним мјестима.

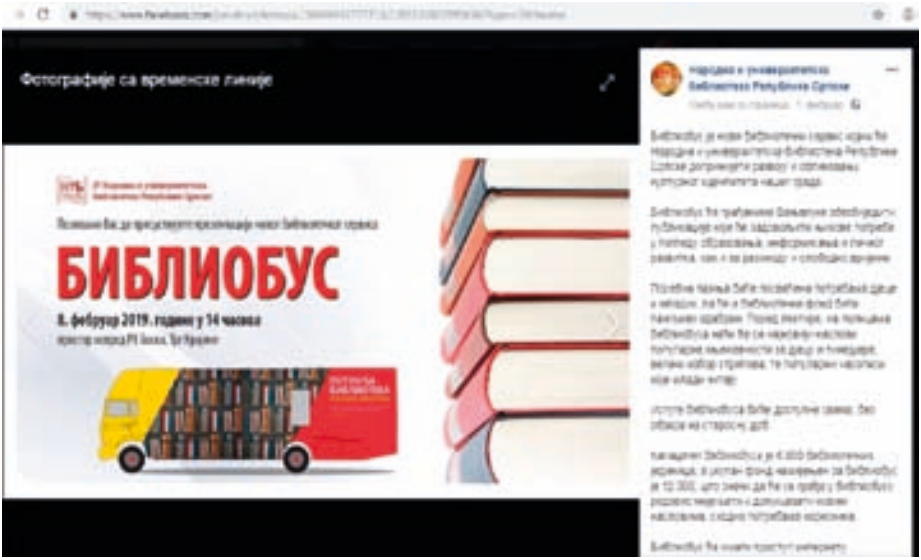

Слика 3. Најава за презентацију Библиобуса, новог библиотечког сервиса[16]

Библиобус је иновација, која показује маштовитост и труд Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске у спровођењу активности на побољшању квалитета услуга.

„Иновације засноване да додацима састоје се у додавању комплементарних састојака или додатних услуга основном производу или услузи:“[17] „У пракси нема једнодимензионалног плана за промотивне активности. Да би поруке биле усклађене и корисне за све који одлучују, разне активности се складно комбинују.“[18]

Након једног дијела сагледаних, библиотечких активности, слиједи мишљење анкетираних испитаника о раду Народне и универзитетске библиотеке (НУБ РС).

16 https://www.facebook.com/junubrs/photos/a.
17 Котлер П., Триас Де Бес Ф., *Латерални маркетинг*, Asee books, 2005., стр. 54
18 Хатон А., *Планирање у маркетингу*, Clio, Београд, 2003., стр. 180

Графикон 11. Како бисте оцијенили радНУБ РС?

Дио особа које су одговарале на питања у проценту од 20% изјаснили су се да је рад НУБ РС одличан, прате сва актуелна дешавања у свијету књижевности, умјетности и технолошких достигнућа, 41% особа мушког и женског пола истакли су да је рад библиотеке добар, увијек на услузи са љубазним особљем, 12% испитаника истиче да је рад солидан, уз мале сугестије корисника, 1% особа је нагласило да је рад лош, јер недостаје већи број популарних књига и 20% испитаника нема конкретно мишљење о раду НУБ РС. Укупно, 79% анкетираних испитаника констатују да су задовољни радом библиотеке и оцјењују га позитивним мишљењем. Комплетно истраживање је базирано на елементима маркетинг микса услуга. За крај анкетног испитивања, услиједила су питања везана за читалачки укус. Од испитаника је тражено да наведу два омиљена књижевника и двије омиљене књиге.

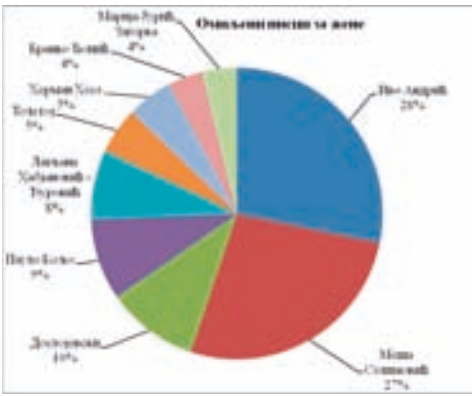

Графикон 12. Омиљени писци за жене

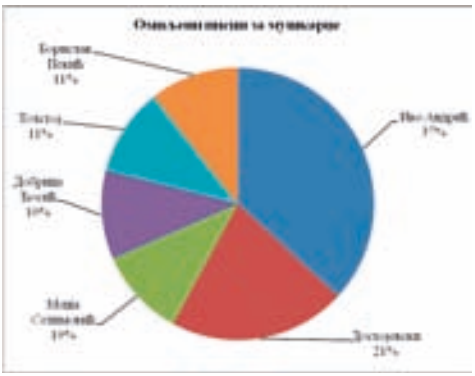

Графикон 13. Омиљени писци за мушкарце

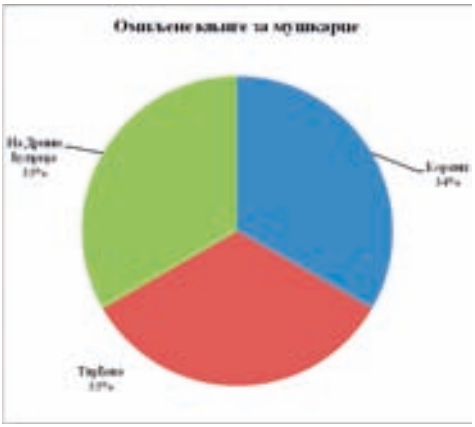

Графикон 14. Омиљене књиге за жене *Графикон 15. Омиљене књиге за мушкарце*

Графикони приказују књижевни афинитет женске и мушке популације. Омиљени писци су Иво Андрић, Меша Селимовић и Достојевски, а омиљене књиге: Тврђава, На Дрини ћуприја, Корени и Злочин и казна. Највећи број испитаника се изјаснио да воле домаћу и страну књижевност. На питање шта је књига у животу особа које су учествовале у анкетирању, одговор је углавном исти. Књига је за читаоце потреба, хоби, прозор у свијет, пријатељ и тренутак опуштања и одмора.

„Основни појам културе обухвата све дјелатности које доприносе обликовању људског живота, дакле, одговара садржају латинске ријечи *cultura*, што отприлике значи начин живота. Човјек своје духовне способности улаже у обликовање свог живота и на тај начин у ствари развија културу.“[19]

ЗАКЉУЧАК

Након обављеног неексперименталног истраживања и сагледавања резултата одговора на анкетна питања долазимо до низа закључака. Постављена основна хипотеза: *Задовољавање потреба читалаца, праћење техничких достигнућа, сарадња са медијским кућама и комплетна библиотечка дјелатност проткана квалитетним Маркетингом услуга су основни услови за квалитетан рада Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске, као и свих осталих библиотека* је потврђена.

Посматрајући и поредећи различитост људских профила, старости, образовања, професије и пола долазимо до јасних резултата на основу мишљења и изјашњавања.

Књижевност је неодвојив дио личности већине анкетираних испитаника, која се манифестује кроз читање и посјету библиотеци, али и кроз куповину књига и посјету сајмовима књиге. Читалачке навике су сличне, као и афинитети, ако се осврнемо на врсту књижевности по времену настајања, избор омиљених писаца и књига. Куповина књига и посјете сајму су дио навика читалаца.

Елементи маркетинг микса услуга одлично функционишу у раду Народне и универзитетске библиотеке Републике Српске. Услуга је на врхунском нивоу, цијена

19 Рот П., *Спонзорисање културе*, Clio, 1996., стр. 13

чланарине је прихватљива, честе промоције књига, изложбе, едукативни семинари, отварање читаоница (њемачка читаоница „Гете“ института у Бањалуци) и стварање пријатељских односа са неколико европских држава кроз културну дјелатност (Дани Франкофоније, вечери ирске културе), конверзацијске радионице, употпуњују привлачност културне установе, коју посјећују све генерације. НУБ РС свакодневно улаже велике напоре у задовољавању потреба читалаца и свих других корисника библиотечких услуга кроз различита одјељења библиотеке. Задовољан корисник је резултат цјелокупног пословања.

Односи с јавношћу ненаметљиво функционишу, пружајући јавном мњењу правовремене информације. Кориштење технолошких достигнућа, велики број електронских публикација, функционисање COBISS система, појава путујуће библиотеке – Библиобуса, пријатан амбијент, брза и ефикасна услуга чине скуп елемената, који красе културну установу са дугогодишњом традицијом. Његовање српског језика и културе заузима значајно мјесто, као и чување баштине и завичајне збирке. Компарацијом утврђујемо да је једном дијелу читалачке публике исплативије и занимљивије бити члан библиотеке, него куповати књиге. Контакт са услужним особљем представља пријатан тренутак, који је високо истакнут на љествици позитивних особина. Мањи број испитаника, који нису чланови библиотеке, одустали су од учлањења због мањка слободног времена за читање, истичући да су били чланови за вријеме студирања. Такође, изјаснили су се да више воле куповати књиге, јер немају обавезу враћања књига.

Полазећи од појединачног према општем корисник библиотеке као читалац књига, гледалац телевизијског програма, слушалац радија, корисник интернета и друштвених мрежа посматра и оцјењује рад библиотеке и одлучује да ли ће посјећивати културну установу од великог значаја.

Завршавајући од општег према посебном, НУБ РС наилази на низ препрека, које треба савладати да би остварила успјешно пословање, изграђује контакте са друштвеним институцијама, развија пријатељске односе са државама, чланицама библиотечких конзорцијума, сарађује са медијским кућама и прати техничка достигнућа. Корисник услуга је централна личност са специфичним захтјевима, жељама и потребама, а библиотека је културна установа, која треба да одговори на све изазове новог доба. Покрећући Библиобус, покренула је магичну вртешку додира читалаца и писаца кроз призму маркетинга.

„Гдје књиге свијетле, свијетли и дом.“

ЛИТЕРАТУРА

1. Барбије Ф., *Историја књиге*, Clio, Београд, 2009.
2. Баверсток А., *Маркетинг у издаваштву*, Clio, 2001.
3. Билбија Б., *Основи библиотекарства*, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, Бања Лука, 2015.
4. Булатовић Г., Булатовић Љ., *Увод у масовне медије*, Cekoom books, Нови Сад, 2009.
5. Хатон А., *Планирање у маркетингу*, Clio, Београд, 2003.
6. Колбер Ф., *Маркетинг у култури и умјетности*, Clio, 2010.
7. Котлер, П., Келер К.Л., *Маркетинг менаџмент*, Дата статус, Београд, 2006.
8. Котлер П., Триас Де Бес Ф., *Латерални маркетинг*, Asee books, 2005.

9. Милановић – Голубовић В., *Маркетинг менаџмент*, Мегатренд, Београд, 2004.
10. Рот П., *Спонзорисање културе*, Clio, 1996.
11. Џобер Д., Ланкастер Џ., *Продаја и управљање продајом*, Clio, Београд, 2006.
12. Интернет извори:
13. http://nub.rs/pocetna/?L=3
14. http://nub.rs/zbirke/
15. https://www.facebook.com/junubrs/photos/a.

Прегледни рад
UDK 070.48:659.3/.4
DOI 10.7251/BLCZB0219129V
COBISS.RS-ID 7634200

ШТАМПАНИ МЕДИЈИ-НА ПРЕЛАЗУ ОД СТАРОГ КА НОВОМ

Маја Војиновић[1], Нада Торлак[2]

САЖЕТАК:

У ери друштвено-политичких, економских и глобалних промена, новинарство поприма облике популизма и сензационализма. Дигитална технологија је овладала светским тржиштем и озбиљно угрозила штампане медије као прво јавно средство информисања, 7. силу. У овом раду обрадићемо теме историјског кретања од Гутенберга до модерног доба, положаја и улоге штампаних медија и све већег пораста таблоидизације и андроидоманије. Поставићемо нека од суштинских питања, да ли се читање из новина може поистоветити са читањем Веб портала? Међу темама ће се наћи и чињеница да је новинарство од истраживачког, критичког, објективног временом постало интерпретативно, без критичке промисли. Каква је будућност старих штампаних медија пред најездом нових, таблоидних новинских извештаја и шта можемо очекивати од подмлатка у новој ери?

Кључне речи: *традиција, модерно доба, штампани медији, дигитализација, андроидоманија, нови штампани медији, таблоидизација*

ABSTRACT:

In the era of socio-political, economic and global changes, journalism takes on forms of populism and sensationalism. Digital technology has mastered the world market and seriously jeopardized the print media as the first public information medium, 7. In this paper we will deal with the themes of historical movement from Gutenberg to modern times, the position and role of print media, and the increase of tabloid-ism and android-ism, more and more. We will ask some of the essential questions, can reading from the newspapers be identified with the reading of the web portal? Among the topics will be the fact that journalism has become interpretative, critical, objective time without criticism. What is the future of the old print media before the onslaught of new, tabloid news reports, and what can we expect from a youth in the new era?

Key words: *tradition, modern age, print media, digitization, android-ism, new print media, tabloidization*

УВОД

Штампани медији су гласници свакодневних дешавања. Од почетка настанка штампаних медија, циљ новинара је био да се изражавају и извештавају слободно.

1 Докторанд, Факултет за менаџмент, Сремски Карловци, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд
2 Проф. др Нада Торлак, ФАМ, Сремски Карловци

Слобода штампе подразумевала је слободу интелекта. Није лако кретати се у оквирима друштвене збиље, а не погодити укус читалачке публике. Комплексност новинарства састоји се у прелазу од објективног приказа реалног стања преко критичког осврта на државна уређења до задовољења укуса читалаца. Иако се новинарство у самом почетку развијало као занат, временом је прерасло у веома популарну професију нарочито код младих људи.

Професор доктор Ђовани Гоцини у својој књизи „Историја новинарства“ лепо каже: „Данас о резултатима овог вишевековног процеса пресуђују сви: професија новинара и даље је једна од најпопуларнијих међу младима (о томе сведоче резултати периодичних анкета које се баве њиховим професионалним тежњама), моћ система информисања (обухвата штампу, телевизију, телематичке мреже) предмет је непрекидне друштвене расправе која га, зависно од околности, понекад велича, а понекад сатанизује.“[3]

Историјски преглед

Чињеница је да се историја штампе везује за Гутенберга и његову штампарску пресу из 15. века. Пре 1000 годину није се знало за штампарију, пре 210 година за писаћу машину, а пре само 40 година нисмо знали ни за интернет. Гутенбергово откриће је имало епохалан значај у историји новинарства што потврђује чињеница „да ће више од три века технологија типографске штампе остати у суштини идентична: пункт систем, ливење клишеа, топљење слова, слагање и штампање страница неће се много променити од оних које је измислио и практично спровео наш полетни златар из Мајнца.“[4]

Како се развијало људско друштво и пролазило кроз различите фазе друштвене и политичке историје, режимске структуре, тако се мењао новинарски стил и формат. Процесом модернизације, средином 19. века, долази до пораста писмености, увођења обавезног школовања које неминовно води до усвајања уједначеног јавног дискурса унутар националних заједница. Новинари као гласници друштвене збиље постају просветитељи модерног доба. Читање новина постаје ритуал међу појединцима који уз прву јутарњу кафу уживају у шуштању и превртању свежих јутарњих новинских издања.

„Квантитативни раст штампе у широкој мери подудара се с већом унутрашњом комплексношћу новина: расте број страница и рубрика, одређују се новински формати и стилови чланака, јављају се илустрације и фотографије, прилажу се додаци намењени одређеним слојевима читалаца.“[5]

Од традиционалног до дигиталног

На прелазу од индустријског ка постиндустријском, аутоматизованом до портфолија десиле су се крупне промене унутар новинарске професије. Три суштинска елемента: политика, власничка структура новинских агенција и читалачки аудиторијум грубо су померала границе једне, у зачетку, слободне професије. Зашто

3 Гоцини Ђ. (2008): *Историја новинарства*, Клио, Београд.
4 Исто, 24.
5 Исто, 15.

је истраживачко, критичко, објективно новинарство прерасло у интерпретативно и помирљиво у смислу да је тржишту презентовано не оно објективно, стварно него оно што се жели чути; наметнуто. На тај начин, новинарство је изгубило ноту примарног новинарског кодекса (истинитост, тачност, објективност, проверљивост итд.) Самим тим 7. сила је изгубила на значају.

Традиционално, људи имају навику да читају књиге и новине. Они желе да осете лист испод прста и има оних који гаје аверзију или незнање према новој технологији или ери дигитализације и свему ономе што она презентује. Чињеница је да је дигитално овладало светом и то је разлог да се тиражи сачувају од најезде нове мас-продукције и дигиталне ере.

Ера дигитализације

Дигитализација 20. века је отворила двосмерну комуникацију између креатора вести и конзумента. Виртуелна стварност нас је увела у свет нестварног, свемогућег где једним кликом постижемо безмало све. „Медијски јеловник" је, дакле, спреман, медијска презентација „спакована", наше је само да се - „послужимо."[6] Испошћена информација, некритички посматрана отвара врата злоупотреби и погрешној интерпретацији од стране корисника. Теме се нижу од насиља, стереотипа, таблоида, сензације, дискриминације до маргинализације појединаца и група у друштву. Све се своди на велике фотографије уз мало пратећег текста. Таква медијска структура боји нашу свакодневицу. Тонемо у свет илузије, празнине са којим стварамо мета стварност.

Дигитално доба је доба интернета. Људи су претворени у поруке. У делићима секунде смо повезани са свим вестима на свим порталима. Имамо могућност да повлачимо паралеле, анализирамо различите вести и на крају закључимо да се све своди на „копи-пејст"[7] систем. Кликом преносиш тренутке среће, туге, самоће, емоције, душевног терета, патње, радости и све то делимо са неким аутоматском брзином, у секунди. Даљине су само географски појам и потврђује се чињеница да је Бог створио реч која се сада брзином светлости преноси до крајњег корисника.

Мас-медијске поруке

Компјутеризована вест постаје лако штиво, фрагмент, мали хаику. Можемо направити аналогију са Ничеовим фрагментима када се информација пребаци у штампану форму она је документ о нечијем перформансу. Тај фрагмент на андроид екрану лагано губи смисао под налетом новог таласа засипајућих вести у којима не препознајемо елементе новинарског кодекса иако се добар део читалачке публике и даље „грчевито" држи за новинско штиво у папирној форми.

Зашто смо морали да таблоидизирамо новине да бисмо сачували мас-публику? Да ли је трка за неухватљивим временским тренутком од нас створила „ад хок", „инстант" упијаче виртуелних вести на виртуелним мапама данашње историје? Желим да знам што више, а да не дознам заправо ништа. Као да под квантитетом

6 Кљајић В. (2008): „Абецеда XXI века", рад у књизи „Књига за медије-медији за књигу", приредила Дивна Вуксановић, Клио, Београд, 104.

7 У оригиналу „copy" на компјутерској тастатури означава копирати текст а ознака„paste" на истом значи налепити.

битова губимо квалитет штампаних медија у изворном облику. И да ли смо заиста претворени у мас-медијске поруке?

Према речима професора доктора Зорана Јевтовића: „уметност читања и критичког поимања стварности полако тоне под притиском импровизованих спектакала, ероса, преплетених вести и забаве, рушећи некада стабилне ограде простора и времена. Класична штампа губи у трци с тиражима таблоидних листова и магазина, који на киосцима непрекидно руше рекорде продаје популаришући шунд, тривијалност, полуистине и јефтини популизам.“[8]

У контексту популизма, нарцисоидност, егоизам, андроидоманија постаје доминантан начин комуницирања. Традиционално новинарство губи на значају и повлачи се пред поплавом новог, дигиталног новинарства. Једносмерна комуникација више не поприма ни облике двосмерне већ директно прелази у вишезначност у свим правцима. Међутим још увек постоји тежња да се одржи оно објективно, непристрасно, тачно, под налетом новог и вишезначног, а величина сваког човека и сваког писања је у једноставности.

„Свет журнализма није савршен, али да би барем наликовао идеалу информацијске примерености неопходно је успоставити стабилан систем извесних новинарских начела, битних у свакодневној теорији и пракси.“[9]

Новински-лични идентитет

Да ли штампани медији под утицајем глобалног тренда хиперпродукције, инстант интернет продукције могу да сачувају свој лични идентитет? Какве покушаје дневне и таблоидне новине чине да би заджале постојећу и привукли нову читалачку публику. Можемо ли читалачку публику тражити у младој популацији која од малих ногу расте уз таблет, ајфон, ајпед, андроид уређаје? Неко би рекао, па млади читају, али не из књига него са интернета. Може ли се поистоветити интернет читање са класичним видом читања које су генерације наших родитеља практиковале?

Прво, да почнемо од личног идентитета штампаних медија. Када држимо новине у руци и заинтересовано ишчитавамо занимљиве рубрике из дневне штампе, ми неминовно подлежемо традиционалистичком стилу читања. Трошећи своје време пред рачунаром, ми такође читамо занимљиво штиво које нам је доступно на екрану неког од интернет уређаја: таблет, ајфон, ајпед, андроид телефон, компјутер. Стилови се разликују, али ви и даље вршите функцију читања што иде у прилог чињеници да је идентитет „читања“ очуван, али се начин променио.

Друго, дневне и таблоидне новине се свакодневно боре да допру до читалачке публике и стилски и садржински, стога често прибегавају техници „таблоидизације“ правећи сензацију од обичног, дневног догађаја како би се одржали на „преплављеном“ електронском тржишту. Скоро сваки догађај из рубрике: свет, забава, црна хроника је представљен сензационалистички. Предност се даје крупним фотографијама и кратким текстуалним линијама како би се постигли ефекти: „на блиц“, „инстант“, „ад хок“ који су у складу са убрзаним развојем интернет технологије.

8 Јевтовић З. (2008): „Метаморфоза новинарства“, рад у књизи „Књига за медије-медији за књигу“, приредила Дивна Вуксановић, Клио, Београд, 111.

9 Исто, 114.

Треће, модерно доба је произвело модерну генерацију сајбер, виртуелне стварности. Кодови се мењају трансгенерацијски; прелази се на бржи код, већи број импулса у секунди. Младе генерације се не задржавају на штиву, у здању Матице српске листајући и проучавајући литературу већ кликом на изабрану реч улазе у виртуелне библиотеке и одатле креирају своју нову стварност, мета стварност.

„Тешко да ће се нове генерације икада навићи да до нових вести долазе путем штампе-јер они желе супербрзу, па макар и површну информацију. Тумачењима и продубљивањем медијских садржаја се најчешће не баве.“[10]

ЗАКЉУЧАК

„Дефиниција мас-медијског менаџмента мења се из основа, у складу са новим знањима, вештинама и потребама савременог грађанина. Све савршенија и доступнија инфраструктура телекомуникација архивирала је класични начин презентације информација, редизајнирајући га низом брзих, дигиталних технолошких алатки, које укидају романтичне представе *о мукотрпном хлебу са девет кора*.“[11]

Литература

1. Гоцини, Ђ. (2008): *Историја новинарства*, Клио, Београд
2. Домазет, С. (2018): „Утицај тржишта на садржај штампаних медија“, рад у књизи „Веродостојност медија, однос финансирања и садржаја“, уредили Ана Милојевић, Раде Вељановски, Чигоја штампа, Универзитет у Београду, Факултет пшолитичких наука, Београд.
3. Јевтовић, З. (2008): „Метаморфоза новинарства“, рад у књизи „Књига за медије-медији за књигу“, приредила Дивна Вуксановић, Клио, Београд.
4. Кљајић В. (2008): „Абецеда XXI века“, рад у књизи „Књига за медије-медији за књигу“, приредила Дивна Вуксановић, Клио, Београд.

10 Домазет С. (2018): „Утицај тржишта на садржај штампаних медија“, рад у књизи „Веродостојност медија, однос финансирања и садржаја“, уредили Ана Милојевић, Раде Вељановски, Чигоја штампа, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 189.

11 Јевтовић З. (2008): „Метаморфоза новинарства“, рад у књизи „Књига за медије-медији за књигу“, приредила Дивна Вуксановић, Клио, Београд, 124.

Ekonomija

Stručni rad
UDK 330.34(4-672EU)
DOI 10.7251/BLCZB0219137P
COBISS.RS-ID 7634200

REFORME, PROBLEMI I BUDUĆNOST EUROPSKE UNIJE

Željko Petrović[1]

SAŽETAK

Europska unija je zajednica država europskog kontinenta koje su se ujedinile radi ostvarenja zajedničkih interesa. Europska unija je prošla kroz burne transformacije od svog nastanka pa sve do danas i te promjene su i danas u toku. Poseban izazov za Europsku uniju predstavlja njeno proširivanje na nove države, a posebno države istoka i juga Europe. Predmet analize u ovom radu jeste prvenstveno pitanje problema i izazova Europske unije koji su postojali u prošlosti, postoje danas i koji će se pojaviti u bližoj ili daljoj budućnosti. Rad posebnu pažnju obraća na trenutne probleme Europske unije koji se odnose na migrantsku krizu, te izlazak Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije što će se reflektirati i na njenu budućnost. Rad će se osvrnuti na digitalno doba, te dostupnost informacija koje mijenjaju sliku same Europske unije. Istovremeno rad ukazuje na proces promjena koje postoje u samoj Europskoj uniji kao i na postojanje određenih neriješenih pitanja od kojih su mnoga još uvijek otvorena.

***Ključne riječi**: Europska unija, proširenje, integracija, reforme, promjene, budućnost.*

ABSTARCT

The European Union is a union of states of the European continent that have been united in order to achieve common interests. The European Union has gone through a turbulent transformation since its creation until today and these changes are still in progress. A special challenge for the European Union is its expansion to new countries, and especially the countries of the east and south of Europe. The subject of analysis in your work is primarily the issue of the problems and challenges of the European Union that existed in the past, exist today and will emerge in the near or future future. Special attention is paid to the current problems of the European Union related to the migrant crisis and the outbreak of the United Kingdom from the European Union, which will be reflected in its future. The paper will look at the digital age and the availability of information that changes the image of the European Union itself. At the same time, the paper points to the process of change that exists in the European Union itself, as well as the existence of certain unresolved issues, many of which are still open.

***Keywords:**European Union, enlargement, integration, reforms, changes, future.*

UVOD

Ideja o povezivanju država na prostoru Europe mnogo je starija od same Europske unije i datira još od nastanka prvih država na njenom prostoru. Države na prostoru Europe

1 Mr. sc. Željko Petrović, Doktorski kandidat na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, Republička uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove, petrovicz@yahoo.com

kroz čitavu povijest bile su upućene jedna na drugu, da bi u 20. stoljeću došlo do konačne realizacije ideje o njihovom ujedinjenju u jednu zajednicu. Europska unija nastala je kao rezultat okolnosti koje su postojale u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Europska unija predstavlja specifičnu međunarodnu organizaciju i nadnacionalnu uniju europskih država koja je objedinila niz država europskog kontinenta sa zajedničkim ciljevima. Nastankom novih okolnosti u međunarodnoj zajednici dolazi i do promjena u razvoju Europske unije koja postaje glavni partner država u tranziciji. Ova međunarodna organizacija ima točno utvrđene uslove za primanje novih država u članstvo. Europska unija ima intezivnu suradnju sa državama koje imaju za krajnji cilj približavanje Europskoj uniji, sve do njihovog prijema u punopravno članstvo. Njihov međusobni odnos je jako specifičan u odnosu na postupanje Europske unije prema drugim državama nečlanicama. U samoj Europskoj uniji odvijaju se unutarnje promjene koje dovode u pitanje i njen opstanak u sadašnjem obliku.

NASTANAK EUROPSKE UNIJE

Rimsko carstvo obuhvatalo je skoro svu teritoriju današnje Europe.Carstvo Karla Velikog u 9.stoljeću obuhvatalo je veći deo Zapadne Europe, dok je i Napoleonovo carstvo početkom 19. stoljeća obuhvatalo veći dio Europe. Slično je bilo i za vrijeme Drugog svjetskog rata kada je nacistička Njemačka okupirala skoro čitavu Europu. Ovi pokušaji ujedinjenja Europskog prostora prolazili su jer su se zasnivali na sili, a ne na međusobnoj suradnji europskih naroda. Socijalutopista Saint Simon još 1814.godine osmislio je originalnu koncepciju normativnog uređenja Europe koja bi imala nadnacionalni parlament. On u svojoj brošuri *Reorganizacija europskog društva* ističe ideju o "općoj moći koja je u stanju da ostvari napredak europskog zajedništva". Francuski književnik, predstavnik romantizma, političar Victor Hugo bio je jedan od zagovornika ideje europskog zajedništva i kohezije. On je još 1855.godine pisao da će Europa biti jedna država, jednog naroda, koja neće imati granice ni carine i u kojoj će se omogućiti slobodan protok roba i ljudi bez ikakvih zabrana.[2]

Posle Prvog svjetskog rata nastaje paneuropski pokret čiji je osnivač austrijski grof Richar von Coudenhofe-Kalergi, koji je u manifestu *Paneuropa*, objavljenom u Beču 1923. godine predložio stvaranje „Sjedinjenih Europskih država", po ugledu na SAD. On je organizirao Paneuropski kongeres u Beču 1926. godine na kojem je iznio svoje proeuropske ideje. Na zasjedanju Skupćine Lige naroda u Ženevi 5.rujna 1929. godine francuski ministar vanjskih poslova Aristide Briand i njemački ministar Gustav Stresemann predložili su stvaranje Europske unije. Do njenog nastanka u tom periodu nije došlo zbog tadašnje ekonomske krize, nacionalnih tenzija, straha od jačanja francuskog hegemonizma kao i drugih faktora.[3]

Nakon Drugog svjetskog rata započet je proces integracije europskih država sa nizom uspona i padova, koji i danas traje. Povezivanjem europskih država u jednu međunarodnu organizaciju, pokrenuo se proces koji nije završen već je dinamičan i u stalnom je prilagođavanju novonastalim situacijama. Njegova je karakteristika da on ide ka što čvršćem povezivanju europskih država u čemu države moraju da pristanu na izvjesne kompromise.[4]U periodu poslije Drugog svjetskog rata došlo je do nastanka niza regionalnih ekonomskih

2 Stepanov, R., Despotović, Lj, *Evropska unija - nastanak, institucije, pravo, NATO*, Stilos, Novi Sad, 2002., str. 9-10.
3 Kragulj, D., Milićević,D., *Ekonomija -uvod u ekonomsku analizu, mikroekonomija i makroekonomija*, Makarije, Beograd, 2005., str. 404.
4 Mintas, H., Lj., *Uvod u Europsku uniju*, Centar za evropske studije, Zagreb, 2004., str. 3.

međunarodnih organizacija,od kojih je najznačajnija i najdugotrajnija Europska unija. Ona je nastala kao potreba da se prevaziđu povijesne netrpeljivosti između Francuske i Njemačke, uz potrebu da se ostvari ekonomski napredak država članica.Pariskim ugovorom iz 1951.godine osnovana je Europska zajednica za ugalj i čelik, a Rimskim ugovorom iz 1957. godine osnovane su Europska ekonomska zajednica i Europska zajednica za atomsku energiju. Ugovorom iz 1967.godine ove tri zajednice su objedinjene i osnovana je Europska zajednica sa jedinstvenom institucionalnom organizacijom. Ove tri europske zajednice su imale jedinstveno članstvo, zajedničke organe i jedan pravni sistem, ali zadržali su odvojen pravni subjektivitet, na osnovu konstitutivnih ugovora o osnivanju. Zaključenjem Masthritskog ugovora 1992. godine učinjena je najradikalnija reforma osnivačkih ugovora, te je Europska unija dobila današnji naziv i oblik. Suradnja država proširena je na vanjsku i sigurnosnu politiku, pravosuđe i unutarnje poslove, tako su uspostavljena tri stuba Europske unije. Europskaunija je od regionalne međunarodne organizacije, koja je prvenstveno imala za cilj ekonomsku suradnju nekolicine europskih država, postala savez država koji ima obilježja konfederacije, sa tendencijom da postane federacija europskih država.[5]

Kao što je rekao Robert Schuman, „osnivanjem Europske ekonomske zajednice za ugalj i čelik osnovaće se trajan i kontrolisan savez, jer države članice neće moći ni da vode ni da se pripremaju za rat, kada ne raspolažu više slobodnom energijom i metalom koji su logistička osnova svakog rata". Ovim se na ilustrovan način prikazuje opredjeljenje Europske unije da će ići u pravcu uspostavljanja duboke suradnje među državama članicama i uspostavljanja sveopćeg mira, stabilnosti i prosperiteta u Europi.

PROŠIRENJE EUROPSKE UNIJE

Danas jedno od glavnih pitanja Europske unije predstavlja proces njenog proširivanja, posebno na istok i jug Europe. Europsko vijeće u Kopenhagenu 1993. godine utvrdilo je kriterijume za prijem u Europsku uniju. Ti kriterijumi određeni su člancima 6.i 49. Ugovora o Europskoj uniji i ogledaju se u zahtjevu da države imaju ekonomske, političke i institucionalne pravce razvoja koji se temelje na vrijednostima i modelima Europske unije. Neophodno je da države kandidati imaju razvijen demokratski sistem zasnovan na poštivanju ljudskih prava i tržišnom ekonomskom uređenju. Na osnovu zaključaka Vijeća Europske unije iz 1997. godine i saopćenjem Europske komisije iz 1999. godine dodati su posebni zahjevi u odnosu na države Zapadnog Balkana.U pogledu država Zapadnog Balkana posebno se zahtjevala suradnja sa Međunarodnim sudom u Hagu i osiguranje uslova za povratak izbjeglog i raseljenog stanovništva.

Okončanjem konflikta između Zapada i Istoka, slomom komunizma u Europi, raspadom SSSR i krahom njegovog vodstva u državama Srednje i Istočne Europe, dolazi do preokreta u razvoju europskih integracija. U takvim okolnostima javlja se mogućnost proširenja Europske unije na istok Europe, tako da ona postaje glavni partner država u tranziciji koje se nalaze na putu liberalizacije i demokratizacije, te ukupne transformacije.[6] Proširenje Europske unije postupak je prijema država u punopravno članstvo, te predstavlja postizanje novog kvaliteta u međunarodnim odnosima. Europska unija je od svog nastanka pa do danas imala šest talasa proširenja.[7] Prvo proširenje bilo je 1973. godine kada su u

5 Gasmi, I., G., *Pravo i institucije Evropske unije*, Univerzitet Sindigunum, Beograd, 2008., str. 8-22.
6 O'Brennan, J., *The Eastern Enlargement of the European Union*, Routledge, New York, 2006., str. 172.
7 Schneider, J., C.,*Conflict, Negotiation and European Union Enlargement*, Cambridge University Press, New York, 2009.,

članstvo primljene Danska,Irska i Velika Britanija, dok je drugo proširenje izvršeno 1981. godine kada je primljena samo Grčka. Trećim proširenjem 1986.godine primljene su Španija i Portugal, a četvrtim 1995. godine primljene su neutralne države Austrija, Švedska i Finska. Najveće proširenje izvršeno je 2004. godine kada su primljene Litvanija, Letonija, Estonija, Poljska, Češka, Slovačka, Slovenija, Mađarska, Kipar i Malta. Zatim su primljene su Rumunjska i Bugarska 2007. godine, te Hrvatska 2013. godine.[8]

Prijemu u Europsku uniju prethodi podnošenje molbe za članstvo, uz koju je potrebno da se podnese i zahtjev za ocjenom usklađenosti pravnog i ekonomskog sistema države kandidata u odnosu na kriterijume koje traži Europska unija. Prvi korak koji prethodi podnošenju molbe za prijem u Europsku uniju jeste zaključivanje i sprovođenje Sporazuma o pridruživanju. Nakon toga Europska komisija daje pozitivno ili negativno mišljenje o prijemu, koje nije obvezujuće. Vijeće Europske unije u slučaju pozitivnog mišljenja daje preporuku Europskoj komisiji da započne pregovore sa tom državom u pregovaračkom okviru. Pregovarački okvir sastavlja Europska komisija, koji nakon analize u državama članicama usvaja Vijeće Europe. Prije samog pregovaranja, procjenjujese usaglašenost zakonodavstva države za zakonodavstvom Europske unije u postupku u kome učestvuje država kandidat i Europska komisija. Vijeće Europske unije donosi odluku o početku pregovora prostom većinom na konferenciji država članica Europske unije. Posle završenih pregovora, sastavlja se Nacrt pregovora o pristupanju između Europske unije i države kandidata koji odobrava Vijeće Europske unije i Parlament Europske unije. Zatim se zaključuje Ugovor o pristupanju između države kandidata i država članica. Da bi stupio na snagu on mora biti ratifikovan, a ako je ustavom države kandidata predviđeno, sprovodi se i referendum. Posle ratifikacije Ugovora o pristupanju država kandidat postaje punopravni član Europske unije.

REFORME, PROBLEMI I BUDUĆNOST EUROPSKE UNIJE

Kada je Ugovor o ustavu Europske unije dat na ratifikaciju, on je u nizu država članica odbijen. Posle odbijanja ratifikacije u Francuskoj i Nizozemskoj 2005. Godine i Velika Britanija najavila je njegovo odbijanje, te je sam postupak ratifikacije obustavljen iz razloga što se zaključilo da do njegovog usvajanja u takvoj formi neće moći doći. Europsko vijeće je tada odobrilo tzv.vrijeme za razmišljanje u trajanju od najmanje dvije godine. Pri kraju ovog perioda došlo je do rješenja krize sredinom 2007. godine, kada je u formi novog Reformskog ugovora ponuđeno novo rješenje, koje će se prihvatiti i kasnije preimenovati u Lisabonski ugovor.[9] Propašću Ugovora o ustavu Europske unije poražen je federalizam u procesu političkog ujedinjavanja na teritoriji Europske unije. Na Samitu Europske unije lipnja 2007. Godine postignut je dogovor o usvajanju novog ugovora o reformi, čime je odbačena ideja o stvaranju Ustava Europske unije. Lisabonski ugovor potpisan je 17-18. listopada 2007. godine čime je okončana višegodišnja dinamika pregovora država članica o institucionalnim reformama Europske unije. Osnovna razlika u odnosu na raniji prijedlog Ustava Europske unije jeste što Lisabonski ugovor nema formu ustava i ne ukida postojeće primarno zakonodavstvo, nego samo dopunjava Rimske osnivačke ugovore o europskim

str. 14.

8 Rodin, D., "Ustav bez države i naroda", *Politička misao: časopis za politikologiju*, Vol. 42, No. 3, Zagreb, 2006., str. 23-25.

9 Vukadinović, R., "Staro vino u mešine nove-Ustav Evrope i novi Lisabonski ugovor", *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope -Knjiga III*, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2008., str. 279.

zajednicima i Ugovor o Europskoj uniji iz Mastrihta kojim je osnovana Europska unija. Najveći udarac Lisabonskom ugovoru desio se u Irskoj kada je na referendumu održanom 13. lipnja 2008. godine odbijen, da bi se referendum ponovio 2009. godine kada su se Irci pozitivno izjasnili, dok je i u Češkoj prihvaćen sa problemima.[10] Jačanje integracija u Europskoj uniji i pored padova, odvija se kontinuirano i prilagođava novonastalim situacijama. Ovaj postupak odvija se na osnovu pregovora i međusobnih ustupaka država članica Europske unije. Treba uzeti uobzir da je Europska zajednica u vremenu kada su zaključeni Rimski ugovori imala 6 država članica, a u vrijeme potpisivanja Lisabonskog ugovora 27 država članica, sa tendencijom svog širenja na nove članice.

U uslovima kad Europska unija planira dalje proširenje i ulaskom država sa Istoka Europe u njeno članstvo, javlja se potreba za reformom njene organizacije. U tom smislu javlja se koncepcija Europskog ustava, čija je suština povezivanje na sistemu vrijednosti i principa, koji dostižu do tradicionalnih europskih korijena. Uslijed ulaska novih država u Europsku uniju, kao i najave prijema novih država njene promjene su neminovnost, te uslijed toga sve je veće nastojanje za usvajanjem Europskog ustava. Europska unija bezobzira na svoje reforme zasniva se na zajednici država, koje opstaju kao nacionalne države. One na Europsku uniju prenose određene nadležnosti kako bi ostvarile zajedničke ciljeve. Kod vršenja nadležnosti Europska unija polazi od interesa članica, ali i interesa zajednice u cijelini. Novina je da građani Europske unije imaju mogućnost učešća u donošenju odluka, te ako se prikupi najmanje milion potpisa, Europska unija mora razmotriti takav zahtjev. Na taj način Europska unija dolazi i u direktan odnos sa građanima i dobija sve veći stvarni utjecaj.[11] Europska unija danas jes uočena sa reformiranjem svojih institucija kako bi se ubrzao proces odlučivanja, te veća efikasnost i demokratičnost. Najveći broj odluka trebao bi se donosti na lokalnom nivou, a onda na regionalnom, nacionalnom i nadnacionalnom. Na taj način se vodi računa o potrebama i interesima svih građana. Neophodna je veća koordinacija i kooperacija na različitim nivoima odlučivanja. U Europskoj uniji nastao je sistem zajedničkih prava i obveza kao kohezivni sastojak zajedništva država članica.[12]

Europska unija u procesu reformi i širenja svog članstva suočava se sa postojanjem razlika u stupnju razvijenosti između država članica. To su razlike u stupnju inflacije, stupnju nezaposlenosti, tržištu rada, stupnju rasta društvenog bruto proizvoda, regionalnim razlikama, razlikama u pravnim i fiskalnim sistemima, što se sve održava na makroekonomsku politiku Europske unije. U takvim uslovima ekonomski prostor koji predstavlja jedinstveno tržište, jedinstvenu monetu dodatno stavlja pred izazov njenu makroekonomsku politiku. Zbog toga Europska unija nastoji da vodi politiku ujednačenog regionalnog razvoja kako bi se ublažile razlike između razvijenih i manje razvijenih, odnosno nerazvijenih.Prijem novih članica dodatno pojačava problem neravnomjernog razvoja u Europskoj uniji. Koliki se značaj daje procesu postizanja ravnoteže u razvoju ukazuje podatak da se 36 % proračuna Europske unije izdvaja za financiranje regionalne politike, te je to drugi najveći izdatak posle izdvajanja za zajedničku poljoprivrednu proizvodnju. Pored postojanja razlika

10 Gasmi, I., G., Kostić, M., "Lisabonski ugovor o EU i korporativna ekološka društvena odgovornost", *Pravo iprivreda*, No. 7-9, Beograd, 2010., str.350-360.

11 Bataveljić, D., "Ustavna pitanja procesa evropskih integracija", *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope-Knjiga III*, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2008., str str 381-387.

12 Lauč,Z., "O ustavnoj demokraciji", *Politička misao: časopis za politikologiju*, Vol. 35, No. 3, Zagreb, 1998., str. 137-147.

između razvijenih i nerazvijenih država članica Europske unije, postoji problem nejednake razvijenosti regiona unutar istih država.[13]

Sa jedne strane Europska unija vodi integraciji država na prostoru Europe u pravcu uspostavljanja takve organizacije koja će imati sva svojstva jedne države, te nastoji da države članice prevaziđu međusobne razlike i ujedine se na osnovu zajedničkihinteresa koji imaju. Sa druge strane u brojnim državama Europske unije odvijaju se suprotni procesi koji vode dezintegraciji i novim podjelama. Tako u Španiji odavno postoje separatistička djelovanja u Kataloniji, Baskiji i Galiciji. U cilju postizanja neovisnosti Baskije poduzimane su i terorističke aktivnosti, dok se u Kataloniji postupa političkim mirnim sredstvima, ali i jedni i drugi sebe vide u Europskoj uniji izvan Španije.[14] Španija takvim zajednicama daje autonomiju, koja nekad može da bude mala za one koji imaju izražen identitet, kao što je slučaj Katalonije i Baskije, ali velika za one čiji identitet nije dovoljno jasan. Kako identiteti nisu jednaki, tako ni autonomija ne može da bude jednaka za sve, a on ne može da se izmisli već mora povijesno da postoji. Treba napomenuti da trenutno u Europskoj uniji ima više nego ikad ranije zahtjeva za priznavanje identiteta.Globalizacija je važna za financijska tržišta,dok identitet ne može da bude globalizovan, jer svako ima svoj jezik i povijest. Demokracija je nastala i dobro funkcionirala u nacionalnim državama. Nadnacionalne države mogu da budu efiksane u određenoj mjeri, ali imaju unutarnji demokratski deficit, kao što je u slučaju Europske unije.[15] Ovakvo stanje u Španiji kao i pojedinim drugim državama članicama Europske unije može se porediti sa trenutnom političkom situacijom u Bosni i Hercegovini i podjelama koje sa javljaju u različitim oblicima i na različitim nivoima. Tako sa jedne strane političari provode politiku podjela i potenciranja međusobnih razlika, prije svega zasnovanih na nacionalnoj osnovi, a sa druge strane teže sveoopćoj integracijii i zajedničkoj budućnosti u Europskoj uniji.

Često se pominje fomiranje posebnog europskog identiteta, koji bi sve europske nacije podveo pod jedno, međutim upitno je da li je on još uvek pozitivan za funkcioniranje Europske unije.Većina europskih nacija doživljava krizu sopstvenog identiteta, izgubile su vlastitu eksluzivnost, samodefiniranost, vlastitu samospoznaju i konačno vlastito određenje.Upravo u Europskoj uniji nacionalizam je dobio loš predznak iako on može imati niz pozitivnih strana.Multikulturalnost i multinacionalnost su trenutno poželjne vrijednosti u svim državama članicima Europske unije, pored toga i vjerski, polni i regionalni identiteti značajan su politički faktor.Isticanje identiteta je poželjno, ali onih koji podstiču slobodu izbora i mišljenja ili su njen pokazatelj, ali i onih koji nisu, ali se smatraju bogatstvom čitave Europske unije. Pojedini smatraju da i pored velikih razlika među europskim narodima, postoji poseban europski identitet koji je teško odrediti, ali upravo ta njegova fiktivnost i nedefiniranost pogodna je za stvaranje identiteta iznad nacionalnih identiteta. Taj se identitet stvara raslojavanjem postojećih nacionalnih identiteta na manje dijelove u samom procesuregionalizacije koji je aktuelan u Europskoj uniji.

Nesumnjivo, Europska unija brojne probleme ali i potencijal da usaglasi stavove te učvrsti postojeće integracije. Mogući scenariji budućnosti Europske unije, koji su objavljeni u "Bijeloj knjizi o budućnosti Europe" jesu održavanje statusa quo, Europa samo kao

13 Labudović, J., "Makroekonomska politika Evropske unije", *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope-Knjiga III*, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2008., str.407-410.
14 Stanković, V., "Virus separatizma", *Vreme*, 30.08.2007., str. 62.
15 Đorđević, B., "Španske autonomije", *NIN-specijalni dodatak*, 19.10.2006., str. 12.

jedinstveno tržište, Europa sa više vrzina, Europa sa manje ovlasti, ali efikasnija, te Europa u kojoj će više područja raditi zajedno.

Veliki problem Euoropske unije predstavlja izlazak Velike Britanije kao jake države iz njenog članstva, te u samoj Europskoj uniji ima se za cilja da se zaustave takvi pokušaji kod drugih država članica. U pogledu Brexita očekivala su se tri scenarija, brexit bez sporazuma, brexit sa sporazumom ili ostanak u Europskoj uniji. Bruxelles i London uspjeli su teškom mukom dogovoriti sporazum o razdruživanju koji sada predstavlja problem u Velikoj Britaniji. Međutim, bez takvog sporazuma pokidale bi se sve veze Europke unije i Velike Britanije što bi se odrazilo i na samu Europsku uniju. Međutim Sud Europske unije nedavno je donio odluku da Velika Britanija može jednostrano odustati od odluke o napuštanju Europske unije imajući u vidu da sav ovaj proces može da izmjeni buduću sliku Europske unije.

Države članice takođe ne mogu da postignu suglasnot oko migracija i politike azila koje i dalje dijele Europsku uniju iako sam dolazak migranata je uveliko smanjen. Trebalo bi da se utvrdi jasnije da li sporne obvezujuće kvote za izbjeglice i dalje će biti otvoreno pitanje ili će se postići suglasnot oko nekog alternativnog oblika solidarnosti, kako bi se pomoglo državama na vanjskim granicma Europske unije.

U različitim scenarijima predviđa se kako će se u sljedećem desetljeću Europa mijenjati s obzirom na utjecaj novih tehnologija na društvo i zapošljavanje, dileme u vezi s globalizacijom, sigurnosna pitanja i rast populizma.Danas posebno mjesto zauzimaju nove digitalne tehnologije koje kreiraju sliku same Europe.Tako digitalne tehnologije i aktivizam su povezani te dostupnost informacija svakom građaninu Europe stvara novu sliku u pogledu čitavog koncepta, što se ogleda i u samoj činjenici da je sve manja zainteresovanost za Europsku uniju u ovom obliku što se održava i u sve manjoj izlaznosti na izbore za institucije Europske unije. Tako da dolazni do izvjesnog otuđenja građana od same Europske unije.

ZAKLJUČAK

Put država ka Europskoj uniji nije samo pitanje spremnosti na organizacionom, ekspertnom ili normativnom nivou, kao ni pitanje tehnike pregovaranja, već je unutarnje, političko pitanje svake države. Ulazak država u Europsku uniju ovisi od toga da li će one moći da prate tempo procesa pregovora i ispuni uslove i obveze na koje će se u tim pregovorima obvezati. Ulaskom bilo koje države u Europsku uniju omogućiće se korištenje svih prednosti koje sa sobom nosi jedinstveno tržište. Ravnopravno sa ostalim državama Europe učestvovaće u zajedničkom donošenju odluka od interesa za sve države regiona. Takođe integracija dovodi do stabilizovanja unutarnjih političkih prilika, kao i uspostavljanju bolje sigurnosne i obrambene situacije. Članstvo u Europskoj uniji, odnosno biti učesnik ekonomskog i političkog ujedinjenja Europe,jeste put za sigurnosni i socijalni napredak. Svaka država članica prenosi dio suverenitetana nadnacionalni nivo u cilju zajedničkog i ekonomskog djelovanja sa drugim europskim državama.Međutim danas Europska unija nalazi se na raskrsnici u kojem pravcu će da se kreće. Postoji niz probelema za koje se teško nalaze riješenja dok istovremeno dolazi do izvjesnog otuđenja građana od same Europske unije. Međutim, sam proces nastanak Europske unije imao je niz uspona i padova tako da je izvjesno očekivati da će se i postojeći problemi i kriza prevazići kompromisom i dogovorom država članica.

LITERATURA

1. Bataveljić Dragan, *Ustavna pitanja procesa evropskih integracija*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope - Knjiga III, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2008.
2. Bataveljić, Dragan, *Proširenje Evropske unije i mesto Srbije u evropskim integracijama*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope - Knjiga V, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2010.
3. Gasmi Ilić Gordana, *Pravo i institucije Evropske unije*, Univerzitet Sindigunum, Beograd, 2008.
4. Gasmi Gordana, Kostić Milan, *Lisabonski ugovor o EU i korporativna ekološka društvena odgovornost*, Pravo i privreda, No. 7-9., Beograd, 2010.
5. Kragulj Dragana, Milićević Dragiša, *Ekonomija-uvod u ekonomsku analizu, mikroekonomija i makroekonomija*, Makarije, Beograd, 2005.
6. Labudović Jasmina, *Makroekonomska politika Evropske unije*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope - Knjiga III, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2008.
7. Lauč Zvonimir, *O ustavnoj demokraciji*, Politička misao, Vol. 35, No. 3, Zagreb, 1998..
8. Mintas H. Ljerka, *Uvod u Europsku uniju*, Centar za evropske studije, Zagreb, 2004.
9. O'Brennan John, *The Eastern Enlargement of the European Union*, Routledge., New York, 2006.
10. Rodin Davor, *Ustav bez države i naroda*, Politička misao, Vol. 42, No. 3, Zagreb, 2006.
11. Schneider J. Christian, *Conflict, Negotiation and European Union Enlargement*, Cambridge University Press, New York, 2009.
12. Stanković Vladimir, *Virus separatizma*, Vreme, 30.08.2007.
13. Stepanov Radivoje, Despotović Ljubiša, *Evropska unija - nastanak, institucije, pravo, NATO*, Stilos, Novi Sad, 2002.
14. Vukadinović D. Radovan, *Staro vino u mešine nove - Ustav Evrope i novi Lisabonski ugovor*, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope - Knjiga III, Bejatović, S., Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2008

Originalni naučni rad
UDK 005.337:336.717(497.6RS)
DOI 10.7251/BLCZB0219145S
COBISS.RS-ID 7634200

PROFITABILNOST BANAKA KAO USLOV DUGOROČNE STABILNOSTI BANKARSKOG SEKTORA REPUBLIKE SRPSKE

Vitomir Slijepčević[1], Kenan Galijašević[2]

SAŽETAK

Stabilnost finansijskog sistema bilo koje zemlje u svijetu je preduslov stabilnosti privrednog sistema te zemlje. Shodno tome i stabilnost domaćeg finansijskog sistema je preduslov ostvarenja privredne i svake druge stabilnosti Republike Srpske. Osnovu finansijskog sistema Republike Srpske čini bankarski sektor koji se sastoji od osam banaka. Cilj ovog rada je istražiti kako profitabilnost banaka utiče na dugoročnu stabilnost bankarskog sistema Republike Srpske, a svrha je dobiti odgovor na pitanje: „Kolika je profitabilnost banaka u Republici Srpskoj i kako se koristi ostvarena dobit?" U radu su korišćene osnovne statističke metode istraživanja, grafičkog predstavljanja, komparacije i apstrahovanja dobijenih rezultata. Provedeno istraživanje pokazalo je da banke u Republici Srpskoj posluju sa promjenljivom profitabilnošću, a da se najveći dio dobiti koristi za isplatu dividendi, zadržava se kao neraspoređena dobit, raspoređuje u zakonske rezerve i vrši se emisija novih akcija postojećim vlasnicima.

Ključne riječi: *banke, profitabilnost, dividenda, rezerve, akcije.*

ABSTRACT

The stability of the financial system of any country in the world is prerequisite for the stability of the country's economic system. Accordingly, the stability of the domestic financial system is a precondition for achieving economic and other stabilities of the Republika Srpska. The basis of the financial system of the Republika Srpska is the banking sector consisting of eight banks. The aim of this research is to explore how the profitability of banks affects the long-term stability of the Republika Srpska banking system, and the purpose is to get the answer to the question: „What is the profitability of banks in the Republika Srpska and how is the realized profit used?" This paper used basic statistical methods of research, graphic representation, comparison and abstraction of the obtained results. The conducted research showed that profitability of banks in the Republika Srpska is unsteady, and that the most of the revenues are used to pay dividends, retained as undistributed profits, allocated to legal reserves and emitted as the new shares to existing owners.

Keywords: *banks, profitability, dividends, reserves, stocks.*

1 Vanredni profesor,Visoka medicinska škola zdravstva Doboj,Vojvode Sinđelića 45,Doboj, rimotiv@yahoo.com
2 Predavač, Visoka medicinska škola zdravstva Doboj,Vojvode Sinđelića 45,Doboj, kenan.galijasevic@gmail.com

UVOD

Ovo istraživanje provedeno je u bankarskom sektoru Republike Srpske i njime su obuhvaćene sve banke sa sjedištemu ovom entitetu. Korišćene su javno dostupne informacije koje postoje na Banjalučkoj berzi a.d. Banja Luka[3].Provedeno istraživanje obuhvatilo je period od 31. 12. 2014. do 31. 12. 2018. godine, a obuhvaćene su sve banke koje su egzistirale tokom čitavog tog perioda. Razlog za provođenje ovog istraživanja leži u činjenici postojanja više stečajeva banaka u Republici Srpskoj i nestajanja velikog broja banaka u bliskoj prošlosti, značajnim dijelom kroz nove forme organizovanja, a sve zbog nemogućnosti samostalnog egzistiranja i poslovanja. Krajem 2000-te godine bankarski sektor RS brojao je osamnaest banaka, a danas ih ima osam[4]. Zato je istraživanje profitabilnosti, odnosno ostvarenja dobiti bankarskog sistema Republike Srpske, imperativ autorima da pokušaju da dođu do ključnih pokazatelja koji utiču na ostvarenje pozitivnih finansijskih efekata, a koji mogu da djeluju na dugoročnu stabilnost banaka u Republici Srpskoj. Sve banke u bankarskom sistemu Republike Srpske, osim Pavlović International Bank a.d. Bijeljina, imaju sjedište u Banja Luci. Ovaj indikator može se posmatrati sa stanovišta teritorijalne razvijenosti Republike Srpske i sjedišta institucija Republike Srpske, a što može biti jedan od značajnih indikatora koji utiču na profitabilnost poslovanja banaka.

Kroz ovo istraživanje bavićemo se analizom ostvarenih dobiti pojedinačno i zbirno po bankama, rentabilnošću ukupnog i sopstvenog kapitala, analizom raspodjele dobiti po bankama i zbirno, te komparacijom profitabilnosti bankarskog sektora Republike Srpske sa određenim provedenim istraživanjima u oblasti stabilnosti bankarskog sistema Bosne i Hercegovine.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Bankarski sektor Republike Srpskečini 8 banaka[5], a koje posjeduju mrežu i posluje preko svoje 132 filijale i 160 ostalih organizacionih jedinica, te zapošljava ukupno 2.965 radnika. Ukupna aktiva bankarskog sektora Republike Srpske iznosi 8.781.784.000 KM, neto aktiva 7.760.073.000 KM, neto kapital 965.539.000 KM, krediti 5.005.850.000 KM i čine 61% ukupne bruto aktive. Vlasničku strukturu banaka čini privatno vlasništvo 99%, a državno 1%, pri čemu je dominantno učešće stranog vlasništva. Rezultate istraživanja predstavićemo kroz: analizu profitabilnosti, analizu rentabilnosti ukupnog i sopstvenog kapitala i analizu raspodjele dobiti.

ANALIZA PROFITABILNOSTI

Ovu analizu uradili smo za posljednjih pet godina poslovanja banaka. U analizi smo obuhvatili sve banke koje su egzistirale na dan 31.12.2018. godine[6].

3 http://www.blberza.com/Pages/Default.aspx
4 http://www.abrs.ba
5 https://abrs.ba/public/data/documents/1244/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122018.pdf (14.6.2019.)
6 Nismo obuhvatili banke koje su u međuvremenu „otišle“ u stečaj.

BANKE	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	UKUPNA 5-godišnja neto dobit banaka u RS	%
UniCredit Bank a.d. Banja Luka	17.702.353,67	21.375.810,50	22.383.466,57	25.775.256,19	27.770.781,47	**115.007.668,40**	**45**
Addiko Bank a.d. Banja Luka	-21.555.491,43	-52.593.839,23	-9.014.884,18	4.475.032,04	3.284.632,65	**-75.404.550,15**	**-30**
NLB banka a.d. Banja Luka	15.359.476,23	19.068.251,22	28.706.434,58	45.208.130,32	36.370.139,02	**144.712.431,37**	**57**
Sberbank a.d. Banja Luka	3.475.214,05	4.519.779,76	4.044.223,09	5.296.306,03	3.780.406,42	**21.115.929,35**	**8**
Pavlović International Bank a.d. Bijeljina	738.024,00	425.645,12	-17.209.429,81	1.802.747,20	-10.830.204,00	**-25.073.217,49**	**-10**
Nova banka a.d. Banja Luka	11.426.130,75	12.069.724,45	13.072.309,11	9.781.710,75	10.698.906,07	**57.048.781,13**	**22**
Komercijalna banka a.d. Banja Luka	25.523,00	-2.433.967,47	410.263,00	1.342.365,06	2.029.035,66	**1.373.219,25**	**1**
MF banka a.d. Banja Luka	694.018,57	2.226.604,99	2.961.244,66	4.263.359,93	5.225.704,28	**15.370.932,43**	**6**
UKUPNO	**27.865.248,84**	**4.658.009,34**	**45.353.627,02**	**97.944.907,52**	**78.329.401,57**	**254.151.194,29**	**100**

Tabela 1. Profitabilnost bankarskog sektora RS za period od 2014. do 2018. godine

Bankarski sektor Republike Srpske ostvario je kumulativnu neto dobit za zadnjih pet godina poslovanja u iznosu od 254.151.194,29 KM. To je rezultat kumulativno pozitivnog poslovanja 6 banaka.

Pojedinačno po godinama tri banke su u različitim periodima ostvarivale gubitke u poslovanju. Na dvije banke se takvo poslovanje negativno odrazilo na konačan kumulativni zbir petogodišnje dobiti, dok je jedna banka uspjela da u zbiru ostvari pozitivan efekat.

Najbolji kumulativni zbir dobiti ostvarila je NLB banka a.d. Banja Luka sa 144.712.431,37 KM, zatim UniCredit Bank a.d. Banja Luka sa 115.007.668,40 KM i Nova banka a.d. Banja Luka sa 57.048.781,13 KM. Ove tri banke zajedno su ostvarile veću dobit od čitavog bankarskog sektora RS.

Ukupnu dobit bankarskog sektora umanjile su Addiko Bank a.d. Banja Luka i Pavlović International Bank a.d. Bijeljina sa negativnom kumulativnom dobiti, odnosno gubitkom, od 100.477.767,64 KM.Ove dvije banke već duži period poslovanja izražavaju poteškoće u svom radu. Više godina su ostvarivale gubitak, a bilo je i više reorganizacija i dokapitalizacija, ali njihovi pokazatelji poslovanja „govore“ da nije ostvarena stabilnost poslovanja. Preostale 3 banke su zajedno ostvarile kumulativnu dobit od 37.860.081,03 KM ili 15% ukupne dobiti.

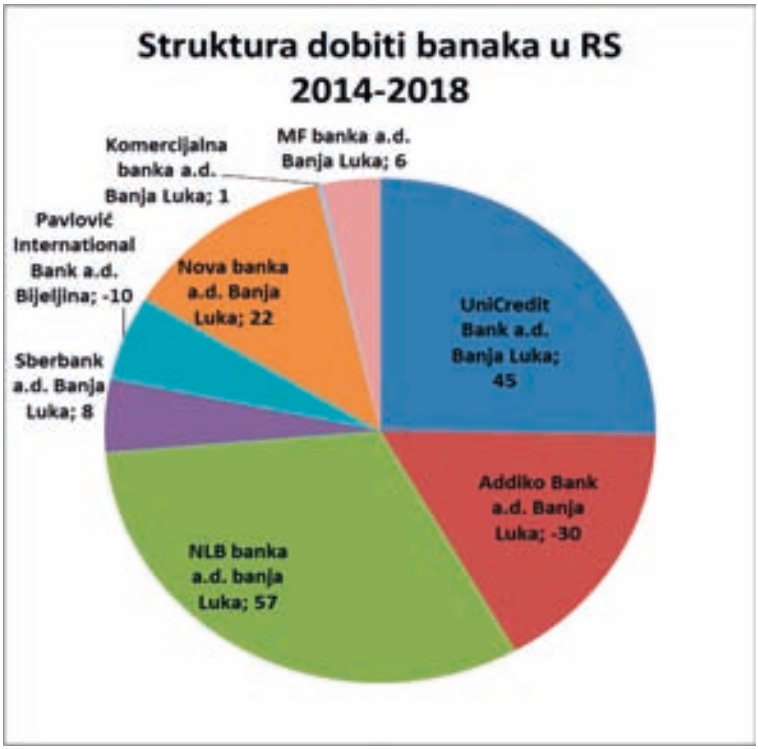

Iz navedene analize vidljivo je dominantno učešće tri banke u ostvarenju kumulativne dobiti bankarskog sektor Republike Srpske, ali i značajne probleme u poslovanju dvije banke. Pored toga, vidljivo je da postoji jedna banka koja je kumulativno pozitivno poslovala, ali je 2015. godine ostvarila gubitak od 2,4 miliona KM i na kraju petogodišnjeg perioda imala kumulativnu dobit od

Grafikon 1. Grafički prikaz strukture dobiti

1.373.219,25 KM, a što je značajan indikator problema u poslovanju ove banke.Ova analiza pokazuje značajne razlike u veličinama ostvarenih dobiti banaka u okviru bankarskog sektora Republike Srpske. On je još uvijek nestabilan i ranjiv, pa tako se može očekivati, a ukoliko neke banke ne promijene svoju poslovnu politiku i ne okrenu se kapitalnom jačanju banaka, da će doći u zonu velike nestabilnosti s prijetnjom odlaska u stečaj.

ANALIZA RENTABILNOSTI UKUPNOG I SOPSTVENOG KAPITALA ROA I ROE[7]

Analiza prinosa na ukupnu imovinu (ROA) i analiza prinosa na sopstveni kapital (ROE) uslovljeni su ekonomičnošću i efikasnošću korišćenja ukupne i sopstvene imovine banke. ROA predstavlja odnos neto dobiti i neto aktive banke i predstavlja efikasnost prinosa na ukupnu imovinu, a ROE predstavlja odnos između neto dobiti i vlastitog kapitala i njime

7 ROA-Return on assets; ROE-Return on equity

se izražava efikasnost sopstvenog kapitala. Postoji niz parametara koji ih određuju, a među najznačajnijim su: ukupni prihodi, ukupni rashodi, troškovi kamate, koeficijent obrta i dr.

Banke u RS	Neto aktiva 31.12.2018.	Neto kapital 31.12.2018.	Σ neto dobit 2014-2018	5-godišnji ROA	5-godišnji ROE	Prosječan godišnji ROA	Prosječan godišnji ROE
	1	2	3	4=(3:1)x100	5=(3:2)x100	6=((3:1)x100):5	7=((3:2)x100):5
UniCredit Bank a.d. Banja Luka	1.664.372.000,00	218.675.000,00	115.007.668,40	6,91	52,59	1,38	10,52
Addiko Bank a.d. Banja Luka	797.227.000,00	154.461.000,00	-75.404.550,15	-9,46	-48,82	-1,89	-9,76
NLB banka a.d. Banja Luka	1.417.958.000,00	172.914.000,00	144.712.431,37	10,21	83,69	2,04	16,74
Sberbank a.d. Banja Luka	883.518.000,00	125.883.000,00	21.115.929,35	2,39	16,77	0,48	3,35
Pavlović International Bank a.d. Bijeljina	179.728.000,00	18.226.000,00	-25.073.217,49	-13,95	-137,57	-2,79	-27,51
Nova banka a.d. Banja Luka	1.952.016.000,00	154.612.000,00	57.048.781,13	2,92	36,90	0,58	7,38
Komercijalna banka a.d. Banja Luka	461.012.000,00	65.162.000,00	1.373.219,25	0,30	2,11	0,06	0,42
MF banka a.d. Banja Luka	404.242.000,00	55.606.000,00	15.370.932,43	3,80	27,64	0,76	5,53
UKUPNO	**7.760.073.000,00**	**965.539.000,00**	**254.151.194,29**	**3,28**	**26,32**	**0,66**	**5,26**

Tabela 2. Petogodišnji i godišnji ROA i ROE u bankarskom sektoru RS

Zbirno ostvarenje gubitka značajno je uticalo na efikasnost ukupne, kao i sopstvene imovine bankarskog sektora RS. Pored tih indikatora interesantan je podatak da je na dan 31.12.2018. godine bankarski sektor RS raspolagao sa novčanim sredstvima u iznosu od 2,03 milijarde KM[8], a što čini 25% ukupne bilansne aktive, te je i taj indikator značajan sa stanovišta ostvarenja profitabilnosti. Banke drže visok nivo likvidnih sredstava i time značajno umanjuju vlastitu profitabilnost. Postavlja se pitanje: „Zašto je to tako?“ Jedan od mogućih odgovora je oprez u kreditiranju, strah od nekvalitetnih plasmana, a drugi strah od nepredviđenih ponašanja deponenata, odnosno težnje banaka za ostvarivanjem visokog nivoa likvidnosti.

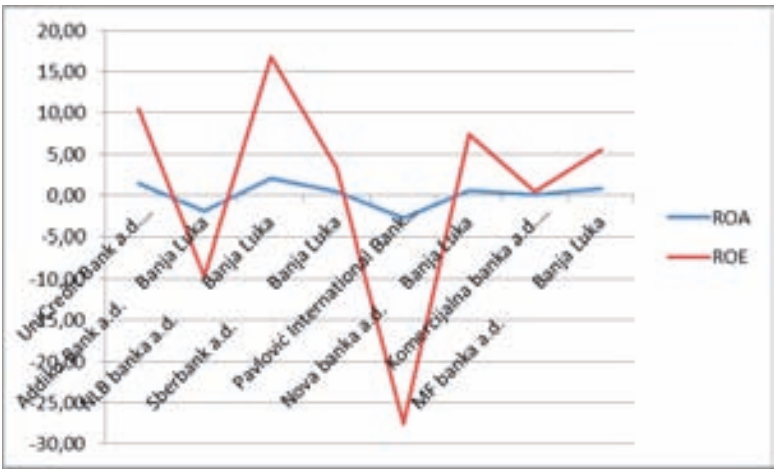

Grafikon 2.Prikaz prosječne godišnje vrijednosti koeficijenata ROA i ROE

8 https://abrs.ba/public/data/documents/1244/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122018.pdf (15.6.2019.)

Prosječan godišnji koeficijent ROA za bankarski sektor Republike Srpske iznosi 0,66 i predstavlja prinos na ukupnu aktivu.

Najveći prinos na ukupnu aktivu ostvarila je NLB banka a.d. Banja Luka od 2,04, a zatim UniCredit Bank a.d. Banja Luka od 1,38, dok su ostale banke imale vrijednost ovog koeficijenta ispod 1. Prosječan godišnji ROE u istom periodu iznosio je 5,26, a što znači da je bankarski sektor ostvario prinos na sopstveni kapital po godišnjoj stopi od 5,26%. Najveću stopu rasta imala je NLB banka a.d. Banja Luka od 16,74, zatim UniCredit Bank a.d. Banja Luka od 10,52, Nova banka a.d. Banja Luka 7,38.

Dvije banke iz bankarskog sistema, Pavlović International Bank a.d. Bijeljina i Addiko Bank a.d. Banja Luka, ostvarile su negativnu stopu ROA i ROE što je pokazatelj postojanja značajnih poteškoća u poslovanju ove dvije banke. Kod Pavlović International Bank a.d. Bijeljina ROA= -2,79, a ROE =-27,51. Istovremeno Addiko Bank a.d. Banja Luka ostvarila je ROA= -1,89, a ROE = -9,76.

Poredeći prosječnu vrijednos ROA u Republici Srpskoj koja iznosi 0,66 i prosječnu vrijednost ROA u Federaciji BiH koja na dan 31. 12. 2018. godine iznosi 1,2 vidi se da je prinos na aktivu u bankarskom sektoru FBiH[9] veća za 0,54, a ROE u FBiH je veći za 3,44.

Provedena analiza prinosa na aktivu (ROA) i kapital (ROE) pokazala je nisku zarađivačku moć banaka u Republici Srpskoj, odnosno nisku profitabilnost poslovanja bankarskog sektora RS. Komparacijom zbirnih podataka sa bankama u FBiH dolazimo do zaključaka da bankarski sektor FBiH ima veću zarađivačku moć, a što može, samo za sebe, biti indikator veće i snažnije privredne aktivnosti u ovom entitetu.

ANALIZA RASPODJELE DOBITI

Kroz ovaj segmet analize rezultata istraživanja predstavićemo petogodišnju raspodjelu dobiti u bankarskom sektoru Republike Srpske. Prikazani rezultati pokazuju orijentaciju banaka kada je u pitanju njen daljnji rad i mogu se na osnovu tih rezultata predvidjeti buduća ponašanja banaka.

Banke u RS	Σ neto dobit 2014-2018	Dividenda	Nerasporedena dobit	Zakonske rezerve	Gubitak	Negativni efekti IFRS 9	Porezi	Emisija akcije	Pokriće gubitka ranijih godina
UniCredit Bank a.d. Banja Luka	115.007.668,40	18.440.450,00	65.836.403,02	30.730.815,38	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Addiko Bank a.d. Banja Luka	-75.404.550,15	0,00	7.759.664,69	0,00	-83.164.214,84	0,00	0,00	0,00	0,00
NLB banka a.d. Banja Luka	144.712.431,37	124.909.049,32	5.487.421,60	14.315.960,45	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Sberbank a.d. Banja Luka	21.115.929,35	0,00	20.060.132,89	1.055.796,46	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Pavlović International Bank a.d. Bijeljina	-25.073.217,49	800.000,00	2.105.349,11	61.067,21	-28.039.633,81	0,00	0,00	0,00	0,00
Nova banka a.d. Banja Luka	57.048.781,13	0,00	3.136.230,74	2.482.559,82	0,00	7.397.610,55	3.829.926,02	40.202.454,00	0,00
Komercijalna banka a.d. Banja Luka	1.373.219,25	0,00	3.592.580,54	214.606,18	-2.433.967,47	0,00	0,00	0,00	0,00
MF banka a.d. Banja Luka	15.370.932,43	0,00	8.182.270,10	499.592,46		1.309.986,78	0,00	0,00	5.379.083,09
UKUPNO	**254.151.194,29**	**144.149.499,32**	**116.160.052,69**	**49.360.397,96**	**-113.637.816,12**	**8.707.597,33**	**3.829.926,02**	**40.202.454,00**	**5.379.083,09**

Tabela 3. Raspodjela dobiti u bankarskom sektoru RS

9 https://www.fba.ba/bs/informacija-o-subjektima-bankarskog-sistema-federacije-bih-sa-stanjem-na-dan-31122018 (24.6.2018.)

Ukupna petogodišnja neto dobit bankarskog sektora RS raspodijeljena je na:

- dividendu iznos od 144.149.499,32 KM, a što čini 57%,
- neraspoređenu dobit 116.160.052,69 KM, a što čini 46%,
- zakonske rezerve 49.360.397,96 KM, a što čini 19%,
- ostvareni gubitak iznosio je 113.637.816,12 KM, a što čini -45%,
- negativni efekti IFRS 9 u iznosu od 8.707.597,33 KM, a što čini 3%,
- porezi 3.829.926,02 KM, a što čini 2% ,
- emisija novih akcija 40.202.454,00 KM,a što čini 16% i
- pokriće gubitaka iz ranijih godina 5.379.083,09 KM, a što čini 2% ukupne petogodišnje dobiti.

Najveću petogodišnju neto dobit ostvarila je NLB banka a.d. Banja Luka u iznosu od 144.712.431,37 KM, ali je i najveći iznos ostvarene dobiti isplatila vlasnicima kroz dividendu, i to iznos od 124.909.049,32 KM, odnosno 86,3%. U prethodnim analizama vidi se da je ova banka imala najveći prinos na kapital i na ukupnu aktivu, ali i da je najveći iznos dobiti isplatila vlasnicima čije je sjedište u Republici Sloveniji. Većinski vlasnik ove banke je Nova ljubljanska banka d.d. Ljubljana sa udjelom od 99,85%. Ovaj podatak sam za sebe pokazuje logiku vlasnika ove banke. Naime banka je nastala kupovinom Banke jugoistočne Evrope od prethodnih vlasnika za 50 miliona KM[10]. Samo isplaćena dividenda za zadnjih pet godina rada je veća za 2,5 puta. Istovremeno banka ne jača svoju kapitalnu osnovu, a što može biti indikator da vlasnici imaju namjeru izvršiti prodaju banke, odnosno da maksimalno koriste svoj dobar položaj na tržištu i "izvlače" dobit iz zemlje.

Dobar finansijski rezultat poslovanja ove banke svakako je rezultat dobrog rada banke, ali i monopolskog položaja koji je proistekao iz načina formiranja bivše Razvojne banke RS od sistema SDK[11], a koji je posjedovao razgranatu mrežu poslovnica, te tehničke i kadrovske potencijale.

Sljedeća banka po isplati dobiti je UniCredit Bank a.d. Banja Luka koja je od ukupno ostvarene petogodišnje dobiti u iznosu od 115.007.668,40 KM isplatila dividendu u iznosu od 18.440.450,00 KM odnosno 16%, a ostalo je rasporedila u zadržane dobiti i zakonske rezerve. Isplatu dobiti je izvršila i Pavlović International Bank a.d. Bijeljina i to u iznosu od 800.000,00 KM Investiciono Razvojnoj banci Republike Srpske, a po osnovu vlasništva nad prioritetnim akcijama banke.

10 https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Borislav-Bijelic-Razvojna-banka-prodana-neregularno/31380 Podatke je iznio Predsjednik komisije za reviziju privatizacije banaka u RS. (24.6.2019.)

11 Službe društvenog knjigovodstva koja je vršila kompletan platni sistem u bivšoj Jugoslaviji.

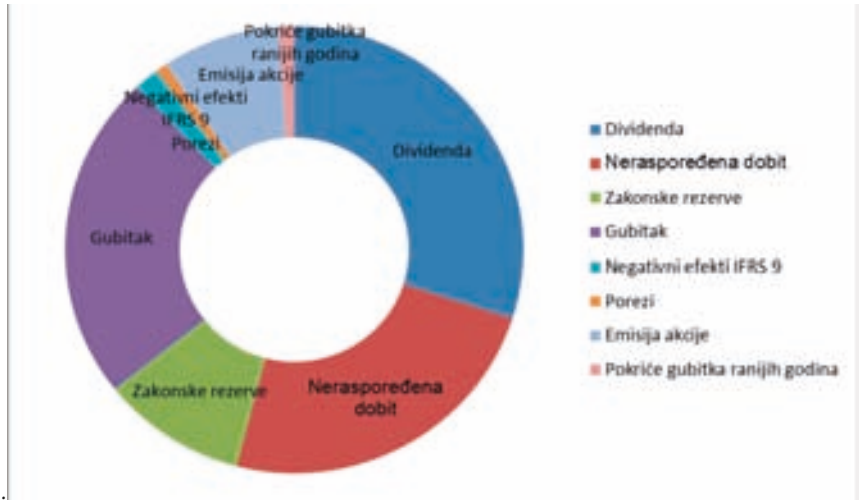

Grafikon 3.Prikaz raspodjele dobiti u bankarskom sektoru RS u periodu od 2014. do 2018. godine

Većina banaka je značajan dio dobiti rasporedila u neraspoređenu dobit i zakonske rezerve i to se naročito vidi kod dvije banke, i to: UniCredit Bank a.d. Banja Luka i Sberbank a.d. Banja Luka.

S obzirom da je UniCredit Bank a.d. Banja Luka pripada velikoj evropskoj grupaciji, a da je Sberbank Europe AG Beč[12] vlasnik Sberbank a.d. Banja Luka sa 99,64% i da posjeduje aktivu od 12,7 milijardi[13], onda je vidljiva i ekonomski opravdana orijentacija ovih banaka ka jačanju svoje kapitalne osnove.

Ostvareni gubitak u tri banke u iznosu od 113.637.816,12 KM značajno je uticao na smanjenje dobiti, a neposredno i smanjenje vrijednosti kapitala radi pokrića gubitka. Ove tri banke imaju problem sa svojom rentabilnošću, nedostatkom kapitala i smanjenim tržišnim učešćem, a što može dovesti u pitanje i opstanak tih banaka na finansijskom tržištu Republike Srpske.

Samo je Nova banka a.d. Banja Luka izvršila raspodjelu dijela svoje dobiti u emisiju novih akcija, i to u iznosu od 40.202.454,00 KM.

Provedena analiza raspodjele dobiti pokazala je:

- da se najveći dio ostvarene dobiti isplaćuje kroz dividendu njenim vlasnicima, odnosno 57%,
- da se 47% dobiti zadržava kao neraspoređena dobit, a koja se može kasnije koristiti za pokriće gubitka, dokapitalizaciju kroz emisiju novih akcija postojećim vlasnicima ili donijeti odluka o isplati dividende,
- da 19% dobiti služi za popunu-izdvajanje u zakonske rezerve,
- da se 16% koristi u emisiju novih akcija,
- da je ostvareni gubitak u posmatranom periodu umanjio dobit za 45%, a što je pokazatelj lošeg upravljanja u bankama, loših poslovnih odluka, kapitalne neadekvatnosti, neusklađenosti izvora i plasmana i sl.

12 http://www.blberza.com/Pages/issuerdata.aspx?code=zpkb (25.6.2019.)
13 https://www.sberbankbl.ba/news/read/Polugodisnji-rezultati-Sberbank-Europe-grupacije (25.6.2019.)

DISKUSIJA

Istraživanje profitabilnosti bankarskog sektora Republike Srpske imalo je za cilj da utvrdi stanje bankarskog sektora, njegovu zarađivačku moć i buduće pozicioniranje na tržištu Republike Srpske. U ovom istraživanju stavljen je akcenat na profitabilnost i njeno iskazivanje kroz petogodišnji period radi dobijanja određenog stepena objektivnosti u analizi. Petogodišnji period je jedan ciklus u procesu strateškog planiranja rada bilo koje banke, pa tako se mogu adekvatnom analizom poslovanja utvrditi određeni trendovi i predvidjeti buduća ponašanja banaka. Ovakva istraživanja, sa određenim varijacijama, se provode svugdje u svijetu kao dio procesa objektivizacije poslovanja bankarskih sistema i njihovog približavanja sudu javnosti kao jednom od načela u poslovanju banaka. Za razvoj privrednog sistema bilo koje zemlje veoma je važan stabilan finansijski sistem, a banke, kao posredničke finansijske institucije, su veoma značajan parameter privrednog rasta i razvoja. Stabilnost banaka usko je vezana sa njenom profitabilnošću, pa ćemo kroz ovu diskusiju prikazati istraživanje profitabilnosti od strane drugih autora kod nas i u svijetu kroz aspect profitabilnosti.

Saša Muminović i Željana Aljinović Barać[14], u svom radu „EBITDA – Mera održive dobiti ili fikcija**?**", analiziraju razne aspekte dobiti i prikazuju kako različite analize daju različite rezultate, te kako kao takve mogu da dovedu u zabludu investitore. Poseban akcenat istraživanju dobiti daju u zaključku svog rada gdje kažu: „Pokazatelj EBITDA predstavlja dobar pokazatelj održive dobiti i uspešenosti *core business*-a, ali ne daje potpunu sliku o performansama posmatranog privrednog društva i mora se posmatrati zajedno s drugim pokazateljima, prvenstveno novčanim tokom. Tek uz informaciju koja govori o kvalitetu dobiti, pokazatelji daju sliku koja je prihvatljiva za investitore u brzim proverama performansi privrednih društava. Samo na taj način investitor neće biti doveden na put pogrešnog odlučivanja. Iz tog razloga, dodatno, važnu ulogu u oceni pouzdanosti finansijskih izveštaja i oceni održivosti dobiti, a time i samog poslovanja preduzeća, ima forenzički računovođa, koji svojim znanjem i raspoloživim alatima treba da identifikuje i razlučiti namerne prevarne radnje od radnji koje imaju za cilj fer prikazivanje poslovanja." Zato je naša analiza bazirana na petogodišnjem vremenskom periodu i obuhvata najvažnije aspekte analize profitabilnosti, kao i raspodjele dobiti, a kako bismo dobili objektivnu sliku stanja u bankarskom sektoru Republike Srpske.

Vitomir Slijepčević[15], u svom radu „Ocjena stabilnosti bankarskog sektora Bosne i Hercegovine primjenom Altmanovog Z"-score modela" istražuje stabilnost banaka u Bosni i Hercegovini analizirajući sve najvažnije elemente finansijskih izvještaja banaka, te vrši rejting banaka u Bosni i Hercegovini prema Standard & Poor's i Z"-score modelu. Sve banke u Bosni i Hercegovini su smještene u rasponu od Z"=3,75 do Z"=5,25, odnosno od CCC+ do BB prema Standard & Poor's modelu, a što predstavlja veoma nizak rejting poslovanja. Autor ističe: „Praktično sve banke u Republici Srpskoj posluju u uslovima povećanog rizika, a on je odraz niskog privrednog razvoja Republike Srpske. Finansijski sistem Republike Srpske je naličje privrednog sistema i oni funkcionišu po principu spojenih posuda. Kreditne performanse bankarskog sektora Republike Srpske su loše tako da je teško očekivati

14 Muminović, S.; Aljinović Barać, Ž., *EBITDA – Mera održive dobiti ili fikcija***?** Forenzička revizija, Zbornik radova, Beograd, 2016. http://www.forensic-audit.org/uploads/1/4/6/3/14634014/zbornik_forenzicka_revizija.pdf (25.5.2017.)

15 Slijepčević, V.:Ocjena stabilnosti bankarskog sektora Bosne i Hercegovine primjenom Altmanovog Z"-score modela, Međunarodno indeksirani naučno-stručni časopis: Poslovni konsultatnt, godina XI, Broj 86., 45-56: Tuzla, 2019.

priliv finansijskih sredstava u ovaj sektor, a koja bi uz povećan nivo privredne aktivnosti i stvaranje povoljnog ambijenta za ulaganja trebala da omoguće izlazak bankarskog sektora iz problematične u sivu, a zatim i u bezbjednu zonu poslovanja."

Milena Pajović[16]u svom radu „Uticaj diversifikacije izvora prihoda na volatilnost profitabilnosti banaka" istražuje uticaj različitih prihoda na profitabilnost banaka. Ona zaključuje da: „Uključivanje komercijalnih banaka u poslove investicionog bankarstva ne dovodi do ispoljavanja benefita diversifikacije, već naprotiv, da se na taj način povećava njihov rizik. Time je prihvaćena hipoteza rada koja tvrdi da postoji pozitivan odnos između učešća nekamatnog prihoda u ukupnim prihodima banke i volatilnosti njene profitabilnosti."

Antun Jurman[17] u svom radu „Kreditna politika poslovnih banaka u funkciji učinkovite multiplikacije kredita i depozita" bavi se politikom kreditiranja koje provode banke. On zaključuje da su banke u tom periodu više bavile plasiranjem kredita stanovništvu nego privredi i smatra da je to loše po ekonomski razvoj Hrvatske. On posebno apostrofira sljedeće mišljenje: " Ocjenjujući kreditnu politiku hrvatskih banaka može se reći da je bila vrlo neujednačena i orijentirana prema kratkoročnim ciljevima (odobriti što više kredita građanima i pritom dobro zaraditi), a izostali su pozitivni učinci politike kreditnih plasmana na poslovanje gospodarskih subjekata." Iz provedenog istraživanja u ovom radu vidljiva je orijentacija banaka ka profitabilnosti bez obzira na stanje u privredi jedne zemlje i njenim potrebama za razvojem. Banke ulažu novac tamo gdje je on najsigurniji i tamo gdje donosi najveći profit uz prihvatljiv nivo rizika.

Almir Alilhodžić[18], u svom istraživanju „Međusobna uslovljenost performansi bankarskog i realnog sektora Republike Srbije" analizira kauzalnost između dostignutog stepena razvoja bankarskog sektora Republike Srbije i njenog ekonomskog razvoja, kroz analizu određenih parametara finansijskog zdravlja, te povezuje rast makroekonomskih parametara sa parametrima razvoja bankarskog sektora. On zaključuje da: "Za brži napredak privredne aktivnosti u Republici Srbiji, te za poboljšanje plasiranja dugoročnih kredita neophodno je brže provođenje strukturalnih reformi, privlačenje stranog kapitala i oporavak domaće potražnje. Kako održivi rast zahteva zdrav i otporan bankarski sistem jer utiče na racionalnu alokaciju raspoloživih resursa može se konstatovati da je NBS nastavila trend jačanja kauzalnosti između bankarskog i realnog sektora što se moglo i primetiti kroz analizu parametara finansijskog i realnog sektora."

Siniša Ostojić[19], u svom istraživanju „Aplikativni aspekti finansijskog izvještavanja banke-analitički okvir jedinstvenog bankarskog izvještaja", postavlja i istražuje veoma zanimljiva pitanja, kao što su: "Da Ii postoji mogućnost razlikovanja jakih i slabih banaka na osnovu prikazanih zarada i bilansnih elemenata?, Da Ii objektivni posmatrač može identifikovati probleme koji mogu da dovedu do bankrota banke?, Kako bi trebao da se mjeri rizik? Kako bi trebala da se posmatra klackalica *(trade-off)* između rizika i profitabilnosti?" Autor je kroz svoj rad istraživao kako banke kao najvažniji finansijski posrednici funkcionišu kako bi ostvarile visoke profile, kako i zašto one odobravaju kredite, te kako pribav-

16 Pajović, M.: Uticaj diversifikacije izvora prihoda na volatilnost profitabilnosti banaka: *Bankarstvo*, Beograd, 2018, vol. 47, br. 2., 52-69.

17 Jurman, A.: Kreditna politika poslovnih banaka u funkciji učinkovite multiplikacije kredita i depozita:Economic research - Ekonomska istraživanja, Vol. 21 No. 2, Pula, 2008.

18 Alilhodžić, A.:Međusobna uslovljenost performansi bankarskog i realnog sektora Republike Srbije: Bankarstvo: Beograd, 2015. Br.2., 46-73.

19 Ostojić, S. :Aplikativni aspekti finansijskog izvještavanja banke-analitički okvir jedinstvenog bankarskog izvještaja: Privredna izgradnja, Savez ekonomista Vojvodine, XLVI: 1-2, str. 73-110,, Novi Sad, 2003.

ljaju svoja finansijska sredstva i kako upravljaju svojom imovinom i obavezama, te kako ostvaruju svoju dobit.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje pokazalo je da bankarski sector Republike Srpske posluje sa promjenjivom profitabilnošću, a što posredno implicira postojanje privredne nestabilnosti u poslovnom okruženju. Provedene analize su pokazale nestabilnost u poslovanju pojedinih banaka, a ostali parametric koji uslovljavaju dugoročnu stabilnost bankarskog sektora su jako niski. Vlasnici i uprave banaka, nedovoljno ili nikako, ne čine napore da poboljšaju te elemente. Banke su skoncentrisane na izvršenje minimalnih zakonskih obaveza, a kapitalno jačanje ostavljaju po strani. U pojedinačnim slučajevima se postavlja pitanje i realnosti iskazanih dobiti nekih banaka, pošto već u narednoj poslovnoj godini te banke su ostvarile enormne gubitke. Profitabilnost banaka jeste značajan parameter dugoročne stabilnosti bankarskog sektora Republike Srpske, ali raspodjele dobiti koje su provele pojedine banke ne asociraju na postojanje dugoročnog poslovnog interesa tih banaka u Republici Srpskoj.

LITERATURA

1. Alilhodžić, A.:Međusobna uslovljenost performansi bankarskog i realnog sektora Republike Srbije: Bankarstvo: Br.2., 46-73: Beograd, 2015.
2. Altman, E.I.;Hotchkiss, E., Corporate Financial Distress & Bankruptcy,3.edition, Hoboken, NJ, J. Wiley & Sons. 2006.
3. Jurman, A.: Kreditna politika poslovnih banaka u funkciji učinkovite multiplikacije kredita i depozita:Economic research - Ekonomska istraživanja, Vol. 21 No. 2, Pula, 2008.
4. Muminović, S.; Aljinović Barać, Ž., *EBITDA – Mera održive dobiti ili fikcija***?** Forenzička revizija, Zbornik radova, Beograd, 2016.
5. Ostojić, S. :Aplikativni aspekti finansijskog izvještavanja banke-analitički okvir jedinstvenog bankarskog izvještaja: Privredna izgradnja, Savez ekonomista Vojvodine, XLVI: 1-2, str. 73-110, , Novi Sad, 2003.
6. Pajović, M.: Uticaj diversifikacije izvora prihoda na volatilnost profitabilnosti banaka: *Bankarstvo*, vol. 47, br. 2., 52-69, Beograd, 2018,
7. Slijepčević, V.:Ocjena stabilnosti bankarskog sektora Bosne i Hercegovine primjenom Altmanovog Z"-score modela, Međunarodno indeksirani naučno-stručni časopis: Poslovni konsultatnt, godina XI, Broj 86., 45-56: Tuzla, 2019.
8. http://www.blberza.com/Pages/Default.aspx
9. http://www.abrs.ba
10. https://abrs.ba/public/data/documents/1244/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122018.pdf
11. https://abrs.ba/public/data/documents/1244/Izvjestaj_o_stanju_bankarskog_sistema_RS_31122018.pdf
12. https://www.fba.ba/bs/informacija-o-subjektima-bankarskog-sistema-federacije-bih-sa-stanjem-na-dan-31122018
13. https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Borislav-Bijelic-Razvojna-banka-prodana-neregularno/31380
14. http://www.blberza.com/Pages/issuerdata.aspx?code=zpkb
15. https://www.sberbankbl.ba/news/read/Polugodisnji-rezultati-Sberbank-Europe-grupacije

Izvirno znanstveno delo
UDK 338.124.4:332.6(497.4)
DOI 10.7251/BLCZB0219156G
COBISS.RS-ID 7634200

TRG STANOVANJSKIH NEPREMIČNIN V SLOVENIJI PO GOSPODARSKI IN FINANČNI KRIZI

Malči Grivec[1]

POVZETEK

Trg nepremičnin je trg, na katerem se srečujejo prodajalci in kupci nepremičnin. Je trg, na katerem svoje pogajalske sposobnosti preizkuša vsaj enkrat v življenju vsak posameznik. Ustrezna stanovanjska nepremičnina je namreč osnovna človekova potreba oz. pravica in kot taka pomemben element socialne varnosti in dostojanstva posameznika. Primerna stanovanjska enota namreč pomembno vpliva na kakovost življenja posameznika in njegove družine. Reševanje stanovanjskega problema, s katerim se pogosto srečujejo mladi na začetku svoje odraslosti, pa ni vedno lahko. Še posebej je velik problem to v državah, v katerih je stanovanjska politika v veliki meri prepuščena trgu. Tam mladi čedalje težje prihajajo do stanovanj, kar pa zavira razvoj posameznika, skupnosti in države.

V prispevku najprej teoretično predstavimo trg nepremičnin in njegove značilnosti. Nato pa predstavimo trg stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji, in sicer število transakcij ter gibanje povprečne cene m^2 stanovanjske površine. Obenem predstavimo tudi stanovanjska razmerja, kakovost in dostopnost nastanitve v primerjavi z drugimi članicami Evropske unije.

Ključne besede: *nepremičnine, trg nepremičnin, stanovanjske nepremičnine, stanovanjska statistika, Slovenija.*

ABSTRACT

The real estate market is a market in which sellers and buyers of real estate meet. It is a market in which each individual negotiates using his or her bargaining skills at least once in a lifetime. Adequate residential real estate is a basic human need and justice and as such an important element of social security and the dignity of the individual. A suitable housing unit has a significant impact on the quality of life of the individual and their family. However, it is not always easy to solve the housing problem that young people often encounter at the beginning of their adulthood. This is a particularly big problem in countries where housing policy is largely left to the market. Young people are finding it increasingly difficult to acquire housing there, which in turn hinders the development of the individual, the community and the state.

The paper first presents the real estate market and its characteristics. After that, we present the residential real estate market in Slovenia, namely the number of transactions and the movement of the average price per m2 of living space. At the same time, we also present housing, quality, and affordability of accommodation compared to the other EU Member States.

Keywords: *real estate, real estate market, residential real estate, housing statistics, Slovenia.*

1 Assist. Prof. Malči Grivec, PhD, University of Novo mesto Faculty of economics and informatics, Slovenija, malci.grivec@uni-nm.si

UVOD

Reševanje stanovanjskega problema je ena od situacij, v kateri se znajde velika večina posameznikov na začetku odraslosti. Prva dilema nedvomno je, ali ostati pri starših, če ta možnost obstaja, ali se odseliti. V primeru odločitve za slednjo pa se posameznik mora odločiti, ali bo bival v najemu ali se bo odločil za nakup. Prav nakup nepremičnine je pogosto za večino od nas največji in najpomembnejši pravni posel v življenju. A ni vedno lahko. Trg nepremičnin je namreč v veliki meri odvisen od splošnih gospodarskih razmer v državi. Tako v razmerah gospodarske rasti povpraševanje po nepremičninah, tudi po bivalnih, raste, s tem pa tudi cene. Ravno obratno pa je v času gospodarske krize. Tako kot na trgih ostalih dobrin bi tudi tu bilo idealno, da bi kupovali takrat, ko cene padajo, in prodajali, ko cene rastejo. A življenjske razmere zahtevajo sprejemanje odločitev tudi v neidealnih razmerah.

Tako v Sloveniji mladi v zadnjem obdobju pogosto opozarjajo, da je reševanje prvega stanovanjskega problema vedno težje, saj cene po gospodarski krizi neprestano rastejo. Istočasno pa se mladi srečujejo tudi z nestabilnimi oblikami zaposlitve, kar jim praktično onemogoča pridobitev kredita za nakup stanovanjske nepremičnine. Tako so pogosto primorani rešitev stanovanjskega problema iskati na najemnem trgu, ki pa ni ravno zgledno urejen.

V prispevku prikažemo stanje na trgu stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji od zadnje krize naprej, vzporedno s tem pa naredimo primerjavo stanovanjske statistike med državami Evropske unije.

TRG NEPREMIČNIN

Pojem nepremičnine

Najbolj splošno nepremičnino opredelimo kot stvar, ki je glede na naravo ne moremo premakniti z mesta (Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2019). Bolj natančno pojem definirata Šegula in Tičar (2017, str. 37), ki nepremičnino razumeta kot zemljišče in vse, kar sodi na to zemljišče. V praksi to predstavlja zemljišča in zgradbe na njih. Skratka nepremičnina je zemljišče, tisto, kar je zemljišču pritrjeno, kar je zemljišču pripadajoče in tudi tisto, kar zakon določa, da je nepremično (Slonep, 2019).

Ne glede na vse velja, da so nepremičnine ena od pomembnih determinant v sodobni družbi, saj vplivajo tako na posameznika kot poslovne subjekte. Posamezniku v prvi vrsti nudijo prostor za življenje njega in njegove družine, poslovnim subjektom pa prostor za opravljanje poslovne dejavnosti. Oboji pa jih lahko posedujejo tudi z namenom dajanja v najem. Glede na vlogo, ki jo nepremičnine opravljajo, Cirman et al. (2000, v: Šegula in Tičar, 2017, str. 39) nepremičnine delijo na:

- stanovanjske/bivalne nepremičnine (stanovanjske nepremičnine, zemljišča, namenjena gradnji),
- industrijske nepremičnine (proizvodne zgradbe, skladišča, rudniki, stavbna zemljišča za industrijsko dejavnost …),
- poslovne nepremičnine (zgradbe s pisarniškimi prostori, hoteli, trgovski centri, stavbna zemljišča namenjena gradnji stavb za poslovno dejavnost …),
- javne nepremičnine (parki, trgi, ceste, stadioni …),

- kmetijske nepremičnine (travniki, njive, gozdovi, gospodarske stave) in
- nepremičnine, namenjene posebnim namenom (bolnišnice, upravne enote, pokopališča, izobraževalne institucije …).

Različne vrste nepremičnin terjajo tudi analize z različnih zornih kotov, saj jih zelo težko proučujemo samo z enega vidika. Tako jih lahko proučujemo z družbenega, psihološkega, eksistencialnega, ekološkega in tudi ekonomskega vidika. Prav slednji vidik nas bo zanimal v nadaljevanju. Ne glede na vrsto nepremičnine pa velja, da z ekonomskega vidika nepremičnine na eni strani prinašajo dohodek, na drugi strani pa povzročajo stroške (Šegula in Tičar, 2017, str. 37–38). Tega pa se posamezniki, ki se odločajo za nakup stanovanjske nepremičnine, pogosto ne zavedajo.

Stanovanjske nepremičnine

Stanovanjska nepremičnina je nepremičnina, ki jo potrošnik pridobi z namenom, da v njej prebiva sam ali člani njegove družine (Juhart, 2015, str. 365). Delimo jih na stanovanja, hiše in zemljišča, namenjena stanovanjski gradnji. Nadalje pa hiše delimo na: samostojne, vrstne, dvojčke, dvostanovanjske, atrijske, trojčke in ostalo, stanovanja pa na: sobe, garsonjere, enosobna, dvosobna, trisobna, štirisobna ter pet in večsobna (Slonep, 2019).

Glede na naravo je torej jasno, da je količina nepremičnin omejena oz. so relativno redke dobrine. To pa nedvomno vpliva na dogajanje na trgu in ceno nepremičnin.

Trg nepremičnin

Trg je prostor, kjer se srečujeta ponudba in povpraševanje po dobrinah in produkcijskih faktorjih. Tako je trg nepremičnin stičišče kupcev in prodajalcev nepremičnin. Osnovni namen nepremičninskega trga je obveščanje o vrednostih nepremičnin ter menjava lastništva med prodajalcem in kupcem nepremičnine (http://www.financnislovar.com/definicije/nepremicnin ski-trg.html). Glede na to, da so nepremičnine posebna vrsta dobrin, se tudi trg nepremičnin od drugih trgov nekoliko razlikuje. Tako ga oblikuje dejstvo, da se ponudba nepremičnin ne morem na hitro povečati (fiksna kratkoročna ponudba), saj gradnja zahteva svoj čas. Podobno pa velja tudi za stran povpraševanja, saj tudi nakup zahteva tehten premislek, ki je nujen sploh ob dejstvu, da so udeleženci na trgu pogosto slabo informirani (Cirman et al., 1999, str. 9). Šegula in Tičar (2017, str. 39) ob tem še dodajata, da na trg nepremičnin delujejo številni dejavniki, in sicer na eni strani država s pravno ureditvijo in na drugi strani prebivalstvo s svojo kupno močjo. Pomemben dejavnik razmer na trgu so tudi splošne gospodarske razmere v državi, cena denarja in dostopnost posojil, gibanje prebivalstva oz. demografska gibanja … Zanemariti ne smemo niti gospodarskega položaja lokalnega okolja, saj je ponudba lokalizirana, niti transakcijskih stroškov in stroškov vzdrževanja nepremičnine.

Vse to ima za posledico, da so spremembe na trgu nepremičnin počasne. Izjema so le gospodarske krize, ki lahko povzročijo hitrejše in obsežnejše spremembe, s tem pa tudi finančne izgube udeležencev na trgu. Zato ne preseneča, da trg nepremičnin predstavlja enega izmed ključnih gonilnih dejavnikov ekonomije. Premoženje vezano na nepremičnine ima namreč velik vpliv na agregatno potrošnjo in določa dinamiko poslovnih ciklov ekonomske aktivnosti v gospodarstvu. Tako lahko v času gospodarske rasti služi kot akcelerator in posledično povzroča daljše in globje finančne krize, saj preveliko nihanje cen

nepremičnin vpliva tudi na kreditno sposobnost podjetij in gospodinjstev ter posledično na trdnost bančnih bilanc (Lenarčič in Damjanovič, 2016, str. 9). Vse to pa se je v zadnji gospodarski in finančni krizi odrazilo tudi v slovenskem gospodarstvu.

SLOVENSKI TRG NEPREMIČNIN

Začetki slovenskega trga nepremičnin segajo v leto 1990 oz. v čas po osamosvojitvi Slovenije. Tako kot ostali trgi se je tudi trg nepremičnin v tistem obdobju spopadal s prehodom iz socialističnega sistema v kapitalistični ekonomski sistem. Na trg nepremičnin je močno vplival tako imenovani »Jazbinškov zakon«, ki je najemnikom stanovanj omogočil, da so ta stanovanja odkupovali po izjemno nizkih cenah (Šegula in Tičar, 2017, str. 40). Prav ta zakon je v največji meri vplival na stanje trga nepremičnin kot ga imamo danes. Tako imamo na eni strani lastnike premoženja, sicer s »kapitalom v žepu« vendar nizkimi prihodki, ki drsijo v prikrito revščino, saj vse težje plačujejo obratovalne stroške, še težje ali celo nič, pa stroške vzdrževanja, zato njihova stanovanja propadajo in izgubljajo vrednost. Na drugi strani imamo mlade posameznike in družine, ki vse težje dostopajo do stanovanj, kar zavira razvoj posameznika, skupnosti in države (Brvar, 2017). Ne glede na navedeno pa sprememb ni pričakovati na hitro, saj na eni strani država od osamosvojitve naprej stanovanjsko politiko v veliki meri prepušča trgu, na drugi strani pa smo Slovenci na nepremičnine zelo navezani.

Trg stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji po gospodarski krizi

Dogajanje na trgu stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji je po gospodarski in finančni krizi zelo dinamično, kar prikazuje tudi spodnji graf.

Graf 1: Število evidentiranih kupoprodaj rabljenih stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji

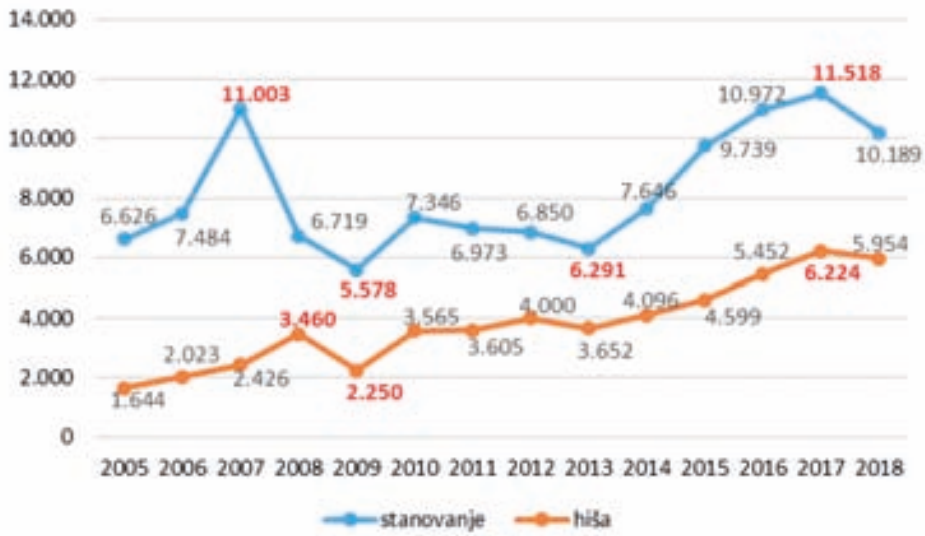

Vir: Periodična poročila o slovenskem trgu nepremičnin (2019). Spletna stran: http://www.trgnepremicnin.si/sl/vsebine-portala/periodicna-porocila.

V proučevanem obdobju je bilo največ stanovanj prodanih v letu 2007, torej v letu pred krizo, ko je lastnika zamenjalo več kot 11.000 stanovanj, skoraj pol manj kot leta 2009, ko je slovenski nepremičninski trg dosegel prvo dno. Drugo dno krize pa je nepremičninski trg dosegel leta 2013. Od takrat naprej pa se je začela hitra rast slovenskega nepremičninskega trga, tako je bilo leta 2017 sklenjenih več kot 11.500 kupoprodajnih poslov z rabljenimi stanovanji in več kot 6.200 poslov s hišami.

V letu 2017, zlasti v drugi polovici leta, pa se je trg nepremičnin in s tem tudi trg stanovanjskih nepremičnin, začel umirjati (Šubic, 2019), kar pa se je, kot vidimo iz grafa, nadaljevalo tudi v letu 2018, ko je obseg prometa s stanovanjskimi nepremičninami znašal 1,5 milijarde evrov oz. dve tretjini skupne vrednosti prometa z nepremičninami (Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2018, 2019, str. 9). Tako je prvič po letu 2013 število prodanih stanovanj in hiš manjše od predhodnega leta, kar pa ni samo posledica manjšega povpraševanja, ampak predvsem majhne ponudbe, saj na slovenskem trgu opazno pomanjkanje novogradenj (Blaić, 2019). Tako je na primer v letu 2018 bilo na primarnem trgu prodanih samo 292 stanovanj in 44 hiš, kar predstavlja samo 3 odstotke vseh kupoprodaj stanovanj in samo 0,8 odstotka vseh kupoprodaj hiš (Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2018, 2019, str. 11), kar je občutno premalo glede na povpraševanje in bistveno manj kot leta 2015 (1.101 stanovanje in 81 hiš), ko so se končno začele prodajati zaloge stanovanj iz časa krize.

Na drugi strani pa kljub upadanju prometa na trgu rabljenih stanovanjskih nepremičnin še vedno beležimo rast cen (graf 2), ki pa v letu 2018 še vedno niso dosegle ravni izpred krize oz. leta 2008, ko je bila povprečna cena kvadratnega metra rabljenega stanovanja (1.820 €/m²) in hiše (1.007 €/m²) najvišja v proučevanem obdobju.

Graf 2: Povprečne cene prodanih rabljenih stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji

Vir: Periodična poročila o slovenskem trgu nepremičnin (2019). Spletna stran: http://www.trgnepremicnin.si/sl/vsebine-portala/periodicna-porocila.

Kot vidimo iz grafa se je povprečna cena rabljenih stanovanj od leta 2015, ko je bila najnižja po krizi, do leta 2018 povečala za kar 22 %, cena rabljenih hiš pa za 9,5 %. To je nedvomno tudi posledica ugodnih splošnih socialnoekonomskih okoliščin, predvsem nizkih obrestnih mer in dostopnosti kreditov, gospodarske rasti in rasti zaposlenosti ter plač (Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2018, 2019, str. 6). A kljub vsemu povprečne cene stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji še vedno niso dosegle ravni izpred krize.

Ob proučevanju trga stanovanjskih nepremičnin, zlasti gibanja cen, je treba tudi opozoriti, da se cene v Sloveniji med posameznimi območji zelo razlikujejo. Tako na primer velja za Ljubljano, da so cene v letu 2018 že dosegle nove rekordne vrednosti (edino območje v Sloveniji). Kot vidimo iz grafa 3 pa so pri rabljenih stanovanjih v Ljubljani povprečne cene višje kar za 1.000 €/m² glede na vseslovensko povprečje. Zlasti se je razlika povečala v zadnjem letu.

Graf 3: Primerjava povprečne cene prodanih rabljenih stanovanj v Sloveniji in Ljubljani

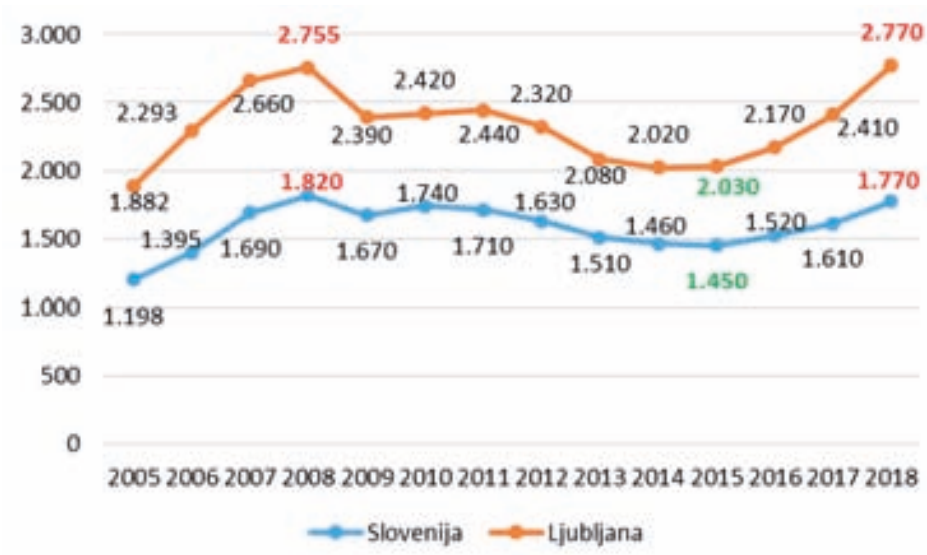

Vir: Periodična poročila o slovenskem trgu nepremičnin (2019). Spletna stran: http://www.trgnepremicnin.si/sl/vsebine-portala/periodicna-porocila.

Višje povprečne cene kvadratnega metra rabljenega stanovanja od slovenskega povprečne pa so v letu 2018 bile tudi v okolici Ljubljane (2.040 €/m²), v Kopru (2.320 €/m²), na preostali slovenski obali (2.460 €/m²) in v Kranju (1.830 €/m²) (Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2018, 2019, str. 14–16).

Kljub omenjenim trendom pa so stanovanjske razmere v Sloveniji v primerjavi z ostalimi državami EU ugodne, kar je posledica tudi že omenjenega zgodovinskega dogajanja na trgu.

Stanovanjske razmere v Sloveniji in EU

Uvodoma smo zapisali, da so prebivalci Slovenije po osamosvojitvi zaradi t.i. Jazbinškovega zakona prišli sorazmerno lahko do stanovanja. Posledično je tudi danes delež lastniških stanovanj relativno visok. Po podatkih Eurostata je v Sloveniji v letu 2016 v lastniških stanovanjih živelo 75,1 % oseb, pri čemer velja izpostaviti, da je 64,5 % prebivalstva živelo v lastniškem stanovanju brez posojila ali hipoteke. To pa uvršča Slovenijo na 9. mesto med članicami EU. Sicer pa iz grafa 4 vidimo, da je leta 2016 več kot polovica prebivalstva v vsaki državi članici EU živela v lastniških stanovanjih, pri čemer je ta delež znašal od 51,7 % prebivalstva v Nemčiji do 96,0 % v Romuniji. Nadalje iz grafa razberemo, da je v EU-28 v lastniških stanovanjih živelo sedem desetin (69,2 %) oseb, 19,9 % je bilo najemnikov v stanovanjih z najemnino po tržni ceni, 10,8 % najemnikov pa je živelo v stanovanjih, za katera so plačevali znižano najemnino ali pa jim za nastanitev ni bilo treba plačevati. Prav slednjih je bilo v Sloveniji največ med vsemi državami članicami, in sicer 19,6 %. V nasprotju s temi državami sta skoraj dve petini prebivalstva v Nemčiji (39,8 %) in na Danskem (37,9 %) živeli v najemniških stanovanjih z najemnino po tržni ceni (graf 4).

Graf 4: Porazdelitev prebivalstva po statusu lastništva stanovanjske nepremičnine

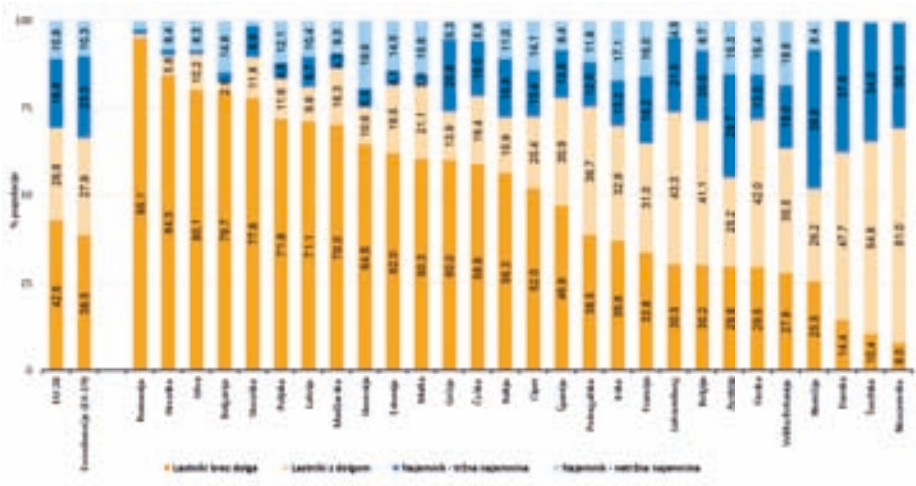

Vir: Stanovanjska statistika (2019). Spletna stran: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Housing_statistics/sl#Vrsta_stanovanja.

Ob tem povejmo tudi, da Slovenija spada med države z visokim deležem lastniških stanovaj starejše populacije. Tako je med slovenskimi starejšimi gospodinjstvi kar 87 % lastnikov stanovanj, kar je treji največji delež med državami vključenimi v raizskavo SHARE. Ta delež je višji le v Španiji in na Madžarskem. Prav tako v Sloveniji nadpovprečno veliko starejših živi na kmetijah ali v samostojnih hišah (64,5 % starejših od 50 let) (Čelebič et al., 2016, str. 15–16).

Ob tem je spodbuden podatek, da je v letu 2018 v Sloveniji 77 % gospodinjstev izrazilo, da je njihovo stanovanje v dobrem stanju, kar pomeni, da niso imeli težav niti zaradi puščajoče strehe, vlažnih sten ali vlažnih temeljev niti zaradi trhlih okenskih okvirjev ali trhlih tal (Inglič in Stare, 2019). A tu so starejši v slabšem položaju, saj je med starejšimi od

64 let 33 % stanovanjsko prikrajšanih (Čelebič et al., 2016, str. 15–16). Kljub vsemu smo s kakovostjo nastanitve relativno zadovoljni lahko tudi z vidika prostornosti bivališča, ki ga proučujemo s stopnjo prenaseljenosti stanovanj. Po podatkih Statističnega urada RS je v prenaseljenih stanovanjih v letu 2018 živelo 252.000 oseb (8.000 oseb manj kot leta 2017) oz. 12,5 % prebivalstva (Stopnja prenaseljenosti stanovanja glede na dohodek gospodinjstva, 2019), kar je manj kot znaša povprečje držav EU, kjer je leta 2016 v prenaseljenih stanovanjih živelo 16,6 % prebivalcev. Sicer pa je bila zajeta najvišja stopnja prenaseljenosti stanovanj med državami članicami EU v Romuniji (48,4 %), najnižja stopnje prenaseljenosti pa so beležile države Ciper (2,4 %), Malta (2,9 %), Irska (3,2 %), Belgija (3,7 %) in Nizozemska (4,0 %) (Stanovanjska statistika, 2019).

Razlog za relativno ugodne kazalce je verjetno tudi v dejstvu, da v Sloveniji kar 65,5 % prebivalcev živelo v samostojnih hišah, kar je bistveno več kot je povprečje držav EU (41,8 %). Visok delež prebivalcev, ki živijo v samostojnih hišah, je še na Hrvaškem (71,0 %), na Madžarskem (62,8 %) in v Romuniji (61,9 %).

Na drugi strani pa je bil delež oseb, ki živijo v stanovanjih, med državami članicami EU največji v Španiji, Latviji (v obeh 66,1 %) in Estoniji (62,0 %). Kot vidimo iz grafa 5 pa je v Veliki Britaniji največ oseb živelo v dvojčkih (60,1 %).

Graf 5: Porazdelitev prebivalstva po tipu stanovanja

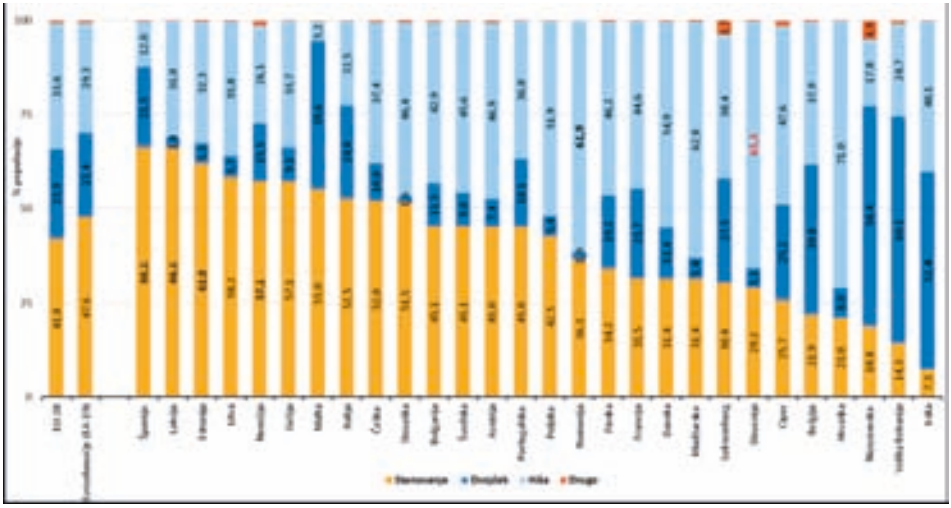

Vir: Stanovanjska statistika (2019). Spletna stran: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Housing_statistics/sl#Vrsta_stanovanja.

Ko proučujemo stanovanjske razmere in kakovost bivanja po državah, pogosto preverjamo tudi cenovno dostopnost nastanitve. Podatki Eurostata (Stanovanjska statistika, 2019) kažejo, da je leta 2016 11,1 % prebivalstva držav EU živelo v gospodinjstvih, ki so porabila 40 % ali več svojega ekvivalentnega razpoložljivega dohodka za nastanitev. Delež prebivalcev, katerih stanovanjski stroški so presegali 40 % njihovega ekvivalentnega razpoložljivega dohodka, je bil največji pri najemnikih, ki plačujejo najemnino po tržni ceni (28,0 %) in najmanjši pri osebah, ki živijo v lastniških stanovanjih brez posojila ali

hipoteke (5,4 %). Enako velja tudi za Slovenijo, in sicer je bilo v Sloveniji v letu 2016 med vsemi prebivalci 5,7 % takih, ki so za nastanitev porabili 40 % ali več ekvivalentnega razpoložljivega dohodka. Bistveno slabše se je godilo tistim, ki so plačevali tržno najemnino, saj je bilo med njimi kar 29,0 % takih, ki so za nastanitev porabili 40 % ali več ekvivalentnega razpoložljivega dohodka.

Ob zaključku je prav, da povemo, da na ravni EU obstajajo ogromne razlike med državami članicami EU (Stanovanjska statistika, 2019): ena skrajnost so številne države,v katerih razmeroma majhen delež prebivalstva živi v gospodinjstvih s stanovanjskimi stroški, ki so presegali40 % razpoložljivega dohodka. To velja zlasti za Malto (1,4 %) in Ciper (3,1 %). Drugo skrajnost pa predstavljajo dobri dve petini (40,5 %) prebivalstva v Grčiji in dobra petina (20,7 %) prebivalstva v Bolgariji, ki je za nastanitev porabila več kot 40 % svojega ekvivalentnega razpoložljivega dohodka, ter približno ena šestina prebivalstva v Nemčiji (15,8 %) in na Danskem (15,0 %).

ZAKLJUČEK

Vsaka država je pri urejanju stanovanjske politike suverena, a praktično vsem državam so skupni nekateri problemi. Tako se v večini držav mladi srečujejo s težavami pri reševanju prvega stanovanjskega problema. Zaradi nestabilnih oblik zaposlitve in s tem kreditno nesposobnostjo so tako primorani rešitve iskati na najemnem trgu. Slednji pa je pogosto neurejen, kar lahko rečemo tudi za slovenskega. Tega se zaveda tudi vrh slovenske države, ki je decembra 2015 sprejel Resolucijo o nacionalnem stanovanjskem programu 2015–2025, s katero naj bi prispevali k uravnoteženi ponudbi primernih stanovanj, lažji dostopnosti do kakovostnih in funkcionalnih stanovanj ter tudi večji stanovanjski mobilnosti prebivalstva (Stanovanjska politika, 2019). Prav slednje je v Sloveniji velik problem, saj veljamo za narod z močno navezanostjo na nepremičnine.

Ne glede na vse se moramo zavedati, da je nepremičninski trg obsežen, zato je pomembno, da so vsi, ki delujejo na njem, tako stalno, kot tudi občasno, dobro informirani o stanju. Dobre informacije so namreč ključnega pomena za sprejemanje ustreznih in dobrih odločitev. Nedvomno pa bo treba v prihodnosti več narediti za ponudbo stanovanj na primarnem trgu ter urediti najemni trg. Prav tako se bo treba zavedati, da je sicer stanovanje res ustavna pravica, a se je treba za njo potruditi in ne čakati na ukrepe države, kar se dandanes od posameznih skupin prepogosto pričakuje.

LITERATURA IN VIRI

1. Blaić, B. (2019). Trg nepremičnin – povpraševanja vse več, ponudbe vse manj. Spletna stran: https://www.dolenjskilist.si/2019/04/14/217349/novice/dolenjska/Trg_nepremicnin _povprasevanja_vse_vec__ponudbe_vse_manj/ [Citirano 27. 8. 2019 ob 11.15 uri].
2. Brvar, P. (2017). Komentar Primoža Brvarja o stanovanjski politiki: Korak po korak do doma. Spletna stran: http://socialnidemokrati.si/blog/2017/12/09/komentar-primoza-brvar ja-o-stanovanjski-politiki-korak-po-korak-do-doma/ [Citirano 5. 9. 2019 ob 20.17 uri].
3. Cirman, A. et al. (1999). Poslovanje z nepremičninami. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
4. Čelebič, T. et al. (2016). Demografske spremembe ter njihove ekonomske in socialne posledice. Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj. Spletna stran: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/kratke_analize/Demografske_spremembe_UMAR.pdf [Citirano 3. 9. 2019 ob 19.45 uri].

5. http://www.financnislovar.com/definicije/nepremicninski-trg.html [Citirano 2. 9. 2019 ob 9.20 uri].
6. Inglič, R. T. in Stare, M. (2019). Stanovanjske razmere enake kot pred letom dni, finančni položaj gospodinjstev boljši. Spletna stran: http://www.stat.si/StatWeb/prikazi-novico?id=8176 [Citirano 1. 9. 2019 ob 12.12 uri].
7. Juhart, M. (2015). Varstvo potrošnikov pri prodaji (nakupu) bivalnih nepremičnin. V: Vlahek, A. in Damjan, M. (ur.). Pravo in politika sodobnega varstva potrošnikov. Ljubljana: IUS Software, GV Založba, str. 365–382.
8. Lenarčič, Č. in Damjanović, M. (2016). Analiza precenjenosti/podcenjenosti stanovanjskih nepremičnin v Sloveniji. Bančni vestnik, revija za denarništvo in bančništvo letn. 65, št. 4, str. 9–15.
9. Periodična poročila o slovenskem trgu nepremičnin (2019). Spletna stran: http://www.trgnepremicnin.si/sl/vsebine-portala/periodicna-porocila [Citirano 22. 8. 2019 ob 17.33 uri].
10. Poročilo o slovenskem trgu nepremičnin za leto 2018 (2019). Ljubljana: Geodetska uprava Republike Slovenije.
11. Slonep (2019). Kaj so nepremičnine. Spletna stran: https://www.slonep.net /info/nepremicninski-trg/nepremicnine [Citirano 1. 9. 2019 ob 10.10 uri].
12. Slovar slovenskega knjižnega jezika (2019). Spletna stran: https://fran.si/iskanje?Filtere dDictionaryIds=130&View=1&Query=nepremi%C4%8Dnina [Citirano 1. 9. 2019 ob 15.12 uri].
13. Stanovanjska politika (2019). Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor. Spletna stran: https://www.gov.si/teme/stanovanjska-politika/ [Citirano 4. 9. 2019 ob 9.09 uri].
14. Stanovanjska statistika (2019). Spletna stran: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics explained/ [Citirano 5. 9. 2019 ob 17.33 uri].
15. Stopnja prenaseljenosti stanovanja glede na dohodek gospodinjstva (2019). Spletna stran https://pxweb.stat.si/SiStatDb/pxweb/sl/10_Dem_soc/10_Dem_soc__08_zivljenjska_raven__11_silc_stanovan_pogoji__15_08679_prenaseljenost/0867921S.px/table/tableViewLayout2/ [Citirano 5. 9. 2019 ob 20.20 uri].
16. Šegula, L. in Tičar, D. (2017). Recent developments on slovenian real estate market and a special role of real estates in corporate balance sheets. Management Accounting, Journal for Management Accounting, letn. 10, št. 2, str. 35–46.
17. Šubic, S. (2019). Trg nepremičnin se je umiril. Spletna stran: http://www.gorenjskiglas.si /article/20190328/C/190329826/1035/trg-nepremicnin-se-je-umiril [Citirano 27. 8. 2019 ob 10.45 uri].

Originalni naučni rad
UDK 502.131.1:37.01
DOI 10.7251/BLCZB0219166D
COBISS.RS-ID 7634200

OBRAZOVANJE U FUNKCIJI ODRŽIVOG RAZVOJA

Veljko Đukić[1], Ognjen Đukić[2], Biljana Đukić[3]

SAŽETAK

Dugo se društveni razvoj sagledavao isključivo kroz ekonomski rast.Stvaranje profita predstavljalo je glavni vid društvene odgovornosti u oblasti poslovanja. Sve do sedamdesetih godina prošlog vijeka dominirala je paradigma „industrijskog društva" koja je u prvi plan isticala materijalne vrijednosti – profit i zarade zaposlenih. Manje se pažnje posvećivalo posljedicama industrijskog razvoja koje su se u drugoj polovini XX vijeka počele ispoljavati na različite načine: preko prekomjernog trošenja prirodnih resursa, degradacije pojedinih prirodnih resursa, do zagađenja najvažnijih resursa kao što su vazduh, voda i zemljište.
U prevazilaženju sve većeg nesklada između zdravije životne sredine i potrebe budućeg ekonomskog rasta, uvođenje i primjena koncepta održivog (usklađenog, ili uravnoteženog) razvoja predstavlja jedino ispravno rješenje.
Ekološki sadržaji su vremenom postali nezaobilazni dio savremenih obrazovnih sistema, jer smatra se da obrazovanje – ne samo formalno već i neformalno – predstavlja temelj za tranformaciju globalnog društva, odnosno država po modelu održivog razvoja.
Opsežno empirijsko ispitivanje sprovedeno na uzorku od 250 ispitanika potvrdilo je osnovnu hipotezu ovog rada: Što je veći nivo ekološke svijesti, to je veća mogućnost primjene koncepta održivog razvoja.

Ključne riječi: *obrazovanje, održivi razvoj, ekologija.*

ABSTRACT

For a long time, social development was seen exclusively through economic growth. Creating profit has been the main form of social responsibility in the field of business.Until the seventies of the last century was dominated by a paradigm ,, industrial society "which is in the foreground stood out material value - profit and earnings of employees.Less attention was paid to the consequences of industrial development that began to manifest in the second half of the 20th century in various ways: through excessive spending of natural resources, degradation of certain natural resources, pollution of the most important resources such as air, water and land.
In overcoming the growing discrepancy between a healthy environment and the need for future economic growth, the introduction and implementation of the concept of sustainable (harmonized or balanced) development is the only correct solution.
Ecological content has, over time, become a necessary part of modern education systems, because education is considered, not only formally but also informally, that is the basis for the

1 [1]Centar za humane tehnologije Banja Luka
2 Elektrotehnički fakultet Banja Luka
3 Osnovna škola „Danilo Borković" Gradiška

transformation of the global society, that is, the state according to the model of sustainable development.
Extensive empirical testing conducted on a sample of 250 respondents confirmed the basic hypothesis of this paper:
The higher the level of environmental awareness, the greater the possibility of applying the concept of sustainable development.

Keywords: *education, sustainable development, ecology.*

UVOD

Suočavanje sa izazovima današnjice i realizacija novog modela razvoja društva je vrlo težak poduhvat. Održivi razvoj ne bi trebalo shvatiti samo kao skup rješenja za ekološke probleme.Drugim rječima, nisu dovoljne samo promjene u institucionalnom domenu u smislu određivanja ciljeva, strategija, struktura i instrumenta za usmjeravanje prema definisanim ciljevima. Mnogi autori koji su posvećeni održivom razvoju dovode u pitanje sistem vrijednosti zasnovan na hiperprodukciji i potrošačkom mentalitetu. Oni su skrenuli pažnju na materijalističku potrošačku kulturu kao glavni uzrok ekoloških problema. Prema shvatanju mnogih autora, potrebno je promjeniti, na prvom mjestu, preovlađujuće obrasce društvenog ponašanja, kako bi bila realno moguća primjena dugoročno održivog ekonomskog razvoja. „Ljudi moraju da prave jasnu razliku između želja koje nisu neophodne i stvarnih potreba. Mnogi imućni ljudi u razvijenim zemljama već su prihvatili novi stil života koji je nazvan *dobrovoljno prilagođavanje*. Oni nastoje da pronađu smisao i svrhu života u smanjenju resursa potrošnje i u smanjenju proizvodnje otpada i zagađenja životne sredine. Oni uče kako da žive jednostavnije, ali kvalitetnije. Oni su shvatili da kupovanje više potrošnih proizvoda i luksuznih artikala za zadovoljavanje vještački stvorenih želja ne doprinosi povećanju njihove bezbjednosti, slobode ili radosti“[1].

Ekološka dimenzija koncepta održivog razvoja je nesumnjivo značajna za njegovo cjelovito i adekvatno proučavanje.Međutim, orijentacija u pravcu socijalne i ekonomske ravnopravnosti predstavlja liniju kojom treba da ide osnovni pravac razvoja društva.

Postoje izvjesne nesuglasice u pogledu značenja samog termina održivosti. Jovan Ristić napominje da većina autora održivost sagledava u smislu neograničenog održavanja stanja[2]. Činjenica je da se kontraverza oko održivosti javlja zato što nije u potpunosti jasan odgovor na ključno pitanje: *šta se to održava*. U vezi s ovim, Jovan Ristić zapaža: „Održavati je blisko po značenju sa izdržavati, podnositi, snositi, odoljevati, a i sa podržavati, podupirati, držati, potpomagati, očuvati, sačuvati, zadržati. Ovi pojmovi upućuju na mogućnu početnu namjeru da bi značenje pojma trebalo da sadrži podnošenje i tolerisanje – ali čega? Ekoloških i socijalnih troškova? Ograničenja potrošnje? Održavanja i očuvanja profitno orijentisanog ekonomskog rasta?“

Između raznih definicija održivog razvoja, ona koju je predložila Bruntland komisija je i najčešće citirana u literaturi: „Održiv razvoj jeste razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a da ne dovodi u pitanje sposobnost budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe“.

DIMENZIJE ODRŽIVOSTI

U literaturi se navode najmanje tri dimenzije održivosti:
(1) ekonomska održivost,

(2) ekološka održivost i
(3) socijalna održivost.

Sistem održivog razvoja ilustrovan je na slici 1.

Navedene dimenzije predstavljaju tri osnove na kojima treba da se temelji održiva budućnost savremenog društva. U literaturi je prihvaćena i četvrta dimenzija – kulturna održivost. Kulturna održivost sadrži normative eko-razvoja koji uvažavaju pluralitet „lokalnih, odnosno ekonomskih, kulturnih i socijalnih specifičnosti.

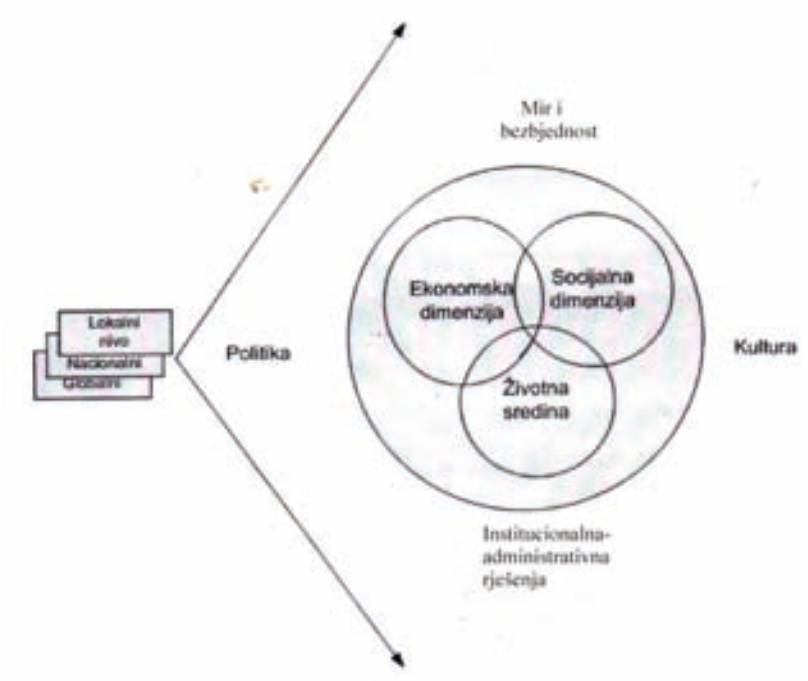

Slika 1.Sistem održivog razvoja (Izvor:Vuković,Štrbac,2010)

Ekonomska dimenzija održivog razvoja odražava potragu za novim odgovorima „na izazove globalnog nadmetanja u ostvarivanju konkurentske prednosti kroz efikasnije korišćenje i povećanje produktivnosti raspoloživih resursa, vodeći računa pri tome da se otklone, ili minimiziraju negativni uticaji na životnu sredinu. To zahtjeva fundamentalne i dugoročne promjene sadašnjeg modela ekonomskog razvoja.Cijeli proces ekonomskog razvoja i kompleks interakcionih odnosa u složenom ekološko-socijalnom sistemu moraju biti sagledavani i upravljani pomoću ekoloških modela razvoja. Danas postoji opšta saglasnost na međunarodnom nivou da održiva ekonomija, kao potpuno nov pristup razvoju, može očuvati produktivni kapacitet prirodnih bogatstava. Riječ je o alternativnom ekonomskom modelu koji bi trebalo da funkcioniše, prije po modelu cirkularnog eko-sistema nego po linearnom modelu klasičneekonomije“[3]. Održiva ekonomija predlaže ekonomski razvoj u skladu sa principima samo regulacije prirodnih eko-sistema: „Dakle, potrebno je da razvijemo ekonomski sistem koji resurse koristi samo jednom podnosivom brzinom kroz dug

period i koji reciklira i ponovoupotrebljava i nusprodukte tog proizvodnog procesa i same proizvode"[3]. Ekonomska održivost predstavlja jedan korak više od gledanja na ekološku problematiku isključivo preko obaveza stručnih timova i eksperata prema gledanju na ova pitanja kao obaveze cijele kompanije[4].

Socijalna dimenzija održivog razvoja odražava težnju savremenog društva ka uspostavljanju pravednijih odnosa u svijetu, što je ujedno i preduslov za premošćivanje jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Ekološki problemi rezultirali su spoznajom da se na osnovama sadašnjeg sistema neravnopravnih, u prvom redu ekonomskih, odnosa ne mogu rješavati nastale protivriječnostii osigurati održiv razvoj u interesu svih zemalja. Primarni cilj svih međunarodnih sporazuma i konvencija mora biti povećanje ekološke zaštite i ekološke upotrebe prirodnih resursa, ali uz pravedniju raspodjelu bogatstva i uz eliminisanje siromaštva putem bržeg razvoja nerazvijenih zemalja. To isto važi i za nacionalne politike ekonomskog razvoja koje moraju biti usmjerene na postizanje ravnopravnije raspodjele nacionalnog bogatstva i naeliminisanje siromaštva unutar zemlje.

Ekološka dimenzija održivog razvoja odnosi se na pitanja zaštite životne sredine. Kako su prirodni resursi preduslov razvoja, tako je njihovo korišćenje i trošenje uslov za ostvarenje održivog razvoja.Očuvanje prirodnih resursa danas je predmet posebnih istraživanja, ali i posebnih društvenih mjera.Mjere zaštite žive prirode nisu usmjerene na ograničavanje njenog korišćenja, koliko na razumno korišćenje koje ne prelazi mogućnosti staništa koje obnavlja i zamjenjuje taj isti biljni i životinjski svijet.

OBRAZOVANJE NAJVAŽNIJI ASPEKT IDEJE ODRŽIVOG RAZVOJA

U raspravama o održivoj budućnosti i putevima održivog razvoja jedno od pitanja koje pobuđuje najveće interesovanje, ali i zabrinutost, je imamo li dovoljno spremnosti da podržimo taj razvoj. Kako vrijeme u kome živimo traži nova znanja u svim oblastima života i rada, tako obrazovanje za održivi razvoj jedan je od najvažnijih aspekata progresa jednog društva u duhu ideje održivog razvoja.

Obrazovanje je po svojoj prirodi prenos i širenje ne samo znanja i vještina, već i kulturnih i civilizacijskih tekovina društva, te ovako shvaćeno, ono služi budućnosti pojedinca i društva. Značajna je činjenica da, u kontekstu promena društveno-ekonomskih i socijalnih odnosa u duhu principa održivog razvoja, obrazovanje bi trebalo da pretrpi korenitu i radikalnutransformaciju[5].Obrazovanje za održivi razvoj nadilazi tradicionalni interes obrazovanja samo za pitanja životne sredine, odnosno nastoji da uključi i socijalno-političke uslove opstanka čovečanstva. Time u žižu razmatranja, zajedno sa ekološkim pitanjima, dospjevaju i problemi zdravlja, mira, rodnih razlika, smanjenja siromaštva i ljudskih prava[6].

Obrazovanje za održivi razvoj podrazumeva zapravo takvo obrazovanje koje „omogućava ljudima da razviju znanja, vrijednosti i sposobnosti kako bi učestvovali u odlučivanju o načinu na koji realizuju aktivnosti individualno i kolektivno, na lokalnom ili globalnom nivou, koje će unaprediti kvalitet života bez činjenja šteta Planeti zbog budućnosti[7]. Obrazovanje za održivi razvoj, prema ovoj definiciji, predstavlja sveobuhvatnu, holističku i kompleksnu koncepciju obrazovanja, koja doprinosi kvalitetu života pa, otuda, i razvoju čovjeka kao osnovne vrijednosti svakog humanog društva.

Imajući u vidu da obrazovanje za održivi razvoj uključuje sve oblike obrazovanja (obrazovanje djece, omladine i odraslih), može se reći da je riječ o procesu kontinuiranog usva-

janja znanja koja se odnose na održivi razvoj. Obrazovanje za održivi razvoj ima karakter permanentnog (doživotnog) obrazovnog procesa: ono se ne ograničava samo na djetinjstvo i mladost, već obuhvata sve periode čovjekove ličnosti.

Brojni pokazatelji društveno-ekonomskog razvoja u mnogim djelovima svijeta otkrivaju činjenicu da je opšti nivo svijesti javnosti o potrebi zaštite životne sredine, kao i nivo ekološke kulture, uglavnom nizak u mnogim zemljama. Dobar ilustrativni primer je Bosna i Hercegovina, gde se susrećemo sa sve većim narušavanjem životne sredine, neracionalnim korišćenjem prirodnih bogatstava, ugrožavanjem zaštićenih prirodnih dobara, nerješenim pitanjem odlaganja svih vrsta otpada i dr. Razlog je neadekvatno obrazovanje stanovništva i nedosljedna primjena postojećih zakonskih normi, ali i nizak životni standard. Podizanjem opšteg obrazovnog nivoa stanovništva moguće je učiniti pomak upozitivnom smjeru i prevazići dosadašnje negativne tendencije.

STRATEGIJA EKONOMSKE KOMISIJE UN ZA EVROPU ZA OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ (OOR)

Za evropske prostore značajna je 2005.godina kada je u Viljnusu usvojena „Strategija Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu za obrazovanje za održivi razvoj". Svrha ove Strategije je u podsticanju država članica UNECE-a na razvijanju i ugradnji OOR-a u njihove formalne obrazovne sisteme, u sve relevantne predmete, kao i u formalno i neformalno obrazovanje. To bi ljudima pružilo znanje i vještine za održivi razvoj, učinilo ih stručnijim i pouzdanijim i povećalo njihove mogućnosti za djelovanje u korist zdravog i produktivnog života u skladu s prirodom, uz brigu za socijalne vrijednosti, jednakost polova i kulturnu raznolikost.

Ciljevi ove Strategije, pomažu u tranformaciji društva po modelu održivog razvoja a odnose se na:

(1) osiguranje političkog, regulatornog i operativnog okvira za podršku OOR,
(2) sprovođenje održivog razvoja kroz formalno, neformalno i informalno učenje,
(3) osposobljavanje nastavnika na svim nivoima na planu održivog razvoja,
(4) osiguranje pristupa odgovarajućim alatima i materijalima za OOR,
(5) sprovođenje istraživanja o OOR-u i razvoj istog, te
(6) jačanje saradnje za OOR na svim nivoima.

Da bi bilo efikasno, obrazovanje za održivi razvoj bi trebalo:

(1) biti obrađivano na dva načina:

- kroz integrisanje tema OOR-a u sve relevantne predmete, programe i smjerove,
- kroz izvođenje posebnih programa i predmeta;

(2) fokusirati se na omogućavanje sadržajnog učenja koje podstiče održivo ponašanje, uključujući u obrazovnim ustanovama, na radnom mestu, u porodici i zajednici;

(3) povećati saradnju i partnerstva između članova obrazovne zajednice i drugih zainteresovanih strana. Dalje uključivanje privatnog sektora i industrije u obrazovne procese pomoći će pri praćenju brzog tehnološkog razvoja i uslova rada koji se mijenjaju. Aktivnosti učenja u tjesnoj vezi s društvom biće dodatak praktičnom iskustvu učenika;

(4) pružiti uvid u globalne, regionalne i lokalne probleme zaštite životne sredine, objašnjavajući ih kroz pristup životnog ciklusa i pozicionirajući se ne samo na uticaj na životnu

sredinu već i na ekonomske i socijalne implikacije, obrađujući kako prirodnu sredinu tako i sredinu koju je čovjek izmjenio;

(5) da koristi široki raspon participativnih obrazovnih metoda i obrazovnih metoda usmjerenih na proces i na rješenja i istovremeno prilagođene učeniku. Pored tradicionalnih metoda, ove bi metode trebale uključivati između ostalog rasprave, konceptualno i perceptualno preslikavanje, filozofsko ispitivanje, pojašnjenje vrijednosti, simulacije, scenarije, modeliranje, igranje uloga, igre, informatičku i komunikacionu tehnologiju, ankete, studije slučajeva, ekskurzije i učenje na otvorenom, projekte podstaknute od strane učenika, analize dobre prakse, iskustva na radnom mjestu i rješavanje problema;

(6) imati potporu u relevantnom nastavnom materijalu, kao što su metodološke, pedagoške i didaktičke publikacije, udžbenici, vizualna pomagala, brošure, studije slučajeva i dobre prakse, elektronski, audio i vizuelni resursi.

OBRAZOVANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ U BIH

Aktivnosti koje se odnose na obrazovanje, razvijanje javne svijesti i ekološke kulture u BiH trebala bi koordinirati Agencija za zaštitu životne sredine na osnovu zakonima utvrđenog okvira i međunarodnih obaveza, a u saradnji sa Ministarstvima prosvjete i nauke i drugim nadležnim institucijama u FBiH i RS. Jedna od mjera reforme stručnog obrazovanja u BiH, trebala bi biti „redefinisanje područja rada, obrazovnih profila i definisanje zanimanja, kako bi odgovarali potrebama nove ekonomske realnosti i principima održivog razvoja. Među programima stručnog obrazovanja i obuke, istaći *Programi obrazovanja za zaštitu životne sredine i održivi razvoj,* koji bi trebalo da omoguće uvažavanje principa zaštite životne sredine i olakšaju uvođenje koncepta održivog razvoja prilikom sticanja znanja i vještina koja utiču na profesionalni razvoj. Uz pomoć ovih programa bi bilo omogućeno sagledavanje uticaja koji svaka djelatnost/zanimanje ostvaruju na životnu sredinu, kao i na koji način taj uticaj može da bude sveden na minimum. Ovi program će obezbjediti razumjevanje široko prihvaćenog koncepta održivog razvoja društva.

Međutim, i pored izuzetno značajne uloge obrazovanja u razvoju svijesti o važnosti održivog razvoja društva, ovo pitanje još uvijek je nedovoljno razrađeno, pa time i u praksi nije našlo svoje pravo mjesto i značenje. BiH nije još uvijek usvojila većinu međunarodnih dokumenata, a samim tim nije prisutan strateški pristup u implementaciji obrazovanja za zaštitu životne sredine i održivi razvoj, iako se sa uvođenjem sadržaja zaštite životne sredine u udžbenike i priručnike otpočelo prije skoro dvije decenije.

Analizom važećih nastavnih planova i programa i druge pedagoške dokumentacije dolazimo do zaključka da obrazovanje u funkciji usklađenog (održivog) razvoja suviše sporo ulazi u školske učionice.

Analizom programa redovne nastave od I do IX razreda, po pojedinim predmetima sa stanovišta ekoloških sadržaja, kao i ekološke osmišljenosti udžbenika za osnovnu školu, došli smo do zaključka da autori programa nisu imali u vidu da se ekološka svijest razvija kroz cjelokupni obrazovni proces. Iako u nekim predmetima (biologija, geografija, hemija, tehničko obrazovanje) postoje konkretni zahtjevi u okviru kojih se insistira na ekološkom načinu razmišljanja, u predmetima koji su u osnovnom obrazovanju zastupljeni sa najvećim brojem časova, a to su srpski jezik i matematika, zaštita, obnova i unapređivanje životne sredine se ne pominje ni u ciljevima i zadacima, a ni u sadržajima. Uvidom u po-

stojeće udžbenike stiče se utisak da autori udžbenika i sami nedovoljno poznaju ekološku problematiku, a da su pojedini udžbenici antropocentrični. Autori rada konstatuju da postojeća praksa i stečena znanja učenika nisu u funkciji zaštite životne sredine i ukazuju na neophodne izmjene i dopune u nastavnim programima osnovnih škola.

Na srednoškolskom nivou posmatrano, u pojedinim ograncima profesionalnog obrazovanja, obrazovanje za zaštitu životne sredine je zastupljeno. Sadržaji vezani za zaštitu životne sredine integrisani su u predmete kao što su biologija, hemija, ekologija i zaštita životne sredine, dezinfekcija i deratizacijai dr. U okviru grupe opšteobrazovnih predmeta izučava se predmet biologija sa ekologijom, kao i interdisciplinarni sadržaji vezani za zaštitu životne sredine u programima, koji izučavaju proizvodne tehnologije i standarde u zaštiti životne sredine, upravljanje sporednim proizvodima i otpadom.

Posljednjih 20 godina na univerzitetima u svijetu je prava ekspanzija smjerova vezanih za oblast zaštite životne sredine i održivog razvoja. Na fakultetima društvenih i prirodnih nauka ekologija se izučava duži niz godina dok se na tehničkim fakultetima pojavljuje kasnije zbog uočene neophodnosti za inženjerskim rješavanjem nagomilanih ekoloških problema. Na univerzitetskom nivou, obrazovanje za zaštitu životne sredine prisutno je na dva javna univerziteta kao i privatnim univerzitetima i visokim školama u Repubici Srpskoj. U vezi sa ovim, autori ukazuje na veliku raznolikost u nastavnim planovima i programima od univerziteta do univerziteta, kao i od fakulteta do fakulteta na istom univerzitetu, zbog toga što su fakulteti samostalne obrazovne institucije i sami izrađuju svoje nastavne planove i programe. Međutim, za razliku od fakulteta prirodnih nauka, u okviru istraživanja utvrđeno je skoro potpuno odsustvo ekoloških sadržaja u programskoj koncepciji većine fakulteta društvenih nauka (Filozofski, Filološki, Pravni, Fakultet političkih nauka i Ekonomski fakultet).

POTREBA JAČANJA NEFORMALNOG OBRAZOVANJA

Obrazovanje za održivi razvoj ne može se ostvariti samo u okviru vaspitno-obrazovnih institucija (vrtići, škole, fakulteti), već se u ovaj proces moraju uključiti sve institucije i svi mediji za proizvodnju i difuziju znanja (instituti, strukovna udruženja, radnički i narodni univerziteti, kulturni centri, društvene organizacije, nevladine i neprofitne organizacije, itd.). Ovo obrazovanje se izvodi kroz predavanja, seminare, tribine, savjetovanja, kongrese, simpozijume, ljetnje i zimske škole, kampanje, izdavačku djelatnost, radio i TV emisije itd. U vezi s ovim, posebnu odgovornost u oblasti daljeg obrazovanja ima poslovni sektor, naročito veliki proizvodno-tehnološki sistemi. Drugim rečima, funkcijuobrazovanja za održivi razvoj mora dobrim dijelom da preuzme i radna organizacija, koja predstavlja kompleksan, dinamičan, socijalni, kulturni i radni sistem koji „može organizovano i sistematski, formalno i neformalno, da podstiče i usmjerava ekološko ponašanje zaposlenih, da oblikuje njihove stavove, potrebe, motive, vrijednosne orijentacije u pravcu unapređivanja kvaliteta radne i životne sredine i kvaliteta života uopšte.

Vrijedno je pomenuti iskustva Velike Britanije na usklađivanju neformalnog obrazovanja sa principima održivog razvoja. Poseban doprinos u organizaciji obrazovanja odraslih pruža The OpenUniversity, koji u saradnji sa Nacionalnim institutom za obrazovanje o životnoj sredini, nevladinim organizacijama (Udruženje za poljoprivredu, Nacionalna federacija ženskih instituta, Društvo za unapređenje prirodnih rezervi, Udruženje urbani-

sta itd), nastavničkim organizacijama i mas-medijima,organizuje obrazovne tečajeve koji se sastoje iz paketa predviđenih za dopisno školovanje, serije radio i tv programa, kratkih vikend seminara i sistema savjetovanja i kontrole.

U BiH, programi obuke za zaštitu u radnoj sredini postepeno se uvode u poslovnu praksu naših preduzeća. Radne organizacije i obrazovne ustanove dužne su da poštuju evropske i druge međunarodne standarde (ISO 9001, ISO 14000, HACCP i OHSAS 18001), što govori o većoj predanosti sistemskom pristupu osiguranju kvaliteta proizvoda i usluga i većoj brizi za upravljanje sistemima zaštite i zdravlja na radu.

ISTRAŽIVANAJE EKOLOŠKE SVIJESTI

U istraživanju se pošlo od osnovne pretpostavke da je obrazovanjeza održivi razvoj uslovljeno dostignutim stepenom ekološke svijesti. S obzirom na to da je ekološka svijest primer izrazito višedimenzionalnog fenomena, u operacionalizaciji ovog koncepta pošlo se od toga da je svijest neophodno raščlaniti na njene sastavne komponente. Tri osnovne komponente ekološke svijesti koje su analitički definisane u ovom istraživanju su:

- ekološka osjetljivost,
- ekološki stavovi i
- ekološka znanja.

Navedene tri komponente ekološke svijesti odgovaraju ciljevima obrazovanja za zaštitu životne sredine koji su utvrđeni još 1977. godine na Međuvladinoj konferenciji o ekološkom obrazovanju (*Intergovernmental Conference on Environmental Education*), održanoj u Tbilisiju (Gruzija).

Struktura ispitanika

Najveći broj ispitanika bio je starosne dobi do 40 godina (46%), zatim od 41-50 godina (36%),manji broj od 51-60 godina (14%), a najmanje je ispitanika bilo starosti preko 60 godina (4%). (Tabela 1.)

Tabela 1.Godine starosti ispitanika

Godine starosti	Broj ispitanika	Procenat %
do 40 godina	115	46
od 41 do 50 godina	90	36
od 51 do 60 godina	36	14
preko 60 godina	9	4
Ukupno	250	100

U demografskoj strukturi uzorka prisutan je nešto veći procenat muškaraca (51%) od žena (49%), što se može sagledati iz tabele 2.

Tabela 2.Pol ispitanika

Pol ispitanika	Broj ispitanika	Procenat %
muški pol	127	51
ženski pol	123	49

Ukupno	250	100

Gledano po dostignutom stepenu obrazovanja, u uzorku je bilo najviše ispitanika sa završenom srednjom školom (42%) i visokom stručnom spremom (38%); potom ispitanici sa završenom višom školom (11%), sa završenom magistraturom (5%), dok je najmanje bilo ispitanika sa zavšenim doktoratom (4%). Očigledno, obrazovna struktura ispitanika je prilično heterogena (Tabela 3).

Tabela 3.Stepen obrazovanja ispitanika

Stepen obrazovanja	Broj ispitanika	Procenat %
srednja školska sprema	105	42
viša škola	27	11
visoka stručna sprema	96	38
magistratura	13	5
Doktorat	9	4
Ukupno	250	100

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Starost ispitanika i ekološka svijest

U ovom odeljku izloženi su rezultati deskriptivne analize koji pokazuju odnos starosnih dobi ispitanika i njihove zainteresovanosti za okruženje i očuvanje životne sredine, kako na lokalnom tako i na globalnom nivou (tabela 4).

Tabela 4.Rezultati ispitanika prema godinama starosti

		N	Ar.sred.
Percepcije	do 40 godina	115	2.15
	od 41 do 50 godina	90	2.05
	od 51 do 60 godina	36	1.66
	preko 60 godina	9	2.78
	UKUPNO	250	2.16
Zabrinutost za životnu sredinu	do 40 godina	115	2.71
	od 41 do 50 godina	90	2.75
	od 51 do 60 godina	36	2.60
	preko 60 godina	9	2.89
	UKUPNO	250	2.74
Znanje	do 40 godina	115	1.89
	od 41 do 50 godina	90	1.88
	od 51 do 60 godina	36	1.82
	preko 60 godina	9	1.81
	UKUPNO	250	1.85

Pro-ekološki stavovi	do 40 godina	115	3.14
	od 41 do 50 godina	90	3.16
	od 51 do 60 godina	36	2.97
	preko 60 godina	9	3.17
	UKUPNO	250	3.11

Rodne razlike i ekološka svijest

U ovom odeljku su izloženi rezultati sprovedenog ispitivanja u cilju utvrđivanje eventualne povezanosti rodnih razlika i nivoa ekološke svijesti ispitanika. Rezultati po pitanju svih komponenata ekološke svijesti ispitanika su prikazani u tabeli 5.Prema navedenim rezultatima može se zaključiti da pripadnice ženskog pola ispoljavaju viši nivo ekološke osetljivosti u odnosu na suprotni pol.

Tabela 5.Rezultati ispitanika prema polu

		N	Ar.sredina
Percepcije	muški pol	127	2.01
	ženski pol	123	2.16
	UKUPNO	250	2,09
Zabrinutost za životnu sredinu	muški pol	127	2.61
	ženski pol	123	2.81
	UKUPNO	250	2.71
Znanje	muški pol	127	1.86
	ženski pol	123	1.89
	UKUPNO	250	1.88
Pro-ekološki stavovi	muški pol	127	2.30
	ženski pol	123	3.26
	UKUPNO	250	2.78

Stepen obrazovanja i ekološka svest

Stepen obrazovanja predstavlja nezaobilaznu kariku u cjelokupnom sistemu mjera zaštite životne sredine. Rezultati empirijskog istraživanja po ovom pitanju prezentovani su u tabeli 6.

Tabela 6.Rezultati ispitanika prema stepenu obrazovanja

Zavisna promenljiva	Stepen obrazovanja	Ar.sredina
Uticaj mikro-okruženja	srednja školska sprema	2.21
	viša škola	2.26
	visoka stručna sprema	2.48
	Magistratura	2.55
	Doktorat	3.05

Percepcije	srednja školska sprema	2.038
	viša škola	1.957
	visoka stručna sprema	2.152
	Magistratura	1.932
	Doktorat	2.500
Zabrinutost za životnu sredinu	srednja školska sprema	2.536
	viša škola	2.546
	visoka stručna sprema	2.857
	Magistratura	3.163
	Doktorat	2.793

ZAKLJUČAK

Obrazovanje je po svojoj prirodi prenos i širenje ne samo znanja i vještina, već i kulturnih i civilizacijskih tekovina društva, ono služi budućnosti pojedinca i društva. Značajna je činjenica da, u kontekstu promena društveno-ekonomskih i socijalnih odnosa u duhu principa održivog razvoja, obrazovanje u BiH bi trebalo da pretrpi korjenitu i radikalnu transformaciju.

Edukacija kadrova i inoviranje znanja koje se sprovodi na sistematski način,predstavlja jednu od okosnica buduće strategije razvoja BiH. Strategiju razvoja na području inoviranja znanja trebalo bi sprovoditi kontinuirano u svim fazama – počev od trenutka upisa učenika u osnovne škole, tokom školovanja, prilikom zasnivanja radnog odnosa i prije stupanja na posao.

U istraživanju funkcionalne veze između obrazovanja i održivog razvoja pošlo se od osnovne pretpostavke da je obrazovanjeza održivi razvoj uslovljeno dostignutim stepenom ekološke svijesti, s obzirom da je ekološka svijest primer izrazito višedimenzionalnog fenomena.

Nesumnjivo da je svaki čovjek odgovoran za sebe, ali i za posljedice svojih aktivnosti na životnu sredinu. Što je viši nivo obrazovanja veća je i svijest za očuvanjem prirodnih ekosistema što je u neposrednoj vezi sa opstankom ljudskog roda. To opet podrazumijeva edukaciju, odnosno ekologizaciju čitavog sistema obrazovanja, jačanje nevladinog sektora i odgovornosti medija po pitanju podizanja ekološke svijesti.

LITERATURA

1. Milenović B.,Ekološka ekonomija: ekonomski razvoj i životna sredina, Fakultet zaštite na radu,Niš,1996, pp. 140.
2. Ristić J.,Ka jednoj ekološkoj kulturi: održivost, postdominacija i duhovnost, Službeni glasnik, Beograd,2012,pp.56.
3. De Žarden, Džozef R. (2006). Ekološka etika: uvod u ekološku filozofiju, četvrto izdanje, Službeni glasnik ,Beograd, 2006,pp.154.
4. Đukić V., Đukić B., Đukić O.,Informacijska i komunikacijska tehnologija moderator nove ekonomije,X međunaroni naučno-stručni skup Informacione Tehnologije za e-Obrazovanje. Panevropski univerzitet APEIRON Banja Luka,2018,pp.297-305.
5. Rišar, Žan-Fransoa,Tačno u podne: dvadeset globalnih problema, dvadeset godina da budu rešeni,Clio,Beograd,2008 pp.114.

6. McKeown, R., Hopkins, C. (2003). EE/ESD: Defusing the Worry, Environmental Education Research, 9 (1),2003,pp.117–128.
7. Sustainable Development Education Panel: *First Annual Report, Annex 4 - Submission to the Qualificationsand Curriculum Authority* (A Report to DFEE/QCA on Education for Sustainable Development in the Schools Sectorfrom the Panel for Education for Sustainable Development - 14 September 1998.

Originalni naučni rad
UDK 339.5:657.3(497.6)
DOI 10.7251/BLCZB0219178S
COBISS.RS-ID 7634200

ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKOG BILANSA BOSNE I HERCEGOVINE

Vanja Šušnjar Čanković[1], Zorana Agić[2]

SAŽETAK

Spoljnotrgovinski bilans jedan je od izuzetno važnih, a često i najvažnijih segmenata platnog bilansa. Usljed visoke otvorenosti, ali slabe razvijenosti privrede, te niske konkurentnosti, Bosna i Hercegovina bilježi kontinuiran deficit u spoljnotrgovinskoj razmjeni sa svijetom. Glavni uzrok deficita tekućeg računa i u 2018. godini je značajan debalans u spoljnotrgovinskoj razmjeni robe. Posmatrajući period od posljednjih pet godina, možemo uočiti da Bosna i Herecegovina ostvaruje stabilnu stopu rasta ukupne robne razmjene, kako izvoza, tako i uvoza. Međutim, pokrivenost uvoza izvozom je i dalje nedovoljna. Samim tim, i spoljnotrgovinski deficit bilježi rast i to od 3,4% u odnosu na prethodnu godinu. Loš spoljnotrgovinski bilans bi se mogao regulisati pojedinim necarinskim barijerama ili supstituisanjem domaćih proizvoda za šta je neophodna jasno definisana i usaglašena strategija.

Ključne riječi: *spoljna trgovina, spoljnotrgovinski bilans, spoljnotrgovinski deficit*

ABSTRACT

Foreign trade balance is one of the largest and often the most important segments of the balance of payments. Due to the high openness but poor economic development and low competitiveness, Bosnia and Herzegovina has a continuous deficit in foreign trade with the world. The main cause of the current account deficit in 2018 is a significant imbalance in foreign trade in goods. By observing the period of the last five years, we can see that Bosnia and Herzegovina has a stable growth rate of total trade in goods, both exports and imports. However, the coverage of imports by exports is still insufficient. As a result, the foreign trade deficit also recorded growth of 3.4% compared to the previous year. Poor foreign trade balance could be regulated by some non-tariff barriers or substitution of domestic products, which requires a clearly defined and harmonized strategy.

Key words: *foreign trade, foreign trade balance, foreign trade deficit*

UVOD

Platni bilans predstavlja sistematski prikaz svih ekonomskih transakcija koje zemlja (sektor privrede, države i stanovništva) obavi sa inostranstvom u određenom vremenskom periodu (najčešće se sastavlja za jednu kalendarsku godinu). Na osnovu analize platnog bi-

1 Vanredni profesor za užu naučnu oblast Menadžment, Visoka škola „Banja Luka College“, Miloša Obilića 30, Banja Luka, vanja.susnjar@blc.edu.ba
2 Docent za užu naučnu oblast Poslovne finansije, Visoka škola „Banja Luka College“, Miloša Obilića 30, Banja Luka, zorana.agic@blc.edu.ba

lansa dobijaju se informacije koje su od suštinskog značaja za kreiranje makroekonomske politike zemlje, ali i za donošenje odluka na nivou preduzeća (mikro nivo). Analiza oblika i obima ekonomskih transakcija zemlje sa inostranstvom je važan input za kreiranje makroekonomske politike, odnosno definisanje monetarne, fiskalne politike, politike deviznog kursa i spoljnotrgovinske politike zemlje. Podaci iz platnog bilansa ukazuju na investicioni ambijent u zemlji i kao takvi mogu biti od značaja prilikom donošenja investicionih odluka na nivou preduzeća. Sistematski pregled odnosa između vrijednosti ukupnog uvoza i izvoza dobara jedne zemlje u toku jedne godine naziva se (spoljno)trgovinskim bilansom. Trgovinski bilans jedan je od izuzetno važnih, a često i najvažnijih segmenata platnog bilansa. Robni bilans (pregled izvoza i uvoza robe dobara) uvijek je prvi faktor u analizi platnog bilansa, a on je značajan pokazatelj i sposobnosti zemlje za ekonomske odnose sa inostranstvom. Stavljanjem u odnos izvoza i uvoza robe (materijalnih dobara) dolazimo do zaključka da li više izvozimo ili uvozimo, ili pak ostvarujemo ravnotežu izvoza i uvoza robe. Rangiranjem svih privrednih grana na osnovu stepena pokrivenosti uvoza izvozom, dolazi se do dragocijenih pokazatelja politike izvoza i uvoza, koja ima za cilj efikasnost nacionalne proizvodnje.

Prema izvještaju Centralne banke Bosne i Hercegovine (CBBiH), deficit tekućeg računa u 2018. godini iznosio je 1,37 milijardi KM ili 104,4 miliona KM manje u odnosu na 2017. godinu. U relativnom iskazu, u 2018. godini deficit tekućeg računa iznosi 4,2% BDP-a, dok je u 2017. godini iznosio 4,7% BDP-a. Glavni uzrok deficita tekućeg računa i u 2018. godini je značajan debalans u spoljnotrgovinskoj razmjeni robe. Deficit trgovine robom u 2018. godini iznosio je 7,53 milijarde KM što je za 144,3 miliona KM više nego u 2017. godini, iako je u 2018. godini ostvaren rekordan izvoz robe. Međutim, izvoz robe za 8,0% veći nego u 2017. godini istovremeno je praćen i porastom uvoza robe za 5,3% u odnosu na prethodnu godinu. Na bilansu usluga ostvaren je suficit od 2,46 milijardi KM što je za 201 milion KM više u odnosu na godinu ranije. Prihodi od usluga su najvećim dijelom rezultat povećanja prihoda od turizma, telekomunikacionih i informatičkih usluga te izvršenih građevinskih radova u inostranstvu, što je pozitivno uticalo na deficit tekućeg računa.

UTICAJ SPOLJNE TRGOVINE NA PLATNI BILANS

Međunarodni monetarni fond platni bilans definiše kao sistematski pregled svih transakcija koje rezidenti jedne zemlje obave u datom periodu sa rezidentima drugih zemalja. O platnom bilansu uvijek se govori sa gledišta zemlje uzete u cjelini, što znači da se agregatno posmatraju njena uporedna dugovanja i potraživanja u datom periodu (mjesec, tromjesječje, polugodište, najčešće godina). Ovdje izvoz i uvoz posmatramo paralelno kao kupovinu i prodaju. Kao prodavac će se u jednom slučaju pojavljivati jedna zemlja, a kao kupac sve ostale zemlje. Na ovaj način ćemo doći do definicije trgovinskog bilansa prema kojoj se vrijednost uvoza robe (proizvoda) u određenom periodu (obično u toku godine) stavlja u odnos sa vrijednosti izvoza robe (proizvoda) u istom periodu. Ako se vrijednost uvoza poklapa sa vrijednosti izvoza, kažemo da je trgovinski (robni bilans dobara) bilans uravnotežen. Ako je vrijednost uvoza veća od vrijednosti izvoza, onda je trgovinski bilans deficitaran ili pasivan, a ako je vrijednost uvoza manja od vrijednosti izvoza, onda imamo suficitaran ili aktivan trgovinski bilans. Međutim, rijetko se posmatra bilansna situacija jedne zemlje samo sa stanovišta izvoza i uvoza robe (dobara). Obično se uzimaju u obzir

i druge transakcije, kao što je razmjena usluga (u vezi s transportom, turizmom, prenošenjem informacija i dr.), doznake građana zaposlenih u inostranstvu, primanja i izdavanja po osnovu izvoza, odnosno uvoza kapitala (otplate, profiti, kamate, dividende) i sam izvoz i uvoz kapitala. U ovom slučaju, kada se uporedo posmatraju sve vrste transakcija koje jedna zemlja u posmatranom vremenu obavi s drugim zemljama, govori se o platnom bilansu.

POKAZATELJI USPJEŠNOSTI U SPOLJNOJ TRGOVINI

Spoljna trgovina igra značajnu ulogu u ekonomiji svake zemlje, pa tako i naše. Značaj spoljne trgovine za razvoj različit je u svakoj pojedinačnoj zemlji. On zavisi od stepena razvoja privrede, njene privredne strukture, veličine nacionalnog tržišta, privrednih kretanja u svjetskoj privredi i na svjetskom tržištu, kao i od ekonomske politike određene zemlje. Povoljna privredna struktura i opšta razvijenost privrede smanjuju zavisnost zemlje od uvoza, ali povećavaju njenu zavisnost od izvoza. Kod zemalja čija privredna snaga omogućava veću otvorenost, visok obim izvoza i dominaciju na svjetskom tržištu, spoljna trgovina predstavlja motor razvoja. Nadalje, spoljna trgovina određuje međunarodni položaj svake zemlje, njenu mogućnost uticaja na svjetska zbivanja, njenu važnost i ugled u svjetskoj privredi.

Otvorenost privrede, kao mjera uključenosti u međunarodnu podjelu rada, izražava koliki dio razmjene određena zemlja vezuje sa drugim zemljama i koliko je zavisna od drugih zemalja. Najčešće se mjeri ili putem udjela izvoza i uvoza u nacionalnoj proizvodnji ili po vrijednosti ostvarenog izvoza i uvoza po glavi stanovnika. Prema ovom kriterijumu, male ekonomije su u većoj mjeri zavisne od spoljne trgovine i njihov stepen otvorenosti u pravilu je veći nego kod velikih zemalja. Zbog toga su međunarodni ekonomski odnosi veoma značajni za male države. Praksa, još, pokazuje da veća otvorenost zahtijeva i veći nivo liberalizacije trgovine.

Učešće izvoza i uvoza u bruto nacionalnom proizvodu, kao koeficijent otvorenosti i zavisnosti zemlje od spoljne trgovine, mjeri se na sljedeći način:

- zavisnost zemlje od izvoza $x = X/Y$
- zavisnost zemlje od uvoza $m = M/Y$
- ukupna zavisnost zemlje od izvoza i uvoza $x + m = (X + M)/Y$

Simboli znače:

x je učešće izvoza u nacionalnoj proizvodnji za određenu godinu,

m je učešće uvoza u nacionalnoj proizvodnji (potrošnji) za određenu godinu,

X je ukupan izvoz zemlje u određenoj godini (samo roba ili zajedno sa uslugama),

M je ukupan uvoz određene zemlje u određenoj godini (samo roba ili zajedno sa uslugama) i Y je bruto domaći proizvod određene zemlje u određenoj godini.

Ne postoji optimalni nivo uključenosti koji bi se mogao primjeniti na svaku zemlju. Svaka zemlja ima svoj optimum koji varira prema fazama razvoja i u svakoj je fazi razvoja specifičan. Ipak, moglo bi se reći da je povoljan onaj nivo gdje privreda nije ugrožena i zavisna od drugih, ima značajan uticaj na svjetskom tržištu, značajan suficit u platnom bilansu, a istovremeno spoljna trgovina visoko stimulativno utiče na domaći privredni razvoj. Zavisnost Bosne i Hercegovine od izvoza u prošloj godini iznosila je 36%, a od uvoza 58%.

Uključenost zemlje u međunarodnu privredu, njena otvorenost prema svijetu i superiornost na svjetskom tržištu zavise od veličine zemlje, privredne strukture, nivoa i dinamike razvoja, produktivnosti rada, tehnološkog nivoa i konkurentnosti proizvodnje. Nedovoljna saradnja sa svijetom i zatvorenost posljedica su privredne inferiornosti protiv koje se treba razvojnom politikom kontinuirano boriti. Stepen zavisnosti pojedinih zemalja od spoljne trgovine ne mjeri se, međutim, samo po učešću izvoza i uvoza u domaćem proizvodu, nego je velikim dijelom zavisan od razvijenosti ukupne privredne strukture određene zemlje. Monokulturne privrede su pretjerano uključene u svjetsku privredu i pretjerano zavisne od nje, pa to negativno utiče na njihove privrede. To je još jedan dokaz da je stepen uključenosti i otvorenosti prema svjetskoj privredi specifičan za neku zemlju[3].

Na računu robnih transakcija Bosne i Hercegovine u prošloj godini ostvaren je deficit u iznosu od 7,37 milijardi KM. U odnosu na prethodnu godinu došlo je do produbljenja trgovinskog deficita i to za 289,1 milion KM ili 4,1%. Uvoz i izvoz u 2018. godini zabilježili su skromne stope rasta: 6,0 i 7,6% respektivno. Naša zemlja je neto uvoznik prehrambenih prerađevina, gdje deficit iznosi 1,25 milijardi KM, nafte i naftnih derivata, odnosno proizvoda mineralnog porijekla, gdje negativan saldo iznosi 1,67 milijardi KM. Nadalje, uvoz farmaceutskih proizvoda premašuje izvoz za 420,5 miliona KM, kao i tekstilnih proizvoda za 605,3 miliona KM. Negativan robni saldo ostvarujemo i u trgovini mašinama, aparatima i električnim uređajima, 1,22 milijardi KM, i u trgovini transportnim sredstvima, 984,3 miliona KM. S druge strane, naša zemlja je neto izvoznik baznih metala, gdje je ostvaren suficit od 86,6 miliona KM, drva i proizvoda od drva 508,1 milion KM, i namještaja, gdje je neto izvoz iznosio 849,3 miliona KM. Najznačajnije godišnje produbljenje deficita zabilježeno je kod kategorije vozila, gdje je deficit produbljen za 60,3 miliona KM, i kod neto uvoza proizvoda mineralnog porijekla, gdje je došlo do produbljenja trgovinskog deficita za 27,1 milion KM. S druge strane, pozitivan uticaj na trgovinski deficit ostvaren je u trgovinskoj razmjeni mašina, aparata i električnih uređaja i baznih metala. Grupe proizvoda gdje tradicionalno ostvarujemo suficit u razmjeni s inostranstvom, drvo i proizvodi od drva te namještaj, u protekloj godini zabilježili su smanjenje suficita, što se negativno odrazilo na trgovinski deficit[4].

SPOLJNA TRGOVINA BOSNE I HERCEGOVINE

Prevelika otvorenost ekonomije i izloženost jakoj inostranoj konkurenciji na niskom nivou razvoja u pravilu rezultira visokim deficitom spoljnotrgovinskog bilansa. Uz to, slaba domaća industrija teško se nosi sa jakim inostranim kompanijama na domaćem tržištu, pa se često uvoze i one robe koje mogu biti proizvedene u zemlji, za čiju proizvodnju postoje resursi, a nije neophodna visoka sofisticirana tehnologija. Podaci govore da se proizvodi, kao što su voda za piće, sokovi, mlijeko i mliječni proizvodi, meso i prerađevine, tekstilni proizvodi i drugi uvoze u velikim količinama. Što se tiče izlaska na svjetsko tržište, za mnoge domaće kompanije situacija je još nepovoljnija zbog niske konkurentnosti, ali i brojnih necarinskih barijera koje otežavaju izvoz na mnoga tržišta. Necarinske barijere koje su rezultat različitih tehničkih propisa ili koje države uvode radi zaštite zdravlja i bezbjednosti potrošača, često, u suštini, služe kao zaštita domaće proizvodnje. Ove barijere otežavaju

3 Unković, M., *Međunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010, str. 163 – 174.
4 *Godišnji izvještaj CBBiH*, Centralna banka Bosne i Hercegovine, 2018, str. 33.

međunarodnu trgovinu i vrlo često proizvođačima iz manje razvijenih zemalja onemogućavaju izlazak na razvijena tržišta. S druge strane, zemlje koje se zalažu za liberalizaciju svjetske trgovine svoje tržište štite upravo necarinskim barijerama[5].

Stopa otvorenosti ekonomije Bosne i Hercegovine, mjerena udjelom spoljne trgovine u bruto domaćem proizvodu, kretala se od 72% u 2003. godini, preko 85% u 2006. i 91% u 2014. godini, sve do 94% u 2018. godini. Dakle, otvorenost ekonomije je izuzetno visoka i ima stalnu tendenciju rasta. Ovakav nivo otvorenosti ekonomije, s jedne strane, te loša privredna struktura i niska konkurentnost, s druge strane, imaju za posljedicu stalne nepovoljne spoljnotrgovinske odnose Bosne i Hercegovine sa svijetom. Iako je posljednjih deset godina izvoz imao veće relativne stope rasta od uvoza, negativan spoljnotrgovinski saldo se u apsolutnom iznosu povećavao i sve do 2010. godine bio veći od izvoza.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH i Uprave za indirektno oporezivanje BiH, izvoz Bosne i Hercegovine u periodu januar-juli 2019. godine iznosio je 6 milijardi i 835 miliona KM što je za 1,1% manje nego u istom periodu 2018. godine, dok je uvoz iznosio 11 milijardi i 524 miliona KM i viši je za 3,7%. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 59,3%, dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 4 milijarde i 689 miliona KM.

Izvoz u zemlje CEFTA je iznosio 1 milijardu i 91 milion KM što je za 1,2% više nego u istom periodu prošle godine, dok je uvoz iznosio 1 milijardu i 355 miliona KM što je više za 3,6%. Pokrivenost uvoza izvozom je iznosila 80,5%. Izvoz u zemlje EU je iznosio 5 milijardi i 79 miliona KM što je za 0,2% više nego u istom periodu lani, dok je uvoz iznosio 7 milijardi i 170 miliona KM što je više za 7,9%. Pokrivenost uvoza izvozom sa zemljama EU je iznosila 70,8%.

Posmatrajući period od posljednjih pet godina, možemo uočiti da Bosna i Herecegovina bilježi stabilnu stopu rasta ukupne robne razmjene, izvoza, te uvoza. Tako je, na primjer, u 2018. godini u odnosu na prethodnu godinu, izvoz rastao po većoj stopi od uvoza, što je dovelo da je pokrivenost uvoza izvozom povećana za 1%.

Nažalost, i dalje jedna od ključnih karakteristika spoljne trgovine Bosne i Hercegovine je visok i kontinuiran deficit u razmjeni sa svijetom koji je bio posebno izražen 2008. godine kada je dostigao nivo od 9,5 milijardi KM. Spoljnotrgovinski deficit Bosne i Hercegovine je i dalje izuzetno visok i u 2018. godini njegova vrijednost iznosila je 7,37 milijardi KM što je za 3,4% više u odnosu na prethodnu godinu. Iako je izvoz rastao po većoj stopi od uvoza, vrijednost uvezene robe je znatno veća od vrijednosti izvezene robe, zbog čega je zabilježen spoljnotrgovinski deficit.

Tabela 1. Spoljnotrgovinska razmjena BiH sa svijetom (u milionima KM)[6]

Godina	Spoljna trgovina	Izvoz	Uvoz	Spoljnotrgovinski saldo	% pokrivenost uvoza izvozom
2008.	23.005	6.712	16.293	-9.581	41,2
2009.	17.878	5.530	12.348	-6.818	44,8
2010.	20.712	7.096	13.616	-6.521	52,1
2011.	23.747	8.222	15.525	-7.303	53,0
2012.	23.111	7.858	15.253	-7.395	51,5
2013.	23.550	8.380	15.170	-6.790	55,2

5 Krajišnik, M., „B&H Foreing Trade Policy and EU enlargement", *Svarog*, 2013, str. 231.
6 *Godišnji izvještaj CBBiH*, Centralna banka Bosne i Hercegovine, 2018, str. 174.

2014.	24.881	8.682	16.199	-7.518	53,6
2015.	24.839	8.987	15.852	-6.864	56,7
2016.	25.579	9.418	16.161	-6.743	58,3
2017.	29.241	11.055	18.186	-7.130	60,8
2018.	31.170	11.900	19.270	-7.370	61,8

Relativni odnosi uvoza i izvoza mogu se iskazati pokrivenošću uvoza izvozom, pokazateljem koji mjeri sposobnost zemlje da održava ravnotežu u robnoj razmjeni. Iz prethodne tabele vidimo da situacija posljednjih godina bilježi tendencije poboljšanja. Međutim, stopa pokrivenosti od 61,8% u 2018. godini (odnosno 59,3% u periodu I-VII 2019. godine) je i dalje nezadovoljavajuća.

STRUKTURA ROBNE RAZMJENE BIH PO REGIONIMA

Ukupna robna razmjena Bosne i Hercegovine u 2018. godine iznosila je 31,17 milijardi KM. Vrijednost izvezene robe bila je 11,90 milijardi KM, a vrijednost uvezene robe iznosila je 19,27 milijardi KM, te je zabilježen spoljnotrgovinski deficit od 7,37 milijardi KM. Spoljnotrgovinski deficit bilježi rast od 3,4% u odnosu na prethodnu godinu. Glavne karakteristike spoljnotrgovinske robne razmjene u 2018. godini bile su povećanje ukupne spoljnotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine (6,6%), rast izvoza (7,6%), rasta uvoza (6%), te rast stope pokrivenosti uvoza izvozom za 1%.

Evropska unija je i dalje naš glavni spoljnotrgovinski partner, tako da u ukupnom obimu robne razmjene EU učestvuje sa 65,3%, zatim zemlje potpisnice Sporazuma „CEFTA-e 2006“ (13,7%), dok ostale zemlje učestvuju sa 21%. Izvoz u EU ostvaruje učešće sa 73% u ukupnom bh izvozu, a uvoz iz zemalja EU učestvuje sa 60,5% u ukupnom bh uvozu. U 2018. godini u odnosu na prethodnu godinu zabilježen je rast ukupne robne razmjene sa EU (7,4%), rast izvoza u EU (10,3%), rast uvoza iz EU (5,3%), zatim rast stope pokrivenosti uvoza izvozom sa EU (3,5%), dok je kod trgovinskog deficita zabilježen pad (7,1%).

Izvoz u zemlje CEFTA-e učestvuje sa 16,4% u ukupnom bh izvozu, a uvoz iz zemalja CEFTA-e učestvuje sa 12,1% u ukupnom bh uvozu. U 2018. godini u odnosu na prethodnu godinu zabilježen je rast ukupne robne razmjene sa CEFTA-om (4,1%), rast izvoza u CEFTA-u (8,8%), rast uvoza iz CEFTA-e (0,4%), zatim rast stope pokrivenosti uvoza izvozom sa CEFTA-om (6,4%), dok je kod trgovinskog deficita zabilježen pad u novčanoj vrijednosti od 147,60 miliona KM (odnosno 27,9%).

Izvoz u ostale zemlje (zemlje koje ne pripadaju grupacijama EU i CEFTA-e) ostvaruje učešće od 10,7% u ukupnom bh izvozu, dok uvoz iz ostalih zemalja u ukupnom bh uvozu učestvuje sa 27,4%. Od glavnih trgovinskih partnera, najveću pokrivenost uvoza izvozom imamo sa: Austrijom od 151,71%, Slovenijom 115,27%, Holandijom 99,47%, Hrvatskom 76,42%, Njemačkom 75,8%, Italijom 62,32%, te sa Srbijom 60,45%. Pored ovih zemalja, značajni trgovinski partneri BiH su SAD, Rusija i Kina, međutim pokrivenost uvoza izvozom sa tim zemljama je mala, pa tako sa Rusijom 14,71%, SAD-om je 10,33%, te sa Kinom 2,76%.

Tabela 2. Robna razmjena i trgovinski bilans po regionima u mil. KM[7]

Region	Izvoz 2018	Index 2018 /2017	Učešće 2018	Uvoz 2018	Index 2018 /2017	Učešće 2018	Trgovinski bilans 2018	Index 2018 /2017	Učešće
EU	8.681,83	110,35	72,95	11.660,85	105,28	60,51	-2.979,03	92,86	40,42%
CEFTA	1.948,31	108,82	16,37	2.329,48	100,44	12,09%	-381,16	72,09	5,17%
EFTA	222,97	113,68	1,87	139,35	111,83	0,72%	83,62	116,91	-1,13%
UoST	323,22	74,98	2,72	874,32	114,03	4,54%	-551,10	164,20	7,48%
Ostatak svijeta	723,96	94,04	6,08	4.266,08	109,41	22,14%	-3.542,13	113,19	48,06%
Ukupno	**11.900,29**	**107,64**	**100,00**	**19.270,09**	**105,96**	**100,00%**	**-7.369,80**	**103,36**	**100,00%**

Posmatrajući period od 2014. godine do 2018. godine zabilježen je rast uvoza iz svih regiona, a na strani izvoza, izvoz u EU ima trend rasta. Bosna i Hercegovina bilježi suficit jedino sa EFTA-om sa kojom je ostvarila i najveću pokrivenost uvoza izvozom i to od 160%. Konkretno, tokom prošle godine, Bosna i Hercegovina je izvezla robu u EFTA-u u vrijednosti od 222,97 miliona KM, dok je vrijednost uvoza bila 139,35 miliona KM, što je dovelo do suficita od 83,62 miliona KM, odnosno njegovog rasta od 16,9% u odnosu na prethodnu godinu. Pokrivenost uvoza izvozom BiH sa zemljama članicama EU u posmatranom periodu iznosila je 74,5%, sa zemljama članicama CEFTA-e 83,6%, te sa Turskom 37%.

U 2018. godini BiH je ostvarila najveći deficit u razmjeni sa Srbijom od 818,93 miliona KM, dok je najveći suficit zabilježen sa Crnom Gorom od 348,12 miliona KM. Spoljnotrgovinski deficit u robnoj razmjeni sa Turskom iznosio je 551,10 miliona KM i veći je za 64% u odnosu na deficit u prethodnoj godini.

Analiza geografske strukture spoljne trgovine ili analiza trgovine po vodećim spoljnotrgovinskim partnerima je važna zbog toga što kretanja u navedenim zemljama mogu u značajnoj mjeri da utiču na privredna kretanja u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina je u 2018. godini najviše izvozila u: Njemačku (1,74 milijarde KM), Hrvatsku (1,46 milijardi KM), Italiju (1,35 milijardi KM), Srbiju (1,25 milijardi KM), Sloveniju (1,06 milijardi KM), Austriju (1,02 milijarde miliona KM), Crnu Goru (401,45 miliona KM), te Tursku (323,22 miliona KM). U posmatranom periodu, Bosna i Hercegovina je najviše uvozila iz: Njemačke (2,30 milijardi KM), Italije (2,17 milijardi KM), Srbije (2,07 milijardi KM), Hrvatske (1,92 milijarde KM), Kine (1,34 milijarde KM), Slovenije (917,00 miliona KM), Rusije (892,39 miliona KM), te Turske (874,32 miliona KM).

Tabela 3. Izvoz, uvoz i trgovinski bilans BiH sa glavnim partnerima (u milionima KM)[8]

Zemlja	Izvoz 2018	Učešće 2018	Index 2018 /2017	Uvoz 2018	Učešće 2018	Index 2018 /2017	Trgovinski bilans 2018	Učešće 2018	Index 2018 /2017
Njemačka	1.741,54	14,63%	109,14	2.297,54	11,92%	109,21	-556,00	7,54%	109,44
Hrvatska	1.464,04	12,30%	114,00	1.915,82	9,94%	104,78	-451,78	6,13%	83,01
Italija	1.352,79	11,37%	111,89	2.170,89	11,27%	105,27	**-818,09**	**11,10%**	**95,90**

7 Izvor: Agencija za statistiku u *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, str. 14.

8 Izvor: Agencija za statistiku u *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, str. 11-13.

Srbija	1.251,80	10,52%	114,46	2.070,73	10,75%	102,01	**-818,93**	**11,11%**	**87,46**
Slovenija	1.057,05	8,88%	108,59	917,00	4,76%	100,47			
Austrija	1.020,99	8,58%	113,54	672,99	3,49%	108,77			
Crna Gora	401,45	3,37%	113,89						
Turska	323,22	2,72%	74,98	874,32	4,54%	114,03	-551,10	7,48%	164,20
Mađarska	285,53	2,40%	111,59						
Holandija	285,53	2,40%	111,59						
Kina				1.339,27	6,95%	112,92	**-1.302,29**	**17,67%**	**113,46**
Rusija				892,39	4,63%	98,35	**-761,13**	**10,33%**	**100,06**
SAD				631,24	3,28%	107,94	**-566,05**	**7,68%**	**110,66**
Poljska							-391,48	5,31%	94,45
Grčka							-234,27	3,18%	124,17
Ukupno	**9.161,69**	**76,99%**	**109,72**	**13.782,18**	**71,52%**	**106,01**	**-6.451,12**	**87,53%**	**104,04**
Ostale zemlje	2.738,60	23,01%	101,23	5.487,91	28,48%	105,84	-918,67	12,47%	98,80
UKUPNO	**11.900,29**	**100,00%**	**107,64**	**19.270,09**	**100,00%**	**105,96**	**-7.369,80**	**100,00%**	**103,36**

Rast izvoza od 7,64% u 2018. godini rezultat je izvoza u Hrvatsku 1,63 p.p. (procentni poen), Srbiju 1,43 p.p., Njemačku 1,32 p.p., Italiju 1,30 p.p., te u Austriju 1,10 p.p. Posmatrajući period od 2014. do 2018. godine, rast izvoza zabilježen je u Njemačku, Hrvatsku, Srbiju, te Sloveniju. Doprinos rastu uvoza od 5,96% u 2018. godini ima uvoz iz Njemačke 1,07 p.p, Kine 0,84 p.p., Irana 0,75 p.p., Italije 0,60 p.p., te Turske 0,59 p.p. Posmatrajući period od 2014. do 2018. uvoz iz Njemačke, Italije i Srbije bilježi trend rasta.

Tabela 3 daje pregled i deset zemalja koje učestvuju u ukupnom bh **deficitu** od 87,53% u 2018. godini među kojima je najveći deficit ostvaren sa Kinom (1,30 milijardi KM), Srbijom (818,93 miliona KM), Italijom (818,09 miliona KM), Rusijom (761,13 miliona KM), te sa SAD-om (566,05 miliona KM). Poređenjem 2018. godine sa prethodnom godinom, zabilježen je značajan rast deficita u robnoj razmjeni sa Turskom od 64%, Grčkom 24,17%, te sa Kinom od 13,5%, dok je pad deficita zabilježen u razmjeni sa Hrvatskom od 17% i Srbijom 13%.

Analiza geografske strukture spoljne trgovine ukazuje na problem koji se ogleda u tome da Bosna i Hercegovina ostvaruje spoljnotrgovinski deficit sa velikim i brzorastućim tržištem kakvo je rusko, ali i sa važnijim spoljnotrgovinskim partnerima kakva je Srbija sa kojom se nalazimo u zoni slobodne trgovine CEFTA i sa kojom nemamo carinskih barijera trgovini. Zanimljivo je da sa susjednom Hrvatskom, nakon njenog ulaska u Evropsku uniju (samim tim i izlaska iz CEFTA-e), a na koju je, prema gravitacionom modelu međunarodne trgovine, Bosna i Hercegovina geografski orijentisana ostvarujemo rast izvoza, veću pokrivenost uvoza izvozom i pad deficita. Čini se da je, uprkos nekim ranijim pesimističnim predviđanjima i strahovima, pozitivniji rezultat sa jednim od najznačajnijih spoljnotrgovinskih partnera rezultat činjenice da sa tržištem Hrvatske nema jezičkih barijera, postoji dobra saobraćajna povezanost i brojne ekonomske i društvene veze.

ROBNA RAZMJENA SA ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE

U 2018. godini ukupan izvoz BiH u EU iznosio je 8,68 milijardi KM što je za 813,96 miliona KM više u odnosu na 2017. godinu i predstavlja rast od 10,35%. U ukupnom izvozu u EU najveće učešće imale su Njemačka, Hrvatska, Italija, Slovenija i Austrija. Vrijednost uvoza iz EU iznosila je 11,66 milijardi KM što je za 584,89 miliona KM više u odnosu na 2017. godini i predstavlja rast od 5,28%. Najveće učešće u ukupnom uvozu iz EU, u posmatranoj godini, imaju Njemačka, Italija i Hrvatska. Posmatrajući period od pet godina ukupna robna razmjena sa EU ima trend rasta. Vrijednost deficita sa zemljama EU iznosila je 2,98 milijardi KM pri čemu je deficit smanjen za 229,07 miliona KM, odnosno za 7,14% u odnosu na 2017. godinu. Najveće učešće u deficitu u BiH razmjeni sa EU bilježe Italija (27,46%), Njemačka (18,66%), Hrvatska (15,17%), te Poljska (13,14%). Pokrivenost uvoza izvozom sa zemljama EU u 2018. godini iznosila je 74,5%, i posmatrajući period od pet godina pokrivenost ima trend rasta.

Tabela 4: Uporedni pregled robne razmjene BiH sa EU[9]

	2014	2015	2016	2017	2018	Prosjek	Index 2018/2017
IZVOZ	6.266,55	6.452,62	6.735,91	7.867,87	**8.681,83**	7.200,96	110,35
UVOZ	9.543,93	9.644,83	10.007,08	11.075,97	**11.660,85**	10.386,53	105,28
OBIM	15.810,49	16.097,46	16.742,99	18.943,84	**20.342,68**	17.587,49	107,38
DEFICIT/SUFICIT	-3.277,38	-3.192,21	-3.271,17	-3.208,10	**-2.979,03**	-3.185,58	92,86
POKRIVENOST (%)	65,66	66,90	67,31	71,04	**74,45**	-	-

Koeficijent geografske koncentracije izvoza BiH od 73 je visok (kod razvijenih zemalja je u pravilu niži od 40) i pokazuje višu zavisnost od izvoznog nego od uvoznog tržišta. Ovo ne čudi, s obzirom na to da je Bosna i Hercegovina skoro 90% svog izvoza u 2018. godini plasirala na tržišta EU i CEFTA-e. Dakle, za Bosnu i Hercegovinu je od izuzetne važnosti kakve će spoljnotrgovinske odnose imati u budućnosti sa regionalnim ekonomskim integracijama. Nakon proširenja Evropske unije geografska koncentracija izvoza i uvoza Bosne i Hercegovine postaje još veća. Već visoki koeficijenti koncentracije izvoza i uvoza se i dalje povećavaju što ukazuje na to da Bosna i Hercegovina postaje još više zavisna od tržišta Evropske unije, što svakako treba imati na umu u budućim odnosima sa ovom moćnom ekonomskom grupacijom.

Za Bosnu i Hercegovinu je posebno važno sagledati značaj izvoza i uvoza u Evropsku uniju zbog intenzivnosti razmjene, kao i zbog velike razlike u ekonomskoj moći. Sve analize jasno pokazuju da se pozicija male zemlje u svjetskoj privredi jasno razlikuje od pozicije velike zemlje ili ekonomske grupacije. Mala zemlja ne može značajnije uticati na svjetske ekonomske tokove, a od njih izuzetno mnogo zavisi. Upravo obrnuta situacija je u velikoj zemlji. Ovakvo stanje stvara uslove za ispoljavanje efekata dominacije. Na ovo jasno ukazuju i koeficijenti važnosti izvoza i uvoza Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju koji pokazuju da je izvoz Bosne i Hercegovine 365 puta važniji za BiH nego za Evropsku

9 Izvor: Agencija za statistiku u *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, str. 15.

uniiju. Iako je ta brojka pomalo zastrašujuća, treba imati u vidu da je prije samo pet-šest godina ta razlika iznosila gotovo frapantnih 580[10].

Tabela 5. Koeficijent važnosti izvoza i uvoza BiH – EU u mil. EUR[11]

	BiH	**EU**
Ukupan izvoz	6.084,52	1.956.000
Izvoz u partner zemlju	4.438,95	6.082
Koeficijent geografske koncentracije izvoza u partner zemlju	0,73	0,003
Koeficijent važnosti izvoza	**365**	**0,005**
Ukupan uvoz	9.852,64	1.980.000
Uvoz iz partner zemlje	5.962,10	4.629
Koeficijent geografske koncentracije uvoza u partner zemlju	0,60	0,002
Koeficijent važnosti uvoza	**200**	**0,003**

Evropska unija je doživjela sedmo proširenje i sada sa Republikom Hrvatskom, kao novom članicom, ima u svom sastavu 28 zemalja. Istim činom zona slobodne trgovine CEFTA 2006 smanjila se za jednu članicu. Te promjene u regionalnim ekonomskim integracijama, sa kojima Bosna i Hercegovina ima uređene trgovinske odnose (BiH je članica CEFTA-e, a sa EU ima Sporazum o preferencijalnoj trgovini) i sa kojima obavlja preko 90% svoje spoljne trgovine, utiču i na promjene u spoljnotrgovinskim odnosima.Takođe, važnost sagledavanja spoljnotrgovinske politike Evropske unije se sad još više aktuelizuje, jer se od proširenja EU ova politika odnosi i na trgovinu Bosne i Hercegovine sa Republikom Hrvatskom, sa kojom je do sada ostvarivana najintenzivnija spoljnotrgovinska razmjena.

Posljedice proširenja Evropske unije na ekonomiju Bosne i Hercegovine s aspekta uvoza znatnim dijelom su vezane za carinske efekte. Carinski efekti vezani za uvoz proizvoda mogu biti pozitivni (veća zaštita domaćih proizvođača, povećanje proizvodnje u BiH, potrošački dobitak usljed skretanja trgovine na povoljnija nabavna tržišta i sl.) i negativni (porast cijena nekih dobara, slabija ponuda i sl.). Intenzitet pozitivnih i negativnih efekata za određenu zemlju zavisi, prije svega, od elastičnosti inostrane ponude i domaće tražnje za datim proizvodima. Neminovan ishod proširenja carinskih unija jesu pojave stvaranja trgovine i skretanja trgovine[12]. Ova pojava može se očekivati i u slučaju posljednjeg proširenja Evropske unije. Budući da je dosadašnja trgovina između BiH i Hrvatske obavljana u zoni slobodne trgovine, mali su izgledi da će prelaskom Hrvatske u Evropsku uniju doći do pojave stvaranja trgovine. Međutim, skretanje trgovine Bosne i Hercegovine sa Hrvatske na neku drugu zemlju članicu CEFTA-e je vrlo izvjesno za one robe koje su do sada uvožene iz Hrvatske bez carine, a poslije proširenja EU, na njih se plaća carina. U pitanju je preko 200 proizvoda, prije svega iz grupa proizvoda biljnog i životinjskog porijekla (meso, mlijeko i mliječni proizvodi, konditorski proizvodi, vino, cigarete i sl.). Druga pojava vezana za proizvode na koje se pri uvozu iz Evropske unije plaća carina je uzrokovala seljenje

10 Vidjeti Krajišnik, 2013, str. 243.
11 Izvor: podaci Agencije za statistiku BiH i Eurostat-a i analiza autora.
12 Lipsey, R., *The Theory of Customs Unions: Trade Division and Welfare*, Economica, XXIV, London, 1957.

proizvodnje iz Hrvatske u BiH. Treća posljedica uvođenja carine na proizvode iz Hrvatske, na koje se do sada nije plaćala carina, je porast cijena datih proizvoda.

Bosna i Hercegovina je u 2018. godini u Hrvatsku izvezla robe u vrijednosti od 1,46 milijardi KM, što je za 14% više u odnosu na prethodnu godinu. Uvoz iz Hrvatske u 2018. godini iznosio je 1,92 milijarde KM i veći je za 5% u odnosu na uvoz 2017. godine. Spoljnotrgovinski deficit u robnoj razmjeni sa Hrvatskom u 2018. godini iznosio je 451,78 miliona KM i bio je manji za 17% u odnosu na prošlu godinu. Pokrivenost uvoza izvozom sa Hrvatskom u 2018. godini iznosila je 76%. Posmatrajući period od 2014. do 2018. godine pokrivenost ima trend rasta, a posebno pokrivenost uvoza izvozom u razmjeni industrijskim proizvodima.

Kad je u pitanju izvoz, efekti su uglavnom vezani za necarinske instrumente (kao što su ispunjavanje zahtjevnih standarda, posjedovanje certifikata potrebnih za izvoz i sl.) i administrativne barijere koje se odnose na broj i raspored graničnih prelaza, granične i carinske procedure i sl. Efekti necarinskih barijera na izvozne kompanije će u kratkom roku biti negativni. Kad je u pitanju dugi rok, neizvjesno je da li će obaveza da se zadovolje standardi pri izvozu proizvoda iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku, tj. Evropsku uniju, ugroziti izvoz ili će izvoznike koji ispune date standarde učiniti konkurentnijim na velikom i bogatom tržištu Evropske unije. S druge strane, ispunjavanje standarda i prevazilaženje određenih tehničkih i administrativnih barijera, koje je nametnula preko 1000 kilometara dugačka granica između BiH i Evropske unije, mogu biti šansa za ubrzanje integracionog procesa Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Bosna i Hercegovina u prošloj godini ostvarila je negativan spoljnotrgovinski bilans sa zemljama u regionu i deficit veći od 3 milijarde i 100 miliona maraka, pokazuju podaci Spoljnotrgovinske komore BiH. S Hrvatskom, Srbijom, Slovenijom i Makedonijom bilježi se daleko veći uvoz od izvoza, a jedino je s Kosovom i Crnom Gorom došlo do pozitivne razmjene. Međutim, zbog relativno malog obima, to ne može uticati na generalno loš bilans. Hrvatska i Srbija su tako u prošloj godini u BiH izvezle robu vrijednu 5,8 milijardi maraka, što je više od četvrtine ukupnog bh. uvoza. S druge strane, BiH je u 2018. godini izvoz na hrvatsko i srbijansko tržište uspjela da poveća na oko 2,8 milijardi KM, što govori kako su ove dvije zemlje najveći generator negativnog bilansa u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmjeni. Sa Slovenijom se bilježi negativan bilans od oko 700 miliona maraka, kao i s Makedonijom od 28 miliona KM. Crna Gora je jedna od rijetkih zemalja gdje se bilježi pozitivan rezultat, prvenstveno zahvaljujući izvozu gvožđa i čelika i ruda. Ukupan izvoz je iznosio 454,28 miliona maraka, a uvoz 78,61 milion KM.

Jasno je da makroekonomska politika direktno utiče na ekonomski rast zemlje, jer deficit umanjuje BDP koji je ostvaren u toj godini. Loš spoljnotrgovinski bilans bi se mogao regulisati pojedinim necarinskim barijerama ili supstituisanjem domaćih proizvoda za šta je neophodna jasno definisana i usaglašena strategija. Ekonomski analitičar, Faruk Hadžić, upozorava na brigu izvozno orijentisanih privrednika o situaciji na Kosovu, jednom od rijetkih regionalnih tržišta na kojem je BiH ostvarivala dobre rezultate, a gdje se situacija pogoršava, prvenstveno zbog taksi koje su uvedene u novembru prošle godine. Naime, privreda Bosne i Hercegovine je zbog taksi od 100% koje je Kosovo uvelo, izgubila 25 miliona maraka, pokazuju raspoloživi podaci. Od 20. novembra prošle godine do 5. februara ove izvoz je iznosio tek nešto ispod 5 miliona maraka, što je ogroman pad u odnosu na isti period godinu dana ranije, kada je izvezeno robe u vrijednosti od gotovo 30 miliona ma-

raka. U zanemarivom izvozu na vrhu su proizvodi od gvožđa i čelika, obuća, farmaceutski proizvodi, drvo i proizvodi od drveta, te mlijeko i mliječni proizvodi. U Spoljnotrgovinskoj komori Bosne i Hercegovine potvrđuju nastanak velikih posljedica. *Ako se takse ukinu, nijedna firma se na to tržište neće vratiti s istom količinom robe kao i ranije, jer oni koji su sve ovo iskoristili, sada se neće lako povući*, smatra Nemanja Vasić, predsjednik Komore. Prema njegovim riječima, izvoznicima koji su do novembra prošle godine izvozili na Kosovo to nije bilo primarno tržište, ali je ipak bilo značajno. Tako je, na primjer, u prva tri mjeseca izvoz na Kosovo smanjen za 86%, Rusiju 36%, Kinu 27%, te Tursku, gdje se bilježi pad od 21%. Pored trećih tržišta, velika prijetnja za privredu BiH dolazi i iz zemalja Evropske unije poput Italije, koja je u recesiji, i Njemačke, koja je recesiju jedva izbjegla, a koje su među glavnim bh partnerima i kojima je BiH previše izložena.

U Privrednoj komori Republike Srpske strahuju kako je pad izvoza jedan od prvih znakova nove svjetske ekonomske krize, koja se manifestuje kroz pad potražnje. „Ono što nije dobro i što nas brine je pad industrijske proizvodnje. Na već loše podatke iz prošle godine i u ovoj godini je zabilježen pad. Od rada nekoliko velikih postrojenja u Republici Srpskoj zavisi poslovanje ukupne privrede. Zbog toga treba da radimo na disperziji i razvoju drugih velikih kapaciteta koji bi mogli da nose privredu. U velikim granama imamo po dva velika nosioca i pad njihove aktivnosti utiče na ukupan rezultat“, navode iz Komore[13].

ZAKLJUČAK

Spoljna trgovina je od izuzetne važnosti za razvoj male, otvorene i relativno nerazvijene ekonomije kakva je Bosna i Hercegovina. Međutim, rezultati koji su u spoljnotrgovinskom prometu ostvareni u prethodnom periodu, krajnje su nepovoljni. Spoljnotrgovinski deficit je kontinuiran i visok, jer je pokrivenost uvoza izvozom još uvijek nezadovoljavajuća. Bosna i Hercegovina ostvaruje deficit sa svim glavnim spoljnotrgovinskim partnerima. Posebno zabrinjava negativan saldo trgovine sa susjednim zemljama na koje je prema gravitacionom modelu, ali i zbog drugih ekonomskih i neekonomskih razloga, spoljna trgovina Bosne i Hercegovine orijentisana.

Geografska koncentracija izvoza i uvoza je visoka i još se više povećava proširenjem Evropske unije. Republika Hrvatska je do sada bila pojedinačno najveći spljnotrgovinski partner Bosne i Hercegovine. Koeficijenti važnosti trgovine sa Hrvatskom pokazuju da njen ulazak u Evropsku uniju ima značajne implikacije na ekonomiju Bosne i Hercegovine koje mogu biti, kako pozitivne, tako i negativne. Takođe, nevjerovatno visok koeficijent važnosti trgovine Bosne i Hercegovine sa Evropskom unijom ukazuje na veliku zavisnost Bosne i Hercegovine od trgovine sa ovom regionalnom ekonomskom integracijom i mogućnost dominacije koju Unija ima u odnosima sa Bosnom i Hercegovinom. Ovo je posebno važno zbog toga što pregovori o procesu pristupanja Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju tek treba da počnu.

LITERATURA

1. *Analiza vanjskotrgovinske razmjene Bosne i Hercegovine 2018*, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019.

13 https://www.nezavisne.com/ekonomija/trziste/Spoljnotrgovinski-deficit-BiH-premasio-46-milijardi-KM/554702 postavljeno 22.8.2019. pristupljeno 22.8.2019. godine.

2. Bjelić, P., *Ekonomika međunarodnih odnosa*, Prometej, Beograd, 2003.
3. *Economic Statistics – B&H Foreign Trade in Goods Statistics January-July 2019*, First Release, Year XV, No. 7, Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2019.
4. European Commission, *European Union, Trade in goods with Bosnia and Herzegovina*, Directorate-General for Trade, 2019.
5. *Godišnji izvještaj CBBiH*, Centralna banka Bosne i Hercegovine, 2018.
6. Krajišnik, M., „B&H Foreing Trade Policy and EU enlargement", *Svarog*, 2013.
7. Krugman, P., Obstfeld, M. and Melitz, M., *International Economics, theory and policy*, Addison-Wesley, Boston, 2012.
8. Šušnjar Čanković, V., „Spoljnotrgovinska politika Bosne i Hercegovine u uslovima evropskih integracija", Zbornikk odabranih radova Druge međunarodne konferencije „Evropska unija - izazovi proširenja i Zapadni Balkan", EUBAL-II, Banja Luka College, Banja Luka, 2016.
9. Unković, M., *Međunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
10. Unković, M. i Stakić, B., *Spoljnotrgovinsko i devizno poslovanje*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011.
11. https://www.cbbh.ba/press/ShowNews/1210 postavljeno 3.4.2019. pristupljeno 5.7.2019. godine.
12. https://www.nezavisne.com/ekonomija/trziste/Spoljnotrgovinski-deficit-BiH-premasio-46-milijardi-KM/554702 postavljeno 22.8.2019. pristupljeno 5.7.2019. godine.
13. https://webgate.ec.europa.eu/isdb_results/factsheets/country/details_bosnia-herzegovina_en.pdf postavljeno 3.6.2019. godine, pristupljeno 5.7.2019. godine.
14. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/International_trade_in_goods postavljeno 19.3.2019. godine, pristupljeno 5.7.2019. godine.

Original scientific work
UDK 330.342.151(497.1)
DOI 10.7251/BLCZB0219191P
COBISS.RS-ID 7634200

POLITICAL-LEGAL PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT OF THE FORMER REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

Slobodan Petrović[1] , Andrija Blanuša[2]

ABSTRACT

The political-legal perspective of the development of the republics of the former SFRY can be obtained by a precise analysis of political developments in the former SFRY, viewed from the legal aspect, and under the influence of domestic and international factors that create a political reality in each individual republic. Building and taking care of a healthy, institutionally solid, legally dignified political system of one state is a challenge for every government, and therefore the government is a creator of an image of the political system, but also of innovative, economic, diplomatic, economic activity, which in many ways determines the level of democracy, the standard of living , the degree of political culture, constitutional and legal progress, the development of local self-government, and thus forms the image of a given society viewed through the lens of the political system. After its creation, the SFRY was a supranational state, with a federal political system, formed on the ruins of the outdated monarchist form of government, it had the futuristic contours of a real reality and, per its ideological concept, was significantly ahead of the time in which it existed. It was a symbol of sociological progress, synonymous with concepts that modern authors of political-legal thought today call cosmopolitanism. In this paper a comparative method of research will be applied, and based on it, will be presented the key determinants that define the social situation in the republics of the SFRY today, altogether with the proposals for the implementation of positive experiences, as well as the proposals for overcoming the potential difficulties of certain republics that they are facing today, considering that they have successfully overcome other similar obstacles.

Key words: *political system, standard of living, social progress, economic parameters, economy, culture, state.*

INTRODUCTION

The dissolution of the SFRY had a nationalistic, and then an international cause. Strengthening of nationalism led to the escalation of the conflict, which was a long-standing desire of the world's greatest powers. The role of religions in strengthening of national identities outweighed religious frameworks. Transnationalism is experiencing a defeat after almost half a century. Now there is no longer Yugoslavs as a nationality, but rather an identification with pre-Yugoslav identity, but in other boundaries. The first step is the use of the police. Police is very important because it can very early reveal dissatisfied groups

1 Doc. dr Slobodan Petrović, Pravni fakultet Megatrend Univerziteta, Beograd, E-mail: slobpetrovic@yahoo.de
2 Doc. dr Andrija Blanuša, Pravni fakultet Megatrend Univerziteta, Beograd, E-mail: ablanusa@megatrend.edu.rs

and eliminate them before the need for a "major surgical procedure" (as the planners in the documents name it.[1]

DECOMPOSITION OF FEDERATION OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

The international community made great mistake in the initial premise that the SFRY was a danger. Based on this initial premise, it practically supported the escalation of nationalism and further strengthened right-wing ideologies. A comprehensive and militarily skilled Yugoslavia would be a danger for the great world powers of the twentieth century, and this danger should have been completely annihilated. The process of annulment began with the dismantling of Yugoslavia, under the protectorate of the NATO Pact, with a strategic and planned media campaign against the Serbian people that was supposed to be presented as a terroristic, barbaric and aggressive nation. They succeeded in that intention to a great extent.

The Dayton Peace Accords that arose as a result of "Dayton negotiations" is not a legal, but a political document. Regardless of its political character, it is used exclusively as a legal document that guarantees the construction of a Bosnian state, with a new, experimental state order, which is a bad copy of the Constitution of the United States. When the constitution of a country is adopted, it is necessary to consider all aspects of people, geographical space, culture, religion, economic positions, legal acquisitions, and many other factors. However, the Dayton Peace Agreement was brought swiftly, without meritorious legal and political studies. It is made exclusively by the will of international actors and, as such, today it can certainly not be the cornerstone of the construction of a new state, from the perspective of serious legal and political and academic observation.

Every country emerged from the former SFRY in its development aims to magnify national or homeland warriors, national heroes and giants of the modern era, which was apparently practically confirmed by the 2006 Croatian Parliament by adopting the "Declaration on the conviction of crimes committed during the totalitarian communist system in Croatia (1945-1990)", and the Constitutional Court of Slovenia annulled the decision of the City Municipality of Ljubljana, which wanted to name one section of the road by the president of the former state - Josip Broz Tito. This was a clear indication of the indicator and deletion of supranational beliefs that have been built over half a century and an obvious proof of changing modern history and the desire to break every relationship with that time.

YUGOSLAVIA AS A POLITICAL FORMATION

Yugoslavia was not just a political-legal creation. It was also a cultural formation, based on the civic ideals of a free left-wing society. It cherished a progressive scientific thought and one of its characteristics was strengthening and building of universities and university centers, which contributed to the creation of a left-wing, enthusiastic-intellectual elite. The biggest contradiction that the newly emerging countries could have affected was the trend of mass construction of religious buildings, while university development experienced a completely different fate. It is a common feature of all political systems in the countries of the former Yugoslavia after the breakup of the SFRY. Analyzing "the principles that should

lie at the base of the state that would suit our wishes," Aristotle analyzes the size of the state and the population; hence, when the number of population in question is not important, than the ability of people to work for the benefit of the city becomes important. [2]

The breakup of Yugoslavia and the so-called "homeland war" led to a sociological phenomenon which is a feature of the Croatian political system, one of the "nationally purest states of Europe", with 89.63% of the population declared as Croats of the Roman Catholic faith.

The specificity of the BiH legal system is also reflected in the fact that the legislative power is executed by a two-way parliament, that is the BiH Parliament, and it consists of the House of Peoples and the House of Representatives. The executive power, as in all other republics of the former Yugoslavia, is performed by the Council of Ministers and the BiH Presidency, with the Federation of BiH executing the executive power: President of the Federation of BiH, the vice-president of the Federation of BiH and the Government of the Federation of BiH. The Constitution of the Federation of BiH takes into account the national representation, so even the Constitution prescribes that the President and the Deputy Prime Minister of BiH should not be of the same nationality. This clearly shows us that the conflict that lasted in this region was exclusively national and religious, and that even today, a quarter of a century later, this is still a burning issue and a stumbling block for the further political and legal development of the state and society. It is, of course, a measure of the development of the political culture of the peoples and authorities of this region.

However, there is a lot in common to all republics and political and legal systems of states originating from the SFRY. In all countries, the military is professionalized, which means abolishing regular military service and introducing a mercenary army; all countries have a multi-party system, so it is rightfully said that the common denominator of all former Yugoslav republics is the so-called " "Political Pluralism". The end of the Cold War freed the impressive torrent of rhetoric that convinced the world that the West would now be able to continue its traditional commitment to freedom, democracy, justice and human rights, unhindered by supercilious rivalry, although there were some - we call them supporters of realism in international relations - warned that by"letting idealism have almost exclusive control over our foreign policy" maybe we go too far and that we can endanger our interests.[3]

The post-socialist, cosmopolitan heritage that was synonymous with Yugoslavia was degraded and fundamentally ruined, and the so-called "Post-conflict Nationalist Society" emerged, which outlines the multicultural conception of consociational democracy.

Also, "Economic migration of the population" is common to all the countries of the former Yugoslavia. This phenomenon is, to the least extent, according to statistical data, present in the Republic of Slovenia, while in all other republics year after year it is more pronounced. This process of abandonment of the states of origin and the departure for a dignified life of a worthy human being originates from the time of the dissolution of the SFRY. It is interesting that this process was not expressed in the period of the existence of the SFRY, especially in the period from 1945 to 1980.

On the territory of the former SFRY, the Republic of Macedonia and Bosnia and Herzegovina (according to the number of Islamic believers who are citizens of these countries and represent the national minority population), are on second place in Europe with a Muslim minority, except for the countries with the majority Muslim population.

Of all the states of the SFRY, today, two countries have the upper and lower houses of Parliament - Federation of BiH and the Republic of Slovenia, all other countries have a one-body Parliament - representatives of the legislative authority.

What stands out as the brightest example of representative democracy of all former SFRY countries today is the fact that in the Republic of Slovenia, the Constitution defined that the second house - "the State Council" - which has a total of 40 deputies, consists of four representatives of employers, employees, craftsmen, peasants and independent professions, six representatives of extracurricular activities and 22 representatives of local self-government. This is a good example of care about all the fundamental professions of a society and at the same time a good example of the distribution of a mandate that can serve all other states of the former SFRY. Also, the Republic of Slovenia is the only one of the six former republics where the economic migration is at the least extent (almost doesn't exist).

RESULTS OF THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FORMER REPUBLICS OF SFRY

Significant conclusion of a comparative analysis of the political systems of the states of the former SFRY is that in the Republic of Slovenia the birth rate has been steadily increasing since 2002, while in other countries, the birth rate has a tendency to decline. According to the official census, in 1992, there were 1,964,036 inhabitants, and in 2017, there were almost 100,000 more.

Table 1. „Tabular presentation of the number of inhabitants in the countries of the former SFRY according to the latest available statistical measurements"

LIST OF POPULATION COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA	
COUNTR:	NUMBER OF INHABITANTS:
SERBIA	7.186.862
CROATIA	4.238.389
FEDERATION OF BIH	2.206.231
REPUBLIC OF SRPSKA	1.480.000
MACEDONIA	2.022.547
SLOVENIA	2.060.802
MONTENEGRO	620.029

The results of the research have shown that in all countries created from the former SFRY, except in the Republic of Slovenia, the religious conviction strengthens with a significant increase in the number of believers. In the Republic of Slovenia, which currently has a GDP per capita of 88% of the European average, the number of believers drops significantly. During the communist regime in Slovenia, there were 88% Roman Catholics, and only 57.8% of respondents declared themselves in 2017, while a significant percentage of the population was declared as atheists.

What is common to all the republics of Yugoslavia today is the existence of censored media, censorship that certainly does not reflect democracy as a measure of the development of society and the overall political culture.

The results of the survey showed that the total amount of external debt of all former SFRY countries at the end of 2013 was approximately six times higher than at the end of 1991, from which one can draw a unique conclusion that independent republics increased their indebtedness with foreign banks or the IMF, with the tendency of external debt growth. In no country of the SFRY the unemployment rate is not at an enviable level, and the question arises: "In what way do the newly emerging national economies develop and what is their goal?"

Table 2. „Unemployment rate in the countries of the former Yugoslavia according to the official available data of the national statistical institutes"

THE UNEMPLOYMENT RATE IN THE COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA	
SERBIA	14,4%
CROATIA	14,8%
BOSNIA AND HERZEGOVINA	31,7%
MACEDONIA	23,4%
SLOVENIA	7,3%
MONTENEGRO	16,7%

Since 1991, the erosion of civic, leftist, „etatistic" and elitist ideas has continued to date, and parallel to the strengthening and raising of false patriotism, which certainly represents a global sociological-scientific phenomenon. The people become an insatiable mass that is tired of false promises, and with such an inert political mass is easily manipulated, such a mass is most suitable for a blind and submissive voting body that does not think and is easily managed.

The Republic of Serbia and the entire positive legal order have undergone many reforms, transformations, adaptation processes, restoration, redefinition of borders, unjustified political blackmail by the international community, experienced three aggressions in one century, but nevertheless managed to rise and build in each, and also in the political-legal sense.

The Republic of Serbia is a candidate for membership in the European Union. Whether this candidacy is a correct political move and how realistic is it in terms of achieving, how realistic it is to set the conditions for joining the Union, is possible to conclude from this time distance already.

The policy of the countries of the region contributes to the political participation of the Republic of Serbia, and this is clearly reflected in the fact that all the countries of the former Yugoslavia, with the exception of the Republic of Macedonia, have become members of the NATO Pact. The strong political influence is in power in the Republic of Serbia and this is evident, in support of this thesis it is said that the airspace above a state belongs to that state, because each territory is three-dimensional (ground, water, airspace). The Republic of Serbia officially does not want to become a member of the NATO pact, but also because of that it can not even strengthen bilateral relations with already sufficiently proven, both in Slovene and in religious terms, close Republic of Russia.

When it comes to bilateral relations, the Republic of Serbia is on the right track in this respect, it is strengthening relations with many countries with which they have not existed

since 1990, old interstate friendships are being restored, new economy is being developed, strengthens the international credibility of the Republic of Serbia, which certainly gives positive consequences to the political-legal system.

In the Republic of Serbia it is necessary to develop a policy of raising births, establishing social democratic principles of economic policy, and abolishing the liberal ie. now the neoliberal economic attitude.

Analyzing strategic documents, the most significant, at the moment, is "Europe 2020", which sets mobility and information as a priority goal - Smart growth, which advocates the development of a knowledge-based economy and innovation, as well as inclusive growth - which implies developing and increasing the economy of high employment, which automatically contributes to the development of social and territorial cohesion.

CONCLUSION

Priority of development of all countries of the former Yugoslavia should be mobility of young people. Youth mobility implies the ability to make free and independent conclusions, to learn about diversity, and thus to develop an appropriate system of values and abilities of rational comparisons, which excludes political factors. The development of information technologies, as a development priority, implies the adoption of the National Strategy on the Development of Information Technologies, which directly contributes to the development of the political and legal system of a society. This is supported by the fact that the SFRY in the 1980s was the fourth country in the world allocated for investment in the development of information technologies.

Building a system of education that implies the development of social innovation as an imperative of the 21st century. Practical training of pupils and students to understand and apply everything that they have adopted through the education system, is the basis of the Youth Development Strategy, which should also be adopted and practically implemented in the social system of the Republic of Serbia.

The common to all the countries of the former SFRY is that, regardless of the smaller oscillations, there is not enough birth rate, however, this form of organization both political, legal, and geostrategic, as well as all others, is just a phase in the history of mankind. Unless we seriously approach the adoption of the Strategy for the increase of a birth rate, every country in the world, as well as the countries of the former SFRY, will be brought into a position of struggle for survival, with a high average of the old citizens, without young, innovative, political and legal perpetrators. With all that taken into account, every society will be doomed .

The political-legal aspect has always been a decisive factor and stability, and economic development, and international politics, and national progression, however, at any moment a socially conscious individual must bear in mind that history changes, that politics adapts to the interests of the stronger, the legal order adapts to the trends and needs of the time in which it exists, only a human resource is a limited category, which has a beginning and an end. Sometimes freedom and order will not be considered undesirable, and accordingly, it seems that some ideals are immortal; and even they are immortal only if they change from time to time.[4]

LITERATURE

1. Čomski, N., (1999) *Šta hoće Amerika*, Čigoja štampa, Belgrade, p. 34
2. Matić/Podunavac, (2007) *Politički sistem*, Faculty of Political Sciencies, Čigoja štampa, Beograd, p. 43
3. Čomski, N., (2018) *Jugoslavija – mir, rat i raspad*, Samizdat, Belgrade, p. 175
4. Berns, S. D., (2010) *Politički ideali*, Faulty of Law, University of Belgrade, Belgrade, p. 247

Прегледни рад
UDK 338.48:005.5
DOI 10.7251/BLCZB0219198V
COBISS.RS-ID 7634200

ТУРИСТИЧКА ДЕСТИНАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ НОСИОЦА ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ[1]

Славољуб Вујовић[2], Јелена Премовић[3], Рајко Мацура[4]

АПСТРАКТ:

На основу истраживања одабране литературе, код анализе основних чинилаца развоја туризма, гледано са економског и географског аспекта, незаобилазни су туристичко место и туристичка дестинација. Исход, односно, реализација циљева туристичке понуде и тражње увек се одвија у одређеном туристичком месту, односно, дестинацији. У раду се анализирају чиниоци, интегративни елементи и управљачки аспекти туристичке дестинације у функцији носиоца туристичке понуде.

Кључне речи: *туристичка дестинација, туризам, туристичка понуда*

ABSTRACT

Based on the research of selected literature, in analyzing the basic factors of tourism development, from an economic and geographical point of view, a tourist place and a tourist destination are inevitable. The outcome, that is, the realization of the goals of tourist supply and demand, always takes place in a particular tourist place or destination. The paper analyzes the factors, integrative elements and managerial aspects of the tourist destination as a carrier of the tourist offer.

Keywords: *tourist destination, tourism, tourist offer*

УВОД: ТЕОРИЈСКИ ОКВИРИ ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

Са ширег аспекта посматрано туристичка дестинација се може дефинисати као део простора одређене регије, зоне или земљине површине која располаже атрактивним објектима неорганског, органског и антропогеног порекла и уз добро осмишљену инфра и супраструктуру има добро организовану и квалитетну туристичку понуду (Вујовић, 2008).

Појам „дестинација“ потиче од латинске речи *destinatio* и значи крајњи циљ, одредиште, намену. У српском језику, дестинација се употребљава са значењем крајњег одредишта, места који је циљ неког путовања. Туристичка дестинација

1 Рад је део истраживања на пројекту „Развој и примена нових и традиционланих технологија у производњи конкурентних прехрамбених производа с додатном вредношћу за домаће и светско тржиште – Створимо богатство из богатства Србије“ (МПНТР РС, бр. 046001).

2 ванредни професор и виши научни сарадник, Економски институт, Београд, Србија, kelovic1967@yahoo.com
3 научни сарадник, Економски институт, Београд, jelena.premovic@gmail.com
4 редовни професор, Бања Лука Колеџ, Бања Лука

(енглески: tourism destination; немачки: touristische reiseziel), као и други појмови из области туризма, дефинише се на различите начине (Стојановић, 2016).

Поједини теоретичари дестинацију дефинишу као „место које има карактеристике које су познате довољном броју потенцијалних посетилаца да би оправдале његово поимање као ентитета који привлачи к себи туристе независно од атрактивности других дестинација. Од важности су природна и створена обележја, инфрастуктурне карактеристике, структура привреде и својства локалног становништва дестинације“ (Mathieson, Wall, 1990, 12; Попеску, 2011, 25).

Неки истраживачи дестинацију дефинишу као „географско подручје са критичном масом развоја која задовољава потребе туриста“. Под „критичном масом“ ауторка мисли на „довољно разноврсности и количину атракција и услуга које одговарају потребама туриста са неколико тржишних сегмената“ (Gunn, 1994; Генов, 2013,36).

По дефиницији Светске туристичке организације, локална туристичка дестинација је „простор у коме туриста борави најмање једну ноћ. Укључује туристичке производе као што су додатне услуге и атракције и туристичке ресурсе у оквиру повратног путовања за време једног дана. Има просторне и административне границе које дефинишу њено управљање, имиџ и перцепције који одређују њену конкурентост на тржишту. Дестинација укључује различите интересне групе, често и локалну заједницу, а може се умрежавати због формирања већих дестинација“ (www.destination.unwto.org/).[5]

Треба навести језгровиту и вероватно најкраћу дефиницију по којој је туристичка дестинација „простор у којем се предвиђа, планира, организује и развија туризам“ (Вујовић, 2008, 21).

У том смислу, треба подржати савремен приступ разумевању суштине и појма дестинације у којима се уважава гледиште туриста, као оних због којих дестинације и постоје. С тим у вези, посебно је важно истаћи сатав професора Јовичића који дестинацију види као „*просторну област коју посећују и користе туристи, независно од њених административних граница. Границе туристичке дестинације треба да одреди тржиште, јер границе су резултат тржишне прихваћености и валотизације одређене дестинације*“ (Јовичић, 2011, 19). Исти аутор истиче улогу логистике у управљању туристичком дестинацијом и дефинише *макрологистички концепт туристичке дестинације* као „оптимизацију токова материјала, робе, енергије, информација и људи према и у туристичкој дестинацији, на одређеном географском простору“ (Јовичић, 2005, 577).

ОСНОВНИ ЧИНИОЦИ ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ

Географски простор, представља незаобилазни елемент за разумевање туризма и туристичких кретања. Место сусрета туриста као носилаца туристичке тражње и

5 У оригиналу, дефиниција Светске туристичке дестинације (UNWTO) гласи: “A local tourism destination is a physical space in which a visitor spends at least one overnight. It includes tourism products such as support services and attractions, and tourism resources within one day´s return travel time. It has physical and administrative boundaries defining its management, images and perceptions defining its market competitiveness. Local tourism destinations incorporate various stakeholders often including a host community, and can nest and network to form larger destinations.” (www.destination.unwto.org/).

туристичке понуде се увек одвија у конкретном географском простору (Стојановић, 2017).

Туризам, као сложен систем, чине три основна елемента (Pender, L. & Sharpley, 2005,7; Генов, 2013, 17):

- *туристи*, односно корисници услуга у туризму,
- *географски елементи* и то емитивна подручја (извор туристичке тражње), и транзитна подручја и рецептивна подручја (крајњи циљ пута и боравка туриста)
- *туристичка привреда* (субјекти који су директно или индиректно укључени у креирање и реализацију туристичих услуга).

Са аспекта туристичке валоризације одређеног простора, поставља се читав сет питања:

- *какав треба да буде простор* да би у њему могао да се одвија туристички промет?
- *шта туристи очекују* од једног географског простора - које садржаје?
- *како туристи могу да дођу* до конкретног географског простора? (степен приступачности односно напор да се савлада растојање од места боравка до одабране дестинације)
- *да ли је и колико постојећа понуда усклађена* са захтевима и очекивањима савремених туриста?
- *како туристи доживљавају дестинацију*? Да ли је уоште доживљавају као довољно атрактивно и интересантно подручје?
- *да ли су бројни садржаји на страни понуде међусобно добро усклађени* и да ли их туристи доживљавају као компактну целину?
- *да ли свако место или регија може да буде туристичка дестинација*? Да ли треба да инсистира на развоју туризма или је боље да се определи за неке друге привредне гране?

Суштинско питање гласи: како да се широк и разноврстан спектар жеља и потреба туриста „упакује“ у једну компактну целину, а да истовремено носиоци туристичке понуде на одређеном простору остваре своје пословне и економске циљеве? У зависности од угла посматрања, Бакић наводи схватање о постојању две форме односно нивоа туристичког производа (Планина, 1974; Бакић, 1988, 106):

- појединачни (парцијални) и
- интегрални туристички производ.

Парцијални туристички производ је производ конкретног појединачног носиоца туристичке понуде: угоститеља - хотелијера и ресторатера, туристичких агенција и туроператора, превозника у авио и друмском саобраћају, агенција за изнајмљивање возила, пловила и опреме, туристичких водича и аниматора; носилаца културних, спортских и забавних садржаја.

Поменути појединачни садржаји могу истовремено да се посматрају и као сложен производ пошто га чине различите елементи. Међутим, они су ипак у функцији задовољења само неких од бројних и хетерогених потреба и очекивања туриста

и зато представљају само један мали део укупне понуде која стоји на располагању туристима. За туристе је то парцијални, док је за предузеће то интегрални производ.

Интегрални односно сложени туристички производ је производ на нивоу конкретне туристичке дестинације. Другим речима, то је туристички производ како га доживљава и користи туриста. То није прост збир појединачних туристичких производа. Суштина је да они морају да се укомпонују у компактну целину како би могли да привуку туристе у условима изражене конкуренције међу многобројним дестинацијама.

Из наведених разлога, интегрални туристички производ је резултат степена усаглашености парцијалних интереса са интересима дестинације. Што је већи степен интегрисаности између носилаца туристичке понуде, кроз уважавање различитих интереса и препознавања заједничке користи, то ће једна туристичка дестинација бити успешнија на туристичком тржишту.

ИНТЕГРАТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ У ФУНКЦИЈИ ПОНУДЕ

Уважавајући ставове бројних аутора о томе шта све спада у *елементе туристичке дестинације*, могао би се уважити став који говори: о атрактивности дестинације, њеној приступачности и условима за боравак (Medlik, Middleton, 1981, 131-139; Бакић, 1988, 108-109). Из наведеног следи да се туристичка понуда сваке дестинације заснива на:

- атрактивним,
- комуникационим и
- рецептивним факторима.

Атрактивни фактори обухватају разноврсну и широку лепезу природних, друштвених и изграђених садржаје од значаја за одабир дестинације од стране туриста: рељеф, клима, хидролошки садржаји, термални извори, биљни и животињски свет; материјално и нематеријално наслеђе, манифестације, гастрономија, сајамски, конгресни, забавни и трговачки садржаји (Вујовић, 2018).

Комуникациони фактори говоре о приступачности једне дестинације у виду њене физичке удаљености од најзначајнијих емитивних тржишта, изражену у километрима путовања *(географска дистанца)*, дужини путовања (*временска дистанца),* као и у виду трошкова превоза од извора тражње до дестинације (*економска дистанца*). Приступачност једног подручја зависиће и од саобраћајне инфрастуктуре у самој дестинацији.

Рецептивни фактори имају за циљ да туристима омогуће одговарајуће услове боравка у самој дестинацији. Реч је о обиму и структури смештајне и ресторанске понуде, услугама рецептивних туристичких агенција, туристичких водича; врстама и обиму понуђених садржаја за разоноду и рекреацију, здравственим услугама и слично.

Дестинација није само географски простор у коме се налазе бројна физичка добра од интереса за туристе. Она поседује недивљиву и неопипљиву компоненту - нематеријално наслеђе, прошлост, традицију, историјат. Томе свакако треба додати и

однос локалног становништва према туристима. Њихови ставови су често предмет различитих истраживања. И поред одређених неслагања и замерки, свакако треба поменути и познати Доксијев концепт (*Doxey's Irridex* или ''Irritation Index"). Ово схватање (средина седамдесетих године прошлог века) сугерише да, што се туризам у одређеној дестинацији више развија, утолико локално становништво више испољава нетрпељивост према туристима (Генов, 2013, 78-79).

УПРАВЉАЊЕ ДЕСТИНАЦИЈОМ У ФУНКЦИЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

Бројност и разноврсност субјеката на страни понуде у оквиру једне дестинације, промене и трендови на стани туристичке тражње и појава нових дестинација су најважнији разлози да се посвети одговарајућа пажња питању *управљања дестинацијом.* То је стална и дугорочна активност која ће, ако се спроводи на стручан и адекватан начин, омогућити конкурентност, одрживи опстанак и препознатљивост дестинације на тржишту. Укратко, на слици бр. 1, приказан је оквирни концепт управљања дестинацијом.

Слика бр. 1: Оквирни концепт управљања туристичком дестинацијом

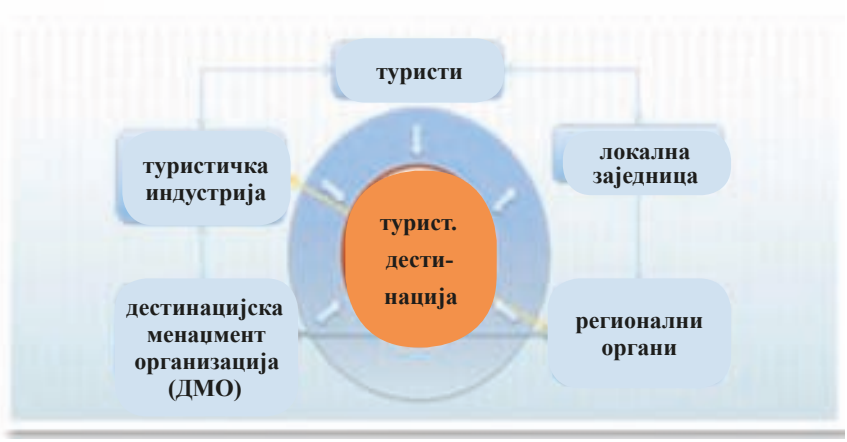

Извор: Превод на српски језик са сајта www.destination.unwto.org/

Дестинације се карактеришу врло сложеним односом између носилаца туристичке понуде. Паралелно се одвијају два процеса која су, само на први поглед, међусобно супростављени. Наиме, бројни носиоци понуде *међусобно конкуришу једни другима* (нпр. хотели) како би остварили што бољу позицију на тржишту. Међутим, они *истовремено морају да сарађују,* посебно у домену промоције, ценовне политике или, у приморским и планинским местима, дефинисања дужине сезоне. Све ове али и многе друге активности морају да се спроводе плански и организовано, односно њима мора да се управља. Имајући то у виду, намеће се неопходност *одрживог* управљања дестинацијом. У том смислу треба поменути VICE модел[6] који

6 VICE модел је акроним од **V**isitors (мисли се на посетиоце једне дестинације односно туристе који бораве у њој), **I**ndustry (носиоци туристичке понуде са одређеног простора - дестинације), **C**ommunity (локална заједница -

туризам на нивоу једне дестинације посматра као интеракцију између следећих чинилаца понуде, тражње и локалне средине: *туриста*, представника *туристичке привреде* који посетиоцима пружају одговарајуће услуге, *локалне заједнице (њених становника*) који су изложени позитивним али и негативним утицајима туризма на које они реагују и *окружења* у коме се одвијају поменути сложени процеси (Bacsi, Z., Kovács, E., Loke, Z. Horvath, K, 2014, 9; Climpson, 2008).

Основне претпоставке за управљање туристичком дестинацијом (нпр. града) су:

- предмет управљања је интегрални туристички производ односно производ на нивоу градске дестинације а не многобројни појединачни производи,
- управљање се *спроводи са нивоа дестинације* (града), а не са нижег нивоа (појединачних носилаца понуде) или вишег нивоа (надређених територијалних јединица - у нашем случају региона или државе),
- управљање је *стална и професионална активност,*
- управљање мора да се спроводи на *институционалној основи* кроз различите организационе облике - дестинцијске менаџмент организације (ДМО), дестинацијске менаџмент компаније (ДМК) и кроз различите степене заступљености јавног и приватног сектора (само јавни сектор, само приватни сектор и ЈПП - јавно приватно партнерство)[7].

Дестинацијски менаџмент може да се посматра као „усклађена сарадња свих туристичких и заинтересованих чинилаца у окружењу, која обухвата све фазе туристичког развојног циклуса: уравнотежену инвестициону политику, заштиту околине и културног блага (одрживи развој), продуктивно управљање, управљање људским ресурсима и образовање, испитивање тржишта, промоцију и подршку пласману (маркетинг), управљање и контролу квалитета (Total Quality Management) и, коначно, одговорност за што организованије одвијање инкаминга, као и садржај посета и одмора на одређеној дестинацији“ (Маркетинг стратегија туризма Војводине, 2009, 90).

Управљање дестинацијом, поготово новом која тек излази на тржиште, је у тесној вези са спровођењем промотивних активности. Зато ће проблематика дестинацијског менаџмента, поготово питања у вези туристичке промоције, бити присутна кроз цело истраживање.

На крају овог поглавља треба јасно рећи да свако место или регија не може и не треба да буде туристичка дестинација. Није свако село погодно за развој руралног туризма, не може свако приморско и планинско место да буде туристички или скијашки центар, нити су сви градови погодни да буду сајамске или конгресне дестинације. Тачно је да треба искористити све туристичке потенцијале, па и оне на туристички недовољно атрактивним подручјима, али на начин који ће по обиму и садржају одговарати специфичној тражњи. Таква подручја треба да свој развој базирају на неким другим садржајима, а не по сваку цену на туризму.

општина, град односно место које посећују туристи) и **E**nvironment (окружење као незаобилазни елеменат одрживог развоја сваке средине).

7 Поменуте ДМО и ДМК биће посебно обрађене у поглављима 12.1. и 12.2.

ЗАКЉУЧАК

На основу презентованих резултата истраживања може се закључити да туристичка дестинација има темељни значај када је у питању развој туризма.

Дакле, сви чиниоци туристичке понуде, без обзира на њену структуру, обим и квалитет увек су везани за туристичку дестинацију. Са друге стране, фактори туристичке тражње као покретачки фактори туризма свој исход, односно, реализацију својих циљева увек остварују у одређеној туристичкој дестинацији, условљени квалитетом, структуром и обимом туристичке понуде те дестинације. Овде треба напоменути да туристичка дестинација као простор, изграђена адекватна материјална основа и човек чине темељ-предуслов развоју туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bacsi, Z., Kovács, E., Loke, Z. Horvath, K. (2014): Destiny Of Destinations: Can TDM Help?, DETUROPE– The Central European Journal Of Regional Development And Tourism Vol.6 Issue 1.
2. Batinic, I., (2018), *Role and importance of destination management companies in developing croatian touristdestinations*, (JPMNT) Journal of Process Management –New Technologies, International Vol.6, No2, 2018.
3. Marsh, N. (2011), Best practice in Destination management, Association of destionaition Management Executives.
4. Schaumann P. (2005). The Guide to Successful Destination Management. Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons
5. Бакић О. (1988): Стратегијско планирање туристичког производа, Научна књига, Београд
6. Вујовић, С., (2008), *Материјална основа туризма-стварање материјалне основе нове туристичке дестинације*, Институт за економику пољопривреде, Београд
7. Вујовић, С., (2018), *Туризам у светлу економије*, Економски институт, Београд
8. Генов Г. (2013): Менаџмент туристичке дестинације, Висока туристичка школа струковних студија, Београд
9. Јовичић Д. (2005): Улога логистике у управљању туристичком дестинацијом, Зборник радова међународног научно – стручног конгреса „Хотеллинк 2005“, Виша хотелијерска школа, Београд
10. Јовичић Д. (2011): Менаџмент туристичких дестинација, Географски факултет
11. *Маркетинг стратегија туризма Војводине,* Секретаријат за привреду Војводине, новембар 2009, Нови Сад.
12. Попеску Ј. (2011): Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум, Београд
13. Стојановић, Р. (2015), *Значај имица за нове туристичке дестинације на примеру београдских приградских општина*, Туристичко пословање, бр. 15, стр. 39-52, 2015
14. Стојановић, Р. (2016), *Промоција нових туристичких дестинација-београдских приградских општина*, ПМФ, Нови Сад
15. Стојановић, Р. (2017), *Увод у туризам*, ВПТШ, Ужице

Прегледни рад
UDK 005.334:334.72
DOI 10.7251/BLCZB0219205S
COBISS.RS-ID 7634200

ПОСЛОВИ У НАДЛЕЖНОСТИ ФУНКЦИЈЕ КОРПОРАТИВНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Слободан Симовић[1], Михајло Манић[2]

АПСТРАКТ

Основни задатак менаџера безбедности, као одговорног лица за ниво безбедности у компанији и за дешавања у оквиру своје функције је, да организује службу безбедности као и радне функције запослених. Мора да буде рационалан, што подразумева да не сме да дозволи да корпоративна безбедност као функција постане гломазна и скупа по компанију. Сходно овоме, његов приоритетан задатак је идентификовање кључних вредности компаније којима треба посветити највише пажње. Предмет овакве анализе су материјалне и нематеријалне вредности, облици имовине и личности руководиоца који су од великог значаја, те би се њихов губитак одразио погубно за компанију.[3]

Кључне речи: *кључне вредности компаније, професионалност и рационалност, менаџер безбедности, ризик и претња..*

ABSTRAKT

Grundaufgabe des Sichercheitmanagers als der Verantwotlicher für die Sicherheitsstufe im Unternehmen und für die Vorgänge im Bereich seiner Funktion ist: sowie Sicherheitsdienst als auch Arbeitsfunktionen zu organisieren. Er muss vernünftig sein d. h. er darf nicht erlauben dass die Untenehmenssicherheit als eine Funktion schwerfällig und teuer für den Untenehmen wird. Deswegen ist seine erste Aufgabe die Schlüsselwerte des Unternehmens, auf die er achten sollte, zu erkennen. Der Gegenstand solcher Analyse sind die materielle und unmaterielle Werte, die Gestalten des Vermögens und die Persöhnlichkeiten des Leiters die vom Bedeutung sind und welcher Verlösung könnte schwierige Folgen für den Unternehmen verbringen.

Die Schlüsselwörter: *die Schlüsselwerte des Unternehmens, Professionalität und Vernünftigkeit, der Sicherheitsmanager, das Risiko und die Bedrohung*

---

1 Ванредни професор на Факултету за дипломатију и безбедност у Београду
2 Ванредни професор на Факултету за дипломатију и безбедност у Београду
3 Примери закључне вредности:
1.Компанија је у својој истраживачкој лабораторији развила нов производ. Потрошила је неколико година рада , своја и позајмљена средства. Резултати истраживања су још увек пословна тајна компаније. Кључни задатак корпоративне безбедности је, у овом случају, заштита пословне тајне од индустријске шпијунаже.
2.Водећи инжењер компаније је кључна личност за даљи напреда компаније, њену доминантну улогу на тржишту. Многа битна питања развоја зависе искључиво од њега. Анализом прикупљених информација установљено је постојање ризика од нарушавања личне безбедности инжењера., нпр.отмица. Кључни задатак корпоративне безбедности је заштита кључних вредности компаније, а у овом случају то је главни инжењер.

УВОД

Појава корпоративне безбедности везује се за настанак својине и корпопрације као заједнице људи о чијој заштити су бринули чланови корпорације. Стога се за корпоративну безбедност везује способност прилагођавања корпорације безбедносним изазовима, ризицима и претњама из окружења, али и одређеном социјалном идеалу и вредностима својине које је ваљало штитити, укључујући ту човека, породицу, нацију и друштво.[4]

Своју функцију корпоративна безбедност мора да остварује рационално и ефикасно, а надасве професионално и стручно.

Ово значи, да су радно време запослених у служби и финансијска средства усмерена у правом смеру и да је тиме максимизирана корисност функције кроз одржавање високог нивоа сигурности компаније. Да су професионалним методама и средствима, стручно идентификоване кључне вредности компаније, на основу чега се избегава непотребно расипање ресурса, како финансијских тако и људских, а самим тим може да се поклони адекватна безбедносна пажња кључним вредностима компаније.

Рационалност и ефикасност корпоративне безбедности огледа се и у редоследу поступања. Прво се врши прецизно дефинисање ризика у окружењу и претњи по сигурност компаније, па се тек онда приступа успостављању система заштите.

Савремени концепт корпоративне безбедности предвиђа системе заштите који могу успешно одговорити на савремене претње које угрожавају компаније, имовину и лица, а то су *:*

- анализа ризика и претњи (дефинисање анализе ризика је одређивање детаљног прегледа који укључује испитивање ризика, оцену ризика и управљање алтернативама ризика, које се изводе да би се разумела природа нежељених, негативних последица по људски живот здравље, имовину или животну средину. То је аналитички процес који омогућава информације за сагледавање непожељних догађаја. То је процес квантификације вероватноће и очекиваних последица идентификованог ризика).[5]
- Дефинисање ризика и претњи и њихова анализа спроводи се у циљу добијања што више прецизних информација од којих се саставља база података са свим релевантним догађајима из поља безбедности. Анализа ризика је један од основних задатака специјализованих служби корпоративне безбедности, чиме оне пружају основну помоћ менаџеру безбедности у доношењу најоптималнијих одлука.
- Анализа ризика у безбедности је сложен процес, захтева систематичност и поступност у предузимању одређених радњи, а то су:
- идентификација ризика,
- утврђивање нивоа ризика,
- праћење ризика, и
- утврђивање нивоа прихватљивости.

4 Кековић З;"Корпоративна безбедност."У:Кековић,З;Димитртијевић,И; „Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије, Београд, Факултет безбедности,2017, стр.233.

5 General Security risk assessment, ASIS international , 2003, str..5

Јасно је да се одређени ризици у пословању, а тако и у безбедности, не могу у потпуности неутрализовати, с тога се заједно са директорима осталих пословних функција мора дискутовати о прихватљивом нивоу ризика. То је онај ниво који компанија свесно преузима на себе. Мора се напоменути да одређени ризици немају ниво прихватљивости, односно толеранције.

Као мере редукције јављају се:

- смањење ризика, а односи се на утицање и деловање од стране компаније на извор ризика, релевантне чиниоце на тржишту, органе безбедности, како би се интензитет претњи редуковао;
- трансфер се примењује уколико није могуће смањити ниво ризика. Осигурање се јавља као метод трансфера ризика улагањем финансијских средстава као вида заједничког сношења ризика. Послове осигурања обавља специјализована финансијска институција.[6]

Прихватање ризика је крајња солуција уколико су све друге могућности исцрпљене. Функција корпоративне безбедности се у том случају посебно припрема за могуће негативне последице са намером да издржи опасност када претња испољи своје деловање.

Прихватање ризика као крајња солуција је релативно прихватљиво решење за компанију, али само у изузетним ситуацијама. Функција корпоративне безбедности је да предупреди све врсте ризика који могу настати деловањем конкуренције или, нпр; индустријских шпијуна, а не да се "носи" са последицама свог неуспеха.

Ипак, неспорна је чињеница, да потпуно заштићено пословно окружење не постоји. У пословању по тржишним законима сваки независни економски субјект, у већој или мањој мери, трпи последице ризика (политички, правни, економски, безбедносни). Међутим, као олакшавајућа околност узима се чињеница, да не прерастају сви ризици у претње, а потом у опасност која се испољава негативним утицајем на пословање компаније. Одређени број ризика се угаси, или напорима корпоративне безбедности неутрализује, смањи, трансферише. На основу изнетог може се закључити: „Да свака претња јесте и ризик, док није сваки ризик претња".[7]

Када се једном претња идентификује и препозна поклања се много већа пажња анализи која је по својствима идентична анализи ризика уз битну разлику да претња реално поседује могућност негативног утицаја по пословање компаније. Кораци у анализи претње су такође: идентификација, утврђивање нивоа претње, праћење или мониторинг, утврђивање нивоа прихватљивости (уколико постоји ниво прихватљивости за такав вид претње). Посебан значај има аналитичка функција у правовременом извештавању о променама и тренутном статусу идентификованих ризика и претњи.[8]

6 Наши привредници сматрају да су заштитили своју имовину, ако су исту осигурали. Погрешан прилаз, јер се уговарањем осигурања имовина не штити, већ се само надокнађује настала штета од насталих последица неким деловањем на осигурану имовину. И на Западу се имовина осигурава, али се премија осигурања одређује у зависности од предузетих мера заштите објекта и имовине која се осигурава. Заштита већа – обавеза осигурања мања.

7 Анђелковић Слободан, Специјалистички рад „Савремени концепт корпоративне безбедности", Факултет политичких наука, Београд, јуни 2005,стр.12.

8 Исто, стр.12

Након прецизног дефинисања ризика у окружењу и претњи по сигурност компаније, идентификовања кључних вредности, приступа се успостављању система заштите. Савремени концепт корпоративне безбедности предвиђа системе заштите који могу успешно одговорити на савремене претње које угрожавају виталне интересе компанија, имовину и лица.

ЗАШТИТА ИМОВИНЕ

Појавни облици имовине компаније, које се међусобно разликују према својим специфичностима, трпе и различите облике угрожавања по основу безбедности. Облици и начини угрожавања, поред облика имовине, су ти на основу којих се пројектују механизми заштите. **Тако разликујемо следеће облике имовине:**[9]

- **непокретности** које су у власништву компаније и представљају стална материјална средства (пословне зграде, фабричка постројења, магацини, системи за производњу, итд;)
- **материјална средства**, као што су новчана средства у готовини, хартије од вредности, племенити метали, уметничка дела и друге драгоцености;
- **интелектуалну својину,** (за нас је битна заштита поверљивих информација-пословне тајне) и
- **информациони системи.**

ЗАШТИТА ЛИЦА

Заштита лица у савременом концепту корпоративне безбедности обухвата мере и радње за повећање нивоа сигурности лица, како запослених у компанији тако и оних који се тренутно налазе у кругу компаније.

Заштита лица обухвата више различитих облика протекције, и то су:

- **општа заштита,** је заштита која свим учесницима и посетиоцима (запосленима и незапосленима) пружа основни ниво сигурности за безбедан боравак и обављање пословања;
- **VIP (very important person) заштита**[10] се примењује када се анализом ризика и претњи установи реална потреба за личном заштитом руководећег кадра компаније. Тада се приступа изради елабората о личном обезбеђењу и организује служба за личну, односно телесну заштиту.

Лична заштита као подсистем службе обезбеђења је по много чему специфичан и различит од других подгрупа функције безбедности. Да би један вид заштитног механизма могао да се сматра подсистемом у оквиру постојећег система безбедности, мора да се одликује особеностима као што су:

- организационо издвојен део службе са посебном структуром, опремом, обуком, кадровима;
- посебни видови претње који остварују свој утицај на посебне делове компаније;

9 Исто,. стр.12

10 У домаћој пракси личне заштите, познати су термини заштите: ВДФ (високих државних функционера), ВВФ (високих војних функционера и ВИП (веома важна личност).

- постојање посебних облика угрожавања који захтевају адекватне одговоре у виду специфичних мера заштите.

У оквиру рада службе за личну заштиту неопходна је одређена самосталност у доношењу оперативних одлука и избора средстава за рад, као што су возила, лично наоружање, средства заштите (панцири, панцирни плаштови) и техника. Друга специфичност огледа се у чињеници да потпуно лична заштита подразумева заштиту штићене личности дан и ноћ. Без обзира да ли је на радном месту, одмору, кући и ван ње. Све ово захтева, поред високог степена стручности, и дискрецију кадрова из службе личне заштите, како социјални живот штићене особе не би био поремећен и угрожен.

Један од специфичних проблема са којима се још сусреће корпоративна безбедност су: **Асоцијални видови понашања на радном месту,** а из разлога што својом манифестацијом у великој мери наносе штету пословању компаније. Штетни утицају су многобројни и комплексни, претећи да ескалирају у још веће, са елементима кризе. Понашање које је најчешће повезано са безбедносним ризиком је злоупотреба алкохола и дрога, емотивни и ментални проблеми, финансијски проблеми.[11]

Када се ови проблеми испољавају на радном месту, последице за компанију су: пад рејтинга, губитак угледа код пословних партнера, клијената, добављача, целокупног пословног окружења.

Проблем може бити још већи, а последице несагледиве ако се ови видови асоцијалног понашања манифестују и у средини где носиоц таквог понашања живи. Посебно ако се ради о лицима високо рангираним у компанији, носиоцима и корисницима поверљивих информација. Нпр; један од приоритетних задатака индустријских шпијуна је идентификација носиоца поверљивих информација у компанији која је предмет обавештајног интересовања. Такво лице, по откривању, оперативно се покрива, сагледавају му се особине, навике, породични и друштвени живот, пријатељи и непријатељи, а посебно асоцијална понашања. За "индустријског шпијуна" који је типовао директора, нпр; развоја неке компаније, идеално је сазнање да се ради о лицу које употребљава опијате, или пак о страсном коцкару који дугује велике суме новца "зеленашима". Овим сазнањем ствара се идеална ситуација за приступ типованом лицу, а у зависности од умећа и до куповине пословних тајни, или регрутовања "кртице". Мотиви и подстицаји су лако препознатљиви.

За корпоративну безбедност изазов је и **заштита запослених на путовању.**[12]Посматрајући и анализирајући ризике и појаву претње, путовања, због већег броја променљивих и непознатих чиниоца, готово увек представљају већи ризик по безбедност запослених, него када су у месту пребивалишта и одлазе на посао где постоји устројена безбедносна служба. У зависности од процене ризика, задатак корпоративне безбедности је да контра-обавештајно припреми лице, што подразумева предочавање свих ризика којима може бити изложен на путу и боравку у другом месту, те контактима са пословним и другим лицима. Такво лице мора да се упозори на поштовање безбедносних норми понашања. Предочавање одређених

11 АнђелковићС., оп.цит. стр.20
12 Исто, стр.23

безбедносних ситуација мора бити у функцији упозорења, али и препознавања могућих ризика.

Уколико постоји основана потреба личне заштите, нпр; генералног директора (или других битних личности по компанију), организација безбедносних аспекта путовања представља задатак корпоративне безбедности.

БЕЗБЕДНОСТ ПОВЕРЉИВИХ ИНФОРМАЦИЈА

Под термином, безбедност поверљивих информација, подразумева се заштита информација и поверљивих података од њиховог откривања, модификације или преправљања.[13]

Систем безбедности информација обухвата људе, процесе, организацију и технологију, односно то је систем који се састоји из уравнотеженог скупа мера заштите:

- безбедносне провере особља,
- физичко - техничке безбедности,
- безбедности података,
- безбедности информационих система, и
- координираног увођења формалних процедура као што су процена ризика, сертификација особља и опреме, као и акредитација техничких система за примену у одређеном сегменту пословног процеса.

Уравнотеженост и координација битних мера и поступака постиже се организацијом и управљањем безбедношћу информација.[14]

Да би се у потпуности схватио термин безбедност пословних тајни (поверљивих информација) морају се претходно дефинисати појмови као што су: податак, информација, информациони систем, итд.

Податак је скуп препознатљивих симбола који су записани на одређеном носиоцу.

Информација је податак с одређеним значењем, односно сазнање које се може пренети у било ком облику (писаном, визуелном, аудио, електронском или неком другом).

Информациони систем је сваки систем уз помоћ којег се прикупљају, уносе и чувају, обрађују, приказују, узимају и шаљу информације тако да буду доступне и употребљиве свакоме ко има право да их користи.

Информациона опрема су сви физички уређаји и/или средства који чине информациони систем.

Најједноставнија дефиниција безбедности информација је дефиниција која безбедност информација означава као очување (заштиту),[15]поверљивости– обезбеђивање да је информација доступна само оним лицима која имају овлашћени приступ, **интегритета** – заштита постојања, тачности и комплетности информације као и методе за њихову обраду, **расположивости** – обезбеђивање да ауторизовани

13 Првуловић Владимир, „Економска дипломатија“, ПС“Грмеч“-„Привредни преглед“, Београд, 2001. стр. 59

14 Стандард ИСО 17799, Информационе технологије – Правила праксе за управљање безбедношћу информација, ИСО/ИЕС, 2000.

15 Исто

корисници имају могућност приступа информацији и припадајућим средствима кад код је то потребно.

Заштиту можемо дефинисати ***као скуп мера за очување безбедности.*** Самим тим да би неки систем заштите функционисао морају да постоје одређена правила. У случају заштите то је скуп правила, а где постоје прописана правила мора да постоји и надзор, одговорност и овлашћење.

- **Надзор** је проверавање функционисања система заштите.
- **Одговорност** је понашање према унапред утврђеном скупу правила.
- **Овлашћење** је право поступања у утврђеним оквирима.

Постоје унутрашњи и спољашњи аспекти безбедности поверљивих информација.

Унутрашња безбедност поверљивих информација, подразумева њихову заштиту од:

- Функционера запослених у компанији, неовлашћених да дођу у контакт са дотичним информацијама;
- коментарисање садржаја информација у кругу њених овлашћених корисника:
- коришћење поверљиве информације у личне сврхе;
- проваљивање информација преко подмићених радника;
- дотурање дотичне информације конкурентским снагама или страним ДКП;
- од запослених службеника-компјутерских сурфера и хакера и радозналих посетилаца сајта компаније, и
- осталог непрофесионалног и неодговорног понашања унутар компаније према поверљивим информацијама које компанија поседује.

Спољашња[16]заштита поверљивих информација подразумева заштиту од нежељеног откривања информације или утицаја на њу, коју могу вршити:

- конкурентске снаге-економски противници или партнери,
- случајни "посетиоци",
- органи државне администрације или контроле,
- стране економске дипломате или сакупљачи економских информација,
- компјутерски сурфери, хакери, нежељени посетиоци сајта и др. (када је у питању електронска информација у бази података или на сајту власника поверљиве информације),
- убачени електронски вируси, и
- други спољашњи фактори утицаја на поверљиву информацију.

За безбедност информација одговорни су власници података и њихова одговорност везана је за сва поступања с подацима који су у њиховој надлежности, током животног циклуса података. Ова одговорност их приморава на организовање система корпоративне безбедности који ће максимално бити у функцији заштите информација.

16 Исто

Информација је, видели смо то, драгоцена роба коју није лако добити, употребити и што је још важније – сачувати. Због тога је веома важно на прави начин и одговарајућим средствима заштитити информацију у било ком облику.[17]

Заштићеност пословних тајни од злоупотреба максимално повећава пословне могућности компанија. С тим у вези, основни задатак корпоративне безбедности је да пронађе најоптималније начине заштите пословне тајне.

Један начин заштите пословних тајни је **безбедносно- организациони** и он у себи садржи познавање и поштовање правила културе пословне заштите, правну регулативу свега тога и адекватну организацију и систематизацију радних места.

Други начин заштите пословних тајни се остварује правилним избором и коришћењем техничких и електронских средстава за обезбеђење, контролу приступа и надзор објеката компаније, као и ефикасном употребом запослених који раде послове физичке заштите.Оптимални резултати заштите се постижу јединственим коришћењем техничке и електронске заштите са оспособљеним радницима физичког обезбеђења. Овим се постиже јединствен систем заштите, контроле приступа и надзора просторија и објеката компаније. Овако конципиран облик заштите има двојну функцију, поред заштите пословних тајни, служи и за заштиту основних средстава, робе и производа компаније од инкриминисаних радњи.

Безбедност поверљивих података се остварује на основу закона, систематском применом прописаних безбедносних и заштитних мера и поступака за овлашћено прикупљање, обраду, употребу и чување, спречавање и опоравак од губитка, или неовлашћено објављивање поверљивих података. Пошто су методе које користе индустријски шпијуни исте онима које користе традиционални („државни") шпијуни, против мере које се користе у спречавању традиционалне шпијунаже могу се применити и на заштиту пословне тајне од индустријске шпијунаже.

Први, и један од најважнијих корака у остваривању безбедности података, је **класификација података** у односу на степен ризика и потребне мере за њихову заштиту.[18]

КЛАСИФИКАЦИЈА ПОДАТАКА[19]

Класификација података прописана је законима и пратећим извршним прописима који заједно омогућавају јединствено одређивање назива класе или разреда података, одговарајућих обавезних ознака и њима одговарајућих поступака, метода, средстава и извршитеља, али и правне санкције за свако одступање од прописаног поступка унутар класе и унутар одређеног правног простора. Класификација треба да буде истог степена којег је највиши поверљиви део, али треба избегавати и претерану и преоскудну класификацију у интересу ефикасне безбедности. **Класификација сама по себи није заштита**, већ смерница која указује на потребу за посебним мерама за руковање и заштиту. Класификована информација мора да се заштити кроз свој циклус трајања до нивоа који је у складу с њеним нивоом класификације. С њом је потребно руковати на начин да је одговарајуће означена, јасно одређена као класификована и да остаје класификована само онолико дуго колико је то

17 Милошевић М;Заштита пословних података и докумената, Правни информатор, www.Informator.co.yu.
18 Исто
19 Mitnick D. Kevin, »Уметност обмане«, Микро књига, Београд, 2003.,стр.269

потребно. Одговорност за доделу класификације и њено периодично ревидирање треба да остане у оквиру одређеног власника информације. По истеку потребе за класификацијом потребно је извршити декласификацију. Ознака некласификовано или непостојање било какве класификационе ознаке не подразумева поимање тог податка као јавног и не представља одобрење за његово објављивање. Објављивање некласификованих података мора да се изврши путем посебно прописаних формалних процедура.

Класификација података је неопходна за заштиту корпоративних информација. То је поступак прављења категорија за контролу објављивања осетљивих информација. Свим запосленима се ставља до знања колико је свака појединa информација осетљива.

Ако се подаци не класификују, доношење одлуке се препушта појединцима. Класификацијом података, вредне информације се смештају у једну од више категорија. Сваки радник мора да научи класификацију корпоративних података, укључујући и раднике који обично не користе рачунаре, нити комуникационе системе фирме. С обзиром на то да сваки радник, укључујући чистаче, чуваре, особе које фотокопирају документе, као и саветнике, привремене раднике, па чак и стажисте, може имати приступ осетљивијим информацијама, свако од њих може бити мета напада.

Податке треба одвојити у различите нивое у зависности од њихове осетљивости. Промена класификационог система после успостављања је скупа и дуготрајна. Постоје четири нивоа класификације који се могу применити на већину средњих и већих компанија и то:

ПОВЕРЉИВО.Ова категорија информација је најосетљивија. Поверљиве информације се користе само у оквиру организације. У већини случајева, само ограничен број људи зна за њих. Природа поверљивих података је таква, да би свако неовлашћено обелодањивање проузроковало озбиљну штету фирми, њеним деоничарима, пословним партнерима и/или клијентима. Поверљиве информације углавном спадају у једну од следећих категорија:[20]

- Пословне тајне, изворни кодови програма, техничке или функционалне спецификације или информације о производу које би могле користити конкуренцији.
- Информације маркентишке и финансијске природе које нису намењене јавности.
- Све друге информације које су суштински значајне за рад фирме, као што су будуће пословне стратегије.

ПРИВАТНО. У ову категорију спадају приватни подаци намењени интерној употреби у оквиру организације. Свако неовлашћено откривање приватних података (нарочито обмањивачима) могло би озбиљно оштетити запослене или фирму. У приватне податке могу се сврстати здравствени подаци запослених, подаци о њиховим банковним рачунима, историјат о плати, као и све друге сличне информације које нису за јавност.

20 Исто, стр .269

ИНТЕРНО. Ови подаци се могу слободно давати свим запосленима у организацији. Обично се не очекује да ће неовлашћено објављивање интерних информација нанети озбиљну штету фирми. Међутим, вешти обмањивачи могу да употребе такве информације да би се представили као запослени, привремени радници , или добављачи, и на тај начин измамили осетљивије податке од неприпремљеног особља и тако неовлашћено приступили рачунарским системима фирме. Пре него што се интерне информације саопште трећим лицима (као што су особље добављача, привремени радници, пословни партнери итд) мора се потписати уговор о поверљивости података. Интерним информацијама углавном припада све што се свакодневно користи у пословању, а што се не сме саопштавати трећим лицима, као што су организациона структура фирме, позивни бројеви за прикључење на мрежу, интерни називи система, поступци за даљински приступ, контни бројеви и тако даље[21].

ЈАВНО. То су подаци посебно намењени јавности. Они се слободно могу давати свима, у изјавама за штампу, у контакту са корисницима или у брошурама о производима[22].

Сама информација би требала да буде раздвојена у неколико делова саме зграде. Само особе које имају потребу да познају поверљиву информацију би требало да имају приступ релевантним областима и да дођу у додир са тим областима. Примера ради, сама финансијска књига би требало да буде закључана у посебној просторији. Само особе које имају потребу за овим информацијама би требало да имају кључ. Сам натпис би требало да стоји "само запослени", или "ауторизовано особље" или "забрањен приступ", или пак нека од сличних фраза ће помоћи у обесхрабривању људи да уђу у ове просторије у којима је приступ ограничен. Различите процедуре се могу користити у заштити информације које долазе споља. Неретко компаније дискретно деле поверљиве информације између многих ималаца. Наиме, ни једном од запослених се не даје довољно информације, тако да би он дошао у могућност да спозна или користи поверљиву информацију. Данас се користе неколико метода по којима поверљиве информације могу бити ограничене само на она лица која имају потребу да знају информацију. Шифре су један од метода. Одвојени компјутерски системи су други. Такође компјутерски систем може да избаци упозорење када неко покуша да "провали" шифру, идентификујући истовремено и проблем, као и који се терминал користи. Саме поверљиве информације би требало да буду одложене када се не користе. Машину треба покрити када се она не користи. Просторија би требало да буде закључана и затворена. Компанија може захтевати да столови буду потпуно чисти на крају сваког дана. Треба имати у виду да и само смеће у оквиру саме компаније може бити предмет прегледа од стране људи који траже туђе поверљиве информације. Машина за сецкање би требало да буде коришћена када се ради о поверљивим информацијама. Други степен заштите, исто тако важан као и први је, да се код запослених, а нарочито код руководства елиминише " урођена " жеља да се свима прича о пословним успесима и неуспесима[23]. Знати коме ће те поверити поверљиву информацију на коришћење је основ успешности

21 Исто, стр. 270
22 Исто, стр. 270
23 Исто, стр.271

унутрашње безбедности поверљивих информација. За постизање овог циља важне су безбедносне провере запослених

БЕЗБЕДНОСНЕ ПРОВЕРЕ

Безбедносна провера запослених, осим примарних мера којима се процењује могућност додељивања овлашћења, подразумева и активну бригу око усмеравања, едукације и контроле исправног поступања сваког појединца.[24]

Безбедносна провера особља пре свега обухвата процену да ли се за неког појединца у погледу лојалности, поверљивости, поузданости и веродостојности може дати овлашћење за приступ поверљивим информацијама, а да то не представља неприхватљив ризик за безбедност информације. Процена проистиче као резултат обављене безбедносне провере (провере поузданости) оних лица чије запошљавање или напредовање подразумева приступ поверљивим информацијама. Безбедносну проверу је потребно спроводити и за уговорне стране и за лица која су само привремено у контакту с поверљивим информацијама. Безбедносне провере спроводе се у опсегу који је прописан за доступан ниво поверљивости, као и уз знање и пристанак особе која се проверава.

Безбедносна провера особља подразумева и правовремену безбедносну информисаност, образовање и обуку. Особље треба да буде упознато са својим безбедносним обавезама и прописаним поступцима, и мора да буде редовно информисано о безбедносној политици. Мора такође да буде упознато и са службеном процедуром извештавања за случај безбедносних инцидената или неправилности, али и са санкцијама за безбедносне прекршаје.

Путем програма безбедносног образовања потребно је развити свест о безбедносним претњама и бризи за информацију, као и способност пружања подршке безбедносној политици током обављања свог редовног посла.[25]

Ово су уопштени примери понашања према поверљивим информацијама. Заштитити своје поверљиве информације је озбиљан процес који захтева организованост, дисциплину и професионалност. Зато ћемо теми која следи поклонити пуну пажњу.

ФИЗИЧКО - ТЕХНИЧКА БЕЗБЕДНОСТ (ЗАШТИТА)

Физичка безбедност обухвата примену физичких и техничких мера заштите на местима, у зградама и просторијама које захтевају заштиту од губитака или компромитације поверљивих информација. Улога ових мера је спречавање недопуштеног и насилног уласка неовлашћених лица, затим одвраћање, откривање и реаговање на деловање неовлашћеног лица.

Дефинисање обима физичких и техничких мера заштите треба да буде усклађено са степеном тајности података, вероватноћом претње и количином информација којима је потребна заштита. У просторијама у којима се рукује поверљивим подацима утврђују се начела класификације простора на безбедносне зоне и административне зоне. Физичка безбедност спроводи се уградњом баријера, система

24 Исто, стр..271.
25 Исто, стр 272

за детекцију неовлашћеног приступа, као и система за контролу уласка и изласка. Физичка безбедност спроводи се даље ангажовањем службе обезбеђења и вршењем претреса, пратње и надзора посетилаца.

ПОЈАМ ФИЗИЧКО-ТЕХНИЧКОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА

Физичко-техничко обезбеђење*"представља специјализовану безбедносну делатност која се обавља углавном у привреди од стране специјализованих предузећа, специјализованих делова неких привредних субјеката (агенција, компанија и сл;) и обучених појединаца-радника, ради заштите имовине и лица од неовлашћених спољних утицаја (индустријске шпијунаже), криминалитета – класичног, привредног и друго"*[26].

На основу напред изнетог, основ за одређивање обима и организације физичко-техничке заштите у некој компанији мора бити **безбедносна процена**, и она је**, сигурни смо у то, основ постављања система заштите,** и исту, због тога морају урадити стручна и едукована лица за процену ризика и претњи које могу настати и угрозити дату компанију. Зато у тиму корпоративне безбедности морају бити стручњаци (инжењери, правници, организатори, технолози итд;) свих профила, док доминантну улогу морају имати стручњаци за безбедност.

Проценом се још оцењују и процењују критичне фазе времена у којем се врше највећа угрожавања, облици угрожавања, мотиви за угрожавање, структуре и организације које врше угрожавање. Код овог начина заштите акценат се ставља и на **процену критичности свих објеката предузећа, те лица која су у контакту са поверљивим информацијама.** Са аспекта нашег истраживања, посебна пажња се мора усмерити на одговорност према поверљивим документима, начин чувања истих, касе , закључавање просторија, број улаза итд. Процењује се и сарадња са полицијом и другим органима, могући ризици из политичких мотива, могући ризици из криминалних мотива и многи други ризици и претње. Након адекватне процене угрожености и ризика, врши се процена и предлог мера безбедности и заштите, као одговор на сваку угрожавајућу ставку предупређену за ризик.[27]

Да поједноставимо: Мере безбедности се постављају сразмерно исказаном ризику, а то значи да из овога произилази и организација службе обезбеђења и њихова конкретна делатност.

ОРГАНИЗАЦИЈА СЛУЖБЕ ФИЗИЧКО-ТЕХНИЧКОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА (ФТО)

Један од задатака и дужности корпоративне безбедности је и организација и управљање службом физичко-техничког обезбеђења, која потом чини део организационе структуре функције безбедности. Интерес за професионалном и функционалном службом обезбеђења, у ужем смислу посматрано, се јавља код управе корпоративне безбедности која је за функционисање својих служби одговорна топ менаџменту компаније. С другог аспекта руководство саме компаније дужно је и одговорно пред запосленима, клијентима пословним партнерима, окружењу, али и

26 Пејановић Љ., Лаковић В., Стојановић С., Угрожавање и физичко-техничка заштита, Београд, 2007.,стр..93-182.
27 Исто, стр.160

сопственој држави која брине о својој националној безбедности, да створи услове за безбедно и несметано обављање свих пословних функција.

Да би се оформила и уклопила у организациону целину једна професионална служба физичко-техничког обезбеђења потребно је створити услове и обезбедити средства за такву имплементацију.Ефикасност и професионалност службе физичко – техничког обезбеђења се огледа у:

- нивоу оспособљености запослених, што подразумева обученост, образовање и искуство;
- техничкој опремљености савременим техничким средствима;
- мотивисаност је један од кључних проблема у функционисању свих видова обезбеђења. Професионалац од свог конкретног рада прибавља средства за живот за себе и своју породицу. Ако је задовољан својим примањима, мотивациони фактор, као процес усмеравања људске енергије ка остварењу задатих циљева, утиче на његове резултате, побољшава исте. Мотивација може да буде материјална и нематеријална. Битно је да она постоји и да је у функцији побољшања квалитета рада;
- стручној управи, односно одговарајућем руководећем кадру. Руководилац поред високог стручног знања из области безбедности и заштите мора да поседује знања и умећа за управљање људима. Управљање као процес се свакодневно учи, али кадрови који поседују одговарајуће личне особине успешнији су у овој области од других. Пошто у овој области заштите, праћење техничких иновација, захтева свакодневно усавршавање свих, обавезан је континуирани процес учења и обуке на савременим системима заштите.

Једно од веома битних питања, на које одговор треба да да онај ко је у функцији корпоративне безбедности компаније,је избор између организовања сопствене службе или ангажовања спољње службе физичко-техничког обезбеђења.[28]

Оба решења су у пракси исказала низ недостатака, али и повољности:

Позитивне стране организовања сопствене службе обезбеђења огледају се у следећем:

- на основу постављених критеријума, високих стандарда, сами бирамо раднике обезбеђења. Сами их опремамо опремом, униформама и адекватним средствима за коју сматрамо да је одговарајућа и да је у функцији успешности рада. Има се непосредни утицај на службу, користи се формални ауторитет.
- Свакодневна непосредна контрола на свим нивоима;
- успостављање идентификације са компанијским циљевима, итд.

Негативне стране, огледају се у следећем:

- зближавању радника обезбеђења са другим радницима компаније што се посебно запажа у деликтним ситуацијама. Пошто су радници исте компаније, имају истог власника, директора, исте проблеме што утиче на социјализацију међу запосленима и то неминовно доводи до негативног утицаја на пословне и безбедносне процесе. Стварају се пријатељски односи са радницима обезбеђења што доводи до непоштовања безбедносних процедура. Као

28 Исто, стр.165

последица злоупотреба оваквих односа јавља се немогућност детекције појединих кривичних дела, првенствено ситних крађа.

- Проблем ауторитета је такође битан фактор где се не поштује безбедносна процедура. Страх да, ако савесно и професионално раде свој посао, неће од виших руководиоца навући на себе негативну пажњу и изгубити посао.
- У већини случајева сопствена служба је предимензионирана што непотребно повећава трошкове обезбеђења.

Ангажованаслужба физичко-техничког обезбеђења је економски исплатива.[29]

Рационална је у организовању функционисања службе обезбеђења. Ово, под условом, да је ангажовано специјализовано предузеће чији је искључиви посао обезбеђење, што иницира професионализам и упућеност у нове трендове заштите објеката, имовине и лица. Овакво предузеће располаже са већим бројем стручних кадрова и других средстава за рад, као и могућност тренутног ангажовања већег броја радника на пословима обезбеђења ако то изискују одређене ситуације.

Проблем је што код нас, још увек не постоје стандарди о квалитету услуга које треба да пружи ангажована служба ФТО. Постојећа конкуренција уместо да повећава квалитет услуга, снизује цену ангажовања, што доводи до запошљавања нестручних кадрова, без мотивације за сопствено напредовање.[30]

Оваква ситуација на тржишту услуга обезбеђења, иницира да је, бар за сада, најоптималније решење комбинација услуга ангажоване службе физичко-техничког обезбеђења са руководећим или контролним фактором интерне службе безбедности, чиме ће се добити добре перформансе, користећи предности обе врсте служби обезбеђења и неутрализацијом недостатака.

Да би физичко-техничка заштита у потпуности била у функцији заштите од спољног и унутрашњег угрожавања, неопходно је, за заштиту изнутра, али и запослених, прописати интерним актом**начине понашања,потребе, обавезе и дужности сваког радника на радном месту, од задњег радника до директора**. Нпр; начин коришћења докумената са ознаком „поверљиво," начин идентификације уласка у просторију са документима, регистровање времена уласка, изласка, време повраћаја документа. Регистровање фотокопирања, посебно броја примерака и коме се исти достављају, итд. Ово подразумева, да је интерним актом, који је такође поверљив документ, прописано која лица могу доћи у додир са поверљивом документацијом.

За разлику од начина како се прописује обавезно понашање свих запослених у једној компанији, **процедуре послова безбедности и заштите**, а у циљу побољшања квалитета услуга обезбеђења и стандардизације послова у свим предузећима на нивоу Републике Србије, прописују државни органи.[31]

Процедуром се прописују мере, радње и задаци, у следећем:

- Евиденција запослених
- евиденција уласка запослених у предузеће,
- евиденција изласка запослених из предузећа,

29 Анђелковић С., оп.цит. стр.25
30 Пејановић Љ., Лаковић В., Стојановић С., оп.цит., стр.167.
31 Исто, стр.170

- евиденција доласка и одласка са задатка радника FTO.
- Евиденција посета
- евиденција уласка-изласка странки и пословних сарадника,
- евиденција времена одржавања састанака у предузећу и присутних лица,
- евиденција уласка и изласка страних држављана, регистровање остварених контаката,
- евиденција унете и изнете робе и других материјалних средстава,
- евиденција насталих инцидената у предузећу,
- евиденција контраобавештајних активности у предузећу,
- евиденција контроле државних органа у предузећу,
- **евиденција пословних тајни,** и друге евиденције.

Ако је компанија, на основу процена и предлога стручних лица корпоративне безбедности добро проценила и одредила мере обезбеђења улазака у круг компаније или зграде истих, послови обезбеђења на улазима објекта, зграде су следећи:

према запосленима:

- свако изношење ствари, докумената, средстава и др; обавезно се прилаже прописана излазница која мора бити прописно, од овлашћеног лица оверена,
- при сваком уласку обавезно је показивање идентификационе картице, оверене дозволе или другог идентификационо приступног документа,
- за време продуженог радног времена доставља се прописна дозвола,
- обавезна је контрола личних торби или пакета који се уносе и износе,
- и друге обавезе које се пропишу.

посета странака:

- мора бити видно означено да је странка у обавези да раднику обезбеђења да на увид лична документа и да је по добијању беџа или идентификационе картице за посетиоце, странка дужна исти носити на видном месту, вратити исте по одјављивању, односно изласку из зграде, круга компаније,
- ако било шта износи мора да поседује дозволу за изношење, а пожељно је да радник обезбеђења буде непосредно обавештен шта странка износи и да писмено региструје ко је из компаније дао дозволу за изношење, упутио позив,
- радник обезбеђења треба од странке да тражи код кога иде, по ком основу и да ли је са тим лицем остварила контакт. По пријему ових обавештења да позове то лице из компаније и да провери наводе странке, најави посету. Пожељно је да запослени странку прихвати при самом уласку и да, кад странка одлази исту испрати до изласка. Ово мора бити обавеза када су у питању страни држављани, уз још једну обавезу да запослени, без обзира ког је ранга о посети састави писани извештај, у коме ће акценат ставити на исказаним интересовањима страног држављанина, и исти достави менаџеру безбедности. На овај начин запослени је у непосредно у функцији обезбеђења присуства странке у објекту.[32]

32 Исто, стр..170

У функцији обезбеђења је и **паркирање возила,** процедура и то, како запослених, тако и посетилаца, странки. И једни и други то морају радити на за то предвиђеним местима. Ако не постоје за то одређени паркинзи који су под контролом радника обезбеђења не треба дозвољавати улазак возила у круг компаније, близини објеката, или њихово задржавање. Возила запослених морају бити адекватно обележена и запослени одговарају за злоупотребе идентификационих ознака. Такође и возила странака морају бити обележена, регистрован њихов улазак и излазак, контролисана како при уласку тако и изласку. Свако неправилно паркирање мора бити регистровано и према таквом возилу, лицу које га је увезло у круг, морају се применити мере контроле. Самим тим што је такво лице упозорено на процедуре са возилом, местом паркирања, одступања морају бити третирана са појачаном безбедносном пажњом.

У овом делу, где говоримо о физичкој заштити, изложићемо још један, од многих других послова и задатака које предузимају радници обезбеђења кроз овај вид заштите, а то је: **унутрашња контрола објекта**.[33]

Иста мора да буде свеобухватна, константна, одрађена у различитим временским интервалима, ненајављена. Када је у питању заштита поверљивих информација, циљ контроле је да свакодневно проверава да ли се поштује процедура заштите овако означених докумената. Какав је однос носиоца поверљивих информација према истима? Однос запослених према било каквим информацијама до којих долазе у току радног времена? Да ли су им на столовима роковници, шта уписују, нпр. календарима, папирићима, да ли их уништавају или бацају у канте за отпатке? Да ли су просторије у којима се одлаже поверљива документација прописно обезбеђене, касе закључане, итд. Свакодневном контролом, регистровањем пропуста, спречава се понављање истих, утиче се на запослене да безбедносну пажњу држе на високом нивоу и да буду у функцији безбедности своје компаније. Уочени пропусти морају да се јавно искажу, изврши упозорење, а по потреби изрекну и одређене казне.

Унутрашња контрола објекта, посебно по завршетку радног времена је важна и због евентуалног откривања, нпр; крадљивца поверљивих докумената који је искористио легалну могућност уласка у објект, сакрио се, чекао да запослени оду, када би кренуо у акцију. Потенцијални крадљивци пословних тајни сигурно нису случајни лопови, већ за то припремљена лица која ће сигурно добро проучити систем обезбеђења објекта који „нападају". Сазнање да се врши свакодневна, у различито време свеобухватна унутрашња контрола објекта, врло је важан фактор одбијања оваквих лица. Код овог облика заштите битне су и **унутрашње препреке.** Потенцијални крадљивци, бар то раде професионалци, прво сагледавају објект споља, због начина и могућности уласка и изласка из објекта, а онда и изнутра користећи за то разне начине, нпр; преко "кртице" из компаније. Интересоваће га, пре свега, да ли су врата ојачана, има ли решетки на прозорима, који је тип касе, сензори, аларми, камере и др. Добро осмишљене унутрашње препреке веома су ефикасне у функцији безбедности. Нпр; светла која се активирају на основу покрета, такође су добра и ван и унутар просторија.

До сада презентирани начини физичко-техничке заштите, аспект је више стављен на физичку заштиту, у функцији су физичког спречавања крађа, па и крађа

33 Исто, стр.172

информација. Предочили смо (кроз методе и средства индустријске шпијунаже), да данас „индустријски шпијуни" користе софистициране методе и средства долажења до „наших" поверљивих информација. Један од тих начина је и прислушкивање. Један од задатака, професионалних, добро организованих и опремљених служби физичко-техничког обезбеђења је и да „**бубицама" не дају никакву шансу.**[34]

ЗАШТИТА ОД ПРИСЛУШКИВАЊА

Добро организовано обезбеђење подразумева, да им је један од основних задатака осигурање безбедности поверљивих информација којима располаже компанија коју штите. Ово, без обзира да ли је физичко-техничко обезбеђење ангажовано или формирано, као специфична служба компаније. Осим информација које циркулишу посредством средстава комуникације и у компјутерској мрежи, објекат заштите требало би да буду и усмена саопштења, за време пословних преговора, у телефонским разговорима, у говорима на седницама и једноставно у свакодневним разговорима у установи, из којих конкуренција или противници могу извући корисне информације за себе. За "пресретање", односно крађу, такве информације користе се активна средства тајног преузимања акустичне информације (АСТПАИ), оспособљени за њено преношење заинтересованим лицима преко радиоканала. Због тога, задатак спречавања отицања информација преко канала (АСТПАИ), традиционално је један од најактуелнијих за јединице и службе безбедности приватних и државних установа и институција. Овај задатак се решава помоћу техничких средстава аутоматизоване радиоконтроле (АРК), која су у могућности да открију постојање прислушних уређаја и лоцирају их у границама контролисане просторије или објекта.

Највећи проблем за корисника технике аутоматизоване радиоконтроле је у избору апаратуре, способне да обезбеди извршење наведених функција у складу с адекватним начинима решења сваког од задатака радиоконтроле. Управо спој квалитетне апаратуре и успешних начина обраде омогућава најефикаснију аутоматизацију радиоконтроле, минимализовање за то потребног времена и поједностављење задатка оператера. Проблем избора решава се једноставно, ангажовањем за ту област стручног лица, који ће бити у функцији корпоративне безбедности компаније.

У овом делу биће изложена средства и начини проналажења и локализације прислушних уређаја у просторијама, као и могућности за повећање њихове ефикасности. При том, узимајући у обзир специфичност менталитета наших привредника, потенцијалних корисника, највећа пажња биће посвећена средствима која обезбеђују највећи степен аутоматизације и најмање учешће оператера, а самим тим у каснијој експлоатацији изискује и најмање средстава. Ово из разлога, што "наш власник капитала, директор", прво пита-колико ће то да кошта?

34 Извор: APIS Security Consulting „Odbrana od krađe informacija«, file://F.ISH 4.html,21.03.2006, str.1-7.

ИЗВОРИ РАДИОЕМИТОВАЊА У РАДНОМ ДИЈАПАЗОНУ ФРЕКВЕНЦИЈА[35]

Радни дијапазон фреквенција које користе прислушни уређаји за пренос информација преко радиоканала је између 30 и 2000 мегахерца. На нижим фреквенцијама потребне су антене много већих димензија, што отежава њихово маскирање, док на вишим долази до релативно брзог пригушења радиосигнала и ширење радиоталаса се у већој мери потчињава законима геометријске оптике. Све то отежава рад прислушних уређаја.

Проналажење радиоканала, преко којих долази до отицања информација, бива све теже због интензивног раста оптерећености радиодијапазона, који је условљен следећим чиниоцима:

1. увођењем нових система преносне радиовезе службене и опште намене с динамичком расподелом фреквенција;
2. повећањем броја стационираних и мобилних радиостаница и предајника с фиксираном расподелом фреквенција;
3. хотимичним и нехотимичним коришћењем радиотелефона и радиостаница за чију употребу не постоје одговарајуће лиценце;
4. мењањем задатих техничких параметара радиостанице, и
5. порастом броја извора сметњи индустријског порекла.

Сви наведени чиниоци довели су до тога да је у већини крупних индустријских центара слободни етер постао презасићен.

Сваким даном се све више проширује асортиман специјалних средстава преузимања информација и побољшавају се њихове тактичко-техничке карактеристике (ТТК). Усавршавају се и методе коришћења прислушних уређаја: њих производе и уграђују узимајући у обзир реалне електромагнетске услове на месту претпостављеног коришћења, камуфлирају их у предмете свакодневне намене, што практично искључује њихово откривање једноставним средствима; све су заступљенији и прислушни уређаји с дистанциним (даљинским) управљањем.

Све то отежава рад на откривању и блокирању канала отицања акустичке информације и диктира неопходност коришћења најновијих средстава контрашпијунаже.

АПАРАТУРА ЗА ПРОНАЛАЖЕЊЕ РАДИОМИКРОФОНА[36]

Паралелно с развојем АСТПАИ усавршава се и апаратура за откривање радиоканала отицања акустичне (говорне) информације. При избору средстава која ће мо представити у овом прегледу, предност је дата апаратури, заснованој на коришћењу висококвалитетних ускоопсежних канала фреквенцијске селекције, јер широкопојасни пријемници непосредног појачања, индикатори поља, нумерички мериоци фреквенције и други слични уређаји не решавају задатак у пуном обиму, као и апаратури за аутоматско проналажење и идентификацију емитовања, која захтева минимално учешће оператера у процесу откривања.

35 Исто
36 Исто

Од аутоматизованих индустријских радиопријемних уређаја с добром вредношћу показатеља „ефикасност-цена," распрострањени су уређаји **AP- 3000A јапанске фирме "AOR Ltd".** Још више показатеља и добру перспективу има радиопријемник **AP-5000** исте фирме, који је на тржишту од почетка 2001. године.[37]

ПРАВЦИ УСАВРШАВАЊА АПАРАТУРЕ ЗА ПРОНАЛАЖЕЊЕ ПРИСЛУШНИХ УРЕЂАЈА[38]

Основна сврха апаратуре за проналажење прислушних уређаја је доношење поузданог решења за информациону безбедност у границама контролисане просторије или објекта за што је могуће краће време уз минимално учешће оператера, те је брзина рада веома пожељна. Задатак одређивања места пронађеног прислушног уређаја у границама конкретне просторије има помоћни значај и може се у интересу даље организације ове контраигре решавати на каснијим нивоима. (Нпр; за неутрализацију могуће штете од откривеног прислушног уређаја за време састанка може бити укључена апаратура за стварање сметњи, које отежавају пријем сигнала).

Задатак откривања прислушних уређаја треба решавати како за посебне просторије, станове, аутомобиле, тако и за установу у целини, што иницира неопходност развоја разноврсних преносних средстава и комплекса, као и стационираних комплекса.

КОНТРОЛА НЕКОЛИКО ПРОСТОРИЈА У ЈЕДНОЈ УСТАНОВИ[39]

Даље повећање функционалних могућности апаратуре за откривање радиоканала несанкционисаног прислушкивања могуће је уз обезбеђење контроле неколико просторија у једној установи. Слични задаци могу се решавати при опремању уређаја за проналажење таквим допунским апаратурним и програмским блоковима као што су пулт сакупљања информација с вишеканалним антенским и нискофреквенцијским комутаторима, као и антене, акустички ступци и блокови за спој с пултом сакупљања информација према броју контролисаних просторија. На пример, апаратура АРК-Д3, са коришћењем детаљне опреме, која обезбеђује истовремену контролу неколико (до 12) просторија, удаљених од пулта сакупљања информација до 100 м, при минималном учешћу оператера, може извршити анализу радног дијапазона фреквенција за откривање у контролисаним просторијама разних прислушних уређаја (између осталог и простим скрембловањем) и (по команди оператера) одредити њихове координате.

БЕЗБЕДНОСТ ИНФОРМАЦИОНИХ СИСТЕМА

Безбедност информационих система (**INFOSEC**) подразумева безбедност података на електронским медијима и рачунарима (**COMPUSEC**), безбедност података у системима за пренос података (**COMSEC**) и обезбеђење информационе

37 Исто
38 Исто
39 Исто

инфраструктуре у посебним категоријама простора од различитих врста пасивног или активног прислушкивања (**TECSEC**).

Пре обраде ове теме изнећемо неке податке о спроведеним истраживањима која ће допринети разумевању значаја безбедности информационих система.Терористички напади на САД од стране Ал-каиде, 11.09.2001. године, иницирали су компанију „КПМГ" да спроведе истраживање у области информационих система у свету. Током истраживања, спонзорисаног од више познатих фирми (CheckPoint, Symantec, Info-Security Magazine итд.), обављен је 641 телефонски разговор са одговорним лицима за безбедност информационих система у различитим организацијама из различитих економских области са седиштима у скоро свим крајевима света. Контактиране су махом велике фирме, од којих је 31% имало од 1.000 до 5.000 запослених. Све анкетиране фирме су имале преко 50 милиона долара годишњег обрта.

Након обављених разговора, извршених анализа добијени су резултати који су се односили на извршене нападе на информационе системе анкетираних фирми.[40]

Ови напади рангирани су по следећем:

- Инциденти са рачунарским вирусима.....22%
- Напади од стране хакера.....21%
- Губљење даљинске контроле.....17%
- Нарушавање безбедности у раду на Интернету……....10%
- Рушење тајности личне информације.....5%
- Недостатак нивоа обучености корисника.....5%
- Нарушавање безбедности система Б2Б.....5%
- Преваре од стране запослених.....4%
- Крађе или кварење података информација.....4%
- Остало.....7%

Истраживање КПМГ-а, али пре свега (Ernest & Young-а) и ФБИ-а, извршена почетком овог века, недвосмислено указују на следећи закључак: "**Сигурност података – проблем људског понашања".**

Ernst & Young овакав закључак базирају на следећим показатељима[41]:

- 66% компанија кажу да имају проблем са заштитом података;
- 65% компанија су нападане од својих запослених;
- 51% компанија виде безбедност информација као приоритет, а
- 40% не истражује безбедносне инциденте.

Ово су подаци добијени од компанија. За разлику од ових сазнања, **ФБИ износи своја истраживања о компанијама.** Према истима, подаци су следећи[42]:

- 70% указују да је Интернет најчешће тачка напада;
- 64% компанија претрпеле су финансијске губитке;
- 49% су детектовале неауторизован приступ од стране инсајдера (ово је тзв; **унутрашњи напад** и представља коришћење система легитимног корисника на недозвољен начин. Ово је један од најопаснијих напада на систем. Спречава

40 KPMG, Global information Security Survey, www.kpmg.ru 2002.
41 EY, information Security Survey 2001-2002.
42 FBI, Computer Crime and Security Survey, 2001.

се ригорозном провером особља, праћењем коришћења система (откривање покушаја напада), пажљивом провером конфигурације система, уређаја и програма, те спровођењем безбедносних механизама како би се омогућио исправан рад система.[43]

- 40% су детектовале спољне упаде, и
- 36% компанија су детектовале безбедносне инциденте.

Анализом напада на информационе системе бавио се и **John Howard.** Према његовим истраживањима, садржана су у његовој докторској дисертацији из 1997. године, већина компјутерских злоупотреба остане неоткривено, па чак и намерно сакривено. Посебно банке прикривају компјутерске злоупотребе јер би се откривањем крађа банке лоше котирале на банкарском тржишту. За идентификоване крађе, средња вредност штете кретала се око 500.000 америчких долара.[44]

На основу свега досад реченог о информационим системима намеће се закључак да је човечанство ушло у критичну фазу зависности од информационих технологија (ИЦТ). Ову констатацију потврђујемо тиме, што се данас скоро ни један посао не може иницирати и реализовати без употребе ИЦТ. Још важнија констатација садржана је у чињеници да је велики број података, сложена опрема велики узрок рањивости ИЦТ-а. Због ових чињеница, посебно због пресудно животног значаја информација, питање заштите ИЦТ се изузетно заоштрава на свим нивоима.

Безбедност информационих система обухвата примену мера за заштиту података који су у обради или су унесени, или је у току њихов пренос, од губитка поверљивости, интегритета и расположивости, као и због спречавања губитка интегритета или расположивости самих система.

Безбедносне мере укључују механизме и процедуре који треба да буду спроведени у сврху одвраћања, превенције, детекције и опоравка од утицаја инцидената који делују на поверљивост, интегритет и расположивост података и пратећих системских услуга и ресурса, укључујући и извештавање о безбедносним инцидентима.

Безбедност информационих система, да би била у функцији намене, мора бити систематизована и као[45]:

- **административна** (управна) безбедност (подразумева прописивање организационих мера ради безбедности);
- **безбедност особља** (којом се детерминише понашање особља);
- **физичка безбедност** (могућност планирања **backup** процедура у случају прекида сервиса и заштита опреме ради спречавања неауторизованог увида у информације, уништавања или мењања информација, и
- **процедурална безбедност** (подразумева одговор у случају инцидента, а менаџмент ризика бави се проценом баланса безбедносног система у односу на идентификовану претњу и рањивост система).

43 Брачик Н., Живадиновић Ј., Пословни и финансијски информациони системи, друго издање, Чачак 2006, стр.109.

44 Howard D. John, An Analysis of Security incidents on the Internet 1989 – 1995,THESIS-SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS FOR THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY, Carnegie Mellon University-Cornegie Unstitute of Techology, 1997.

45 Родић Бошко и Костић Мирољуб, Идентификација фактора информационе безбедности у амбијенту примене информационо-комуникационе технологије (у Републици Србији), Међународни научно-стручни скуп-ИНФОРМАЦИОНА БЕЗБЕДНОСТ 2009, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, стр.63.

Према напред изнетом, безбедност информационих система је динамичан процес током целог животног циклуса система, па је потребно, да упростимо, размотрити га од фазе његовог планирања, развоја, спровођења, оперативности и раста до расходовања и уништавања према потреби. То је заправо процес управљања ризиком који се користи за процену, надгледање, укидање, избегавање или прихватање ризика. Управљање ризиком је вештина која ставља у равнотежу трошкове примене додатних безбедносних противмера због користи која из тога проистиче. Сврха процеса управљања ризиком је осигурање трајне функционалности безбедносних циљева поверљивости, интегритета и расположивости података.

ОПЕРАЦИОНА ЗАШТИТА

Операциона заштита се односи на пословне процесе у компанији који могу прикупити информације на нетехничким путем. Политика забране коришћења отворених комуникационих линија, као што су интернет и телефонски системи, смањују могућност прикупљања информација од стране индустријских шпијуна. Друге врсте операционе безбедности се односе на компанијине клијенте, купце и продавце.

Операциона заштита је комплексна и захтева детаљну студију како компанија послује. Компаније морају проучити целокупно истраживање, развој, производњу и продајне процесе као потенцијалне путеве прикупљања информација. Мора постојати јасно разумевање коме поверити информације и под којим условима. Људи морају знати које информације морају заштитити и начин на који да их заштити. **Сваки запослени, да би био у функцији безбедности, мора бити охрабрен да пријави сумњиве појаве.**

ЗАШТИТА ЗАПОСЛЕНИХ

Сви запослени који имају приступ поверљивим информацијама морају бити, већ смо то истакли, подвргнути темељној провери.

Термин запосленисе односи на све оне који имају физички приступ објектима или информацијама. Објекти су сви, нпр; компјутерски терминали којима се приступа до компанијиних информација.Многе компаније не обраћају пажњу на запослене на најнижем нивоу као што су, нпр; домари, нижи службеници и обезбеђење.

Колико је важна безбедносна заштита запослених показаћемо на следећем случају: власник једне компаније-ималац пословне тајне, дозволио је својим запосленима, пушачима, да пуше у једној за то одвојеној просторији. По изласку службеника, листа корисника коју је он понео са собом је остала без надзора на столу просторије за пушаче. Посетиоцима компаније је такође било дозвољено да седну унутар ове просторије и у овом случају, „и да имају слободан приступ важном документу компаније, њиховој пословној тајни-листи конзумената без икаквог надзора". Овај пример показује недостатак безбедносне културе код запослених, недостатак једне пословне заштите, јер је очигледно да је једна пословна тајна могла да дође у додир са непозваним лицима.

Да би се овакви пропусти спречили, неопходно је предузети одређене мере и то према свим запосленима, од њиховог запослења у одређену компанију.

РАЗГОВОРИ СА ЗАПОСЛЕНИМА

Минимално, разговоре са запосленима би требало водити на почетку радног односа, периодично током радног односа (годишње), када се појави проблем и коначно након окончавања радног односа. Сваки разговор би требало да укључује потписану изјаву да им је процедура поверљивости јасно објашњена, (**изложили смо шта су „нотес мере", које су процедуре обавештавања и њихов значај*)*** да ће следити све процедуре и да ће вратити све информације компанији онда када им више не буде потребна за пословање, као и да уколико икада буду желели да користе информацију (или открију) која може бити поверљива – да ће тражити најпре дозволу од компаније за то.

Свим запосленима, а посебно оним која су у контакту са поверљивим информацијама, **мора бити објашњен начин обележавања докумената,** посебно поверљивих. Већина компјутерских система ће аутоматски штампати поверљивост на свакој страници онда када су адекватно програмирани. **Гумена значка која носи ознаку „поверљиво"** може бити смештена на сто сваке особе која често гледа поверљиве материјале. Такође, често се користи и **црвено мастило** на таквим ознакама. Јасна ознака „поверљиво" на тим документима представља и изузетно добар начин обавештења, а и психолошки делује на онога ко је у додиру са поверљивом информацијом. Ако је добро обавештен, припремљен за рад са поверљивим информацијама, зна значај тајне за компанију, страх од губљења исте изазива повећање пажње, а самим тим и безбедност такве поверљиве информације-пословне тајне.

О пословним плановима компаније, програмима развоја, губицима и профиту, кадровским и другим решењима, добављачима и купцима, **разговара се на стручним састанцима,** колегијуму, управним одборима, састанцима акционара итд. На овим састанцима износе се поверљиве информације, дефинишу се пословне тајне компаније, одређују лица која имају право располагања истима, одређују процедуре заштите. Самим тим неопходно је увести, да сви присутни учесници оваквих поверљивих састанака о томе буду обавештени на почетку састанка и да ће сви морати да потпишу **изјаву о поверљивости** у циљу обавезивања чувања поверљивих информација изнетих на састанку. Ово је посао менаџера безбедности или саветника за безбедност чија управљачка функција на оваквим састанцима треба да дође до правог изражаја.Посебан аспект безбедности запослених даје и **озбиљност санкционисања пропуста**у заштити поверљивих информација. Ако неко у компанији не поштује, следи процедуре поверљивости, мора за то да сноси санкције. Санкције морају бити еквивалент насталим последицама за компанију. Изречене казне, нпр; опомена, смањење примања за одређени период, премештај на ниже радно место, губљење годишњег бонуса, добијање отказа, морају се јавно презентирати у циљу општег упозорења, сталног притиска на запослене да је поштовање процедура поверљивости неопходна.

Колико је овај аспект код заштите запослених битан, можда је још битнији **аспект награђивања.** Награде би требало користити када су одређене последице озбиљније и исте би требало дати онима који су открили или иницирали актуелна и потенцијална места где информације „цуре". Такође, награде могу бити прописане и за оне запослене који указују на лица која не следе процедуру поверљивости. Често запослени имају више разумевања (говорећи појединачно) о томе, како се поједине поверљиве информације третирају у компанији, него сами менаџери.

Награде делују стимулативно на запослене, утичу да они више пажње посвећују развијању своје опште безбедносне културе, односа према компанији у којој раде.

Једна од најбитнијих компоненти опште заштите било ког привредног ентитета је успети у томе, да сви запослени буду у функцији безбедности. По нашем мишљењу ово треба да буде и основни параметар вредности и успешности функције корпоративне безбедности у једној компанији.Ако се некада, бивша СФРЈ поносила својим системом ОНО и ДС, крилатицом: „сви смо ми војска", онда би крилатица запослених у сваком привредном ентитету (компанији) требала да буде: „сви смо ми заштитари своје компаније."Ово су уопштени примери понашања према поверљивим информацијама. Заштитити своје поверљиве информације је озбиљан процес који захтева организованост, дисциплину и професионалност.[46]

Већ смо навели три основна начина нарушавања информационе безбедности у савременом свету. Заједничко им је да сви ови облици угрожавања националне безбедности имају значајне међународно-правне импликације, али ћемо ми, због значаја, највећу пажњу посветити могућностима међународног јавног права да санкционише покушаје угрожавања информационе безбедности у савременој међународној заједници.

ЗАКЉУЧАК

Анализирани правци развоја уређаја за прислушкивање не исцрпљују њихову разноликост, а апаратура за откривање радиоканала отицања говорне информације нема граница за усавршавање, исто као и супротна њој техника прислушкивања акустичне информације. Уједно, ако је пренос добијене акустичне информације везан њеним емитовањем преко радиоканала, што у блиској зони (тј; у границама контролисане просторије) није могуће потпуно сакрити, приказани правци развоја технике спречавања шпијунаже, који се састоје у повећању брзине рада, ширењу функционалних могућности и побољшању техничких параметара, актуелни су за откривање било каквих техничких средстава, предвиђених за задовољавање професионалне радозналости индустријских шпијуна.Овде је приказан начин и средства за откривање прислушних средстава. Ако је ФТО компаније дошло у ту фазу, сумња да су индустријски шпијуни пробили њен систем заштите, уградили прислушно средство, морају анализом констатовати да су им затајиле превентивне мере.**Превентивне мере,** усмерене на затварање могућих канала отицања информација пожељно је вршити при усељењу фирме у нове просторије, приликом закупа опреме, куповини намештаја, као и за време извођења грађевинско-ремонтних радова. Ово су идеалне ситуације које се користе за уградњу прислушних

46 Симовић С; Индустријска шпијунажа и заштита пословне тајне, Графостил, Крагујевац, 2012, стр.243.

средства. Превентивно постављање се огледа и у затварању канала којима могу отицати информације. Ових "канала" има пет, и то:[47]

1. **Акустички канали** (тавани, рупе, цеви кроз које струји ваздух, итд.)
2. **Виброакустички канали** (батерије, чврста средина носећих конструкција зграде, постављених цеви).
3. **Проводни канали** у које спадају и проводне линије које излазе из конкретне просторије (телефонске, енергетске итд.).
4. **Електрична и магнетна поља** изнад 30 мегахерца, електромагнетна поља и радио етар, и
5. **Оптички канал,** којим долази до отицања информација преко модулације јачине осветљавања или инфрацрвених извора зрачења.

Ови канали морају се редовно проверавати, а пре почетка рада компаније на одређеној локацији, новом простору, просторији потребна је потпуна провера свих канала. За то су потребна адекватна техничка средства, а пре свега добро обучени кадрови корпоративне безбедности.Генерални закључак, када су у питању мере физичке-техничке заштите поверљивих информација био би: мере физичке заштите треба бирати у складу са самим послом компаније која се штити. Где год се то чини разумним поставити мере физичке заштите. Као што је раније поменуто, до једног броја поверљивих информација се долази путем "обичних" провала и крађа, због тога физички приступ објектима мора бити пажљиво регулисан и контролисан. Овде се подразумева не само ограничен приступ посетиоцима у рестриктивни простор, већ и самим запосленима.Сви у штићеном објекту морају носити идентификационе беџеве којима се потврђује њихов статус, као што је посетилац, запослени итд. Наравно, неопходно је имати обезбеђење које ће ова лица идентификовати. Што рестриктивније мере обезбеђења неко користи, мања је опасност да ће мере обезбеђења бити нарушене. Уколико се и појаве безбедносни проблеми, код добре организације физичке заштите брзо се неутралишу.Техничка заштита смањује рањивост која је присутна у електронском систему. Ту се подразумева тајност, интегритет и доступност компјутерских система и мрежа. Добра техничка безбедност такође чува друге електронске системе као што је говорна пошта. Електронска безбедност је најчешћа и присутна у свим већим компанијама. Данас је само једно сигурно: " да је више физичко-техничке заштите далеко боље него мања заштита, и да је превентивно постављање основ успешности ФТО, односно укупне заштите компаније".

У том циљу, заштите компаније у свим сегментима безбедности, а посебно заштите пословне тајне је и безбедност информационих система, операциона заштита и заштита запослених.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Анђелковић** Слободан, Специјалистички рад „Савремени концепт корпоративне безбедности", Факултет политичких наука, Београд, јуни 2005.

47 APIS Security Consulting, Индустријскашпијунажаиодбранаодње,оп.цит.

2. **Брачик** Н., Живадиновић Ј., Пословни и финансијски информациони системи, друго издање, Чачак 2006.
3. **Mitnick** D. Kevin, "Уметност обмане", Микрокњига, Београд, 2003.
4. **Пејановић** Љ., Лаковић В., Стојановић С., Угрожавање и физичко-техничка заштита, Београд, 2007.
5. **Првуловић** Владимир, „Економска дипломатија", ПС"Грмеч"-„Привредни преглед", Београд, 2001.
6. **Симовић** С; Индустријска шпијунажа и заштита пословне тајне, Графостил, Крагујевац, 2012
7. **Родић** Бошко и Костић Мирољуб, Идентификација фактора информационе безбедности у амбијенту примене информационо-комуникационе технологије (у Републици Србији), Међународни научно-стручни скуп-ИНФОРМАЦИОНА БЕЗБЕДНОСТ 2009, Академија за дипломатију и безбедност, Београд.
8. **Милошевић** М; Заштита пословних података и докумената, Правни информатор, www.Инformator.co.yu.
9. **Кековић Зоран „**Корпоративна безбедност." У: Кековић, З; Димитртијевић, И; „Системи безбедности са системом безбедности Републике Србије", Београд, Факултет безбедности, 2017
10. **Howard** D. John, An Analysis of Security incidents on the Internet 1989 – 1995,THE SIS-SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT OF THE REQUIREMENTS FOR THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY, Carnegie Mellon University-Cornegie Инstitute of Techology, 1997.
11. Стандард ИСО 17799, Информационе технологије – Правила праксе за управљање безбедношћу информација, ИСО/ИЕС, 2000.
12. General Security risk assessment, ASIS international , 2003.
13. Извор: APIS Security Consulting "Odbrana od krađe informacija", file://F.ISH 4.html,21.03.2006..
14. KPMG, Global information Security Survey, www.kpmg.ru 2002.
15. EY, information Security Survey 2001-2002.
16. FBI, Computer Crime and Security Survey, 2001.

Pregledni rad
UDK 657:316.42
DOI 10.7251/BLCZB0219231S
COBISS.RS-ID 7634200

ZNAČAJ OBJEKTIVNOG FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA U USLOVIMA GLOBALIZACIJE

Ljubiša Ševkušić[1]

SAŽETAK

Savremeni način poslovanja od privrednih subjekata zahtijeva veliku fleksibilnost, brzinu djelovanja kao i kontinuirano praćenje zahtjeva tržišta. Sve to rezultat je globalizacije kao procesa koji povećava stepen konkurencije, ali i međuzavisnosti mnogobrojnih učesnika u privredi. Kako bi se stvorio povoljan poslovni ambijent, za rast privredne aktivnosti u sadašnjim uslovima neophodno je osigurati povjerenje investitora (sadašnjih i potencijalnih), kreditora, dobavljača, javnosti, državnih organa i slično. Povećanju nivoa poslovnog povjerenja značajno doprinosi objektivno finansijsko izvještavanje. Ovakvo izvještavanje pored poštovanja zakonske i profesionalne regulative podrazumijeva i etičke norme, odnosno etičko ponašanje kreatora finansijskih izvještaja. Primarni cilj rada jeste da istakne važnost objektivnog finansijskog izvještavanja u uslovima globalizacije.

Ključne riječi: *finansijsko izvještavanje, globalizacija, preduzeće*

ABSTRACT

The modern way of doing business by businesses requires great flexibility, speed of action, and continuous tracking of market demands. This is the result of globalization as a process that increases the level of competition, as well as the interdependence of many participants in the economy. In order to create a favorable business environment, it is necessary to ensure the confidence of investors (current and potential), lenders, suppliers, the public, state authorities and the like. Increase level of business confidence is significantly contributed by objective financial reporting. In addition to complying with legal and professional regulations, this reporting also implies ethical standards, that is, the ethical behavior of the creators of financial statements. The primary objective of the paper is to emphasize the importance of objective financial reporting in the conditions of globalization.

Keywords: *financial reporting, globalization, enterprise*

UVOD

Da bi poslovne odluke bile efikasne u uslovima globalizacije, neohodno je da su zasnovane na blagovremenim, korisnim i pouzdanim informacijama. Do takvih informacija se uglavnom dolazi detaljnom analizom finansijskih izvještaja, odnosno kvalitetnim finansijskim izvještavanjem. Finansijsko izvještavanje je proces periodičnog dostavljanja finansijskih informacija opšte namjene osobama izvan preduzeća koje ih koriste za efikasno

1 Doktorand Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

donošenje ekonomskih odluka (investitori, kreditori, vladine agencije, sindikati, finansijski analitičari i dr.) i to u formi finansijskih (računovodstvenih) izvještaja (Grupa autora, 2006). Finansijski izvještaji uključuju:

- Bilans stanja,
- Bilans uspjeha,
- Izvještaj o promjenama na kapitalu,
- Izvještaj o tokovima gotovine i
- Napomene uz finansijske izvještaje.

Osnovne informacije koje pružaju finansijski izvještaji su podaci o (Rodić i drugi, 2011):

1. Imovini,
2. Obavezama,
3. Kapitalu,
4. Prihodima i rashodima, uključujući dobitke i gubitke,
5. Doprinosima od raspodjele vlasnicima koji djeluju u svojstvu vlasnika,
6. Tokovima gotovine entiteta.

Finansijski izvještaj predstavlja najpotpuniji sistem sveobuhvatnog saopštavanja i interpretacije poslovno-finansijskih aktivnosti i svih performansi od značaja za sistem finansijskog izvještavanja i analizu finansijskih izvještaja. Međutim, bitan preduslov kvaliteta finansijskih izvještaja jeste objektivnost prilikom njihovog sastavljanja. S tim u vezi, bazični cilj ovog rada jeste da apostrofira na značaju objektivnog finansijskog izvještavanja u savremenim uslovima poslovanja.

PRETPOSTAVKE I NAČELA OBJEKTIVNOG FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Od finansijskih izvještaja se očekuje da pošteno i istinito prikažu finansijsko poslovanje određenog privrednog subjekta. Da bi se to ostvarilo neophodno je ispuniti određene pretpostavke. Osnovne pretpostavke na kojima se danas zasniva finansijsko izvještavanje su (Mrvaljević i drugi, 2014):

- Nastanak poslovnog događanja (načelo fakturisane realizacije- učinci na osnovu nastalog poslovnog događanja se priznaju i računovodstveno obuhvataju u obračunskom periodu kada je poslovni događaj nastao);
- Trajnost (stalnost) poslovanja privrednog subjekta- u procesu finansijskog izvještavanja se pretpostavlja da će preduzeće nastaviti da radi, a ako nema dokaza za kontinuitet onda se takva činjenica obavezno ističe.

Objektivno finansijsko izvještavanje podrazumijeva i primjenu određenih načela. Načela finansijskog izvještavanja u suštini predstavljaju računovodstvene konvencije čija primjena obezbjeđuje sastavljanje pouzdanih, razumljivih i uporedivih finansijskih izvještaja koji pružaju korisnicima informacionu osnovu za donošenje poslovnih odluka. Možemo istaći nekoliko načela odnosno principa koji su naznačeni u računovodstvenim standardima:

- Načelo dosljednosti odnosno konzistentnosti, sastoji se u tome da se jednom odabrana pravila procjenjivanja dosljedno primjenjuju iz perioda u period i da se njihova promjena vrši samo u slučaju nastanka novih okolnosti koje opravdavaju svaku promjenu sa aspekta fer i korektnog izvještavanja;
- Načelo opreznosti koje ima za osnovu princip zaštite povjerilaca i usmjereno je na sprječavanje procjenjivanja neto imovine preduzeća. U okviru ovog načela posebno se ističu: princip realizacije (u obzir se mogu uzeti samo realizovani dobici) i princip impariteta (moraju se uzeti u obzir sve moguće obaveze i potencijalni gubici);
- Načelo razgraničenja po kome se transakcije obuhvataju u momentu nastanka, pri čemu se prioritet daje trenutku nastanka prihoda, a rashodi se povezuju sa prihodima koji su ih uzrokovali;
- Načelo pojedinačnog procjenjivanja podrazumijeva da se komponente imovine i obaveza trebaju procjenjivati odvojeno;
- Načelo identiteta koji podrazumijeva da se početni bilans odnosno bilans otvaranja svake poslovne godine mora podudarati sa zaključnim bilansom prethodne godine.

KVALITATIVNE ODLIKE OBJEKTIVNOG FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Objektivno finansijsko izvještavanje obezbjeđuje pouzdane informacije o finansijskoj poziciji, rezultatu poslovanja kao i promjenama finansijske pozicije u određenom vremenskom periodu. Kvalitativne odlike objektivnog finansijskog izvještavanja se dijele na (SRRS, 2010):

1. Fundamentalne (relevantnost i vjerodostojno predstavljanje);
2. Unapređujuće (uporedivost, provjerljivost, blagovremenost i razumljivost).

Relevantnost podrazumijeva da informacija treba da bude važna za korisnika prilikom donošenja poslovnih odluka. Određena informacija je relevantna samo u slučaju kada predstavlja dobru osnovu za ocjenu prošlih, sadašnjih i budućih poslovnih događaja ili potvrđuju odnosno ispravljaju prethodne procjene korisnika informacija. Finansijska informacija može napraviti razliku u odlukama ako ima vrijednost predviđanja, potvrđivanja ili oba. Vrijednost predviđanja postoji u slučaju kada finansijska informacija može biti korišćena kao input u postupcima koje korisnici primjenjuju za predviđanje budućih ishoda. Finansijska informacija ne mora biti predviđanje ili prognoza da bi imala vrijednost predviđanja. Korisnici koriste finansijske informacije, koje imaju vrijednost predviđanja u pravljenju sopstvenih prognoza. Vrijednost potvrđivanja postoji ukoliko finansijska informacija daje povratnu informaciju (potvrdu ili izmjenu) o prethodnim evaluacijama. Vrijednosti predviđanja i potvrđivanja finansijskih informacija međusobno su povezane. Tako informacije koje imaju vrijednost predviđanja često imaju i vrijednost potvrđivanja. Na primjer, informacije o prihodima za tekuću godinu, koja se može koristiti kao osnov za predviđanje prihoda u budućim godinama, takođe se može koristiti za poređenje sa predviđanjima prihoda za tekuću godinu koja su napravljena prethodnih godina. Rezultati takvih poređenja mogu da pomognu korisniku da ispravi i unaprijedi procese koji su korišćeni za pravljenje takvih prethodnih predviđanja.

Vjerodostojno prikazivanje se ogleda u činjenici da finansijski izvještaji predstavljaju ekonomske fenomene u formi riječi i brojeva i u skladu s tim finansijske informacije ne moraju samo da predstvaljaju relevantne fenomene, već i da vjerodostojno predstavljaju fenomene koje imaju svrhu da predstave. Za savršeno vjerodostojno predstavljanje opis treba da ima tri karakteristike. Da bude potpun, neutralan i bez grešaka. Potpun opis uključuje sve informacije koje su potrebne korisniku da razumije fenomen koji se opisuje, uključujući sve neophodne opise i objašnjenja. Neutralni opis je nepristrasan u odabiru ili prezentaciji finansijskih informacija. Nepristrasan opis je niti neobjektivan, niti stavlja težinu, naglasak, niti umanjuje važnost, niti je na bilo koji drugi način manipulisan sa ciljem da se poveća vjerovatnoća da će finansijske informacije korisnici prihvatiti na pozitivan ili negativan način. Neutralna informacija ne podrazumijeva informaciju koja je bez svrhe ili bez uticaja na ponašanje. Sasvim suprotno relevantne finansijske informacije imaju sposobnost da naprave razliku u odlukama korisnika. Vjerodostojno predstavljanje se ne odnosi na tačnost u svakom smislu. Oslobođenost od grešaka znači da u opisu fenomena ne postoje greške ili previdi, i da je proces korišćen za pripremu prezentovanih informacija odabran i primjenjen bez grešaka u samom procesu. U tom kontekstu oslobođenost od grešaka ne znači savršenu tačnost u svakom smislu. Vjerodostojno predstavljanje, samo po sebi ne rezultira obavezno u korisnim informacijama. Na primjer, izvještajni entitet može da dobije nekretnine, postrojenja i opremu u vidu državnog davanja. Jasno je da bi izvještavanje da je entitet stekao imovinu bez naknade bilo vjerodostojno predstavljanje njegove nabavne vrijednosti, ali takva informacija vjerovatno nije od velike koristi. Dakle, ukoliko u određenom momentu ne postoji drugačije predstavljanje koje je vjerodostojnije od postojećeg, takva procjena može da pruži najbolju raspoloživu informaciju. Unapređujuće kvalitativne odlike poboljšavaju korisnost informacija koje su relevantne i vjerodostojno predstavljene. One takođe mogu da pomognu u određivanju koji od dva načina treba upotrijebiti za opis određenog fenomena, ako se oba smatraju jednako relevantnim i vjerodostojno predstavljenim.

Uporedivost je kvalitativna karakteristika koja dozvoljava korisnicima da odrede i razumiju sličnosti i razlike između određenih stavki. Za razliku od drugih kvalitativnih karakteristika, uporedivost se ne odnosi samo na jednu stavku, nego najmanje dvije stavke. Uporedivost ne znači ujednačavanje i da bi informacije bile uporedive, slične stvari treba slično da izgledaju, a različite različito. Uporedivost finansijskih informacija se ne poboljšava tako što se različite stvari predstvaljaju sličnim, isto kao što se ona ne poboljšava tako što se slične stvari predstavljaju različitim. Određeni nivo uporedivosti se dobija ukoliko su fundamentalne kvalitativne karakteristike zadovoljene. Iako je moguće vjerodostojno predstaviti isti ekonomski fenomen na više načina, dozvoljabvanje alternativnih računovodstvenih metoda za iste ekonomske fenomene umanjuje uporedivost.

Provjerljivost korisnicima pruža uvjerenje da informacije vjerodostojno predstavljaju ekonomski fenomen koji imaju svrhu da predstave. Provjerljivost znači da različito obavješteni i nezavisni posmatrači mogu da postignu konsenzus, mada ne i potpunu saglasnost, da određeni opis čini vjerodostojno predstavljanje. Potrebno je razlikovati direktnu ili indirektnu. Direktna provjera označava da se iznos ili drugo predstavljanje provjerava direktnim posmatranjem. Indirektna provjera znači provjeru inputa modela, formula ili drugih tehnika i ponovni obračun rezultata korišćenjem iste metodologije.

Blagovremenost označava da su informacije blagovremeno dostupne donosiocima odluka tako da mogu da utiču na njihove odluke. U principu što su informacije starije, time su one manje korisne. Međutim, neke informacije mogu biti blagovremene čak i nakon isteka izvještajnog perioda iz razloga što je nekim korisnicima informacija potrebno da utvrde i ocjene trendove.

Razumljivost se odnosi na klasifikovanje, opisivanje i prezentovanje informacija na jasan i sažet način. Određeni fenomeni su po svojoj prirodi vrlo složeni i ne mogu se učiniti lako razumljivim. Isključivanje informacija o takvim fenomenima iz finansijskih izvještaja može učiniti informacije u takvim finansijskim izvještajima lakše razumljivim. Međutim, takvi izvještaji bi bili nepotpuni i stoga potencijalno obmanjujući. Finansijski izvještaji se pripremaju za korisnike koji su u razumnoj mjeri upoznati sa poslovnim i ekonomskim aktivnostima i koji proučavaju i analiziraju informacije, sa dužnom pažnjom. Povremeno, čak i dobro informisanim i pažljivim korisnicima, može biti potrebna pomoć savjetnika da bi razumjeli informacije o složenim ekonomskim fenomenima.

HARMONIZACIJA KAO FAKTOR OBJEKTIVNOG FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Za harmonizaciju finansijskog izvještavanja može se reći da predstavlja najbitniji pravac u razvoju računovodstvene regulative i važan faktor objektivnog finansijskog izvještavanja u uslovima globalizacije. Harmonizacija je proces povećanja kompatibilnosti računovodstvenih praksi postavljanjem granica njihovog stepena varijacija (Nobes et al., 1998). Harmonizacija je proces donošenja međunarodnih računovodstvenih standarda kao svojevrsnih sporazuma između zemalja koje bi time prihvatile primjenu jedinstvenih propisa za odmjeravanje i objelodanjivanje u finansijskim izvještajima entiteta koji posluju na njihovom području (Haskins et al., 1996). Harmonizacijom se postiže viši nivo usklađenosti između različitih nacionalnih setova računovodstvenih standarda, metoda i formata finansijskog izvještavanja. Pri tome fokus harmonizacije nije na ukidanju računovodstvenih praksi, već na povećanju njihove uporedivosti čime računovodstvo odmiče od potpunih razlika u računovodstvenim praksama (Roberts et al., 1998). Sa povećanjem stepena postignute harmonizacije smanjuje se razlika u načinu izrade finansijskih izvještaja, terminologiji i pojmovima koji se koriste prilikom finansijskog izvještavanja kao i računovodstvenim načelima. Proces harmonizacije mogu da uspore faktori na nivou zemlje kao što su nedovoljan nivo ekonomskog razvoja, nedovoljna razvijenost tržišta kapitala, procesi transformacije privrede i privatizacije poslovnih entiteta, neadekvatna zakonska i podzakonska regulativa, kao i specifičnosti vezane za propisane obrasce finansijskih izvještaja, objelodanjivanja i i rokove čuvanja finansijskih izvještaja, terminologiju, valutu i jezik izvještavanja. Harmonizacija finansijskog izvještavanja je dugotrajan, očekivan i zahtjevan proces, koji podrazumijeva saradnju više strana: države i njenih organa, profesionalnih organizacija, pripadnika računovodstvene profesije, menadžmenta ali i šire javnosti, zbog karaktera javnog interesa koji se, kao takav podrazumijeva kada je u pitanju finansijsko izvještavanje. Hatmonizacija nema alternalitivu kada je u pitanju prevazilaženje razlika u finansijskom izvještavanju na međunarodnom nivou (Milutinović, 2015). Ka najčešće koristi harmonizacije finansijskog izvještavanja navode se (Cvijić, 2018):

1. Povećana uporedivost finansijskih izvještaja na međunarodnom nivou i time povećana pouzdanost i upotrebljivost finansijskih izvještaja, što olakšava donošenje odluka u vezi internacionalnih poslovnih transakcija i olakšava računovodstveno komuniciranje.
2. Pospješuje se funkcionisanje međunarodnog tržišta kapitala putem smanjenja infomacionog rizika i smanjenja troškova kapitala.
3. Zadovoljenje potrebe multinacionalnih kompanija koje se ogleda u olakšanom i jeftinijem pripremanju i konsolidovanju eksternih finansijskih izvještaja, premještanju računovodstvenih kadrova iz jedne u drugu zemlju, sastavljanje internih izvještaja za ocjenu uspjeha i ekonomsko- finansijskog položaja filijala i drugo.
4. Zemlje u razvoju, koje nemaju dovoljno razvijene profesionalne računovodstvene institucije, finansijske i kadrovske resurse za razvoj sopstvenih standarda, mogle bi neposredno da primjene visokokvalitetne Međunarodne računovodstvene standarde.
5. Međunarodni davaoci kredita mogu imati koristi pri procjenjivanju, upoređivanju i odobravanju kredita ukoliko su zahtjevi podnosioca standardizovani.
6. Pospješivanje investiranja van granica jedne zemlje, i uslijed toga poboljšano alociranje štednje koja je namjenjena investicijama.

Uprkos navedenim pozitivnim efektima, harmonizacija finansijskog izvještavanja je suočena sa sljedećim najizraženijim problemima (Martić, 1998):

1. Jedna od najočiglednijih smetnji za uspostavljanje međunarodno priznatog niza računovodstvenih standarda su sistemi oporezivanja i njihov uticaj na oblikovanje finansijskog izvještavanja i pojavu međunarodnih razlika.
2. Pitanje jezika i terminoloških problema predstavlja dodatnu barijeru izgradnji i primjeni međunarodnih standarda.
3. Veličina postojećih razlika između računovodstvenih praksi različitih zemalja, različitih ciljeva finansijskog izvještavanja sa svoje strane utiče na usporavanje procesa harmonizacije koji zahtjeva promjenu zakonskih propisa i ponašanja u tim zemljama.
4. Nacionalizam koji se ogleda u nespremnosti pojedinih zemalja da prihvate kompromise i promjene svoj sistem finansijkogf izvještavanja u pravcu usaglašavanja sa drugim zemljama, u cilju očuvanaja suvereniteta i održavanje autonomije.
5. Razlike u političkim i ekonomskim sistemima pojedinih zemalja i uslijed toga, različite računovodstvene politike koje primjenjuju u ostvarivanju različitih ciljeva.
6. Razlike u nivou ekonomske razvijenosti pojedinih zemalja i intenzitetu državne intervencije.
7. Korišćenje različitih nacionalnih valuta u kojima se iskazuju računovodstveni izvještaji i problemi sa oscilacijom vrijednosti novca u uslovima inflacije.
8. Različite tendencije regionalnog zatvaranja.

ZAKLJUČAK

U procesu donošenja efikasnih poslovnih odluka u uslovima globalizacije veoma važnu ulogu imaju kvalitetni finansijski izvještaji. Ovakvi izvještaji pružaju dragocjene informaci-

je za sve interesne grupe. Glavni faktori koji utiču na kvalitet finansijskih izvještaja i finansijskog izvještavanja su standardi (norme) ovog izvještavanja kao i etika lica koja sastavljaju finansijske izvještaje. Globalizacija i globalizacioni procesi pored toga što zahtijevaju slobodno kretanje kapitala, radne snage, proizvoda i usluga izvan granica određene zemlje, takođe nameću potrebu za harmonizovanim sistemom finansijskog izvještavanja. Ovakav sistem obezbjeđuje unificiranost, kompatibilnost i transparentnost prilikom sastavljanja finansijskih izvještaja svih privrednih subjekata kako u nacionalnom tako i međunarodnom okruženju, što značajno doprinosi objektivnosti finansijskog izvještavanja.

LITERATURA

1. Cvijić J. (2018): Međunarodno poslovanje sa aspekta uporedivosti finansijskog izveštavanja (doktorska disertacija), Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad.
2. Grupa autora (2006); Ekonomski rečnik, Ekonomski fakultet, Beograd.
3. Haskins E., Ferris, K., Selling, T., (1996), International Financial Reporting and Analysis: a contextual emphasis, Homewood, IL, Irwin:29
4. Martić S. (1998): Uporedni računovodstveni sistemi, Ekonomski fakultet, Beograd.
5. Milutinović S. (2015): Savremeni trendovi u harmonizaciji finansijskog izveštavanja (doktorska disertacija), Ekonomski fakultet, Subotica.
6. Mrvaljević M., Dobričanin S., Đuričanin J.(2014) : Finansijski izveštaji u funkciji menadžment odlučivanja, Ekonomski signali, Vol.9, br.2, Leposavić.
7. Nobes, C., (1998), Towards a General Model of the Reasons For International Differences in Financial Reporting, ABACUS, Vol.34 No.2:166.
8. Roberts, C. Weetman P., Gordon, P., (1998), International Financial Accounting – a comparative approach, London: Financial Times Pitman Publishing: 116.
9. Rodić J., Lakićević M., Vukelić G., Andrić M. (2011): Analiza finansijskih izveštaja, Proleter, Bečej.
10. SRRS (2010) :Okvir za pripremu i prezentaciju finansijskih izveštaja, Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja, Beograd.

Pregledni rad
UDK 37.01:005.96
DOI 10.7251/BLCZB0219238M
COBISS.RS-ID 7634200

ISHODI UČENJA U OBRAZOVNOM I RADNOM KONTEKSTU

Rajko Macura, Nenad Novaković, Slavoljub Vujović[1]

SAŽETAK

Savemeno društvo se susreće sa problemom neodgovarajućih kompetencija na tržištu radne snage. Ovaj problem je uglavnom uzrokovan nedostatkom adekvatnih i konzistentnih ishoda svršenih učenika i studenata. Predmet istraživanja je aktuelna problematika upotrebe ishoda učenja i razvoja potrebnih kompetencija u savremenom svijetu, u kontekstu kvaliteta nastavnog procesa.

Cilj rada je da se stekne potpuniji uvid u pojmove ciljevi učenja, ishodi učenja i kompetencije. Ovi pojmovi se često miješaju,te ih je potrebno posmatrati u kontekstu jednog od ključnih ciljeva Bolonjske deklaracije, a to je povećanje pokretljivosti radne snage. Za definisanje ishoda učenja i ključnih kompetencija, neophodno je, pored akademske zajednice, uključiti i druge zainteresovane strane.

Primjena ishoda učenja se reflektuje na cijeli niz politika i praksi u opštem i strukovnom obrazovanju i osposobljavanju učenika i studenata.

Ključne riječi: *ciljevi učenja, ishodi učenja, kompetencije.*

ABSTRACT

Modern society is facing the problem of inadequate competencies in the manpower market. This problem is mainly caused by the lack of adequate and consistent outcomes for graduates. The subject of the research is the current issue of using learning outcomes and developing required competencies in the modern world, in the context of the quality of the teaching process.

The aim of this paper is to gain a fuller insight into the concepts of learning goals, learning outcomes and competences. These concepts are often confused and should be seen in the context of one of the key objectives of the Bologna Declaration, which is to increase manpower mobility. In order to define learning outcomes and core competencies, it is necessary to involve other stakeholders besides academic community.

The application of learning outcomes is reflected in a range of policies and practices in general and vocational education and training for pupils and students.

Keywords: *learning goals, learning outcomes, competencies.*

1 Dr Rajko Macura, vanredni profesor, Banja Luka College, Banja Luka, rajko.macura@blc.edu.ba
Dr Nenad Novaković, vanredni profesor, Banja Luka College, Banja Luka, nenad.novaković@blc.edu.ba
Dr Slavoljub Vujović, vanredni profesor i viši naučni saradnik, Ekonomski institut, Beograd, Srbija, kelovic1967@yahoo.com, kelovic1967@yahoo.com

UVOD

Savjet Evrope je u Lisabonu 2000. godine usvojilo strateške ciljeve, kojima je predviđena potreba za fleksibilnijim obrazovanjem koje može odgovoriti na izazove društva zasnovanom na znanju i dinamičnom tržištu rada.Ovaj pristup je baziran na ključnim kompetencijama i životnim vještinama. Predviđeno je da se ovaj koncept primjenjuje od najranijeg uzrasta (predškolskog obrazovanja i osnovne škole), pa sve do završetka formalnog obrazovanja ali i kasnije tokom cjeloživotnog neformalnog i informalnog učenja.Ovakav pristup je podstaknut globalizacijom koju karakterišu brze promjene, razvoj novih tehnologija, što obavezuje građane da kontinuirano razvijaju svoje kompetencije kako bi odgovorili na zahtjeve i izazove tržišta rada.

ISHODI UČENJA

Ishodi učenja su uvedeni bolonjskom reformom i predstavljaju najvažniji instrument za osiguravanje kvaliteta nastavnog procesa. Oni su proizišli iz potrebe poboljšanja uobičajenih načina opisivanja kvalifikacija i kvalifikacijskih struktura. Preporuka Savjeta Evrope je da se svi kolegiji/moduli/studijski programi u Evropskom prostoru visokog obrazovanja napišu u terminima ishoda učenja.

Kako bi se adekvatno definisali ciljevi i ishodi učenja, za studijski program ili kolegij, neophodno je savjesno odlučivanje o adekvatnom rješavanju izazova i problema u procesu učenja.Ishodima učenja trasira se pristup tržištu rada, kako završenih studenata, tako i svih onih koji su nadgrađivali svoje znanje i kompetencije kroz različite oblike neformalnih i informalnih sticanja znanja.

Kada učenik ili student stekne diplomu, osnovno pitanje koje se postavlja je: „Šta možeš raditi sada kada si stekao svjedočanstvo ili diplomu“.[2] Obezbjeđivanjem predviđenih ishoda, svršeni učenik/student stiče kompetencije za ulazak u svijet rada.Organizovanje procesa učenja podrazumijeva planiranje nastave i podučavanja.

DEFINICIJA ISHODA UČENJA

Ishodi učenja se često definišu kao navodi o tome šta osoba treba znati, razumjeti i što može učiniti na kraju procesa učenja. Kritičari ove definicije ukazuju na prilično pojednostavljeno tumačenje pojma ishoda učenja jer se postavlja pitanje da li je važan kontekst učenja, i ako jest, kako ga opisati tako da postane jasan.

U literaturi se navodi više definicija ishoda učenja koje se međusobno suštinski ne razlikuju.

Kao opšte prihvaćena definicija ishoda učenja može se prihvatiti ona iz ECTS vodiča:[3]„Ishodi učenja su iskazi (napisani od strane akademskog osoblja) kojima se izražava šta student treba znati, razumjeti i/ili biti u stanju pokazati nakon okončanja procesa učenja.“Oni se najčešće određuju na osnovu usvojenih znanja, vještina i vrijednosnih stavova.

Ishodi učenja su istovremeno“:[4]

2 Purser, Council of Europe, 2003
3 ECTS Users' Guide) - 2005.
4 Ishodi učenja Sveučilište u Splitu Sveučilišni odjel za stručne studije. Priručnik Odjela za stručne studije Sveučilišta u Splitu. Split, prosinac 2012.

- „operacionalizacija kompetencija temeljem aktivnosti koje se mogu opažati i mjeriti, neposredni rezultat procesa učenja i osposobljavanja za sve vrste intelektualnog ponašanja (kognitivno, psihomotoričko, afektivno),
- temeljni doprinos kontinuiranom procesu razvoja kurikuluma i detaljnih izvedbenih programa, uz ciljeve, sadržaj i metode poučavanja."

Kao što smo već navodili, ishodi učenja se obično definišu kroz stečena *znanja* i *vještine*, *mentalne procese* koje su svršeni studenti u stanju da realizuju, kao i *stavove* razvijene u toku studija. Dobro definisani ishodi se mogu mjeriti, odnosno ocjenjivati. Oni imaju tri osnovne karakteristike:[5]

"1. Ishod učenja mora biti definisan kroz aktivnost koju je moguće posmatrati

2. Ishod učenja mora biti definisan kroz aktivnost koju je moguće mjeriti

3. Student mora izvesti pred ocenjivačem aktivnost predviđen u ishodom učenja".

Potrebno je u definisanju ishoda učenja izbjegavati termine: *znati, biti svjestan, uvažavati, naučiti, razumjeti, biti upoznat sa* i dr.

Umjesto navedenih termina, potrebno je koristiti pojmove: *analizirati, dizajnirati, izabrati, koristiti, upotrijebiti, primjeniti, demonstrirati, izračunati, prodiskutovati, objasniti, predividjti, procijeniti, uporediti, rangirati, kritikovati*.

CILJEVI I ISHODI UČENJA

Ciljevi učenja i ishodi ili rezultati učenja[6]označavaju dva različita koncepta. Prvi koncept opisuje ono što nastavnik želi da nauči studenta u toku realizacije predmeta, drugi ono što je student na kraju procesa učenja naučio. Cilj učenja je namjera, a ishod učenja je mjerljivi rezultat ostvarenja te namjere. Nije lako procijeniti da li su predviđeni ciljevi učenja postignuti, dok je relativno lako utvrditi da li studenti znaju, razumiju i znaju da urade ono što je definisano ishodima učenja.Svaki rezultat učenja treba da se detaljno i konzistentno procjenjuje, u skladu sa eksplicitnim kriterijumima.

Među autorima je vođeno dosta rasprava raspravlja o razlikama između ciljeva učenja (*learningobjectives, aims, goals*) i ishoda učenja. Između ovih termina ne postoje jasne granice, a često se i preklapaju. Generalno se za ciljeve učenja može utvrditi sljedeće:[7]

- „Ciljevi učenja na nivou predmeta, modula i studijskog programa opisuju željenu svrhu i očekivane rezultate (*intended results*) studentskih aktivnosti u procesu učenja i postavljaju temelj za sistem ocjenjivanja. Ciljevima se opisuje ono što se namjerava postići učenjem i mogućnosti koje se pružaju studentima. Oni ukazuju na sadržaje i vještine koje studenti trebaju savladati, gledano iz perspektive nastavnika. Oni pokazuju šta nastavnik namjerava obuhvatiti kolegijem, odnosno koja je svrha studijskog programa.
- Ciljevi učenja mogu biti definisani kao opšti ciljevi (*aims*) ili kao specifični ciljevi (*objectives*). Opšti ciljevi široko zahvataju svrhu, usmjerenost i sadržaj nastavne materije i pokazuju šta nastavnik želi obuhvatiti procesom proučavanja. Specifičnim

5 Gorana Đorić, 2011, "Ishodi učenja", u *Kultura kvaliteta: neki aspekti obezbeđenja kvaliteta u visokom obrazovanju*, prir. V. Lopičić, Univerzitet u Nišu прир. В. Лопичић, Универзитет у Нишу, str. 71-95. ISBN 978-86-7181-078-4

6 Na engleskom - *learning outcomes*, kod nas se ustalio prevod *ishodi učenja*. Alternativno, može seprevesti kao *rezultati učenja*.

7 Ishodi učenja Sveučilište u Splitu Sveučilišni odjel za stručne studije. Priručnik Odjela za stručne studijSveučilišta u Splitu. Split, prosinac 2012.

ciljevima nastavnik opisuje šta želi postići u određenom, posebnom području.Ponekad su specifični ciljevi učenja, umjesto u terminima nastavnikovih namjera, opisani terminima očekivanih ishoda učenja.

- Za proučavanje koje je usmjereno prema studentu (student-centered learning) prikladniji je aktivan opis nastavnog procesa temeljen na ishodima učenja. Za razliku od obrazovnih ciljeva, ishodi učenja određuju šta bi morao znati učiniti student. Bitna prednost ishoda učenja je jasno izražavanje postignutih rezultata studenata (*achieved results)* i modaliteta demonstriranja istih. Izražavanje preko ishoda učenja je preciznije i mjerljivo je."

Ishode učenja oblikuju nadležne institucije na osnovu određivanja svrhe kvalifikacije. Tako na primjer, u definisanju ishoda mogu biti uključeni poslodavci, koji mogu definisati neke opipljive vještine. Sa druge strane, ako u određivanju ishoda učenja učestvuju predstavnici akademskog sektora, naglasak može biti na refleksivnoj praksi.

Refleksija + Praksa: Refleksija – kao ozbiljno razmišljanje, kontemplacija, i **Praksa** – kaoaktivnost i djelovanje

Primjena ishoda učenja daje odgovor na potrebe ili interese određenih stejkholdera, kao na primjer, na tržištu rada, jer se u tom slučaju kompetencije opisuju na način koji je značajan za određeno radno mjesto.

Treba imati u vidu da ishodi učenja, i ako mogu unijeti određenu jasnoću ili transparentnost u obrazovni sistem, osposobljavanja i kvalifikacija, ne predstavljaju zamjenu za odluku o tome koje su najpreciznije „tehničke" informacije ili *inputi* u procesu učenja. Ishodi učenja predstavljaju nadopunu onome što već postoji u sistemu obrazovanja i osposobljavanja.

Ishodi učenja predstavljaju samo jednu od metoda definisanja očekivanja od procesa učenja. Ona se mogu posmatrati iz ugla predavača i napora koje je neophodno uložiti kako bi se ostvarili predviđeni programi.Korištenjem znanje i iskustva pri interpretaciji standarda i širih ciljeva, nastoji se stvoriti povoljno okruženje za razvoj i formiranje kompetentnih osoba. Sami ishodi učenja ne mogu u potpunosti obuhvatiti karakteristike učenika/studenata i procesa učenja koji se realizuju kroz programe. U tabeli 1, dat je sažetak izvještaja Evropskog centra za razvoj strukovnog obrazovanja. Ova tabela prikazuje sažetak izvještaja (CEdEFOP)[8] koji opisuje obim prelaza na primjenu ishoda učenja u različitim segmentima obrazovanja, kao i strukovnog obrazovanja i osposobljavanja.

Tabela 1: Prelaz na primjenu ishodaučenja: šta se događa u praksi?

Opšte obrazovanje	Pristupi utemeljeni na kompetencijama i ishodima učenja sve više se primjenjuju kao temeljni mehanizam za formulisanje reformi u opštemobrazovanju. Veći je naglasak na definisanju ključnih kompetencija i ishoda učenja u oblikovanju iskustva učenika nego sadržaju predmeta koji čine kurikulum. Ishodi učenja primjenjuju se u mnogim zemalja kako bi se istaknulo na koji način treba modernizovati školski sistem te tako djeluju kao obnavljajući i reformišujući factor na različitim nivoima – razinama upravljanja, uvođenja sistemskih reformi, kurikuluma, pedagoško grada i ocjenjivanja.

8 CEdEFOP. *The Shift to Learning Outcomes; Policies and Practices in Europe*. 2008.

Strukovnoobrazovanje i osposobljavanje	Kada je riječ o početku primjene ishoda učenja, sistemi strukovnog obrazovanja i osposobljavanja u mnogim zemljama bili su „ispred svog vremena". Potreba za ponovnim definisanjem kvalifikacija i kurikuluma strukovnog obrazovanja i osposobljavanja posebno je došla do izražaja u nekim zemljama od 1980-ih, što se može objasniti ciljem koji sistem strukovnog obrazovanja i osposobljavanjatreba ispuniti, a to je priprema učenika za direktan prelaz iz svijeta obrazovanja u svijet rada. Tako se danas ishodi učenja koji su važni u svijetu rada sve više koriste u obrazovnim programima, odnosno u sistemu obrazovanja koji se temelji na učenju u školi i na random mjestu (učenička praksa). Sa druge strane, nedavne reforme kurikuluma u državama članicama pokazuju da konceptualizacija ishoda učenja postaje sve rasprostranjenija, te se sve više temelji na holističkom razumijevanju i definiciji koja se temelji na konstruktivističkim teorijama učenja
Srednje obrazovanje	Ovaj nivo obrazovanja širom Evrope je obrazovnog sistema na koji su reformske ideje o primjeni ishoda učenja najmanje uticale. To se velikim dijelom može objasniti činjenicom da, iako opšte srednjoškolsko obrazovanje ima obrazovnu funkciju, ono također ima selektivnu funkciju. Kao posljedica toga, opšte srednjoškolsko obrazovanje često je – iako ne uvijek – usko vezano uz detaljan kurikulum ili zahtjeve iz silabusa. Učenici se uglavnom ocjenjuju tako da polažu završni pisani ispit kojim se prvenstveno provjeravaju aspekti znanja (i intelektualne vještine) ishoda učenja. Budu li ishodi učenja imali formativni učinak na univerzitetske kurikulume i pedagošku praksu, možda će, tokom vremena, proizvesti isti učinak i na kurikulum, pedagošku praksu i postupak ocjenjivanja u opštem srednjoškolskom obrazovanju.
Visokoobrazovanje	Ishodi učenja igraju sve važniju ulogu i u visokomobrazovanju. Dokaz za to je činjenica da se pristupu temeljen na ishodima učenja, oko kojega postoji široki konsenzus na evropskom nivou, a u većini slučajeva i na najvišim nacionalnim nivoima država članica EU-a, polako ali sigurno uvodi u visokoobrazovanje. Iako je napredak u tom pogledu spor, perspektiva primjene ishoda učenja može ukazivati na trend uvođenja dugoročnih reformi kada je riječ o učenju i poučavanju u visokomobrazovanju.

Izvor: CEdEFOP. *The Shift to Learning Outcomes, Policies and Practices in Europe*. 2008.

BLUMOVA TOKSIKOMANIJA ZNANJA

Blumova toksikomanija znanja[9] je jedan od najkorištenijih *teorijskih okvira za planiranje, pripremu i vrednovanje* osnovnoškolskog, srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja.Ona je nastala je tokom 50-tih godina 20. vijeka na osnovu analiza *intelektualnih ponašanja* na osnovu kojih učenici usvajaju akademska znanja.

Bloom na učenje gleda kao na *umijeće ponašanja*. Ciljevi učenja i ponašanja koja učenik koristi tokom učenja razvrstani su u 3 kategorije koje su međusobno povezane i preklapaju se. Kategorije su *područja učenja*:

1. kognitivno *(intelektualna sposobnost ili znanje ili mišljenje),*
2. afektivno *(osjećaji ili odnos ili stav),*
3. psihomotoričko *(fizičke vještine ili ono što osoba može činiti).*

PROCES PRIMJENE ISHODA UČENJA I IZVORA INFORMACIJA

Za očekivati je da gotovo sve zemlje uvesti upotrebu ishoda učenja kako bi potaknuli transparentnost, dosljednost i propusnost u sistemu obrazovanja isposobljavanja i sistema

9 Bloom, B.S. (Ed.) (1956) *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals*: New York; Toronto: Longmans.

kvalifikacija. Uvođenje ishoda učenja u ove sisteme može biti dug process koji započinje raspravom među stejkholderima o neophodnim ishodima, koji mogu unijeti dodanu vrijednost u sistem te serijom oglednog uvođenja u različitim okruženjima prije nego što se usvoje nacionalni propisi za opis programa i kvalifikacija.

Ishodi učenja se određuju u okruženjima u kojima se trebaju uzeti u obzir različite faktore, uključujući: kvalifikacijske okvire, spoljne referentne tačke, standarde, pravila o zapošljavanju i opisi kvalifikacija.

Može se zaključiti da je za uspješnu primjenu ishoda učenja potrebno uzeti u obzir preduslove za njihovo provođenje. Za intenzivniju primjenu ishoda učenja potrebno je odgovarajuće okruženje. Pritom je neophodno razmotriti mnoge relevantne faktore.

PREDNOSTI I NEDOSTATCI ISHODA UČENJA

Uvođenje ishoda učenja ima i određene nedostatke. Ipak pozitivni efekti znatno nadmašuju njihove nedostatke.

Autori koji ukazuju na nedostatke primjene ishoda učenja izražavaju skepsu prema prihvatanju ishoda učenja. Oni imaju primjedbe na samu koncepciju, kao i na praktičnu/tehničku realizaciju.Kritičari ishoda smatraju da se visoko obrazovanje ne može se ograničiti i/ili redukovati na niz ishoda učenja koji propisuju proces učenja. Prema njima, to se protivi liberalnom konceptu obrazovanja.Isto tako, ukazuje se na razliku između akademskih i stručnih studija i tvrdi kako je pristup usmjeren na ishode učenja daleko više prilagođen prilagođen stručnim studijima jer se njihovi programi zasnivaju upravo na usvojenim vještinama i kompetencijama.

Definisanje i primjena ishoda učenja predstavljaju složen izazov koji podrazumijeva angažman velikog broja ljudi i finansijsku podršku. U tom smislu, neophodna je transformacija kurikuluma u termine ishoda učenja, što može zahtijevati duži vremenski period. Kako bi se izbjeglo da ishodi učenja biti zahvaćeni preširoko ili preusko, neophodna je standardizacija okvira sa opisima kvalifikacija.

Prednosti primjene ishoda učenja se ogledaju u onome što pružaju autorima studijskih programa i modula kao i samim studentima. Oni pomažu u osiguravanju kvaliteta i postavljenih standarda, kao i transparentnosti obrazovanja na nacionalnom i međunarodnom nivou.

Ishodi učenja pomažu privrednicima, visokim školama i društvu u cjelini u jasnijem definisanju postignuća pridruženih određenoj kvalifikaciji. Oni pružaju poslodavcima i budućim studentima informacije o vještinama i kompetencijama koje su stečene tokom školovanja.

U skladu sa bolonjskim procesima, i strategijom kreiranja povoljnog ambijenta za prohodnost radne snage, ishodi učenja doprinose međunarodnoj mobilnosti studenata, što uključuje napredovanja razmjene između različitih obrazovnih sistema. Oni takođe obezbjeđuju zajednički format za različite vidove učenja (formalno, neformalno, informalno, učenje na daljinu i dr.).

Osmišljavanjem modula preko eksplicitno definisanih ishoda učenja osigurava se konzistentnost kompletnog studijskog programa i identifikuju moguća preklapanja.

Ishodi učenja studentima pomažu da shvate šta se od njih očekuje. Na taj način olakšava im se proces učenja, kao i praćenje vlastitog napretka u usvajanju gradiva. Ako studenti

imaju predstavu za šta će biti osposobljeni nakon završetka školovanja biti će im olakšan izbor modula/studija, a učenje će biti efikasnije.

Ishodi učenja su značajna osnova za izradu standarda zanimanja, obrazovnih standarda, nastavnih planova i programa, kriterija ocjenjivanja, opisnica kvalifikacija i opisom nivoa u nacionalnim kvalifikacijskim okvirima (NKO). Svaki od navedenih instrumenata definiše ishode učenja. Mnogi smatraju da prelaz na primjenu ishoda učenja predstavlja[10]:

- mogućnost da se obrazovanje i osposobljavanje prilagode potrebama učenika (kako bi se promovisalo „aktivno učenje");
- način uklanjanja prepreka za cjeloživotno učenje;
- način na koji se može poboljšati odgovornost ustanova i sistema obrazovanja i strukovnog obrazovanja i osposobljavanja;
- novi zajednički jezik koji olakšava dijalog između dionika u obrazovnom sektoru i stejkholdera na tržištu rada.

ISHODI UČENJA I KOMPETENCIJE

Postavlja se pitanje kako definisati ishode učenja tako da budu usklađeni sa svrhom za koju će se koristiti. U praksi se miješaju pojmovi „ishodi učenja" i „kompetencije". Često se kaže da su kvalifikacije zasnovane na kompetencijama a pod tim se misli na kvalifikacije koje se opisuju ishodima učenja.

Pojam „kompetencija" ima veliki značaj u definisanju rezultata i predstavlja ključni pojam u strukovnom obrazovanju i osposobljavanju. U obrazovnom sistemu, „kompetencija" postaje ultimativni izlazni rezultat. Ona se pojavljuje se u različitim naučnim disciplinama, u različitim tumačenjima i značenjima. *Ključne kompetencije predstavljaju „transferabilni, multifunkcionalni paket znanja, vještina i stavova koje su svima neophodne za lično ostvarenje i razvoj, inkluziju i zaposlenje. One treba da se razviju do kraja obaveznog obrazovanja ili obuke, i treba da predstavljaju osnovu za dalje učenje kao deo dugoročnog učenja*".[11]

Treba napomenuti da kvalifikacije zasnovane na kompetencijama u obzir uzimaju učinak sistema obrazovanja i/ili radnog okruženja. Kvalifikacije zasnovane na kompetencijama daju garanciju da je osoba osposobljena za rad u određenoj oblasti odnosno zanimanju.

Za razliku od kvalifikacije zasnovane na kompetencijama, pojam „ishodi učenja" mogu obuhvatiti i opšte znanje, kao i etičke, kulturne i socijalne vještine koje prevazilaze potrebe tržišta rada. Prema navedenom, ishode učenja možemo shvatiti kao korak za definisanje kvalifikacija zasnovanih na kompetencijama.

Razlika između ova dva pojma je vidljiva i u Preporuci Evropskog parlamenta EQF, četvrta publikacija i Vijeća o uspostavljanju EQF-a[12]. EQF predstavlja zajednički evropski referentni okvir koji povezuje nacionalne kvalifikacijske sisteme, djeluje kao prevodilački alat – osigurava lakše razumijevanje i 'čitanje' kvalifikacija kroz različite zemlje i sisteme u Evropi. EQF ima dva opšta cilja:

- promovisati mobilnost stanovnika među zemljama, i
- podsticati cjeloživotno učenje.

10 Primjena ishoda učenja - četvrta publikacija iz serije o Europskom kvalifikacijskom okviru (EQF)
11 http://starisajt.pedagog.rs/evropska%20unija.php, avgust, 2019.
12 Primjena ishoda učenja – serija o Europskom kvalifikacijskom okviru; Publikacija br. 4. Ured za publikacije Europske unije u Luksemburgu. 2011. — 48 str. — 25.0 × 17.6 cm
ISBN 978-92-79-21085-3

U ovom dokumentu, ishodi učenja se definišu kao navodi o „onome što učenik zna, razumije i šta je sposoban učiniti na kraju procesa učenja…", dok se kompetencije označavaju „iskazana sposobnost korištenja znanja, vještina i ličnih, socijalnih i/ili drugih metodoloških sposobnosti, u situacijama rada ili učenja te u profesionalnom i ličnom razvoju...". Kompetencije se mogu posmatrati i kao karakteristika neke osobe koje se prepoznaju u njenom djelovanju. Ishodi učenja se mogu svrstati u različite kategorije u raznim okruženjima.

Preporuka Europske komisije je formalno stupila na snagu u aprilu 2008. godine. Njome se 2012. godina određuje kao rok u kojem svaka zemlja treba osigurati da sve pojedinačna svjedočanstva kvalifikacija nose referencu o odgovarajućem nivou EQF-a.

Ishodi učenja u EQF-u prikazuju se kroz:

- znanja (činjenice, načela i pojmovi),
- vještine (spoznajne i praktične) i
- kompetencije (kao npr. sposobnost preuzimanja odgovornosti i iskazivanje nezavisnosti).

Ishodi učenja i kompetencije, često se preklapaju, a ponekad su i jednoznačni. Kompetencija je dokazana sposobnost primjene znanja, vještina i stavova sa ciljem postizanja rezultata koji su vidljivi i mjerljivi i čiji se tok realizacije može promatrati. Pojam kompetencije je generički i sažima u sebi pojam vještine. Dok kompetencija predstavlja holistički koncept, vještine su tačno definirane i uže specificirane, tj. obuhvaćaju ograničenu sposobnost djelovanja.[13]Često se kaže da su učenja operacionalizacija kompetencija pomoću aktivnosti koje su vidljive i mjerljive. U tabeli 2 dato je poređenje pojmova kvalifikacije i kompetencije.

13 Marija PavkovMile Živčić. Značenje pojmova i uloga kompetencija i vještina u obrazovanju odraslih u kontekstu stjecanja stručnosti i razvoja osobnosti. Andragoške studije, issn 0354–5415, broj 2, decembar 2013, str. 61–78. Institut za pedagogiju i andragogiju; Pregledni članakUDK 37.013.83 ; 006.44:374.7

Tabela2: *Poređenje pojmova kvalifikacije, kompetencije (nadograđeno i prerađeno prema Arnold &Schüßler, 2001) i vještine (interpretacija i prikaz autora članka)*[14]

Pojam kvalifikacije	Pojam kompetencije	Pojam vještina
Sadrži pojmove znanje, vještine i kompetencije; Usmjeren je na koncept zapošljivosti i cjeloživotnog sticanja financijske nagrade za posao; Usmjeren je na koncept društvene potrebe za radnom snagom; Daje težište na stručne sposobnosti; Opisuje poziciju koja je u smislu mjernih parametara objektivno provjerljiva; Razumije učenje kao formalno učenje; Funkcionalan je.	Sadrži pojmove znanje i vještine; Opisan u kontekstu odgovornosti i samostalnosti (autonomija) (prema EQF); Upotrebljava se u kontekstu brzo promjenjivih i kompleksnih društvenih događanja (samo-regulšu u učenje); Orijentiran je na pojedinca i njegovu specifičnost, karakter; Obuhvata holistički pristup prema subjektu djelovanja; Opisuje sposobnost koja nije direktno provjerljiva, već se može vrednovati samo ti o komrealizacije (primjene); Uključuje formalno, neformalno i informalno učenje; Promjenjiv je s faktorom vremena Iskustvo je sastavni dio pojma „kompetentan"; Mogu ih imati pojedinac, grupa ili institucija (organizacija); Usvaja se problemskimučenjem; Vrednuju se kroz „vanjske" sisteme – pojedince.	Sadrži pojam znanje; Obuhvata kognitivnu (logičko, intuitivno i kreativno razmišljanje) i praktičnu dimenziju (upotreba metoda, materijala, alata i instrumenata) (prema EQF); Promjenjiva je s faktorom vremena; Zahtjevi za vještinama mijenjaju se vrlo brzo; Opisuje nivo učinkovitosti, u smislu tačnosti i brzine obavljanja određenog zadatka; Sticanje nove vještine pretpostavlja usvojenost određene prethodne sposobnosti i/ilivještine.

Izvor: Pavkov, M.M.Živčić. Značenje pojmova i uloga kompetencija i vještina u obrazovanju odraslih u kontekstu stjecanja stručnosti i razvoja osobnosti. Andragoške studije. Institut za pedagogiju i andragogiju. str. 69.

VJEŠTINE

Vještina u opštem smislu označava naučen ili stečen dio ponašanja. Potrebno je praviti razliku između pojmova vještine i sposobnosti. Sposobnosti su preduslov za ostvarivanje vještina.

Kompetencija je sposobnost primjene znanja, vještina i stavova u cilju postizanja rezultata koji su vidljivi i mjerljivi i čiji se tok realizacije može posmatrati. Pojam kompetencije obuhvata pojam vještine.

Specifična radna mjesta zahtijevaju specifične vještine. Međutim, postoje i vještine koje poslodavci zahtijevaju, bez obzira na ponuđenu poslovnu poziciju. To su takozvane „meke" vještine, u koje spadaju:[15]

Analitičke vještine: Kako bi uspjeli na radnom mjestu, zaposleni moraju raspolagati analitičkim vještinama. Osim analitičkih, kandidati bi trebali prikazati sposobnost organizovanja, planiranja i odabira prioriteta.

14 Arnold, R., Schussler, I. (2001) Entwicklung des Kompetenzbegriffsund seine Bedeutung fur die Berufsbildungund fur die Berufsbildungsforschung. u: Franke G. [ur.] Ausgewählte Fragen der Kompetenzforschung, Berlin: Bundesinstitut für Berufsbildung, 52-74

15 https://lider.media/znanja/7-kljucnih-vjestina-koje-poslodavci-traze/, avgust, 2019.

Komunikacijske vještine: Efikasna komunikacija, u govoru i pismu ima izuzetan značaj za bilo koji posao. Zaposlenici moraju znati komunicirati sa kolegama, nadređenima, klijentima, *online*, telefonski.

Interpersonalne vještine: Interpersonalne vještine, odnosno sposobnost rada s ljudima, su značajne za interakciju.

Liderstvo: Liderstvo podrazumijeva uspješno komuniciranje sasvim poslovnim akterima, ne samo u menadžerskim pozicijama.

Pozitivni pristup: Poslodavci očekuju od zaposlenih da ostanu pozitivni čak i u stresnim situacijama.

Timski rad: Od zaposlenih se očekujeda se uspješno uklope u korporativnu kulturu. To uključuje i timski rad.

Tehničke vještine: Koje tehničke vještine će biti neophodne, zavisi o poslu na koji se kandidat prijavljuje?

ZAKLJUČCI

Ishodi učenja su predstavljaju vjerovatno najznačajniji instrument za osiguravanje kvaliteta nastavnog procesa. Oni su definisani kako bi se poboljšali uobičajeni načini opisivanja kvalifikacija i kvalifikacijskih struktura i moraju biti definisani kroz aktivnost koju je moguće posmatrati, mjeriti i ocjenjivati. Uvođenje ishoda učenja predstavlja dug process koji zahtijeva učeršće većeg broja stejkholdera. Autori ukazuju na prednosti i nedostatke ishoda učenja. Kritičari ishoda smatraju da se visoko obrazovanje ne može ograničiti na niz ishoda učenja koji propisuju proces učenja. Oni smatraju da ishodi učenja daleko više prilagođen prilagođen stručnim studijima jer se njihovi programi zasnivaju upravo na usvojenim vještinama i kompetencijama.

Uvođenje ishoda učenja ima i određene nedostatke. Ipak pozitivni efekti znatno nadmašuju njihove nedostatke. Prednosti primjene ishoda učenja se ogledaju u onome da pomažu u osiguravanju kvaliteta i postavljenih standarda, kao i transparentnosti obrazovanja na nacionalnom i međunarodnom nivou. Oni doprinose međunarodnoj mobilnosti studenata.

Eksplicitno definisani ishodi omogućavaju definisanje modula koji će osigurati konzistentnost kompletnog studijskog programa i identifikuju moguća preklapanja.

Oni pomažu i studentima, jer na osnovu modula dobijaju predstavu, šta se od njih očekuje i za šta će biti osposobljeni nakon završetka školovanja zbog čega će učenje će biti efikasnije.

Literatura

1. Arnold, R., Schussler, I. (2001) Entwicklung des Kompetenzbegriffsund seine Bedeutung fur die Berufsbildungund fur die Berufsbildungsforschung. u: Franke G. [ur.] AusgewählteFragen der Kompetenzforschung, Berlin: BundesinstitutfürBerufsbildung, 52-74
2. Bloom, B.S. (Ed.) (1956) *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals*: New York; Toronto: Longmans.
3. CEdEFOP (2008.). *The Shift to Learning Outcomes; Policies and Practices in Europe*.
4. Đorić, Gorana (2011). "Ishodiučenja", u *Kulturakvaliteta: nekiaspektiobezbeđenjakvaliteta u visokomobrazovanju*, prir. V. Lopičić, Univerzitet u Nišu , str. 71-95. ISBN 978-86-7181-078-4

5. ECTS Users' Guide) - 2005.
6. IshodiučenjaSveučilište u SplituSveučilišniodjel za stručnestudije. PriručnikOdjela za stručnestudije. Sveučilišta u Splitu. Split, prosinac 2012.
7. Pavkov, MileŽivčić. Značenjepojmova i ulogakompetencija i vještina u obrazovanjuodraslih u kontekstustjecanjastručnosti i razvojaosobnosti. Andragoškestudije, issn 0354–5415, broj 2, decembar 2013, str. 61–78. Institut za pedagogiju i andragogiju; PregledničlanakUDK37.013.83 ; 006.44:374.7
8. Primjenaishodaučenja – serija o Europskomkvalifikacijskomokviru; Publikacija br. 4.Ured za publikacijeEuropskeunije u Luksemburgu. 2011. ISBN 978-92-79-21085-3
9. Purser, Council of Europe, 2003
10. http://starisajt.pedagog.rs/evropska%20unija.php, avgust, 2019.
11. http://www.aallnet.org/prodev/outcomes.asp, avgust, 2019.
12. http://cte.uwaterloo.ca/teaching_resources/tips/writing_learning_outcomes.html, juli, 2019.
13. https://lider.media/znanja/7-kljucnih-vjestina-koje-poslodavci-traze/, avgust, 2019.

Pregledni rad
UDK 005.642+005.591.6
DOI 10.7251/BLCZB0219249M
COBISS.RS-ID 7634200

UPOTREBA KOLABORATIVNIH ALATA ZA PODRŠKU GRUPNOM DONOŠENJU ODLUKA

Mrkaljević Muhamed[1]

SAŽETAK

U današnje vrijeme gotovo je nemoguće zamisliti poslovanje bez korištenja računara i novih tehnologija. Računar i internet postali su svakodnevnica, koja nam pruža određeni vid podrške u procesu poslovanja. Razvoj tehnologije nam omogućava da osim teksta i slike, koristimo i druge multimedijalne elemente – zvuk, video, različite simulacije, animacije i sl. Ne manje bitan faktor je i odabir alata i multimedijalnog softvera koji ćete koristiti za komunikaciju. Ovaj rad donosi osvrt i daje uvod u korištenje multimedije u poslovanju.
Cilj je da se učesnicima sastanka obezbijedi željeni nivo komunikacije uz što bolje ostvarene rezultate pri donošenju poslovnih odluka, te što veće uštede u troškovima putovanja, noćenja i drugim rashodima koji se u takvom slučaju javljaju.
Upotreba kolaborativnog softvera, danas je jedan od najpopularnijih metoda u kolaborativnom sistemu rada. Neki oblik kolaboracije integralni je dio gotovo svakog kolegija grupne saradnje. Uspon Weba kao nove računarske platforme mijenja paradigmu korištenja računara. Temelj tog novog okruženja je socijalna interakcija, komunikacija i kolaboracija. Iako se kolaborativna saradnja koristi već dugo u poslovanju, te recentne tehnološke promjene nude mu nove perspektive napretka.
Za kompanije koje koriste video konferencije kao metod okupljanja svojih menadžera sa različitih mjesta, kao što je slučaj sa određenim bankama, web konferencije i virtuelni sastanci postale su dio svakodnevnice. Svima koji koriste virtualne tehnologije je veoma važan kriterijum da prostor u kome organizuju događaj ima podršku (opremu) za primjenu ovih tehnologija.

Ključne riječi: *kolaborativni softver, grupno donošenje odluka, poslovno odlučivanje, informaciona tehnologija*

ABSTRACT

Today, it's almost impossible to imagine business without the useage of computers and new technologies. The computer and the Internet have become everyday, which gives us a certain kind of support in the business process. The development of technology allows us to use other multimedia elements - sound, video, various simulations, animations, etc., besides text and images. No less important factor is the choice of tools and multimedia software that you will use for communication. This paper brings a review and gives an introduction to the use of multimedia in business.
The goal is to provide the participants with the desired level of communication with the best results achieved while making business decisions and the greater the cost savings in travel, overnight stays and other expenses occurring in such a case.

1 *Diplomirani ekonomista, Mrkaljević Muhamed, Ekonomski fakultet Brčko. E-mail mrkaljevicmuhamed@gmail. com*

The use of collaborative software is today one of the most popular methods in a collaborative work system. Some form of collaboration is an integral part of almost every college group co-operation. The ascent of the web as a new computer platform changes the paradigm of computer usage. The foundation of this new environment is social interaction, communication and collaboration. Although collaborative collaboration has been used for a long time in business, these recent technological changes offer him new prospects for progress.
For companies that use video conferencing as a method of gathering their managers from different places, such as with certain banks, web conferencing and virtual meetings, they become part of everyday life. Everyone using virtual technology is a very important criterion that the space in which the event is organized has the support (equipment) for the application of these technologies.

Key words: *collaborative software, making group decision, making business decision, information technology*

UVOD

Menadžment preduzeća koristi IT (informacionu tehnologiju) kao jedan od osnovnih alata da se prilagode nastalim promjenama u razvoju IS (informacionih sistema). Hardver se koristi za input, procesne, i output akivnosti u informacionom sistemu. Softver se sastoji od detaljno programiranih instrukcija koje kontrolišu i koordiniraju hardverske komponente u IS. Tehnologija za pohranjivanje uključuje i medij za pohranjivanje podataka, kao što su tvrdi disk ili drugi oblik eksterne memorije, i softver koji kontrolira organizaciju podataka na medijima.

Komunikaciona tehnologija koja se sastoji i od fizičkih uređaja i softvera, povezuje razne dijelove hardvera i prenosi podatke sa jedne lokacije na drugu. Kompjuterska i komunikaciona oprema mogu biti umrežene zbog razmjene podataka, slika, zvuka, glasa čak i videa. Sve ove tehnologije predstavljaju pomoćna sredstva koja mogu biti podijeljena kroz organizaciju i osnovati informaciono-tehnološku (IT) infrastrukturu. IT infrastruktura brine se o osnivanju platforme na kojoj firma može graditi specifične informacione sisteme. Svaka oragnizacija mora pažljivo dizajnirati i upravljati ovim infrastrukuturama tako da ima zbirku tehnoloških službi koje su potrebene za posao koje ono želi ostvariti sa IS.

Uz pomoć današnje tehnologije, radne grupe mogu biti prostorno disperzirane. Članovi mogu biti u neprekidnoj vezi uz pomoć mrežnih sistema (WAN, Internet) ili groupware softvera.

Današnje su radne gurpe višefunkcionalne, a njihov se autoritet i djelovanje ne zadržava u domeni samo jedne poslovne funkcije. Stručnjaci iz različitih poslovnih područja rade zajedno u timu i na taj način produciraju bolji rezultat, manje troškove i uvijek zadovoljnijeg korisnika.

Dvije osnovne karakteristike grupne saradnje su vrijeme i mjesto saradnje. Shodno već rečenom, navodimo četiri moguće kombinacije ovih karakteristika:

- Ljudi koji rade u isto vrijeme i na istom mjestu,
- Ljudi koji rade u isto vrijeme, ali na različitim mjestima,
- Ljudi rade u različito vrijeme, ali na istom mjestu,
- Ljudi koji rade u različito vrijeme i na različitim mjestima.

Tabela 1. Različite upotrebe kolaborativnih sistema klasificiranih u vrijeme i prostor

	Sinhroni	**Asinhroni**
Ista lokacija	**Isto mjesto, isto vrijeme** Primjer: Softver za podršku sastancima	**Različito vrijeme, a isto mjesto** Primjer: Sistem za upravljanje radnim procesom
Različita lokacija	**Isto vrijeme, različito mjesto** Primjer: Video-konferencija	**Različito vrijeme, različito mjesto** Primjer: Email, i grupe za diskusiju

Izvor: Aparicio, M; Costa, C.J.: Collaborative Systems, Characteristics and Features.

KOLABORATIVNI SOFTVER

U posljednje vrijeme sve veću važnost ima nova kategorija softvera - softver saradnje (groupware). Takvi su softveri prirodno orijentisani grupnom radu i poslovnim procesima. U pravilu integriraju multimedijalnu bazu podataka, automatizaciju toka poslovnih podataka (workflow), elektronsku razmjenu poruka (e-mail), elektronsku podršku sastancima, forume (conferencing) i planiranje vremena (scheduling). Automatizacija toka poslovnih aktivnosti (workflow) zaslužuje posebnu pažnju jer podiže razinu usklađenosti aktivnosti unutar poslovnog procesa, a što se direktno manifestira na djelotvornost poslovanja. Ogromna je konkurentska prednost kada je moguć trenutan uvid u status procesa, kada su predvidiva kašnjenja i zastoji, te mjerljive performanse ne samo svakog procesa i pojedinca u timu nego i svake njegove aktivnosti.

Namjena kolaborativnog softver jeste da se transformiše način na koji se dokumenti i drugi mediji dijele sa drugima, kako bi se omogućila efikasnija timska saradnja. Saradnja zahtijeva pojedince koji rade zajedno na koordiniran način, ka ostvarivanju zajedničkog cilja. Kolaborativni softver olakšava timovima koji rade zajedno uprkos geografskoj udaljenosti pružajući alate za komunikaciju, saradnju i rješavanje problema. Pored toga, kolaborativni softver može da podrži funkcije upravljanja projektima, kao što su dodjela zadataka, upravljanje vremenskim rokovima i planiranje vremena. Kolaborativni softver je širok pojam, a autori tvrde da se groupware odnosi na način „kako kolaborativne aktivnosti i njihova koordinacija može biti podržana putem računarskih sistema". Softverski proizvodi, kao što su e-mail, kalendar, chat, i sl. pripadaju ovoj kategoriji, kada god se koriste za rad u grupi, a više opšti termin društveni softver se odnosi na sisteme koji se koriste van radnog mjesta, na primjer, online usluge i sajtovi za društveno umrežavanje kao što su Twitter i Facebook. Prema Metkalfovom zakonu, za ovu vrstu softvera važi da što više ljudi koristi nešto, taj softver postaje vrijedniji.[2]

Upotreba kolaborativnog softvera u radnom prostoru stvara zajedničko radno okruženje,koje podržava ljude u njihovom individualnom i kooperativnom radu i time dajući novu klase profesionalaca, tzv. eprofesionalace, koji mogu da rade zajedno bez obzira na geografsku lokaciju. Dok se groupware odnosi na kolaborativni rad podržan kompjuterskim tehnološkim elementima, kolaborativni sistem rada postaje korisno analitičko sredstvo za razumjevanje u ponašanju i organizacionim varijablama koje su povezane sa širokim konceptom. Razvojom kolaborativnog softver i njegovim prelaskom na Internet, dat je

2 Schmidt, K. and Simone, C. "Coordination Mechanisms: Towards a Conceptual Foundation of CSCW Systems Design", *CSCW*, (5: 2–3), 1996 pp. 155–200

doprinos razvoju Web 2.0 sa nizom zajedničkih karakteristika koje su prvobitno zamišljene za unutar korporativne mreže. Ovo uključuje funkcije kao što su dijeljenje dokumenata (uključujući uređivanje grupa), zajednički kalendar i instant dopisivanje, audio i video konferencije itd. Proučavanje kompjuterski podržane kolaboracije obuhvata proučavanje kolaborativnog softvera i društvenog fenomena povezanog sa njim.[3]

ELEKTRONSKA RAZMJENA PORUKA I INFORMACIJA

Neverbalna poslovna komunikacija

ne odnosi se samo na kontakt u četiri oka, nego i na komunikaciju putem e-maila, telefona, pisma, web stranice ili bloga. Ovoga puta pažnja se posvećuje neverbalnoj poslovnoj komunikaciji putem e-maila.E-mail je pogodan za detaljnije dogovore uslijed kojih bi kod komunikacije putem telefona ili mobitela vjerojatno nastala konfuzija zbog puno informacija koje se ne bi stigle smisleno obraditi.E-mail na tom polju nudi komociju i mogućnost spremanja i razvrstavanja podataka po važnosti koje je kasnije moguće iznova proučavati bez potrebe da se sve pamti.

Softver za elektronsku poštu je potreban za slanje i primanje e-maila. Prilikom slanja e-pošte, pošiljalac identifikuje adresu primaoca elektronske pošte, a softver za e-poštu skladišti poštu u elektronskom poštanskom sandučetu primaoca (inbox), koji predstavlja lični prostor korisnika emaila kojim on raspolaže. Primalac može pregledati poštu iz Inboxa u bilo koje vrijeme. E-mail je dizajniran uglavnom za komunikaciju dokumentima. Moguće je, međutim, slanje različitih vrsta datoteka, uključujući datoteke koje nisu dokumenti, zajedno sa e-poštom. Datoteka koja se šalje zove se prilog i može sadržavati zvuk, fotografiju, vidio snimak ili gotovo sve što se može pohraniti u računaru. Koristeći priloge, e-mail postaje audio i vizuelna komunikacija, kao i komunikacija putem dokumenata.

Budući da je elektronska razmjena poruka specifičan oblik komunikacije, poruka se ne može čitati odmah po prijemu. Neki softveri za razmjenu poruka koriste tehniku nazvanu instant poruka kako bi se prevazišao ovaj problem. Sa ovom tehnikom, pošiljalac koristi poruke da bi utvrdio da li je željeni primalac poruke trenutno povezan na mrežu. Ako je primalac poruke povezan, pošiljatelj može poslati poruku koja se pojavljuje gotovo odmah na ekranu primaoca. Primalac poruke zatim može pročitati poruku i odgovoriti, koristeći instant poruku (Chat).

Pomoću chat-a, pojedinci mogu brzo da šalju elektronske poruke. Koristeći chat, ekran svake osobe prikazuje sve poruke unesene od strane svakog korisnika razgovora u nizu, zajedno sa imenom osobe koja je unijela poruku. Kada neko unese novu poruku, ona se dodaje na listu poruka, a svi ostali vide odmah na svojim ekranima. Chat proširuje elektronske poruke u instant poruke. Međutim, on ne pruža sve mogućnosti elektronskog softvera za razmjenu poruka.[4]

Pored toga što mogu slati poruke jedni drugima, članovi radne grupe mogu dijeliti informacije i na druge načine. Iako bi se informacije mogle dijeliti od jedne osobe do druge putem e-maila, često je lakše staviti zajedničke informacije na jednu lokaciju i neka joj svaki član grupe pristupi po potrebi. Jedan način, da bi se to ostvarilo je sa softverom baze podataka. Može se kreirati baza podataka zajedničkih informacija i svaka osoba može ko-

3 Univerzitetska misao, Časopis za nauku, kulturu i umjetnost. Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, Broj 13. Novi Pazar, mart 2015., pp. 115-134

4 https://en.wikipedia.org/wiki/Online_chat

ristiti softver baze podataka za pristup bazi podataka. Teškoća u korištenju softvera za baze podataka za razmjenu informacija je da često informacije ne odgovaraju pristupu bazi podataka. Razmjena informacija je aplikacija radne grupe koja uključuje dijeljenje različitih vrsta informacije među članovima grupe. Sa softverom za razmjenu informacija, mogu se dijeliti prije svega tekstovi, slike, tablice, video, pa čak i audio dokumenti. Korisnici mogu pristupiti informacijama, mijenjati ih, komentarisati i dodavati nove informacije.

Tako na primjer, Oracle Cloud Platform omogućava razvojnim programerima, stručnjacima za IT i poslovnim rukovodiocima razvoj, proširivanje, povezivanje i osiguravanje aplikacija u oblaku, dijeljenje podataka i dobivanje uvida iz svih aplikacija i uređaja. Firme mogu ubrzati postupke inovacije, povećati produktivnost, smanjiti troškove i imati koristi od poboljšanih sigurnosnih značajki s najkompletnijom i otvorenom ponudom platforme kao servisa (PaaS). Oracle Cloud Platform nudi iste mogućnosti u oblaku i lokalno za najveći mogući izbor i najfleksibilnije mogućnosti pristupa.[5]

UPRAVLJANJE DOKUMENTIMA

Alati za kolaborativan rad sa dokumentima omogućavaju da više ljudi rade zajedno na jednom dokumentu ili datoteci u cilju postizanja konačne verzije. To je dakle softver koji omogućava rad timova na jednom dokumentu u isto vrijeme sa različitih kompjuterskih terminala ili mobilnih uređaja. U današnjem vremenu alati za kolaborativan rad sa dokumentima i fajlovima omogućavaju ljudima sa različitih lokacija da sarađuju primjenom Interneta ili cloud compuputing-a. Alati za kolaborativan rad sa dokumentima u opštem smislu se jednostavno odnose kolaborativno uređivanje dokumenata i većina ljudi kada govori o alatima za kolaborativan rad sa dokumentima misli na način na koji ljudi rade zajedno na elektronskoj verziji dokumenta preko kompjuterskih terminala sa različitih lokacija u svijetu.[6]

Google Docs je besplatan, kancelarijski paket zasnovan na webu koji nudi Google u okviru svoje usluge Google Drive. To je nekada bio servis za skladištenje, ali ga je zamijenio Google Drive. Google Docs su web bazirani Office alati, koji se kreiraju i uređuju online i ujedno omogućavaju saradnju korisnika na istom dokumentu u realnom vremenu. Google Docs kombinuje karakteristike Writely i Spreadsheets sa ugrađenom tehnologijom prezentovanja koje je dizajnirao Tonic Systems. Pored poznatih aplikacije za obradu teksta, tabela, prezentacija i crteža, Google nam nudi mogućnost online dijeljenja bilo kog dokumenta, 1 Gb besplatnog prostora za postavljanje i čuvanje dokumenata. Interfejs je jednostavan i lak za upotrebu i podsjeća na noviju verziju Office-a. Svim dokumentima se može pristupiti sa bilo kojeg računara koji ima internet konekciju i pretraživač.

Aplikacije uključene u Google Docs su:[7]

- Dokumenti (engl. Docs) - kao zamjena za Word ili slične office alate.
- Tablice (engl. Spreadsheets) - kao zamjena za Excel.
- Prezentacije (engl. Presentation) - Kao zamjena za PowerPoint ili slične alate za kreiranje prezentacija.
- Forme (engl. Forms) - služe za anketiranje i prikupljanje podataka.
- Crtanje (engl. Drawings) - Jednostavni alat za crtanje.

5 https://cloud.oracle.com/hr_HR/why-cloud
6 Mujović, A., Alati za kolaborativan rad sa dokumentima. Fakultet Tehničkih nauka, Čačak, 2013.
7 Agencija B online. (Maj,2014.) [Online] http://b-online.ba/google_apps/google_docs/

- Tabele (engl. Tables) - Odnedavno je i ova alatka uključena u Docs, a služi za jednostavno upravljanje velikim količinama podataka, tačnije hostirane baze podataka.

AUDIO I VIDEO KONFERENCIJA

Sistem za audio konferenciju je digitalni sistem koji po potrebi omogućuje audio konferenciju, simultano prevođenje, telefonsku konferenciju, ili glasanje. Pored žične veze postoji i varijanta Wi-Fi ili IR bežićne veze sa pultovima i prijemnicima. Centralna jedinica omogućuje potpunu automatizaciju audio konferencije: uključivanje i isključivanje mikrofona, automatizaciju zahtjeva i odobrenja za govor, te glasanje i prikaz rezultata. Sistemom je moguće upravljati putem računalne aplikacije ili sistemom za udaljeno upravljanje.

Kao i kod telefonske komunikacije, audio konferencija pruža audio komunikaciju između članova grupe u isto vrijeme sa različitih mjesta. Njegova prednost nad telefonom je da koristi kompjutersku mrežu za komunikaciju, koja može biti jeftinija nego telefonska linija. Njegov glavni nedostatak je isti kao i telefonski: članovi grupe mogu komunicirati samo verbalno; dok vizuelna i komunikacija dokumentima nije moguća u audio konferencijama. Pored toga, članovi grupe moraju biti dostupni u isto vrijeme da bi se održala audio konferencija.

Video konferencijski sistemi su veoma poželjni jer korisniku omogućava komunikaciju licem u lice. Ova vrsta komunikacije „licem u lice“ omogućava učesnicima da koriste govor tijela pri komunikaciji. Dodavanjem videa se poboljšava odnos između učesnika i podstiče na bolji rad i saradnju. U današnjoj globalnoj ekonomiji preduzeća i predavači traže da komuniciraju sa saradnicima širom svijeta. Video konferencije omogućavaju ovakvu komunikaciju i automatski stvaraju uštedu u resursima troškova putovanja.

Jedan od boljih besplatnih alata za održavanje online prezentacija i sastanaka je Google Hangout, koji ima sve mogućnosti kao i komercijalni alati koji se naplaćuju pa izlagač može dijeliti prikaz sadržaja svoje web-kamere s ostalim sudionicima uz istovremeni prikaz npr. PowerPoint prezentacije. Također, svi sudionici imaju mogućnost međusobne komunikacije preko brzih poruka u svakom je trenutku moguće da bilo tko od sudionika preuzme vođenje prezentacije ili sastanka kroz nekoliko klikova mišem. Moguće je imati do deset izlagača i neograničeni broj drugih sudionika. Prezentacija ili sastanak mogu se, ali i ne moraju, snimati da bi bili dostupni za naknadno gledanje npr. članovima tima koji nisu mogli biti prisutni, a biti će im potrebne neke informacije ili jednostavno trebaju biti u toku.

Za provođenje online sastanka ili prezentacije potrebni su:

- mikrofon
- web-kamera
- korisnički račun Google.

Google nudi dvije vrste online sastanaka:

- Google Hangouts za sastanak do deset osoba, pri čemu svaka osoba koja sudjeluje mora imati svoj korisnički račun
- Google Hangouts On-Air za veće sastanke s do deset izlagača (glavni izlagač mora imati korisnički račun Google/YouTube da bi se snimka mogla tamo pohraniti za naknadno gledanje), s neograničenim brojem sudionika i mogućnošću snimanja.

ELEKTRONSKA KONFERENCIJA I PODRŠKA SASTANCIMA

Sistemi za videokonferencije dozvoljavaju članovima radne grupe na različitim lokacijama da imaju audio i vizuelnu komunikaciju, jedni sa drugima. Kombinirajući konferenciju dokumenata, sa videokonferencijom se stvara sistem sa kojim članovi radne grupe mogu imati i komunikaciju dokumentima. Ova kombinacija formira aplikaciju radne grupe koja se zove elektronska konferencija.

Elektronska konferencija pruža audio, vizuelnu i komunikaciju dokumentima između grupe u isto vrijeme sa različitih mjesta. Jer koriste se svi oblici komunikacije, i veoma su korisni za grupnu saradnju. To zahtijeva savremene računare i mreže, koje treba da upravljaju softverom i podacima, što ga čini skupim oblikom grupnesaradnje.

Članovi grupe, rade na različite načine, neki neformalnoa neki formalno. Neformalna saradnja uključuje sve, od povremenih razgovora do dubinskih diskusija. Formalna saradnja često ima oblik sastanka, o kojem obično mislimo kako grupa ljudi raspravlja o određenim temama iz dnevnog reda i donosi zaključke o tim temama. Kada se koriste kompjuterski sistemi za podršku sastancima, rezultat se često zove elektronski sastanak. Aplikacija za radnu grupu koja je dizajnirana da podrži elektronski sastanak se nazivaelektronskim sistemom za sastanke (EMS).[8]

Sistemi elektronskih sastanaka dolaze u dva glavna oblika: sobni sistemi i desktop sistemi. Sa sobnim sistemom elektronskih sastanaka, postavljena je zasebna elektronska sala za sastanke, poseban hardver i softver. Ovaj tip sobe se naziva i prostorija za donošenje odluka, zato što se koristi za donošenje grupnih odluka. Elektronska sala za sastanke uključuje individualne *radne stanice* (workstation) za svakog učesnika u sastanku. Svaka radna stanica ima osobni računar koji je povezan putem mreže sa drugim osobnim računarima u sobi. Pored toga, postoji posebna radna stanica za vođu sastanka ili facilitatora. Ova radna stanica ima osobno računalo povezano na mrežu i veliki ekran, koji mogu da vide svi u sobi. I na kraju, koristi se specijalni elektronski softver za sastanke koji povezuje sve radne stanice i koordiniraelektronski sastanak. Ovaj softver uključuje razne mogućnosti, uključujući i prezentacionutablu (ploču).

Sistemi elektronskih sastanaka pružaju komunikaciju između članova grupe u isto vrijeme sa istog mjesta za sobne sisteme, ili sa različitih mjesta za desktop sisteme. Oni prevazilaze osnovnu konferencijsku dokumentaciju pružajući potrebnu specijalnu podršku na sastancima. Sistemi soba su, međutim, veoma skupi zbog troškova postavljanja soba. Pored toga, svi članovi grupe moraju biti dostupni istovremeno za elektronski sastanak. Sistemi elektronskih sastanaka često se koriste kako bi se pomoglo grupama da donosu odluku. Generalno, bilo koja aplikacija radne grupe koja olakšava grupno donošenje odluka naziva se Sistemom za podršku grupnom odlučivanju (GDSS).

SOFTVER ZA PLANIRANJE VREMENA I UPRAVLJANJE RADNIM TOKOVIMA

Kada članovi radne grupe moraju istovremeno da sarađuju, često se javljaju sukobi zbog razlika u rasporedu. Ljudi rade u različite sate i imaju mnogo obaveza prema poslu, kao i drugih odgovornosti. Pronalaženje vremena kada svi mogu biti okupljeni na konferenciji

8 https://geekpad.ru/bs/electronic-document-management-system-provides-for-managers-of-different-levels.html

ili sastanku, bilo licem u lice ili elektronskim putem, može biti veoma teško. Problem je još složeniji kada se članovi radne grupe nalaze u različitim vremenskim zonama. Softver za planiranje vremena je aplikacija radne grupe koja pomaže u radu članovima grupe, da koordiniraju i usklade svoje vrijeme.

Online kalendari mogu biti vrlo korisni ako se pravilno koriste. Jedan je od popularnijih kalendara *Google kalendar* koji omogućava korisnicima da izrade privatne i javne kalendare potpuno besplatno. Kalendaru se pristupa preko *web*preglednika i ne treba preuzimati posebne aplikacije, a sav se sadržaj sprema u oblaku i uvijek je dostupan.[9]U tradicionalnim aplikacijama za desktop podaci se čuvaju na korisničkom računalu ili na nekom drugom mediju za pohranu. To znači da korisnik mora pristupati uvijek istom uređaju da bi pristupio svojim podacima. Za razliku od toga, *Google kalendar* sve podatke sprema u oblak te im korisnik može pristupiti s bilo kojeg uređaja u bilo koje vrijeme, a olakšano je i dijeljenje kalendara s drugim osobama. Imajući pristup kalendaru druge osobe, lakše je planirati aktivnosti kad se zna u koje je vrijeme ta osoba slobodna ili zauzeta. Kad se kalendar dijeli s više osoba jednostavnije je planirati zajedničke aktivnosti te uskladiti osobne i grupne planove.[10]

Grupni rad ponekad uključuje sekvence zadataka koje obavljaju različiti članovi grupe. Na primjer, u odjelu marketinga, dizajn novog kataloga mora proći korake kao što je pisanje reklamne poruke, odabir fotografije proizvoda, postavljanje stranice u katalog i lektura stranica. Rad u grupi takođe može zahtijevati da dokument prelazi iz jednog odjeljenja u drugi radi njegove obrade. Na primjer, u Odjelu za upravljanje ljudskim resursima, aplikacija za budućeg zaposlenika mora biti proslijeđena na pregled i odobrenje od strane nekoliko ljudi. U oba slučaja različiti ljudi su uključeni u obavljanje poslova obrade dokumenata, i to korak po korak, od jedne osobe do druge. Da bi se sve to odvijao bez problema, koristi se softver za upravljanje radnim tokovima.

Softver za upravljanje radnim tokovima koordinira zadatke koje obavljaju različiti pojedinci u radnoj grupi i protok dokumenata između ljudi. Neki softver za upravljanje radnim tokovima,je naklonjen prema zadacima. Ovi programi osiguravaju da svaki zadatak u radnom toku bude izvršen od strane prave osobe iu pravom redoslijedu. Ovaj tip softvera se može koristiti za koordinaciju rada ljudi, kojikreiraju novi katalog opisan u prethodnom paragrafu. Mnogi softveri za upravljanje radnim tokovima,su naklonjeni i prema dokumentima, tako da osiguravaju da pravi dokumenti kruže od jedne osobe do druge, i za to se koristi proces koji se zove usmjeravanje/kruženje dokumenata. Obrada prijave za posao opisane u prethodnom stavu može biti koordinirana od strane ove vrste softvera. Tako na primjer, IBM Operational Decision Manager je automatska platforma za donošenje poslovnih odluka koja korisniku omogućava da identifikuje, analizira, automatizuje i upravlja poslovnim odlukama. Ova platforma pruža određene benefite za korisnike, kao što su:[11]

- Aplikativno sprovođenje procesa
- Praćenje ključnih metrika procesa u realnom vremenu
- Bolju integraciju tehničkih sistema i poslovnog aspekta
- Simulaciju i evaluaciju procesa prije puštanja u produkciju
- Orkestraciju svih sistema koji učestvuju u procesu

9 https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Calendar
10 Stanković, T.: Tečajevi srca, priručnik za polaznike. Online suradnja F500. Sveučilište u Zagrebu, 2015., pp 47
11 http://www.prospect.rs/app/profile/ibm-operational-decision-manager

Tabela 2 sumira glavne tipove aplikacija za radne grupe o kojima se govori u ovom odjeljenju u smislu njihovog vremena, mjesta i karakteristika oblika. Neke aplikacije su dizajnirane za istovremeni tip saradnje, a neke su dizajnirane za saradnju u različito vrijeme. Većina aplikacija su dizajnirane za različitu grupnu saradnju, mada elektronski sistemi za sastanke se koriste na istom mjestu (sistemima soba) ili na različitim mjestima (desktop sistemi). Komunikacija dokumentima je glavni oblik komunikacije koji se koristi u grupnim aplikacijama, iako neke aplikacije pružaju i audio i vizuelnu komunikaciju.

Tabela 2. Pregled tipova aplikacija za radne grupe

Vrsta grupnog softvera	**Vrijeme za saradnju**		**Mjesto za saradnju**		**Način komunikacije**		
	Isto	*Različito*	*Isto*	*Različito*	*Dokument*	*Audio*	*Vizuelno*
Elektronska komunikacija		x		X	x		
Dijeljenje informacija		x		X	x	x	x
konferencija dokumentima	x	x		X	x		
Audio -konferencija	x			X		x	
Video -konferencija	x			X		x	x
Elektronska konferencija	x	x		X	x	x	x
Elektronski sistemi zasastanke	x		x	X	x		
grupno kalendariranje i raspoređivanje		x		X	x		
Upravljanje radnim tokovima		x		X	x		

Izvor: https://study.com/academy/lesson/workgroup-application-software-for-business-teams.html

AUTOMATIZACIJA UREDA

Aplikacije radne grupe se često koriste zajedno sa pojedinačnim aplikacijama, kao što su aplikacije za obradu teksta i druge aplikacije za pružanje podrške za razne kancelarijske funkcije u organizaciji. Upotreba ovih aplikacija se ponekad naziva automatizacija ureda. Ljudima na svim nivoima organizacije potrebna je kancelarijska podrška da rade svoj posao. Sekretari i službenici nisu jedini koji obavljaju kancelarijski posao. Menadžeri širom organizacije koriste uredske funkcije kako bi im pomogle u njihovim menadžerskim aktivnostima. Automatizacija ureda se koristi u gotovo svim oblastima poslovanja.

Istorijski, uredski poslovi su uglavnom obavljani od strane sekretarskog osoblja. Na primjer, menadžer bi diktirao dopis sekretarici, koja bi sve upisivala, kopirala, slala i prosljeđivala. Sa uvođenje ličnih računara, menadžeri i drugo osoblje počelo je da više rade svoj posao u uredu. Na primjer, menadžer bi koristio aplikaciju za obradu teksta kako bi pripremio dopis. Nadalje, sekretarica bi to kopirala, slala i prosljeđivala. Sledeći korak bi bio povezivanje uredskog osobnog računara na LAN mrežu koja uključuje poseban hardver i softver za izvođenje uredske funkcije. Rezultat svega toga je automatizacija ureda.

Automatizacija ureda može uključivati pojedinačne aplikacije kao što su aplikacije za obrada teksta, izdavaštvo i prezentacionu grafiku. Može također uključivati aplikacije za

radne grupe kao što su za slanje e-pošte, razmjenu informacija, kalendara i rasporeda i upravljanje radnim procesima.

Aplikacija za automatizacija ureda može pružiti posebne pogodnosti kao što su:

- Obrada glasa
- Faksimil
- Objedinjene poruke
- Elektronsko podnošenje
- Obrada slike
- Upravljanje dokumentima

Automatizacija ureda može podržati gotovo svaku funkciju u uredu. U budućnosti, razlike između pojedinačnih aplikacija, aplikacija za radne grupe i aplikacija za automatizaciju ureda mogu se smanjiti, dok se sve ne pretvore u jedan zajednički tip aplikacije.

VIRTUELNO RADNO OKRUŽENJE

Na osnvu MekLuhanove notacije uključenosti, virtuelno okruženje se može definisati kao elektronski prostor u kome se doživljavaju realna iskustva. Za posmatrače, kada korisnici uranjaju u virtuelno okruženje sve izgleda kao da su korisnici negdje otišli, kao da su premješteni u drugi prostor, a zapravo su ti korisnici prebačeni u virtuelnu teritoriju gde oni zapravo stvarno doživljavaju ono što rade. Ti korisnici su bukvalno uronjeni u virtuelno okruženje.[12]

Prvi korak ka virtuelnom radnom okruženju došao je kada su neki zaposleni u biznisu počeli da radi od kuće, koristeći lične računare sa modemima,povezanim na kompjuterske sisteme organizacije. U početku su, telekomunikacioni programeri kao kompjuterski profesionalci, uglavnom radili na taj način, ali sada mnogiz aposleni rade na taj način.

Virtualno radno okruženje nudi nekoliko prednosti za pojedince i poslovne subjekte. Pojedincima to ne predstavlja trošak putovanja na posao, a preduzeća ne moraju da obezbijede kancelarijski prostor. Organizacije često otkrivaju da rad na daljinu povećava produktivnost i smanjuje apsentizam.

Kada veliki broj zaposlenih u grupi radi od kuće ili na nekim drugim netradicionalnim lokacijama, koristeći kompjutere za telekomunikaciju da bi surađivali sa drugima, rezultat toga je virtuelni ured. Zaposleni mogu primiti rad putem elektronskih poruka ili putem sistema za dijeljenje informacija. Elektronski sistemi za konferencije se mogu koristiti kako bi se omogućilo zaposlenima da sarađuju na idejama.

Upotreba elektronskih konferencija i sistema za sastanke, omogućava ljudima na različitim lokacijama mogućnost savjetovanja i ličnog upoznavanja. Na primjer, elektronski sastanak može biti održan između ljudi koji se bave istraživanjem i razvojem, kako bi razgovarali o dizajnu proizvoda, ali učesnici nisu u mogućnosti da komuniciraju istovremeno.

Virtuelni sastanci dolaze u mnogo oblika: video konferencije, veb emitovanje, veb konferencija/saradnja, pa čak i audio konferencijski pozivi se mogu smatrati virtuelnim sastankom. Ti sastanci će se fokusirati na proizvode za veb konferenciju/saradnju kao što su Live Meeting - alijas PlaceWare (www.livemeeting.com) i WebEx (www.webex.com), te obično koriste web za prenošenje PowerPoint slajdova i drugih aplikacija do računara gledaoca.

12 McLuhan, M.: Understanding media. New York, 1964

Oni obuhvataju glasovnu komunikaciju preko interneta ili telefonski konferencijski most za zvučni prenos i razne interaktivne alatke za ankete, glasanja publike, komentare slajdova i pitanja putem chat-a. Virtuelni sastanci se fokusiraju prvenstveno na razmjenu informacija. Mogućnost za saradnju, iznošenje ideja, itd. je znatno ograničena. Dok, s druge strane jeftini su, jednostavni za organizaciju, i lako dostupni, s obzirom na to da se odvijaju preko vašeg kompjutera.[13]

Virtuelne organizacije su naročito uobičajene među novim, start-up biznisima. Workgroup aplikacije i grupni programi omogućavaju poslovanje na netradicionalne načine. Rad na daljinu, virtuelne kancelarije, virtuelni sastanci i virtuelne organizacije su rezultat sistema radnih grupa.

Osnovni elementi za stvaranje virtuelne organizacije su:

- grupa pojedinaca, ili organizacija sa zajedničkim ciljevima, koji ne bi mogli biti postignuti bez timskog rada,
- vođa, koji koristi napredne liderske sposobnosti kako bi ujedinio grupu,
- koordinator grupe – neko ko voli rad u mreži, dobar je u rješavanju problema i u organizovanju,
- IT sistemi koji će obezbijediti pojedincima da dele ideje i informacije, finansijska sredstva za IT infrastrukturu, marketing, razvoj tima između članova, kontrola performansi itd. Najpopularniji kanal elektronskog poslovanja je Internet.

ZAKLJUČAK

Ciljevi, donošenje odluka i zahtjevi za koordinacijom su se promijenili. Srećom, neke su nove tehnologije stvorene u cilju pomaganja i borbe s sve većom kompleksnosti, ali da li je to dovoljno.

Kao pojedincu na poslu koji zahtijeva mnogo informacija, često možemo osjetiti kako je to nedovoljno. Ta nedovoljnost se očituje kroz razne činjenice koje uključuju težak pristup informacijama, alatima, umješnosti i inteligenciji koja može riješiti obične problema, ali se ne može boriti s vanrednim problemima.

Komunikacije i računala nam mogu pomoći da se uhvatimo u koštac s velikim problemima. Groupware ili softver za grupni rad osigura alat koji nam može pomoći da postignemo sinergiju. Ovaj softver je dostupan već nekoliko godina, ali nastavit će se razvijati i postat će značajna pomoć u zajedničkim poslovima na velikim udaljenostima. Tehnički razvoj daje nam mogućnost, ali mi trebamo i paralelne razvoje u socijalnim tehnologijama kao i u tehnologijama koje se bave ponašanjem kako bi imali koristi od toga.

LITERATURA

1. McLuhan, M.: Understanding media. New York, 1964.
2. Mujović, A.: Alati za kolaborativan rad sa dokumentima. Fakultet Tehničkih nauka. Čačak, 2013.
3. Schmidt, K. and Simone, C.: Coordination Mechanisms: Towards a Conceptual Foundation of CSCW Systems Design, CSCW, 1996.

13 See business travel & meetings magazin. Specijalizovani časopis za poslovna putovanja i kongresni turizam Jugoistočne Evrope: Sastanci licem u lice nasuprot Web sastancima. Broj 4. Februar 2011, pp. 30

4. See business travel & meetings magazin. Specijalizovani časopis za poslovna putovanja i kongresni turizam Jugoistočne Evrope: Sastanci licem u lice nasuprot Web sastancima. Broj 4. Februar 2011.
5. Stanković, T.: Tečajevi srca, priručnik za polaznike. Online suradnja F500. Sveučilište u Zagrebu, 2015.
6. Univerzitetska misao, časopis za nauku, kulturu i umjetnost. Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru, broj 13. Novi Pazar, mart 2015.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Online_chat/
8. https://cloud.oracle.com/hr_HR/why-cloud/
9. http://www.prospect.rs/app/profile/ibm-operational-decision-manager/
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Calendar
11. https://geekpad.ru/bs/electronic-document-management-system-provides-for-managers-of-different-levels.html/
12. http://b-online.ba/google_apps/google_docs/
13. Agencija B online. Maj, 2014.

Stručni rad
UDK 502/504:631.147
DOI 10.7251/BLCZB0219261N
COBISS.RS-ID 7634200

КЉУЧНЕ ОДРЕДНИЦЕ ЕКОЛОШКОГ МЕНАЏМЕНТА У РАЗВОЈУ ОРГАНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

Милан Нововић[1], Јованка Поповић[2], Наташа Марјановић[3]

САЖЕТАК

Органска пољопривреда је вид аграрне производње, који се базира на принципима одрживог развоја и чији је циљ производња квалитетне и здравствено безбедне хране. Органски пољопривредни производи, као висококвалитетни производи, последица су биолошке равнотеже екосистема и органских природних процеса. Иако органска пољопривреда, као вид пољопривредне производње, није доминантна на светском тржишту, присутан је стални раст тражње за њеним производима. То указује на чињеницу да је развој органске пољопривреде у последњих неколико година, па и деценија у непрекидној експанзији. Овај развој одвија се у складу са принципима еколошког менаџмента, као споне између екологије и класичног менаџмента. Реч је о врсти управљања која води рачуна о заштити животне средине и производњи производа без употребе вештачких материја и хемијских супстанци. С тим у вези, циљ рада је да укаже на кључне одреднице, односно значај, улогу и мотиве еколошког менаџмента у развоју органске пољопривреде.

Кључне речи: *органска пољопривреда, еколошки менаџмент, развој, производња, животна средина.*

SUMMARY

Organic agriculture is a form of agrarian production, based on the principles of sustainable development and its main goal is the production of quality and health-safe food. Organic agricultural products, as high-quality products, are the result of the biological balance of ecosystems and organic natural processes. Although organic agriculture, as a type of agricultural production, is not dominant in the world market, there is a steady growth in demand for its products. This points to the fact that the development of organic agriculture in the last few years, and even decades is continually expanding. This development takes place according to the principles of ecological management, as a link between ecology and classical management. It is a kind of management that takes care of environmental protection and the production of products without the use of artificial materials and chemicals. Therefore, the paper highlights the increasing importance of organic agriculture in the world, as well as the key entries of environmental management in its development. With that in mind, the aim of the paper is to point out the key determinants, apropos the importance, role and motives of ecological management in the development of organic agriculture.

1 Висока пословна школа струковних студија, Београд, novovic.milan@gmail.com
2 Факултет за менаџмент, Сремски Карловци, jobajcetic@gmail.com
3 Висока пословна школа струковних студија, Београд, natasa.marjanovic@hotmail.com

Key words: *organic agriculture, ecological management, development, production, environment.*

Увод

Пољопривреда, као најстарија привредна делатност, одувек је имала сложен задатак, а то је производња довољне количине хране за становништво. Чини се да је тај задатак данас сложенији, јер је поред квантитативне компоненте потребно обезбедити и квалитативну – квалитетне и здравствено-безбедне производе за исхрану. За сада највећу производњу обезбеђује такозвана конвенционална пољопривреда, али она дозвољава примену вештачких материја и хемијских супстанци. У случају прекомерне, неконтролисане или нестручне употребе синтетичких средстава у производњи, врло често се догађа да њени производи угрожавају здравље људи и животну средину. У знатној експанзији је и генетски модификована храна, која изазива бројне расправе широм света, чак веће него конвенционална производња. Разлог је тај што производња и потрошња генетски модификоване хране може изазвати велике еколошке опасности и ризике у очувању биодиверзитета, као и разне болести код људи.

Сасвим је очигледно да се због наведених проблема јавља сумња у квалитет данашње хране. Из тих разлога настала је органска пољопривреда, у чијој производњи није дозвољена употреба синтетичких средстава, генетски модификованих организама, вештачких боја, заслађивача, конзерванаса и сл. За разлику од тога, дозвољена је употреба адитива и антибиотика, али у строго ограниченом обиму. На међународном тржишту тражња за производима органске пољоприведе стално расте, и то пре свега у развијеним земљама, у којима је свест о значају здраве хране на вишем нивоу и где је куповна моћа становништва већа. При производњи органских производа значајну улогу има еколошки менаџмент, који познаје и имплементира прописе из области животне средине, здравства, сигурности, заштите произвођача и потрошача и исправности произведене хране. На овај начин обезбеђује се континуирани прогрес, који је координиран друштвеним и економским процесима и без чије помоћи не би био могућ континуирани развој органске пољопривреде.

Органска пољопривреда као нови вид еколошке производње

Органска пољопривреда, као вид еколошке производње, настала је као одговор на бројне проблеме у погледу квалитета хране, односно негативних косеквенци по здравље људи и природну средину. Она се, дакле, појавила као реакција на загађену животну средину, урбанизацију и угрожавање биљног и животињског света. Реч је о систему „одрживе пољопривреде који се базира на високом поштовању еколошких принципа путем рационалног коришћења природних ресурса, употребе обновљивих извора енергије, очувања природне разноликости и заштите животне средине.“[4]

Према Међународној федерацији покрета за органску пољопривреду (IFOAM) органска пољопривреда представља производни систем који одржава здравље

4 Симић, И. (2015). *Органска производња - неискоришћени потенцијал Републике Србије*, стр. 7., преузето са сајта: http://eukonvent.org/wp-content/uploads/2015/03/Neiskorisceni-potencijali-organske-proizvodnje_Nakon-sednice_FIN.pdf, датум приступа 25.06.2019.

земљишта, екосистема и људи, ослањајући се на еколошке процесе, биодиверзитет и циклусе који су прилагођени локалним условима.[5] Она је спој традиције, иновација и науке и као таква чини добробити за нашу животну средину и промовише висок квалитет живота свих људи у одређеној средини. Ова институција поставила је основне принципе за развој органске пољопривреде, а то су: принцип здравља, принцип екологије, принцип праведности и принцип неговања и старања. [6]

Принцип здравља захтева да производња у органској пољопривреди треба да одржи и побољша здравље земљишта, биљака, животиња, људи и планете. Ово је неопходно посматрати као једну и недељиву целину. Наиме, здраво земљиште рађа здраве усеве, а здрави усеви доприносе очувању здравља животиња и људи. Циљ органске пољопривреде је производња висококвалитетне, нутриционо вредне хране, а то се може постићи једино избегавањем употребе вештачких ђубрива, пестицида, синтетичких лекова за животиње и прехрамбених адитива, који имају негативне ефекте по здравље.

Према принципу екологије органска пољопривреда се заснива на еколошким процесима и рециклирању. Потребно је органску пољопривредну производњу, пашњаке и шумске системе уклопити у циклусе и еколошку природну равнотежу. Циклуси су универзални, али они функционишу специфично у локалним условима. То значи да органско управљање треба да буде прилагођено локалној средини, њеној екологији, култури и газдинству. Еколошка равнотежа се постиже путем стварања система производње, заснивања станишта и одржавања генетског и пољопривредног диверзитета. Сви који су укључени у органску пољопривреду, од производње до потрошње, морају заштитити заједничку животну средину.

Принцип праведности подразумева да се у органској пољопривреди граде односи који обезбеђују праведност у односу на заједничку животну средину и животне могућности. У сржи праведности је поштење, поштовање, правда и вођење рачуна о свету у коме живимо. Сви који су укључени у органску пољопривреду треба да граде хумане односе на свим нивоима и према свим странама (радници, фармери, прерађивачи, трговци и потрошачи). Циљ органске пољопривреде је да, кроз снабдевање у довољним количинама висококвалитетне хране, свим актерима обезбеди добар квалитет живота и смањење сиромаштва. Ово под условом да се управљање природним ресурсима и ресурсима животне средине одвија у складу са начелима одрживог развоја.

Према принципу неговања и старања органском пољопривредом треба управљати опрезно и одговорно, а све у циљу заштите здравља и благостања садашњих и будућих генерација, али и животне средине. Органска пољопривреда, као динамичан систем, подложна је унутрашњим и спољашњим утицајима. Зато произвођачи у њој треба да буду опрезни и одговорни када је реч о управљању, развоју и избору нових технологија. Потребно је усвајати одговарајуће технологије, а избегавати непредвидљиве, као што је на пример генетски инжењеринг. Сасвим је сигурно да научни резултати обезбеђују органској пољопривреди да буде здрава, сигурна и еколошки исправна. Али то није довољно. Потребно је поседовати

5 *IFOAM - International Federation of Organic Agriculture Movements* - Organics International, Bonn, Germany, преузето са сајта: http://www.ifoam.bio/en/, датум приступа 29.06.2019.

6 *IFOAM - International Federation of Organic Agriculture Movements* - Principles of Organic Agriculture, Bonn, Germany, преузето са сајта: http://www.ifoam.bio/en/, датум приступа 29.06.2019.

практично искуство, извесну мудрост и традиционално знање у производњи, а то се стиче само током времена.

Ови принципи су јединствени и заједно представљају основу за различите облике производње који су везани за агроеколошке услове и традицију. На њиховим основама засниване су регулативе Европске уније, Codex Alimentarius[7], као и Закон о органској производњи Републике Србије.

Управљање развојем органске пољопривреде

Методе које су примењиване у конвенционалној пољопривреди у претходним деценијама, довеле су до дугорочног загађења животне средине. Из тог разлога се на њих више не може рачунати, тако да оне треба да се модификују или замене новим. Основни циљ је да пољопривреда постане одржива на дуги рок. Одржива пољопривреда се, као део глобалне пољопривреде, састоји из добре пољопривредне праксе, интегралне и органске пољопривреде. Ова три система доприносе дугорочном благостању, кроз пружање хране и осталих роба и услуга на начин који треба да буде:[8]

1. друштвено прихватљив (да испуњава шире друштвене захтеве);
2. еколошки исправан (да буде у функцији очувања природних ресурса за потребе будућих генерација); и
3. економски одржив.

Органска производња, као део одрживе пољопривреде, производи храну која је здрава за потрошаче, није штетна по животну средину, хумана је за раднике, поштује добробит животиња и обезбеђује адекватан профит пољопривредницима.[9] Из овога видимо да се управљање развојем органске пољопривреде базира на уважавању социјалних, еколошких и економских циљева одрживости.

Шема 1. Групе циљева одрживости у органској пољопривреди

Извор: Eyorn, F., Heeb, M., Weidmann, G. (2003). *IFOAM Training Manual for Organic Agriculture in the Tropics,* IFOAM, Bonn, Germany, 2003, p. 27.

7 Лат. „Књига о храни“, представља збирку међународно признатих стандарда, прописа, упутстава и других препорука у вези са храном, припремом хране и њеном безбедношћу у циљу заштите потрошача.

8 OECD, Organic agriculture: sustainability, markets and policy, *Proceedings of the OECD Workshop on Organic Agriculture*, September 23-26, 2002, CABI Publishing, Wallingford, 2003, p. 20.

9 Шеварлић, М., Раичевић, В., Гламочић, Р. (2012). Политика одрживе пољопривреде као подршка систему земљорадничког задругарства, *Економика пољопривреде*, Вол. 59, бр. 4, стр. 633.

Социјални (друштвени) циљеви одрживости у органској пољопривреди садржани су у производњи здраве хране, чиме се смањује ризик од већине савремених болести. У њој је забрањена употреба агрохемикалија, док је употреба алтернативних пестицида строго ограничена до нешкодљиве границе (само у одређеним приликама, ради заштите биљака). Из тих разлога, органска пољопривреда је знатно мање контаминирана од конвенционалне, и све више постаје популарна у свету.

Економски циљеви одрживости подразумевају да производња у органској пољопривреди дозвољава остварење значајног економског профита, али само под условом обавезног достизања еколошког оптимума.[10]

Еколошки циљеви одрживости подразумевају да органска пољопривреда доприноси опоравку деградиране животне средине, јер технологије које она користи утичу на очување земљишта, воде, енергије и биолошких ресурса. Еколошке користи од употребе ових технологија су велике, посебно ако се имају у виду разарајући ефекти конвенционалне производње.[11] Уместо употребе хемијских ђубрива, органски произвођачи се ослањају на изворе хранљивих материја, који су мање растворљиви и стабилнији у земљишту. Исто тако, путем драстичног смањења употребе фосилних горива за производњу усева и значајног повећања секвестрације угљеника у земљишту, органска пољопривреда утиче на смањење климатских промена.

Наведени циљеви одрживости указују на посебан значај адекватног управљања органском пољопривредом, како би се балансирали социјални, економски и еколошки интереси. У том смислу, са становишта произвођача, основни фактори који одређују процес менаџмента и ниво профитабилности органске пољопривреде су:[12] (1) висина приноса, (2) продајне цене органских производа, (3) трошкови органске пољопривреде, и (4) државна стимуалативна подршка овом виду производње.

Приноси у органској пољопривреди (због забране употребе агрохемикалија) су, обично, мањи него у конвенционалној. Резултати једне студије, која је спроведена у земљама централне Европе, показали су да су приноси у органској производњи најчешће мањи за око 20% него у конвенционалној.[13]

Сертификовани органски производи имају знатно више продајне цене него производи из конвенционалне производње. У већини земљама, продајна цена органске пшенице је од 50 до 200%, а кромпира од 50 до 500% виша у односу на исте те производе који су произведни конвенционалним путем.[14]

Трошкови органске пољопривреде су, у просеку, мањи у односу на трошкове конвенционалне производње. Варијабилни трошкови су значајно нижи, за 60-70%, а то је због ограниченог коришћења минералних ђубрива, пестицида и концентрата у овој производњи. На другој страни, фиксни трошкови су већи, и то за око 45%, јер

10 Средојевић, З., Производња здравствено безбедне хране у Европској заједници, *Аграр*, бр. 4, преузето са сајта: http://www.poljoberza.net/AutorskiTekstoviJedan.aspx?ime=AG004_5.htm&autor=11, датум приступа, 17.07.2019.

11 У конвенционалној пољопривреди дозвољена је употреба хемијских ђубрива, а она временом смањују земљишне органске материје и доводе до загађења водених токова. Затим, интензивним коришћењем фосилних горива на фарми и у производњи ђубрива и пестицида долази до деградације земљишта, чиме се ослобађа угљеник, што доприноси промени климе.

12 Продановић, Р., Бабовић, Ј. (2014). Економски показатељи у производњи органског воћа, *Економија - теорија и пракса*, год. 7, бр. 4, стр. 21-35.

13 Mader, P. at all (2002). Soil fertility and biodiversity in organic farming, *Science*, Vol. 296, No. 5573, pp. 1695.

14 Oferman, F., Nieberg, H. (2000). Economic Performance of Organic Farm in Europe, *Organic Farming in Europe: Economics and Policy*, (ed. S. Dabbert), Vol. 5., p. 45., Stuttgart: University of Hohenheim/Department of Farm Economics.

су већи трошкови употребе механизације, веће су инвестиције у капацитете, али и већи трошкови сетификације органских производа.[15]

На профитабилност органске пољопривреде значајно утичу и одређене државне субвенције. Сасвим је сигурно да без државне помоћи ова производња не би могла да издржи конкуренцију конвенционалне пољопривреде. Годишња финансијска помоћ у земљама Европске уније за минимално петогодишње бављење органском производњом кретала се од 600 евра по хектару за једногодишње ратарске усеве до 900 евра по хектару за вишегодишње ратарске усеве.[16]

Државна подршка, односно управљање развојем органске пољопривреде са макро нивоа представља изузетно важну детерминанту развоја овог сектора, а то потврђује како теорија тако и пракса. Институционална подршка је посебно важна, јер овај вид производње даје праве ефекте на дужи временски период. Поред тога, не треба заборавити ни управљање на микро нивоу, које има пресудну улогу у пословању конкретних економских субјеката у органском сектору.

Примена еколошког менаџмента у развоју органске пољопривреде

Због све веће загађености животне средине, еколошки менаџмент постаје филозофија новог доба. Реч је о науци и вештини управљања на различитим друштвеним нивоима (држава, предузећа и др.), како би се обезбедио опстанак човека и побољшао квалитет његовог живота.[17] Зато је посебно наглашен значај еколошког менаџмента у органској пољопривреди, у којој се одвија производња производа који су квалитетни и здравствено безбедни, уз поштовање заштите животне средине и постизање одређене економске исплативности. Стога, да би се постигли циљеви одрживости неопходно је да у органској пољопривреди еколошки менаџмент обавља следеће улоге:[18]

1. Регулаторну (екоменаџери утичу на понашање других, али и понашање других утиче на менаџере);
2. Иноваторску (екоменаџери настоје да створе промене, као и да се прилагоде променама које изискује окружење);
3. Катализаторску (иновације које екоменаџмент примењује морају испуњавати захтеве за растом одрживости);
4. Старатељску (екоменаџмент се штедљиво односи према потрошњи ограничених ресурса);
5. Посредничку (екоменаџмент посредује између системских захтева и захтева животног окружења); и
6. Лидерску (екоменаџери научно-практичним техникама руковођења мотивишу подређене да максимално обављају задатке).

15 *Ibid*, p. 48.

16 Ковачевић, Д., Ољача, С. (2005). *Органска пољопривредна производња*, Београд: Пољопривредни факултет, стр. 296.

17 Покрајац, С. (2009). Одрживи развој и еколошка економија као пословне парадигме, *Школа бизниса*, бр. 4, стр. 28.

18 Прилагођено према: Михајловић, Д., Стојановић, Д., Илић, Б. (2011). Еколошки менаџмент у функцији одрживог друштвено-економског развоја. У: *Операциони менаџмент у функцији одрживог економског раста и развоја Србије 2011-2020.*, зборник радова, Београд: Факултет организационих наука, стр. 451.

Пошто је реч о ширем концепту који прати све активности од набавке, преко производње до потрошње, еколошки менаџмент се у органској пољопривреди, у новије време, допуњује и еколошким маркетингом.

Шема 2. Савремени еко-приступ у органској пољопривреди

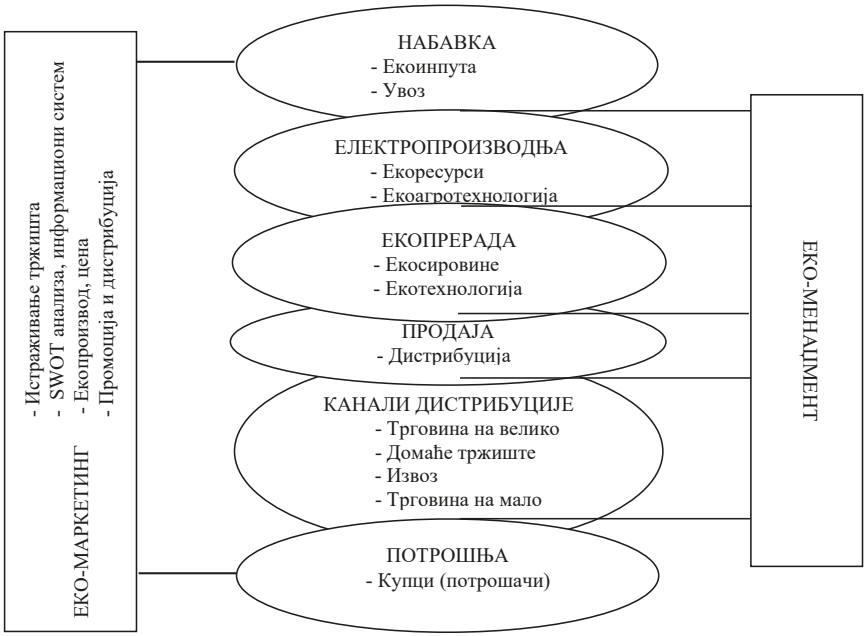

Извор: Бабовић, Ј. (2008). Агробизнис у органској производњи, У: *Органска пољопривреда,* (ур. Б. Лазић, Ј. Бабовић), монографија, Нови Сад: Институт за ратарство и повртарство, стр. 42.

Еколошки менаџмент, кроз опште прихваћене функције (планирање, организовање, кадровска политика, руковођење и контрола процеса), посебно води рачуна о циљевима одрживости. Екоменаџери у органској пољопривреди треба да поседују неопходна знања и вештине у погледу специфичности производње и тржишта органске хране, да буду еколошки опредељени и да адекватно организују дистрибуцију. Кроз овакав начин рада и деловања у производно-прометним активностима, обезбеђују се здрави органски производи којима се задовољавају потребе потрошача, уз остварење одређеног нивоа профита у органском сектору. У њему је посебно важан тимски рад, односно координација свих активности, како би се успешно одговорило на све веће друштвено-економске изазове.

Еколошки маркетинг у органској пољопривредној производњи води рачуна о потребама потрошача органских производа. Наиме, његови задаци су да непрекидно истражује тржиште органске хране и пића, да анализира понашање потрошача на

том тржишту, да креира за њега адекватан маркетинг микс, да сагледава SWOT елементе за будући развој органске производње и продаје, итд.

Организовање кључних елемената пословања, од набавке сировина до потрошње финалних производа, зависи од величине и обима производно-прометних операција у органском сектору производње. Мала и средња предузећа и предузетници, који се баве органском производњом или прометом, због мањег обима посла, имају мање организационе јединице. Код великих система за производњу и промет органских производа, ситуација је у том погледу обрнута. Међутим, без обзира на то, организовање органског сектора, како на макро тако и на микро нивоу, мотивисано је остварењем циљева одрживости у органској пољопривреди.

Закључак

Органска пољопривреда се данас у свету развија великом брзином, као одговор на евидентно загађену животну средину, али и на потребе потрошача за квалитетном и безбедно-здравом храном. Она је контролисани начин производње „од њиве до трпезе", па, као таква, представља превентиву у односу на нарушавање екосистема и здравља људи. Ово је врста аграрне производње, у оквиру које су економски принципи доведени у најбољи могући склад са еколошким и социјалним захтевима, што значи да она почива на начелима одрживог развоја. Реч је, дакле, о једном „племенитом" начину производње, који негује здрав однос на релацији „човек - природа", и који истовремено економски награђује сваку људску активност у том правцу.

Органски пољопривредни производи су, несумњиво, изванредног квалитета, јер су произведени путем природних процеса, што доприноси очувању и унапређењу здравља људи. Међу пољопривредницима широм света, све више, расте мотивација за бављење овом врстом производње. При томе су мотиви произвођача веома разнолики, а зависе, пре свега, од нивоа друштвено-економске развијености земље и преференција самих фармера. Произвођачи и потрошачи широм света, све више уважавају здравствене, еколошке и економске користи, које пружа органска пољопривреда, иако је она скупља од конвенционалне.

Због свог изузетног значаја, еколошки менаџмент постаје „камен темељац" у даљем развоју органске пољопривреде. Он интегрише све потенцијале за управљање променама у датом окружењу, заузимајући позицију катализатора за усклађивање друштвеног и приватног интереса са интересима природе у којој живимо. На тај начин се еколошки изазови прожимају са економским, доносећи, дугорочно гледано, исплативе инвестиционе аранжмане. На то се надовезује еколошки маркетинг, који истражује и препоручује шта треба производити, али без загађења животног окружења.

Еколошки менаџмент и еколошки маркетинг, са промоцијом нових еколошко-економских идеја, у развоју органске пољопривреде успешно „намећу" производњу еколошки здраве и исправне хране. Због тога, таква производња, која респектује принципе одрживости, има перспективну економску будућност.

Литература

1. Бабовић, Ј. (2008). Агробизнис у органској производњи. У: *Органска пољопривреда* (ур. Б. Лазић, Ј. Бабовић), монографија, Нови Сад: Институт за ратарство и повртарство.
2. Eyorn, F., Heeb, M., Weidmann, G. (2003). *IFOAM Training Manual for Organic Agriculture in the Tropics*, IFOAM, Bonn, Germany, 2003.
3. *Закон о органској производњи*, Сл. гласник РС, бр. 30/2010 и 17/2019 - др. закон.
4. IFOAM - International Federation of Organic Agriculture Movements - Organics International, Bonn, Germany, преузето са сајта: http://www.ifoam.bio/en/, датум приступа 29.06.2019.
5. *IFOAM - International Federation of Organic Agriculture Movements* - Principles of Organic Agriculture, Bonn, Germany, преузето са сајта: http://www.ifoam.bio/en/, датум приступа 29.06.2019.
6. Ковачевић, Д., Ољача, С. (2005). *Органска пољопривредна производња*, Београд: Пољопривредни факултет.
7. Mader, P. at all (2002). Soil fertility and biodiversity in organic farming, *Science*, Vol. 296, No. 5573, pp. 1694-1697.
8. Михајловић, Д., Стојановић, Д., Илић, Б. (2011). Еколошки менаџмент у функцији одрживог друштвено-економског развоја. У: *Операциони менаџмент у функцији одрживог економског раста и развоја Србије 2011-2020.*, зборник радова, Београд: Факултет организационих наука, стр. 447-454.
9. OECD, Organic agriculture: sustainability, markets and policy, *Proceedings of the OECD Workshop on Organic Agriculture*, September 23-26, 2002, CABI Publishing, Wallingford, 2003, p. 20.
10. Oferman, F., Nieberg, H. (2000). Economic Performance of Organic Farm in Europe. In: *Organic Farming in Europe: Economics and Policy*, (ed. S. Dabbert), Vol. 5., Stuttgart: University of Hohenheim/Department of Farm Economics.
11. Покрајац, С. (2009). Одрживи развој и еколошка економија као пословне парадигме, *Школа бизниса*, бр. 4, стр. 21-30.
12. Продановић, Р., Бабовић, Ј. (2014). Економски показатељи у производњи органског воћа, *Економија - теорија и пракса,* год. 7, бр. 4, стр. 21-35.
13. Симић, И. (2015). *Органска производња - неискоришћени потенцијал Републике Србије*, стр. 7., преузето са сајта: http://eukonvent.org/wp-content/uploads/2015/03/Neiskorisceni-potencijali-organske-proizvodnje_Nakon-sednice_FIN.pdf, датум приступа 25.06.2019.
14. Средојевић, З., Производња здравствено безбедне хране у Европској заједници, *Аграр*, бр. 4, преузето са сајта: http://www.poljoberza.net/AutorskiTekstoviJedan.aspx?ime=AG004_5.htm&autor=11, датум приступа, 17.07.2019.
15. Шеварлић, М., Раичевић, В., Гламочић, Р. (2012). Политика одрживе пољопривреде као подршка систему земљорадничког задругарства, *Економика пољопривреде*, вол. 59, бр. 4, стр. 633-647.

Stručni rad
UDK 007:657]:004
DOI 10.7251/BLCZB0219270M
COBISS.RS-ID 7634200

POGLED NA ZNAČAJ I AKTUELNOST RAČUNOVODSTVENIH INFORMACIONIH SISTEMA U SAVREMENOM POSLOVNOM OKRUŽENJU

Aleksandra Mitrović[1], Marko Milašinović[2]

APSTRAKT:

Informaciono-komunikaciona tehnologija je iz godine u godinu, svojim razvojem, transformisala način na koji preduzeća posluju. Kada govorimo konkretno o računovodstvu, može se istaći da je računovodstvo ostvarilo ogroman napredak zahvaljujući razvoju informaciono-komunikacione tehnologije.Cilj rada je sagledavanje značaja i aktuelnosti računovodstvenih informacionih sistema u savremenom poslovnom okruženju.Časopisi koji se bave problematikom računovodstvenih informacionih sistema pokazuju aktuelne teme ili oblasti istraživanja računovodstvenih informacionih sistema, sa stalnim naglaskom na razvoj i značaj novih tehnologija u računovodstvu. Takođe, na osnovu predmeta istraživanja i analize rezultata, otvoreno je više istraživačkih pitanja u vezi sa daljim pravcima istraživanja i mogućnosti sagledavanja važnosti i aktulenosti računovodstvenih informacionih sistema.

Ključne reči: *računovodstveni informacioni sistemi, aktuelnost, značaj*

ABSTRACT:

Information and communication technology with its development year by year has transformed the way in which companies operate. Speaking specifically about accounting, one can point out the fact that accounting has made a tremendous improvement thanks to the information and communication technologies. The aim of this paper is to understand the importance and actuality of accounting information systems in the contemporary business environment. Journals dealing with accounting information systems present current topics or areas of research in accounting information systems with a constant emphasis on the development and importance of new technologies in accounting. Also, on the basis of the subject of research and analysis of results, several research questions have been raised regarding further directions of research and the possibilities of perceiving the importance and actuality of accounting information systems.

Key words – *accounting information systems, actuality, importance*

1 Aleksandra Mitrović, docent, Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, e-mail: aleksandra.stankovic@kg.ac.rs
2 Marko Milašinović, saradnik u nastavi, Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, e-mail: marko.milasinovic@kg.ac.rs

UVOD

Mogućnost oblikovanja budućnosti računovodstva, u nastajanju i razvoju tehnologija poslednjih godina, je vrlo dinamična (Alles, 2018). Želeći da ukaže na budućnost razvoja i trendove koji će uticati na budućnost računovodstvenih usluga u drugoj polovini 21. veka, Geoffrey Moore (AICPA 2012) navodi tri ključna trenda, koji će biti od velikog značaja:

1. digitalizacija (od papirnog do digitalnog);
2. virtualizacija (od fizičkog do digitalnog prisustva) i
3. transformacija (od generalizacije do specijalizacije).

Informacije koje produkuju računovodstveni informacioni sistemi značajne su za efikasno upravljanje preduzećem. Pored značaja koji računovodstveni informacioni sistemi imaju u odnosu na efikasno upravljanje preduzećem, cilj rada je razmatranje literature o značaju računovodstvenih informacionih sistema, u odnosu na finansijsko izveštavanje, razvoj informacionih tehnologija, veza i značaja informacionih tehnologija i računovodstva i dr. Teme koje su značajne u vezi sa računovodstvenim informacionim sistemima se mogu prikazati kroz uvod u računovodstvene informacione sisteme, baze podataka, korišćenje računovodstvenih informacija, kontrolu, sigurnost, privatnost i etiku za računovodstvene informacione sisteme, specijalne teme za računovodstvene informacione sisteme. Imajući u vidu prethodno navedeno, u radu je sagledana aktuelnost istraživanja računovodstvenih informacionih sistema, kroz više prikaza releventnih istraživanja časopisa koji se bave problematikom računovodstvenih informacionih sistema.

PREGLED LITERATURE O ZNAČAJU RAČUNOVODSTVENIH INFORMACIONIH SISTEMA

Razmatranje problematike računovodstvenih informacionih sistema, počinje prikazom jednog od najpoznatijih autora, Sutton (1992), koji je raspravljajući o tada nastaloj oblasti računovodstvenih informacionih sistema (RIS) (eng. Accounting Information Systems-AIS), postavio slavno pitanje „Možemo li istraživati polje koje ne možemo definisati?"

U svom kasnijem radu, Sutton (2010) je tvrdio da su neki od problema (odsustvo identiteta, previše naučnika računovodstvenih informacionih sistema koji istražuju u drugim oblastima, osim računovodstvenih informacionih sistema, premalo istraživača koji upravljaju disciplinom, i previše računovodstvenih informacionih sistema u svom kasnijem radu) adresirani, ali ostaje zabrinutost: „Smatram da su zabrinutosti izražene u ranijem dokumentu u velikoj meri adresirane i kvalitet istraživanja u disciplini je znatno poboljšan. Istraživačka disciplina računovodstvenih informacionih sistema ima sve izglede koji stvaraju dinamičnu disciplinu relevantnom, kvalitetnim istraživanjima. Međutim, ispod tog eksterijera, pažljivije ispitivanje otkriva disciplinu koja možda nije održiva dugoročno i još uvek se suočava sa mnogim izazovima."

Računovodstveni informacioni sistemi se, pored ostalih vrsta informacionih sistema, kontinuirano unapređuju. Samim tim, računovodstveni informacioni sistem može da se posmatra kao posebna disciplina i kao deo jednog većeg sistema, i predstavlja disciplinu koja je praktično orijentisana. Računovodstveni informacioni sistemi odgovaraju na zahteve menadžmenta, kao aktivni i kreativni sistemi. Pričati o upravljanju, a pritom zane-

mariti računovodstvo kao bazični izvor informacija, zaista nije moguće (Knežević, Stanković&Tepavac, 2012).

Tradicionalna tok računovodstvenog procesa i računovodstvenih informacija najčešće uključuje ulaz, proces i izlaz, i kontrolu istih (Detaljnije videti u: Bagranoff, Simkin& Norman, 2010: 38-52). Da bi računovodstveni informacioni sistemi adekvatno obavljali svoju funkciju, potrebno je uvažavati povratnu vezu između informacionih zahteva korisnika i ulaza i procesa obrade, što znači da u zavisnosti od vrste informacija koje je potrebno osigurati,treba prilagoditi i način prikupljanja i obrade samih podataka. Za adekvatno održavanje računovodstvenih informacionih sistema, bitno je da oni koji to rade poznaju jezik računovodstva (Stanković, Mitrić&Knezević, 2012).

Promene i razvoj u oblasti informacionokomunikacionih tehnologija su stalne. Kroz promene ovih tehnologija, dolazi i do promene ljudskog faktora koji koristi i upravljanjima. Na taj način se savremeni pristup izučavanja računovodstvenih informacionih sistema bazira i na ljudski faktor. Računovodstveni informacioni sistemi kroz objedinjujuću ulogu utiču na ispunjavanje organizacionih ciljeva savremenih preduzeća. U tim savremenim preduzećima je znanje zaposlenih ključni produkcioni faktor u organizaciji, i kao fundamentalni zadatak računovodstvenih informacionih sistema ističe se zadovoljenje raznovrsnih informacionih potreba menadžmenta u vezi sa donošenjem poslovno-finansijskih odluka (Stanković, Knežević & Mitrić, 2013).

Govoreći o značaju računovodstvenih informacionih sistema kao podršci u izveštavanju preduzeća, može se uočiti sledeće: Razvoj računovodstvenih informacionih sistema se direktno odražava na razvoj izveštavanja. Opšti zaključak je da prelazak sa tradicionalnih načina obrade podataka u računovodstvu na savremenije, dovodi do raznih prednosti među kojima se kao ključna ističe – smanjenje vremena i samim tim poboljšanje efikasnosti i tačnost informacija. Prethodno navedeno u smislu kontinuiranog razvoja računovodstvenih informacionih sistema dovodi do toga da su izveštaji dostupni odmah, na zahtev odgovarajućih grupa korisnika, sa specificiranim zahtevima koji se tiču informacione detaljnosti. Dalji razvoj u budućnosti, implicira da je moguće da se iz skupa prilagođenih izveštaja, uz pomoć promenljivog vremenskog okvira i sa različitim strukturama naloga, mogu dobiti informacije koje su potrebne. Takođe, budućnost izveštavanja uz pomoć računovodstvenih informacionih sistema kao podrške je kroz pružanje elektronskih podataka za pristup.Takođe, trendovi digitalizacije, virtualizacije i transformacije će kroz otvorena pitanja i mogućnosti razvoja biti od velikog značaja, kao i drugi mnogobrojni izazovi izveštavanjana koje razvoj informacionih tehnologija može dati odgovor (Mitrović, 2016).

Računovodstvene informacije i računovodstveni informacioni sistemi imaju značajnu ulogu u preduzeću u podršci raznim poslovno-finansijskim odlukama. Imajući u vidu sve veći i dinamičniji razvoj informacionih tehnologija i „informacionog društva", nameće se potreba stalnog preispitivanja postojećih, razvoja i implementacije novih i savremenijih tehnologija. (Mitrović&Knežević, 2018a). Računovodstveni informacioni sistemi imaju veliki značaj u preduzećima, pa se ističe bitnim razmatranje uloge i značaja računovodstvenih informacionih sistema, u kontekstu, jedne od osnovnih funkcija koju imaju, a to je pružanje računovodstvenih informacija. Računovodstvene informacije predstavljaju osnovu za donošenje odluka, te je od presudnog značaja da preduzeće blagovremeno izveštava zainteresovane korisnike (Mitrović&Knežević, 2018b). Prema Zenzeroviću (2007) ta informaciona podrška se ne ogledasamo u osnovnim računovodstvenim izveštajima kao

produktima finansijskog računovodstva,veći u posebnim računovodstvenim izveštajima (kalkulacije i internibilansi) koji predstavljaju produkt upravljačkog računovodstva (računovodstva troškova), ali i drugim računovodstvenim izveštajima koji su prilagođeni specifičnim situacijama i potrebama.

AKTUELNOST ISTRAŽIVANJA RAČUNOVODSTVENIH INFORMACIONIH SISTEMA

Računovodstveni informacioni sistemi su predmet mnogobrojnih istraživanja. Imajući u vidu značaj i istorijski razvoj ove discipline, neophodno je ukazati na trenutno aktuelne teme ili oblasti istraživanja računovodstvenih informacionih sistema, što je učinjeno u nastavku.

Studija Hutchison, Daigle & George (2018) daje uvid u istorijsku, intelektualnu strukturu i trendove akademske istraživačke teme u časopisima koji su posebno posvećeni istraživanju računovodstvenih informacionih sistema (AIS), i to: International Journal of Accounting Information Systems (IJAIS), prethodni naziv časopisa: Advances in Accounting Information Systems (AiAIS), i Journal of Information Systems (JIS). Koristeći latentnu semantičku analizu, ova studija je identifikovala 14 preovladavajućih tema akademskih istraživanja u gore pomenutim časopisima od 1986. do 2015. godine. U tabeli 1 su prikazane teme rangiranje po sopstvenim vrednostima.

Tabela 1: 14 preovladavajućih tema u akademskim istraživanjima računovodstvenih informacionih sistema

1. Uticaj investicija u računovodstvene informacione sisteme na performanse preduzeća
2. Pomoć pri odlučivanju
3. Definisanje računovodstvenih informacionih sistema
4. XBRL, porezi i finansijsko izveštavanje
5. Interna kontrola
6. ERP sistemi
7. Ekspertski sistemi
8. Zadovoljstvo korisnika i prihvatanje računovodstvenih informacionih sistema
9. Usluge online osiguranja
10. Baze podataka
11. Organizaciono upravljanje performansama
12. Modelovanje procesa i događaja
13. Kontinuirana revizija i osiguranje
14. Grupno odlučivanje uz pomoć softvera

Izvor: Prilagođeno prema: Hutchison, P. D., Daigle, R. J., & George, B. (2018). Application of latent semantic analysis in AIS academic research. *International Journal of Accounting Information Systems*, 31, 83-96.

Studija Hutchison, Daigle & George (2018) dopunjava i proširuje istraživanje Guan et al. (2018), koje pokazuje širi pogled na dominantne teme u vodećim časopisima koji se bave računovodstvenim informacionim sistemima. Rezultati ukazuju na to da su određene

teme konzistentno istraživane (npr., Pomoć pri odlučivanju (Tabela 1-redni broj 2) i Definisanje računovodstvenih informacionih sistema (Tabela 1-redni broj 3), dok su druge povećane (npr., Uticaj investicija u računovodstvene informacione sisteme na performanse preduzeća (Tabela 1-redni broj 1) i XBRL, porezi i finansijsko izveštavanje (Tabela 1-redni broj 4) ili smanjene (npr. Ekspertskisistemi" (Tabela 1-redni broj 8) tokom vremena. Rezultati takođe pokazuju da su posmatrani časopisi relevantni za istraživanje koje pokriva preovladavaju će teme tokom posmatranog vremenskog okvira.Ove informacije mogu biti značajne za istraživače kada razmatraju budućnost i teme istraživanja i izdanja publikacija koje se bave računovodstvenim informacionim sistemima.

Studija Chiu, Liu, Muehlmann & Baldwin (2019) doprinosi podizanju akademskog znanja o metodologijama i računovodstvenim oblastima koje su proučavane, kao i novim tehnologijama koje se proučavaju u časopisima koji se bave računovodstvenim informacionim sistemima. Značajna je, jer predstavlja sveobuhvatnu bibliometrijsku i komparativnu analizu 681 računovodstvenih članaka koji su objavljeni od 2004. godine, koja se smatra početkom ozbiljnog priznavanja istraživanja novih tehnologija u računovodstvu, kao i obavezno merenje produktivnosti istraživanja prema AACSB standardima za akreditaciju (Association to Advance Collegiate Schools of Business), pa do 2016. godine. Obuhvaćeno je sledećih šest časopisa: Journal of Information Systems (JIS), International Journal of Accounting Information Systems (IJAIS), Journal of Emerging Technologies in Accounting (JETA), International Journal of Digital Accounting Research (IJDAR), Accounting Information Systems Educator Journal (AISEJ) and Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management (ISAFM). Rezultati ukazuju da su revizija i finansije najčešće istraživane računovodstvene oblasti. Računovodstveni informacioni sistemi su na trećem mestu. Iako u nazivu časopisa sadrže računovodstvene informacione sisteme, svaki od njih šest odražava savremeno računovodstvo i buduće prilike za praksu i šire. Studija Chiu, Liu, Muehlmann & Baldwin (2019) pokazuje da su tehnologije koje su najčešće proučavane: XBRL, kontinuirano/online/digitalno/e-izveštavanje i veštačka inteligencija. Svi časopisi sadrže značajne delove objavljenih članaka koji se bave novim tehnologijama.

Sve veći značaj novih tehnologija u računovodstvu sugeriše da se bliže razmatra proučavanje novih tehnologija tokom vremena, uključujući i teme koje se pojavljuju, što može pružiti zanimljiv uvid u istoriju nove tehnologije u računovodstvu i može pomoći prilikom predviđanja budućnosti. Štaviše, u okviru ovih podataka moguće su i druge vrste korisnih analiza da bi se utvrdilo koje institucije podržavaju i utiču na unapređenje novih tehnologija i istraživanja koja se bave računovodstvenim informacionim sistemima.

Dalja istraživanja mogu otkriti saradnju u različitim disciplinama. Mora se uzeti u obzir budućnost novih tehnologija u okviru istraživanja u računovodstvu. U budućnosti, istraživanje novih tehnologija će se verovatno proširiti izvan granica EU, koncentracija u reviziji i finansijskim aplikacijama, na sva ostala područja računovodstva, posebno na poreze. Nove tehnologije koje postaju sve aktulelnije danas, kao što je blockchain, će verovatno biti jedna od tema kojom će se u bliskoj budućnosti baviti časopisi koji se bave računovodstvenim informacionim sistemima i novim tehnologijama. U budućnosti uvek će biti novih tehnologija za koje još nismo čuli i oni će možda postati vodeće u istraživanjima novih tehnologija u računovodstvu. Zato je neophodno imati „otvoreni um" prilikom ocenjivanja predloženih novih tehnologija i njihovog istraživanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Razvoj informacionih tehnologija i razvoj računovodstvenih informacionih sistema kontinuirano dovode do potreba za sagledavanjem stanja razvoja, potrebe za nadgradnjom i implementacijom. Proizvodi računovodstvenih informacionih sistema su uglavnom kvantitativne informacije, što može predstavljati svojevrsni nedostatak, naročito ako se ima u vidu da su to uglavnom informacije istorijske prirode. Tako nikako ne sme važiti parola „više je bolje", jer je pogrešan pogled da što je veća količina podataka, to je veća količina proizvedenih informacija i tako kompanija postaje efikasnija. U vezi sa prethodnim, naročito treba obratiti pažnju na kvalitet informacija, jer je dobro poznato da je za uspešno poslovanje preduzeća neophodno pravovremeno obezbediti kvalitetne informacije.

Pregledima literature u okviru rada, prikazan je značaj računovodstvenih informacionih sistema sa više različitih značajnih pogleda. Samim tim, prikazana je osnova daljih razmatranja u okviru sagledavanja aktuelnosti istraživanja na temu računovodstvenih informacionih sistema, značaja, oblasti koje se izučavaju, relevantnih časopisa i dr. U implikacijama koje rad može imati na buduća otvorena pitanja i polemike, nikako se ne sme izostaviti nova tehnologija i značaj koji ima na promene u računovodstvu.

LITERATURA:

1. Alles, M. (2018). Examining the role of the AIS research literature using the natural experiment of the 2018 JIS conference on cloud computing. *International Journal of Accounting Information Systems*, *31*, 58-74.
2. American Institute of Certified Public Accountants (AICPA). 2012. Accounting Services: Harness the Power of the Cloud. White paper. New York, NY: AICPA.
3. Bagranoff, N.S., Simkin, M.G. &Norman, C.S. (2010). *Core concept of accounting information systems*, John Wiley & Sons, Inc.
4. Chiu, V., Liu, Q., Muehlmann, B. & Baldwin, A. A. (2019). A bibliometric analysis of accounting information systems journals and their emerging technologies contributions. *International Journal of Accounting Information Systems*, *32*, 24-43.
5. Hutchison, P. D., Daigle, R. J. & George, B. (2018). Application of latent semantic analysis in AIS academic research. *International Journal of Accounting Information Systems*, *31*, 83-96.
6. Knežević, S., Stanković, A. & Tepavac, R. (2012). Accounting Information System as a Platform for Business and Financial Decision-Making in the Company, *Management - Journal for Theory and Practice Management,* br. 65, str.63-69.
7. Mitrović, A. (2016). Accounting Information Systems as a Support to Financial Reporting of Companies. Paper presented at Sinteza 2016 - International Scientific Conference on ICT and E-Business Related Research. April 22 - 23, 2016. godine, Beograd, UniverzitetSingidunum, str. 407-411.
8. Mitrović, A.&Knežević, S. (2018a). THE IMPORTANCE OF ACCOUNTING INFORMATION SYSTEMS USAGE IN HOTEL INDUSTRY,The Third International Scientific Conference„TOURISM IN FUNCTION OF DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA"Tourism in the Era of Digital Transformation, VrnjačkaBanja, May 31 st – June 2nd 2018, Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja. pp.275-289.
9. Mitrović, A. &Knežević, S. (2018b). ULOGA I ZNAČAJ RAČUNOVODSTVENIH INFORMACIONIH SISTEMA U KONTEKSTU PRUŽANJA RAČUNOVODSTVENIH INFORMACIJA, Ekonomija u digitalnom dobu, Visoka škola „Banja Luka College" (Banja Luka, Bosna i Hercegovina), Visoka poslovna škola strukovnih studija (Leskovac, Srbija), Fakulteta za upravljanje,

poslovanje in informatiko (Novo mesto, Slovenija) i Sveučilište/Univerzitet „Vitez“ (Travnik, Bosna i Hercegovina), Banja Luka College-a, Banja Luka., 26.maj 2018. godine. str. 246-257.
10. Stanković, A., Knežević, S.& Mitrić, M. (2013). Accounting Information System as the central point of a modern organization, (2013), The 3rd International Conference "Economics and Management-Based on New Teghnologies" EmoNT 2013, 13-16.jun 2013. godine, VrnjačkaBanja, SatCIPd.o.oVrnjačkaBanja, str. 461-465.
11. Stanković, A., Mitrić, M. &Knežević, S. (2012). Business and financial decisions based on information provided by Accounting Information Systems, The 1st Virtual International Conference on Advanced Research in Scientific Areas (ARSA-2012) Slovakia, 03-07.decembar 2012. godine, Slovačka, EDIS – Publishing Institution of the University of Zilina, str. 660-663.
12. Sutton, S. G. (1992). Can we research a field we cannot define? Toward an understanding of the AIS discipline. *Advances in accounting information systems*, *1*(1-13).
13. Sutton, S. G. (2010). A research discipline with no boundaries: Reflections on 20 years of defining AIS research. *International Journal of Accounting Information Systems*, *11*(4), 289-296.
14. Zenzerović, R. (2007).*Računovodstveniinformacijskisustavi*, SveučilišteJurijaDobrile u Puli,Pula.

Originalni naučni rad
UDK 616.2:577.1
DOI 10.7251/BLCZB0219277G
COBISS.RS-ID 7634200

EKONOMSKA OPRAVDANOST ANALIZE CRP-a U ODNOSU NA ANALIZU LEUKOCITA KOD AKUTNIH UPALNIH PROCESA GORNJEG RESPIRATORNOG SISTEMA

Galijašević Kenan[1], Slijepčević Vitomir[2], Tešanović Sanja[3], Tešanović Sreten[4], Jahić Mirza[5]

SAŽETAK

Akutne respiratorne infekcije (ARI), odnosno akutne upalne bolesti respiratornog sistema najčešće su infekcije savremenog čovjeka, jer čine dvije trećine svih infekcija. Time su respiratorne infekcije i najučestalije bolesti čovjeka uopšte. Odrasli u prosjeku obole 3 do 5 puta na godinu, djeca obolijevaju češće, u prosjeku 4 do 7 puta, a ona s boravkom u kolektivu, vrtići, škole i slično još češće – i do 10 puta na godinu. Nakon fizikalnog pregleda, laboratorijska dijagnostika zauzima jako važno mjesto u konačnoj detekciji oboljenja. Danas je to najčešće CRP (C-reaktivni protein) i vrijednost leukocita. Povišene vrijednosti oba parametra govore o postojanju infekcije, dok snižene vrijednosti leukocita govore o virusnoj infekciji, koja isključuje propisivanje antibiotika, te na taj način spriječava njihovu zloupotrebu i rezistenciju. Cjenovnik zdravstvenih usluga na dan 1. 4. 2019 godine, pri Fondu zdravstvenog osiguranja Republike Srpske navodi da analiza Leukocita u krvi košta 3,70 KM, a analiza CRP-a, 7,30 KM. Ciljevi rada: uporediti vrijednosti CRP-a i leukocita u krvi kod pacijenata sa akutnom upalom gornjeg respiratornog sistema, te na osnovu toga ispitati opravdanost određivanja istih sa ekonomskog stanovišta. Metod: studija presjeka, retrospektivnog karaktera, provedana u Dom zdravlja Banja Luka, u periodu 1. 1. 2019 – 31. 1. 2019 godine, obuhvatila je metodom slučajnog uzorka 100 ispitanika različitog pola i životnog doba sa dijagnozom akutne respiratnorne infekcije. Svim ispitanicima nakon fizikalanog pregleda, urađena laboratorijska dijagnostika (CRP i Le) kao upalni indikatori, nakon čega je postavljena konačna dijagnoza i ordinirana terapija. Rezultati: Bez statistički značajne razlike u odnosu na pol i dob prema polu (p>0,05). U istraživanju je bio dominantan ženski pol (60%). Najdominatnije životno doba pacijenata je između 51 – 60 godina. Najčešće postavljena dijagnoza je upala ždrijela (J02), kod 36% pacijenata. Bez statistički značajne razlike između normalnih i povišenih vrijednosti CRP-a i Le (p>0,05). Na osnovu vrijednosti Leukocita utvrđeno prisustvo 36 bakterijskih i 5 virusnih infekcija, dok je na osnovu CRP-a utvrđeno prisutvo 49 uplanih procesa. Zaključak: Povišena vrijednost leukocita daje podatak da se radi o bakterijskoj infekciji na osnovu koje ljekar ordinira određeni antibiotik da li širokog spektra, ili radi antibiogram, pa ciljano propisuje antibiotik. Snižena vrijednost leukocita govori o virusnoj infekciji. Povišena vrijednost CRP-a ukazuje na blagu

1 Predavač vioke škole, Visoka medicinska škola zdravstva Doboj, Vojvode Sinđelića, 45, Doboj, kenangalijasevic@gmail.com
2 Vanredni profesor, Visoka medicinska škola zdravstva Doboj, Vojvode Sinđelića, 45, Doboj, rimotiv@yahoo.com
3 Medicinski fakultet, Univerzitet u Banja Luci; JZU Dom zdravlja Banja Luka, tesanovicsanja@yahoo.com
4 Visoka škola za primjenjene i pravne nauke „Prometej“, Banja Luka, sreten.tesanovic@yahoo.com
5 JZU Univerzitetski klinički centar Tuzla, pomoćnik direktora za sestrinstvo, jahic170876@gmail.com

upalu, virusnu infekciju, a može se naći i kod trudnica, te kardiovaskularnih bolesnika. CRP je dobar opšti marker, te povišene vrijednosti ukazuju na upalni proces, ali ne i odakle upala potiče. Na osnovu dobijenih rezultata možemo slobodno zaključiti da je vrijednost leukocita sasvim dovoljan pokazatelj jednostavnog uplanog procesa, na osnovu kojeg se ordinira terapija, te je mnogo ekonomičniji u odnosu na CRP.

Ključne rječi: *CRP, leukociti, opravdanost*

SUMMARY

Acute respiratory infections (ARIs), or acute inflammatory diseases of the respiratory system, are most commonly the infections of the modern human, because they make up two-thirds of all infections. These are respiratory infections and the most common diseases in humans at all. Adults on an average of three to five times a year, children get sick more often, on average 4 to 7 times, and those with a stay in the collective, kindergartens, schools and the like even more often - up to 10 times a year. After a physical examination, laboratory diagnosis takes a very important place in the final detection of the disease. Today, this is most commonly the CRP (C-reactive protein) and the leukocyte value. Increased values of both parameters indicate the existence of an infection, while the reduced leucocyte values speak of a viral infection that excludes the prescription of antibiotics, thus preventing their abuse and resistance. The price list of health services on 01.04.2019, with the Health Insurance Fund of the Republic of Srpska, states that the analysis of Leukocytes in the blood costs KM 3.70, and CRP analysis, 7.30 KM. Objectives: to compare the values of CRP and blood leukocytes in patients with acute inflammation of the upper respiratory system, and based on this, examine the justification of determining them from an economic point of view. Method: a sectional study of a retrospective character, carried out at the Health Center Banja Luka in the period 01.01 .2019 - January 31, 2019, included a random sample of 100 subjects of different sex and life with the diagnosis of acute respiratory infection. All subjects after physical examination, laboratory diagnostics (CRP and Le) were performed as inflammatory indicators, after which a final diagnosis and administered therapy was established. Results: No statistically significant difference with respect to sex and age to gender (p. 0.05). The research was dominated by female sex (60%). The most homogeneous lifespan of patients is between 51 and 60 years. The most common diagnosis was inflammation of the throat (J02), in 36% of patients. No statistically significant difference between normal and elevated values of CRP and Le (p 0.05). Based on the value of Leukocytes, the presence of 36 bacterial and 5 viral infections was determined, while the presence of 49 infected processes was determined on the basis of CRP. Conclusion: The increased leukocyte value gives us the information that it is a bacterial infection on the basis of which a doctor ordinates a particular antibiotic whether a wide spectrum, or because of an antibiogram, and therefore targets the antibiotic. Reduced leukocyte counts indicate a viral infection. Increased CRP values indicate mild inflammation, viral infection, and can also be found in pregnant women and cardiovascular patients. CRP is a good general marker, and elevated values indicate an inflammatory process, but not where the inflammation comes from. On the basis of the obtained results we can freely conclude that the value of leukocytes is quite sufficient indicator of the process involved, on the basis of which the therapy is administered, and it is much more economical compared to CRP.

Key words: *CRP, leukocytes, justification*

UVOD

Mada su akutne respiratorne infekcije (ARI) većinom blage upale respiratornih sluznica koje prolaze bez specifičnoga liječenja, a najčešće su uzrokovane virusima (1), povećano propisivanje antibiotika u primarnoj zdravstvenoj zaštiti za ARI je prepoznato kao javnozdravstveni problem, jer dovodi do povećanja rezistencije na antibiotike (2). U ka-

nadskoj prospektivnoj studiji pronađeno je da se 82% antibiotika za djecu propisuje za faringitis, bronhitis i akutnu upalu srednjega uha. Propisivanje antibiotika djeci kod prvoga posjeta zbog kašlja i simptoma prehlade je povezana s većim zadovoljstvom roditelja (3). Većina antibiotika je propisana zimi (u prvom i četvrtom kvartalu godine), kad su česte bakterijske, a posebno virusne bolesti, kao što su rinosinusitis i gripa. U evropskim i kanadskim studijama porast u korištenju antibiotika u zimskim mjesecima kretao se od 21% do 42% (4). U literaturi se navodi kako se upravo djeci predškolske dobi propisuje najviše antibiotika (72%) (5), a posebno djeci mlađoj od 2 godine (6). U srednjoj i istočnoj Evropi raste rezistencija na antibiotike i broj nozokomijalnih infekcija u usporedbi sa zapadnom i sjevernom Evropom (7). Djeca koju roditelji procjenjuju osjetljivijima imaju veći broj posjeta hitnoj službi i bolnici. Sama percepcija roditelja o djetetovoj osjetljivosti povezuje se s problemima u trudnoći, problemima pri porođaju, problemima djece i roditelja s mentalnim zdravljem, kao i s djecom sa smetnjama u razvoju (8). Holandska studija je pokazala kako se pacijentima kojima se određuje CRP propisuje manje antibiotika, a također je i zadovoljstvo pacijenata veće (9). Hrvatsko istraživanje predškolske djece u Zagrebu ukazuje da se antibiotici najčešće propisuju kod simptoma povišene temperature (32%), kašlja (32,5%), nazalnih simptoma (12%), te za dijagnoze skupina bolesti: respiratornog sistema (J00- J99) (40%), zarazne i parazitarne bolesti (A00- A99) (31%), te bolesti srednjega uha i mastoidnog nastavka (H60- H95) (15%) (10).

Klinički se akutne respiratorne infekcije manifestuju širokim spektrom različitih simptoma i različitom težinom bolesti, što ponajprije zavisi o otpornosti, odnosno sklonosti čovjeka prema infekciji, a potom o vrsti i patogenosti uzročnog mikroorganizma. Osim toga, jedan uzročnik može uzrokovati različite oblike bolesti, a određeni klinički sindrom može biti uzrokovan različitim uzročnim mikroorganizmima. Najpraktičnija je i najjednostavnija klinička podjela akutnih respiratornih infekcija je na infekcije gornjeg i donjeg dijela respiratornog sistema. Uz dobro uzetu anamnezu i savjestan klinički pregled, bez ikakvih laboratorijskih pretraga, lako se mogu razlikovati pojedine bolesti, odnosno klinički sindromi u gornjem i donjem dijelu respiratornog sistema (11,12).

Tačna uzročna (etiološka) dijagnoza u svakodnevnom se radu vrlo teško i vrlo rijetko postavlja. To je neizvodivo zbog brojnosti različitih uzročnika i drugih objektivnih teškoća (dugotrajnost postupka, visoki troškovi, nedostupnost laboratorija) pa se u svakodnevnome radu i pri ambulantnom i pri bolničkom zbrinjavanju bolesnika najčešće zadovoljavamo samo kliničkom dijagnozom. Sve teškoće i nepraktičnosti etiološke dijagnostike akutnih respiratornih infekcija posebno su naglašene pri zbrinjavanju bolesnika s infekcijama gornjeg dijela respiratornog sistema, a oni su najčešći posjetioci ordinacija primarne zdravstvene zaštite (1, 2, 11).

Laboratorijska dijagnostika

Biomarker se, prema definiciji Nacionalnog instituta za zdravlje (engl. National Institutes of Health) iz 2001., definira kao parametar koji se može objektivno mjeriti, a služi kao pokazatelj promjena tokom normalnih bioloških procesa, patoloških procesa ili za procjenu farmakološkog odgovora na određenu terapijsku intervenciju (13). S obzirom na tu definiciju, biomarkerima bismo mogli smatrati i mnoge kliničke, fiziološke parametre koji se koriste u procjeni hospitaliziranih osoba (14). Međutim, u svakodnevnoj praksi se termin „biomarker“ odnosi na rezultat testa koji se izvodi analizirajući uzorak tjelesne tekućine

(krv, urin ili cerebrospinalni likvor) koji ljekaru daje informaciju o bolesniku i njegovom stanju koja se ne može dobiti drugim dijagnostičkim metodama (14). Četiri su glavne vrste biomarkera opisane u literaturi, a to su dijagnostički, monitorirajući, stratificirajući i surogatni biomarkeri (15,16). Iako sve četiri vrste imaju primjenu u dijagnostici respiratornih infekcija, najvažniji su dijagnostički biomarkeri (16). Idealni biomarker za dijagnostiku infekcija treba imati niz kliničkih i laboratorijskih karakteristika (17, 18). Bitno je da ima dobro definisanu graničnu vrijednost za razlikovanje bolesnika s infekcijom od onih koji je nemaju, kao i za razlikovanje uzročnih patogena (virusna ili bakterijska infekcija) (18). Također, trebao bi omogućiti prepoznavanje bolesnika s infekcijom u ranom stadiju bolesti te služiti kao vodič za antibiotsko liječenje (pomoć pri odabiru vrste lijeka i trajanja liječenja) (17,18). Od laboratorijskih karakteristika, važna je jednostavna metoda mjerenja te brza laboratorijska obrada i rezultati kako se na nalaze ne bi dugo čekalo i što prije moglo započeti adekvatno liječenje (18). Biomarkeri visoke osjetljivosti i negativne prediktivne vrijednosti (blizu 100%) korisni su za isključenje ozbiljne bakterijske infekcije (17). Isto tako, oni koji imaju visoku specifičnost i pozitivnu prediktivnu vrijednost (>85%) mogu se koristiti za uključenje mogućnosti ozbiljne bakterijske infekcije (17). Za neke od njih, kao što su broj leukocita, apsolutni broj neutrofila, C-reaktivni protein (CRP) i prokalcitonin (PCT), dokazano je da su dobri prediktori bakterijskih infekcija, s većom osjetljivošću i specifičnošću nego sami klinički pregled (19). Ipak, još uvijek ne postoji nijedan pouzdani prediktor za kojeg možemo reći da će samostalno u 100% slučajeva identificirati pacijenta s ozbiljnom bakterijskom infekcijom te se stalno radi na pronalasku novih i boljih biomarkera (20).

Broj leukocita (Le)

Kompletna krvna slika s određivanjem broja leukocita je među najčešćim testovima koji se izvode na hitnim prijemima i u primarnim pedijatrijskim ustanovama, te ustanovama primarne zdravstvene zaštite, pa tako čak 95% do 98% ljekara rutinski koristi taj test kao metodu za identifikaciju za infekcije u mlađe djece sa temperaturom (21,22). Osim što je određivanje broja leukocita jednostavno provesti u svakodnevnoj praksi, također je i jeftino, lako dostupno, a na nalaze ne treba dugo čekati. To je vrlo bitno jer se koristi u brojnim sistemima bodovanja i protokolima za određivanje pripada li djete sa temperaturom u skupinu visokog ili niskog rizika za obolijevanje od ozbiljnih bakterijskih infekcija (23). Unatoč širokoj rutinskoj upotrebi, postoje dileme oko njegove učinkovitosti i korisnosti, pogotovo u novorođenčadi i djece do tri mjeseca starosti (24). Povišena vrijednost leukocita daje podatak da se radi o bakterijskoj infekciji na osnovu koje ljekar ordinira određeni antibiotik da li širokog spektra, ili radi antibiogram, pa ciljano propisuje antibiotik. Snižena vrijednost leukocita govori o virusnoj infekciji. Cjenovnik zdravstvenih usluga na dan 01.04.2019 godine, pri Fondu zdravstvenog osiguranja Republike Srpske navodi da analiza Leukocita u krvi košta 3,70 KM.

C-reaktivni protein (CRP)

C-reaktivni protein (CRP) je reaktant akutne faze, protein koji nastaje u jetri potaknut upalnim citokinima pri raznim kliničkim stanjima, kao što su infekcija, upala, ishemija i povreda. Svoj naziv duguje činjenici da reagira s C-polisaharidom ćelijske stijenke bakterije *Streptococcus pneumoniae* (25). Za njegovu razinu u krvi je karakteristično da se počinje povećavati unutar 4 do 6 sati od nastanka infekcije, udvostručuje se svakih 8 sati, a vrhu-

nac doseže nakon 36-50 sati (26). S obzirom da je poluvrijeme CRP-a u plazmi konstanta i iznosi 19 sati neovisno o zdravlju osobe, jedini faktor koji određuje njegovu koncentraciju u krvi je brzina sinteze (27). Iz tog razloga razrješenjem infekcije razina Creaktivnog proteina u krvi relativno brzo pada u odnosu na starije biomarkere, zbog čega se koristi za monitoriranje raznih upalnih stanja i praćenje učinkovitosti terapije (25). Najčešće se ipak koristi u detekciji infekcija i pokušaju razlučivanja ozbiljnih bakterijskih infekcija od virusnih kod djece s temperaturom nepoznatog uzroka. Brojne studije su pokazale da je učinkovitiji i od određivanja broja leukocita i od apsolutnog broja neutrofila (28,29,30) kod ozbiljnih bakterijskih infekcija. Međutim, povišena vrijednost CRP-a ukazuje na blagu upalu, virusnu infekciju, a može se naći i kod trudnica, te kardiovaskularnih bolesnika. Cjenovnik zdravstvenih usluga na dan 1. 4. 2019 godine, pri Fondu zdravstvenog osiguranja Republike Srpske navodi da analiza CRP-a, 7,30 KM.

Dijagnoza jednostavnih infekcija gornjeg respiratornog sistema

Laboratorijske dijagnostičke metode koje bi osigurale etiološku dijagnozu akutne respiratorne infekcije – izolacija uzročnika ili serološke metode – teško su ili uopšte nisu dostupne u svakodnevnoj ambulantnoj praksi, a kad bi i bile rezultati ipak ne bi bili pouzdani i došli bi u pravilu prekasno. Zbog toga se u svakodnevnom radu u dijagnozi i liječenju pacijenata s akutnim respiratornim infekcijama ljekari oslanjaju na klasifikaciju koja se osniva na anatomskoj rasprostranjenosti upale respiratonih organa, na lokalnom kliničkom nalazu, opštim simptomima infekcije i na epidemiološkim podacima. Naprotiv, treba vrlo pomno uočiti pojedinosti kliničke slike svakog pacijenta, budući da se na temelju same kliničke slike ipak u brojnim slučajevima može s velikom vjerojatnošću zaključivati je li posrijedi virusna ili bakterijska infekcija dostupna antimikrobnom liječenju (31). Na osnovu literaturnih dokaza posvećenost samom pregledu pacijenta, smanjuje paletu laboratorijsko dijagnostičkih procedura kod jednostavnih oblika infekcija. Ciljevi rada su uporediti vrijednosti CRP-a i leukocita u krvi kod pacijenata sa akutnom upalom gornjeg respiratornog sistema, te na osnovu toga ispitati opravdanost određivanja istih sa ekonomskog stanovišta. Metod: studija presjeka, retrospektivnog karaktera, provedana u Dom zdravlja Banja Luka, u periodu 1. 1. 2019 – 31. 1. 2019 godine, obuhvatila je metodom slučajnog uzorka 100 ispitanika različitog pola i životnog doba sa dijagnozom akutne respiratorne infekcije. Svim ispitanicima nakon fizikalnog pregleda, urađena laboratorijska dijagnostika (CRP i Le) kao upalni indikatori, nakon čega je postavljena konačna dijagnoza i ordinirana terapija. Podaci su prkazani pomoću tabela, grafikona, izraženi u procentima, te statistički obrađeni pomoću χ^2 testa.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Životna dob	Pol		**Ukupno**
	Muški	Ženski	
Do 20 godina	6	13	19 (19%)
21 – 40 godina	7	10	17 (17%)
41 – 50 godina	9	7	16 (16%)

51 – 60 godina	10	14	24 (24%)
61 – 70 godina	2	8	10 (10%)
Preko 70 godina	6	8	14 (14%)
Ukupno	40	60	100 (100%)

Tabela 1. Distribucija pacijenata prema dobu i polu

χ^2=4,074 p=0,5388

Na osnovu rezultata, vidljiva je dominacija ženskog pola (60%) u odnosu na muški (40%), u oboljevanju od akutnih infekcija gornjeg respiratornog sistema u našem uzorku. Najveći broj infekcija zabilježen u životnoj dobi 51-60 godina (24%), kod 10 muških i 14 ženskih pacijenata, zatim u životnom dobu do 20 godina (19%), kod 6 muških i 13 ženskih. Najmanje akutnih infekcija gornjeg respiratornog sistema zabilježeno u dobi 61-70 godina starosti (10%), kod 2 muška i 8 ženskih pacijenata. Razlika se nije pokazala statistički signifikantnom u odnosu na dob prema polu (p>0,05).

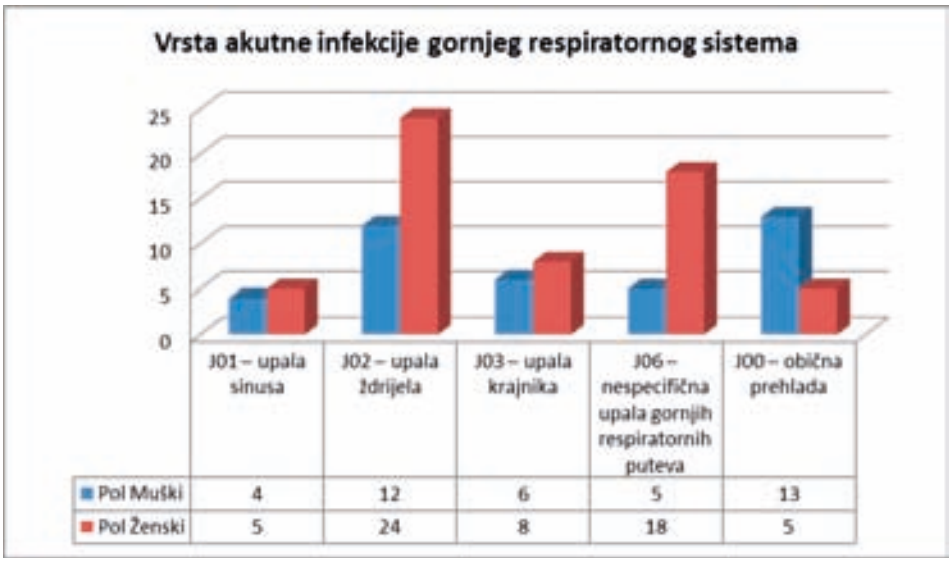

Grafikon 1. Vrsta akutne infekcije gornjih respiratornih puteva

χ^2=11,771 (df=4) (p=0,0191)

Upala ždrijela je bila najdominantnija infekcija gornjih respiratornih puteva postavljena u dijagnozi ljekara, kod (36%) pacijenata, od toga kod 12 muških i 24 ženskih pacijenata. Zatim slijedi nespecifična upala gornjih respiratornih puteva (23%), kod 5 muških i 18 ženskih, te obična prehlada (18%), kod 13 muških i 5 ženskih pacijenata. Razlika se pokazala statistički značajnom u odnosu na vrstu akutne infekcije gornjeg respiratornog sistema prema polu (p<0,05).

Vrijednosti	Laboratorijske analize		**Ukupno**
	CRP	Le	
Referentna vrijednost	49	59	108 (54%)

Povišena vrijednost	49	36	85 (42%)
Snižena vrijednost	0	5	5 (3%)
Visoko povišena vrijednost	2	0	2 (1%)
Ukupno	100	100	200 (100%)

Tabela 2. Laboratorijske vrijednosti analiza CRP i Le

χ^2=2,868 (p=0,09)

Posmatrajući referentne i povišene vrijednosti biomarkera CRP-a i Le, na osnovu vrijednosti laboratorijskih analiza, vidljivo je da kod (54%) pacijenata nalazi oba biomarkera su bila u referentnim vrijednostima. Kod (42%) pacijenata vrijednosti su bile povišene, i u tom slučaju, povišena vrijednost leukocita kod 36 pacijenata, daje podatak o bakterijskoj infekciji, sa opravdanim uključivanjem terapijskog antibiotika, dok je CRP bio povišen kod 49 pacijenata. Snižena vrijednost leukocita govori u prilog virusnoj infekciji i zabilježena je kod (3%) pacijenata. Razlika u analizama vrijednosti ova dva biomarkera nije se pokazala statistički značajnom, kada su u pitanju njihove referentne i povišene vrijednosti (p>0,05). Na osnovu podataka dolazimo do zaključka da se jednostavna infekcija gornjeg respiratnog sistema mogla postaviti samo na osnovu kliničke slike i eventalne vrijednosti leukocita. Na 100 pacijenata sa jednostavnom dijagnozom akutne infekcije gornjeg respiratornog sistema potrošeno je 370,00 KM, za potvrdu dijagnoze na osnovu vrijednosti Leukocita u krvi, dok je na iste pacijente dodatno tražena analiza i CRP-a koja je koštala 730,00KM. Ukupan broj oboljelih od upale ždrijela u Republici Srpskoj u toku 2017. godine je bio 1757, a od obične prehlade 1088 prijavljenih pacijenata. Ako pođemo od osnova da su to jednostavna oboljenja gornjeg respiratornog sistema, obično uzrokovana virusom i ako je za većinu njih u detektovanju pored analize leukocita korišten i CRP, dolazimo do cifre od preko 20.000 KM izdvojenim za CRP, koja se detaljnijom anamnezom i fizikalnim pregledom mogla uštediti na račun Fonda zdravstvenog osiguranja.

DISKUSIJA

Klinička dijagnoza akutnih infekcija gornjeg djela respiratornog sistema obično se postavlja samo na osnovu anamneze, simptoma i znakova bolesti te epidemioloških podataka pa se tako bolest svrstava u neki klinički sindrom (32,33). Tačna uzročna (etiološka) dijagnoza vrlo se teško i vrlo rijetko postavlja. To je neizvodivo zbog brojnosti različitih uzročnika i drugih objektivnih teškoća (dugotrajnost postupka, visoki troškovi, nedostupnost laboratorija), pa se u svakodnevnom radu i pri ambulantnom i bolničkom zbrinjavanju bolesnika najčešće zadovoljavamo samo kliničkom dijagnozom. Serološke pretrage, također, malo koriste. Uobičajeni laboratorijski nalazi, kao sedimentacija eritrocita, CRP i broj leukocita, uglavnom su normalni, samo sa ekonomske strane se postavlja pitanja da li su svi opravdani zbog različitog cjenovnika istih. Često u praksi ljekari u primarnoj zdravstvenoj zaštiti kod jednostavnih infekcija upotrebljavaju i sedimentaciju Er, CRP i broj leukocita, što vrlo često nije potrebno. Iako više od 85% svih infekcija gornjeg dijela respiratornog sistema uzrokuju respiratorni virusi, vrlo se često, nepotrebno, neracionalno i neučinkovito primjenjuju antibiotici. Pretjerana je uporaba antibiotika, uz velike troškove, povezana i s čestim nuspojavama. One se češće zapažaju u djece nego u odraslih, a najučestalija je pojava osipa, potom smetnje u probavnom sistemu (mučnina, povraćanje, proljev,

oštećenje jetre). Velika potrošnja antibiotika u liječenju akutnih infekcija respiratornog sistema odgovorna je i za pojavu otpornosti (rezistencije) bakterija na najčešće primjenjivane antibiotike (34,35). Antibiotik treba primijeniti samo pri pojavi sekundarnih bakterijskih komplikacija, kao što su upala sinusa i srednjeg uha te bakteriemija. U većine ljudi najveći broj akutnih respiratornih infekcija jesu blage samoizlječive bolesti i ne zahtijevaju nikakav medicinski tretman (36,37,38). Bolesnicima s jače istaknutim simptomima, uključujući povišenu temperaturu, preporučuje se simptomatsko liječenje. To uključuje postupke usmjerene na snižavanje tjelesne temperature, odnosno uklanjanje drugih popratnih simptoma kao što su glavobolja, grlobolja, bol u mišićima, otežano disanje na nos i kašalj, pa se koriste antipiretici, odnosno analgetici, dekongestivni pripravci za prohodnost nosa, te eventualno sredstva za ublažavanje kašlja (32,37,38).

Zbog povećane izloženosti i vrlo lakog prijenosa virusa vrlo su skromne mogućnosti sprječavanja akutnih respiratornih infekcija. Tome pridonosi i savremeni način života u zajednici s velikim brojem ljudi te čestim i brzim promjenama mjesta boravka. Sve to utiče na lakši prijenos infekcija. Poticajni su faktori i onečišćenje zraka i pušenje. Specifična protuvirusna profilaksa (vakcina) za sada postoji samo za viruse influence. U prevenciji su posve neučinkoviti antibiotici, peroralna i intranazalna primjena kortikosteroida, antihistaminici, a čini se i vitamin C (37,39). Smanjenje prijenosa postiže se nefarmakološkim postupcima – učinkovitije redovnim pranjem ruku nego upotrebom maski te upotrebom jednokratnih papirnatih rupčića za higijenu nosa (40). Osobe u dobroj opštoj kondiciji, posebno koje prakticiraju fizičku aktivnost i druge umjerene sportske aktivnosti, imaju manji broj i kraće trajanje respiratornih virusnih infekcija. Infekcije respiratornog trakta čine veliku grupu infektivnih bolesti različite etiologije, koje se klinički manifestuju opštim znacima infekcije različitog intenziteta i uglavnom dobrom prognozom. To su zarazne bolesti koje imaju veliki javnozdravstveni značaj zbog svoje učestalosti i masovne pojave. Prema svjetskim podacima, na ove infekcije otpada godišnje više od 20% svih oboljenja ustanovljenih kod prvih pregleda u ambulantama opšte/porodične medicine. U pojavi apstentizma respiratorne infekcije imaju najznačajniju ulogu: učestvuju sa 30–50% u izostancima s posla i sa 60–80% u izostancima iz škole. Neke od njih, kao što je gripa, zbog masovnosti javljanja mogu potpuno paralizovati život zajednice i prouzrokovati značajne ekonomske štete. U ovoj grupi su oko dvije trećine bolesti gornjeg respiratornog trakta (prehlada, angine), a oko jedna trećina donjeg respiratornog trakta (pneumonije). Veliki je broj mikroorganizama koji mogu prouzrokovati ove vrste infekcija. Više od dvije trećine ovih bolesti je uzrokovano virusima, a ostale uzrokuju bakterije, mikoplazme i hlamidije, same ili udružene sa virusima (41).

ZAKLJUČAK

Akutne infekcije gornjeg respiratornog sistema najčešće su blage infekcije uzrokovane virusima, čije je osnovno liječenje simptomatsko, a uključuje mirovanje, uzimanje dosta tekućine i antipiretike te eventualno lijekove protiv kašlja i za olakšavanje disanja na nos. Za dijagnostiku se najčešće koristi od laboratorijski nalaza vrijednost sedmentacije eritorcita, analiza broja leukocita i CRP. Ova tri biomarkera postala su skoro rutina na laboratorijskim uputnica izdatim od strane ljekara kada je upitanju bilo kakav upalni proces. Kod jednostavnih akutnih infekcija, postavlja se pitanje ekonomske opravdanosti upotrebe

svih upalnih biomarkera, posebno ako oni daju identične rezultate. Svi ovi biomarkeri su jako važni i korisni u detekciji oboljenja, ali analiza broja leukocita može slobodno reći dovoljna da ustanovima da li je upalni proces bakterijskog ili virusnog karaktera, a ono što je sa ekonomske strane gledišta jako važno on je duplo jeftiniji od CRP-a. S druge strane povišena vrijednost CRP-a ukazuje na blagu upalu, virusnu infekciju, a može se naći i kod trudnica, te kardiovaskularnih bolesnika. CRP je dobar opšti marker, te povišene vrijednosti ukazuju na upalni proces, ali ne i odakle upala potiče. Na osnovu dobijenih rezultata, razlika u vrijednostima normalnih i povišenih vrijednosti leukocita i CRP-a se nije pokazala statistički signifikantnom, te na osnovu toga zaključujemo da je broj leukocita sasvim dovoljan pokazatelj upalnog procesa, na osnovu kojeg se ordinira terapija, te je mnogo ekonomičniji u odnosu na CRP.

Literatura

1. Katić M, Švab I, i suradnici. Obiteljska medicina, Zagreb: Alfa, 2013, str. 53.
2. Vrca Botica M, Botica I, Stamenić V, Tambić Andrašević A, Kern J, Stojanović Špehar S. Antibiotic prescription rate for upper respiratory tract infections and risks for unnecessary prescription in Croatia. Coll Antropol. 2013;37:449-454.
3. Christakis DA, Wright JA, Taylor JA, Zimmerman FJ. Association between parental satisfaction and antibiotic prescription for children with cough and cold symptoms. Pediatr Infect Dis J. 2005;24:774-7.
4. Suda KJ, Hicks LA, Roberts RM, Hunkler RJ, Taylor TH.Trends and seasonal variation in outpatient antibiotic prescription rates in the United States, 2006 to 2010. Antimicrob Agents Chemother. 2014;58: 2763-6.
5. Rossignoli A, Clavenna A, Bonati M. Antibiotic prescription and prevalence rate in the outpatient paediatric population: analysis of surveys published during 2000-2005. Eur J Clin Pharmacol. 2007;63: 1099-106.
6. Jansen AG, Sanders EA, Schilder AG, Hoes AW, de Yong VF, Hak E. Primary care management of respiratory tract infections in Dutch preschool children. Scand J Prim Health Care. 2006;24:231-236.
7. Goossens H, Ferech M, Vander Stichele R, Elseviers M. ESAC Project Group Outpatient antibiotic use in Europe and association with resistance: a crossnational database study. Lancet. 2005;365:579-87.
8. Chambers PL, Mahabee-Gittens EM, Leonard AC. Vulnerable child syndrome, parental perception of child vulnerability, and emergency department usage. Diatr Emerg Care. 2011;27:1009-13.
9. Cals JW, Schot MJ, de Jong SA, Dinant GJ, Hopstaken RM. Point of care C-reactive protein testing and antibiotic prescribing for respiratory tract infections: a randomized controlled trial. Ann Fam Med. 2010;8:124-133.
10. Hrvatski zdravstveno- statistički ljetopis za 2012. godinu. Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Zagreb 2013. http://hzjz.hr/wp-content/uploads/2013/11/ Ljetopis-2012.
11. Kuzman I. Pneumonije - uzročnici, dijagnostika, liječenje. Zagreb: Medicinska naklada 1999.
12. Kuzman I. Akutne respiratorne infekcije - dijagnostički i terapijski algoritmi. Glasnik br. 8. Zagreb: Pliva učilište 2002.
13. Atkinson A, Colburn W, DeGruttola V, DeMets D, Downing G, Hoth D, et al. Biomarkers and surrogate endpoints: Preferred definitions and conceptual framework. Clinical Pharmacology & Therapeutics. 2001;69(3):89-95.
14. Standage S, Wong H. Biomarkers for pediatric sepsis and septic shock. Expert Review of Anti-Infective Therapy. 2011;9(1):71-9.

15. Marshall J, Reinhart K, Forum IS. Biomarkers of sepsis. Critical Care Medicine. 2009;37(7):2290-8.
16. Kaplan J, Wong H. Biomarker discovery and development in pediatric critical care medicine. Pediatric Critical Care Medicine. 2011;12(2):165-73.
17. Ng PC, Lam HS. Biomarkers for late-onset neonatal sepsis: cytokines and beyond. Clinics in perinatology. 2010;37(3):599-610.
18. Ng PC. Diagnostic markers of infection in neonates. Archives of Disease in Childhood-Fetal and Neonatal Edition. 2004;89(3):F229-F35.
19. Manzano S, Bailey B, Gervaix A, Cousineau J, Delvin E, Girodias J. Markers for bacterial infection in children with fever without source. Archives of Disease in Childhood. 2011;96(5):440-6.
20. Hsiao AL, Baker MD. Fever in the new millennium: a review of recent studies of markers of serious bacterial infection in febrile children. Current opinion in pediatrics. 2005;17(1):56-61.
21. Belfer RA, Gittelman MA, Muñiz AE. Management of febrile infants and children by pediatric emergency medicine and emergency medicine: comparison with practice guidelines. Pediatric emergency care. 2001;17(2):83-7.
22. Wittler RR, Cain KK, Bass JW. A survey about management of febrile children without source by primary care physicians. The Pediatric infectious disease journal. 1998;17(4):271-7.
23. Nosrati A, Ben Tov A, Reif S. Diagnostic markers of serious bacterial infections in febrile infants younger than 90 days old. Pediatrics International. 2014;56(1):47-52.
24. Bonsu BK, Harper MB. Identifying febrile young infants with bacteremia: is the peripheral white blood cell count an accurate screen? Annals of emergency medicine. 2003;42(2):216-25.
25. Du Clos TW. Function of C-reactive protein. Annals of medicine. 2000;32(4):274-8.
26. Jaye DL, Waites KB. Clinical applications of C-reactive protein in pediatrics. The Pediatric infectious disease journal. 1997;16(8):735-47.
27. Vigushin DM, Pepys MB, Hawkins PN. Metabolic and scintigraphic studies of radioiodinated human C-reactive protein in health and disease. Journal of clinical investigation. 1993;91(4):1351.
28. Andreola B, Bressan S, Callegaro S, Liverani A, Plebani M, Da Dalt L. Procalcitonin and C-reactive protein as diagnostic markers of severe bacterial infections in febrile infants and children in the emergency department. Pediatr Infect Dis J. 2007;26(8):672-7.
29. Lopez A, Cubells C, Garcia J, Pou J, Emergencies SSP. Procalcitonin in pediatric emergency departments for the early diagnosis of invasive bacterial infections in febrile infants: results of a multicenter study and utility of a rapid qualitative test for this marker. Pediatric Infectious Disease Journal. 2003;22(10):895-903.
30. Galetto-Lacour A, Zamora S, Gervaix A. Bedside procalcitonin and C-reactive protein tests in children with fever without localizing signs of infection seen in a referral center. Pediatrics. 2003;112(5):1054-60.
31. Mardešić D. i suradnici, Pedijatrija, Zagreb, 2000.g
32. Kuzman I. Infekcije dišnog sustava: najčešće bolesti čovjeka. Medicus 2005;14:19–26.
33. Kuzman I. Liječenje akutnih respiratornih infekcija u svakodnevnoj praksi. Glasnik br. 13. Zagreb: Pliva učilište. 2005.
34. Kenealy T, Arroll B. Antibiotics for the common cold and acute purulent rhinitis. Cochrane Database Syst Rev 2013;6:CD000247.
35. Braun BL, Fowles JB. Characteristics and experiences of parents and adults who want antibiotics for cold symptoms. Arch Fam Med 2000;9:589–95.
36. Turner RB. The common cold. U: Bennett JE, Dolin R, Blaser MJ, ur. Mandell, Douglas, and Bennett's Principles and practice of infectious diseases. 8. izd. Philadelphia: Elsevier Saunders; 2015, str. 748–52.
37. Fashner J, Ericson K, Werner S. Treatment of the common cold in children and adults. Am Fam Physician 2012;86:153–9.
38. Simasek M, Blandino DA. Treatment of the common cold. Am Fam Physician 2007;75:515–20.

39. Hemiliä H, Chalker E. Vitamin C for preventing and treating the common cold. Cochrane Database Syst Rev 2013;1:CD000980.
40. Turner RB, Fuls JL, Rodgers ND, Goldfarb HB, Lockhart LK, Aust LB. A randomized trial of the efficacy of hand disinfection for prevention of rhinovirus infection. Clin Infect Dis 2012;54:1422–6.
41. Zdravstevno stanje stanovništva u Republici Srpskoj u 2017. godini.

Stručni rad
UDK 657.631.6:174
DOI 10.7251/BLCZB0219288P
COBISS.RS-ID 7634200

ETIKA KAO PRETPOSTAVKA OBJEKTIVNOG FINANCIJSKOG IZVJEŠTAVANJA I RAZVOJA RAČUNOVODSTVENE PROFESIJE

Jozo Piljić[1]

SAŽETAK

Financijsko izvještavanje u modernoj tržišnoj ekonomiji baziranoj na tržištima kapitala ima vrlo važnu informacijsku ulogu. Naime, u uvjetima razdvojenosti funkcija vlasništva i upravljanja u modernim korporacijama jedini su izvor financijskih podataka za ulagače upravo temeljni financijski izvještaji. Na temelju tih informacija ulagači dolaze do korisnih informacija koje mogu poboljšati njihove ulagačke odluke i maksimalizirati povrat ulaganja.
Kako bi postigli ciljeve računovodstvene profesije, računovođe bi pri svom radu morale primjenjivati načela čestitosti, objektivnosti, profesionalne sposobnosti, povjerljivosti i profesionalnog ponašanja. Posljedica raznih manipulacija računovodstvenim podacima, te posljedica mogućih etičkih sukoba su neistiniti financijski izvještaji koji obmanjuju korisnike i cjelokupnu javnost, usmjeravanje kapitala na projekte koji nisu ekonomski opravdani, iz kojih slijedi gubitak ulaganja za vlasnika kapitala i nepovjerenje u financijsko računovodstveni sustav. Profesionalni računovođa ne smije dozvoliti da bude uvučen u pripremu ili izradu financijskih izvještaja na temelju netočnih podataka.

Ključne riječi: *etika, profesionalne računovođe, kvaliteta, financijsko izvještavanje, objektivnost*

ABSTRACT

Financial reporting in modern market economy that is based on the capital market has a very important informational role. This means that in modern corporation conditions, where there is a separation in the functions of ownership and managing, the only source of financial data for investors are basic financial statements. Based on that kind of information investors get useful information that might improve their investment decisions and maximize return on investments.
Professional accountants have an important role in society. Investors, creditors, employers as well as the government and the general public rely on professional accountants for correct financial statements, effective financial management and authoritative advice on different business and tax questions. The attitude and activity of professional accountants in providing such services influences the economy of a country. In order to achieve the goals of the accounting profession, in their work accountants should use the principles of rectitude, objectivity, professional ability, confidentiality and professional behavior.
The outcome of various manipulations with accounting data, and the outcomes of possible ethnic conflicts are untrue financial reports which deceive beneficiaries and the general public, direct capital towards projects which are not economically justifiable and from which a loss in

1 Prof. dr **Jozo Piljić, Fakultet poslovne ekonomije, Sveučilište/Univerzitet "VITEZ" Travnik, Bosna i Hercegovina, e-mail:** jpiljic@yahoo.com

investing for the owner of the capital follows as well as the distrust of the financial accounting system. A professional accountant must not allow him or herself to be involved in the preparation and production of financial statements based on incorrect data.

Key words: *ethics, professional accountants, quality, financial statements, objectivity*

UVOD

Oduvijek su bile prisutne rasprave o kvaliteti financijskog izvještavanja, a naročito su dobile na važnosti sa značajnijim razvojem korporativnih društava i financijskih tržišta. Međutim, nikada u svojoj povijesti do početka ovog stoljeća financijsko izvještavanje nije pobudilo toliko veliki interes ukupne javnosti. Tome su svakako doprinijeli veliki financijski skandali, koji su bili praćeni prevarama u financijskim izvještajima, s kraja prethodnog i početkom ovog stoljeća, i velika financijska kriza, koji su brutalno u negativnom smislu izbacili u prvi plan objektivnost financijskog izvještavanja, dovodeći u sumnju upotrebnu vrijednost financijskih izvještaja i stvarajući krizu povjerenja u računovodstvenu profesiju. Godinama građen ugled, prvenstveno u interesu javnosti, pao je veoma nisko upravo zbog ugrožavanja javnog interesa. Povjerenje, sigurnost i na tome građeni optimizam zamijenjeni su nepovjerenjem, strahom i skepticizmom.

Danas je svima jasno da računovodstvena profesija mora dati prioritet javnom interesu i preuzeti odgovornost prema zaštiti tog interesa na polju financijskog izvještavanja. Raznovrsni korisnici financijskih izvještaja (učesnici na tržištu kapitala, državne institucije, poslovni partneri, regulatorna tijela, rejting agencije, financijski analitičari, investicijski savjetnici, konzultantske agencije i drugi) se oslanjaju na računovodstvene informacije i računaju na nepristranost, poštenje, objektivnost i profesionalno ponašanje profesionalnih računovođa u obezbjeđenju kvalitete financijskih izvještaja. Nizak nivo povjerenja u kvalitetu financijskog izvještavanja obeshrabruje ulagače, povećava stupanj njihove opreznosti, usporava financijske tokove, što ima za posljedicu smanjenje efikasnosti tržišta kapitala i ekonomije u cjelini. Kako su posljedice pogrešnih informacija iz nekvalitetnih financijskih izvještaja veoma neprijatne, javnost, očekuje od računovodstvene profesije da obavlja povjerene dužnosti pridržavajući se najviših profesionalnih i etičkih standarda u obezbjeđenju javnog interesa.

Pored napora usmjerenih na unaprjeđenje zakonske i profesionalne regulative, obezbjeđenje kvalitetnog financijskog izvještavanja podrazumijeva i poštivanje visokih etičkih zahtjeva, zbog toga što je nemoguće obezbjediti precizne norme za sve moguće situacije u praksi. Smatramo da danas, kada su pritisci na računovodstvenu profesiju i očekivanja od nje najveći, a povjerenje investicijske javnosti najmanje, nema drugog puta osim da se obezbjedi da financijsko izvještavanje bude objektivno i transparentno i da financijski izvještaji budu pošteno revidirani. To je jedini način da se povrati izgubljeno povjerenje javnosti u računovodstvenu profesiju. U tom smislu, etičko ponašanje mora postojati kao stanje svijesti profesionalnih računovođa i svih onih koji utječu na kvalitetu financijskog izvještavanja.

ZNAČAJ KVALITETE FINANCIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Problem kvalitete izvještavanja svakako nije jednostavan i može se analizirati iz različitih perspektiva. Potrebno je dati odgovor na sljedeća pitanja:

- zašto je objektivnost financijskog izvještavanja toliko važna,
- šta se podrazumijeva pod objektivnim financijskim izvještavanjem i
- koji su uzroci urušavanja objektivnog financijskog izvještavanja?

Jedino sustav financijskog izvještavanja, obuhvaćajući sve poslovne transakcije koje se odvijaju unutar gospodarskog društva, kao i transakcije s organizacijama i institucijama iz okruženja, daje jedan potpuni sustav kvantitativne analize. Sustav financijskog izvještavanja daje informacije o uspješnosti poslovanja, novčanim tokovima, financijskoj poziciji, promjenama na kapitalu, primijenjenim računovodstvenim politikama, mogućim rizicima i drugim informacijama od značaja za razumijevanje performansi gospodarskog društva. Ovdje se radi o informacijama koje su zbog njihovog značaja za eksterne korisnike dobile javni karakter, što ih je učinilo dostupnim svima i što im je omogućilo da igraju važnu ulogu u smanjenju informacijske asimetrije i povećanju efikasnosti tržišta kapitala.

Kvalitetni sustav financijskog izvještavanja je u funkciji:

- obezbjeđenja adekvatnih informacija ulagačima o postojećim i perspektivnim performansama gospodarskog društva, što je sračunato na smanjenje informacijske asimetrije i rizika negativne selekcije i poticanje efikasne alokacije kapitala;
- obezbjeđenja transparentnosti procesa i rizika na financijskom tržištu, što je zbog smanjenja informacijskih rizika od značaja za sigurnost učesnika na tržištu kapitala, stabilnost financijskog sustava i smanjenje rizika od financijskih kriza;
- obezbjeđenja jačanja povjerenja u tržište kapitala, što ohrabruje domaće i strane ulagače doprinoseći razvoju tog tržišta, razvoju financijskog sektora i ekonomije u cjelini;
- obezbjeđenja informacijske podloge za regulatorna tijela na tržištu kapitala u procesu vršenja svoje nadzorne funkcije;
- preventivnog djelovanja u smislu odvraćanja i sprječavanja financijskih manipulacija koje su sa sobom donijele ogromne ekonomske i društvene štete.

Računovodstvo i računovođe nisu uzrokovali skandale i krizu, ali su u njima participirali. Ovi događaji iz perspektive računovodstvene profesije dali su sljedeće pouke:

- da je neophodno stvoriti jasnu predstavu u javnosti o važnosti financijskog izvještavanja, što je posebno bitno o potrebi adekvatnog reguliranja ove materije,
- da samo regulatorna tijela nisu dovoljna da obezbjede potrebnu kvalitetu izvještavanja,
- da računovođa i revizori kao „čuvari“ javnog interesa imaju obveze i odgovornosti za objektivno financijsko izvještavanje i
- da se moraju uložiti veliki napori kako bi se izgubljeno povjerenje povratilo.

Široka upotreba financijskih informacija, veliki broj korisnika financijskih izvještaja i visok nivo odgovornosti računovodstva u čuvanju javnog interesa podižu kvalitetu financijskog izvještavanja na najviši nivo u skali prioriteta računovodstvene profesije. Međutim, financijsko izvještavanje nije egzaktan proces oslobođen subjektivizma. Procjena vrijednosti imovine, obveza, kapitala, prihoda i rashoda često zahtijevaju subjektivna prosuđivanja, pri čemu mogu postojati legitimna objašnjenja za različita rješenja. Manevarski prostor koji ostavljaju profesionalna i zakonska regulativa je prilično velik i omogućava utjecaj na

oblikovanje financijskih izvještaja. Kapitalizacija pojedinih rashoda ili alternativno, njihovo uključivanje u bilancu uspjeha, procjena vrijednosti nekretnina i opreme i s tim povezani izbori roka trajanja i metoda otpisa, vrednovanje zaliha primjenom nabavne cijene, ili načela niže vrijednosti, odlaganje ili ubrzanje otpisa potraživanja, formiranje ili ukidanje dugoročnih rezerviranja i njihova manje ili više konzervativna procjena, različiti bilančni tretman poslovnog i financijskog lizinga itd. su samo neki primjeri mogućih utjecaja u okviru dozvoljenog prostora na premještanje rezultata gospodarskog društva između različitih obračunskih perioda, a, samim tim, i na tekuću i buduću profitabilnost i financijsku poziciju gospodarskog društva. Problem je još složeniji ako se ovome dodaju i moguće manipulacije, sračunate na namjerno bilančno uljepšavanje performansi gospodarskog društva putem precjenjivanja imovine, skrivanja zaduženosti, priznavanja nerealiziranih prihoda, pogrešne kapitalizacije rashoda, neobjavljivanja transakcija sa povezanim licima, nekonsolidiranja financijskih izvještaja povezanih lica i sl. U ovakvim uvjetima nije lako obezbjediti potrebnu kvalitetu financijskog izvještavanja. Pronalaženje adekvatnih rješenja u takvim uvjetima predstavlja veliki profesionalni izazov (Piljić, 2012).

Imajući prethodno u vidu, kvalitetu možemo shvatiti kao stupanj divergencije informacija u financijskim izvještajima od ekonomske realnosti. Kvaliteta financijskog izvještavanja ima više dimenzija, za ulagače je najvažnije naglasiti da se o kvalitetnom izvještavanju može govoriti ako ono obezbjeđuje:

- objektivno i potpuno predstavljanje ekonomskih performansi, financijske pozicije i rizika kojima je gospodarsko društvo izloženo, kao i
- relevantne informacije za prognozu financijske situacije i uspješnosti poslovanja u narednom periodu.

U tom kontekstu može se reći, da se „... kvaliteta dobitka procjenjuje po tome da li njegova obračunata, iskazana i disponibilna mjera ne ugrožava ili ugrožava buduće dobitke, odnosno da li iza sebe ostavlja šanse za zadovoljavajuće dobitke u budućnosti ili prijetnje za buduće dobitne performanse pa i pojavu gubitaka. Viša kvaliteta se pripisuje dobitku odmjerenom tako da minimalizira buduće poslovne, financijske i rizike pada vrijednosti vrijednosnih papira kompanije, i obrnuto za nižu kvalitetu dobitka." (Stevanović, 2009)

Iz perspektive ulagača može se reći, ako tekući rezultati nisu dobar indikator budućih rezultata, onda objektivnost izvještaja je loša. Negativne posljedice nekvalitetnog izvještavanja su višestruke. Trpe ih vlasnici (gubitak uloženog kapitala i očekivanih prinosa u vidu dividendi i kapitalnih dobitaka), kreditori (gubitak uloženog kapitala i prinosa u vidu kamata), zaposleni (smanjenje plaća i gubitak posla), država (gubitak poreznih prihoda), tržište kapitala (nestabilnost, nepovjerenje, smanjenje aktivnosti), nacionalna ekonomija (smanjenje investicija, rast nezaposlenosti i smanjenje društvenog proizvoda) i računovodstvena profesija (gubitak kredibiliteta). Nizak nivo povjerenja u sustav financijskog izvještavanja obeshrabruje investicije, povećava stupanj njihove opreznosti, usporava financijske tokove, što ima za posljedicu smanjenje efikasnosti financijskih tržišta i ekonomije u cjelini.

Međutim, sve su ovo posljedice, a treba tragati za uzrocima i za rješenjima kako bi se uzroci uklonili. Uzroci su višestruki i nisu vezani samo za računovodstvenu profesiju i značajno nadilaze njene okvire.

Uzroci mogu biti sljedeći:

- nepovoljno regulatorno okruženje koje odlikuju preobimni, kompleksni, često mijenjajući i ne lako primjenjivi profesionalni standardi, inertan odnos države prema potrebi razvijanja kvalitetne regulative i utemeljenja nezavisnih nadzornih tijela, sve do povremenog, pod utjecajem političkih pritisaka, aktivnog učešća države u kršenju regulative putem raznih podzakonskih propisa kojima se na neprimjeren i nedozvoljen način mijenjaju zakoni i nemoć regulatornih tijela da putem različitih uputa i mišljenja pokriju nedorečenosti propisa;
- spora i, po pravilu, zakašnjela zakonska reakcija na probleme nosilaca odgovornosti za kvalitetu financijskog izvještavanja, jednako na nacionalnom i globalnom nivou, što je, također, posljedica nedovoljne brige o javnom interesu, budući da dok traju financijski usponi i dok ulagači i druge interesne grupe ostvaruju koristi nitko ne dovodi u pitanje kvalitetu financijskih izvještaja, a sa pucanjem špekulativnih balona štete su neizbježne i često dramatične;
- nedovoljno kvalitetno korporativno upravljanje, koje obuhvata složene odnose (podjelu moći za upravljanje i kontrolu) između menadžmenta gospodarskog društva, izvršnih direktora i investitora, čemu značajno doprinosi pasivnost izvršnih direktora koji često nisu sposobni da ispune svoju osnovnu ulogu obezbjeđenja kvalitetnog upravljanja bilo zbog svoje nekompetentnosti i nerazumijevanja poslovno-financijskih transakcija, bilo zbog nedostatka nezavisnosti, što je posljedica činjenice da u praksi često generalni direktor bira, plaća i kontrolira izvršne direktore, umjesto obrnuto;
- površnost vršenja revizije, što je posljedica činjenice da revizora plaća gospodarsko društvo čije izvještaje revidira, a koji mora da radi u interesu javnosti, ali i posljedica gubljenja kredibiliteta revizije, kada je sve manji broj društava spreman da dobro plati za kvalitetu, tako da se trka za prihodima revizorskih kuća pomjera sa kvalitete na broj izvršenih revizija;
- nemoralno visoki bonusi, koji se najčešće vezuju za performanse iskazane u financijskim izvještajima, koji su se otele kontroli i koji su izraz nedostatka korporativne kulture i pohlepe (Sundem, 2003)

ETIČKO RASUĐIVANJE KAO PRETPOSTAVKA KVALITETE FINANCIJSKOG IZVJEŠTAVANJA

Sustav financijskog izvještavanja, uslijed obima i značaja informacija koje nudi, njihovog javnog karaktera i njegove uloge u očuvanju javnog interesa, ima ključnu ulogu u informiranju korisnika financijskih izvještaja, unaprjeđenju zaštite ulagača, uspostavljanju povjerenja na tržištu kapitala i obezbjeđenju stabilnosti financijskog sustava. Iz tih razloga, razumljivi su napori koje čine kreatori međunarodne profesionalne regulative, nacionalna zakonodavstva, regulatorna tijela i računovodstvena profesija, kako bi se obezbjedio kvalitetan sustav financijskog izvještavanja, koji bi bio u funkciji obezbjeđenja istinitog i objektivnog prikaza prinosne snage, novčanih tokova i financijske pozicije društva. Na isti način treba gledati i nametanje obveze javnim društvima u pogledu organiziranja interne revizije i sustava internih kontrola, što bi trebalo preventivno da djeluje u pravcu sprječavanja narušavanja imperativa istinitog i objektivnog izvještavanja. Dodatnu sigurnost eksternim korisnicima u pogledu kvalitete informacija u financijskim izvještajima trebalo

bi da pruže nezavisni eksterni revizori putem kredibilnih uvjeravanja o tome da li su, i u kojoj mjeri, financijski izvještaji sastavljeni u skladu sa relevantnim pravilima izvještavanja.

Nosioci odgovornosti za kvalitetu financijskog izvještavanja nalaze se pred velikim izazovima. Na globalnom nivou to su međunarodne organizacije i tijela, Međunarodna organizacija komisija za vrijednosne papire (International Organization of Securities Commissions – IOSCO), Međunarodna federacija računovođa (International Federation of Accountants – IFAC) i Odbor za međunarodne računovodstvene standarde (International Accounting Standards Board – IASB), na nacionalnom nivou to su država, entiteti, nacionalna regulatorna tijela, profesionalne organizacije i nezavisna javna nadzorna tijela, dok na nivou društva odgovornost leži na menadžmentu, profesionalnim računovođama i revizorima.

Savršeno financijsko izvještavanje ne postoji i da, zbog kompleksnosti poslovne prakse, vjerojatno nikada neće biti dostignuto. Naime, nemoguće je razviti pravila jednako uspješno primjenjiva u svim mogućim situacijama. Otuda i postojanje alternativa između različitih računovodstvenih rješenja. Poštivanje profesionalne i zakonske regulative nije dovoljna garancija obezbjeđenja kvalitete financijskog izvještavanja, već je neophodno i etičko ponašanje.

Zajedničko za sve prevare je nedostatak etike, a nerijetko računovodstvene prevare su nastajale kao posljedica neposrednog kršenja zakonske i profesionalne regulative. Formalno ostajanje u okvirima regulative, prikrivanje neadekvatne primjene računovodstvenih politika i načela, suštinsko kršenje duha zakona i oštar sukob s elementarnim etičkim pravilima karakteriziraju takvu praksu.

Etika se može definirati kao skup određenih moralnih pravila koji određuju kako pojedinci i institucije treba da se ponašaju u obavljanju svojih aktivnosti. Etika u računovodstvu može se definirati kao skup široko prihvaćenih moralnih pravila i vrijednosti koje profesionalnim računovođama služe kao putokazi u procesu obezbjeđenja potrebne kvalitete financijskog izvještavanja i odgovornog izvršavanja uloge „čuvara" javnog interesa. Profesionalna i zakonska regulativa u računovodstvu stvaraju minimalne standarde prihvatljivog ponašanja. Nije, međutim, dovoljno samo poštovati zakon, u tom procesu moraju se prihvatiti veće odgovornosti. Etika ide dalje od zakona i pokriva sve one situacije koje nisu obuhvaćene zakonskim i profesionalnim normama, sve one nejasne slučajeve i tzv. pravne praznine. Standardi etičkog ponašanja sužavaju prostor za aktivnosti koje nisu u skladu sa moralnim normama.

Računovođe se suočavaju sa različitim pritiscima: prikazati prihode koji nisu realizirani, kapitalizirati rashode koji moraju da budu priznati kao rashodi perioda, podcijeniti rezultat da bi se smanjila porezna davanja, propustiti neka knjiženja i sl. Ovo jesu „teški" zahtjevi, ali nisu etički izazov. Ovdje je jasno da su ovakve odluke protuzakonite i neetične.

Međutim, postoje i mnoge druge stvari koje zahtijevaju prosuđivanje i gdje mogu postojati dileme i različita mišljenja, ponekad sa ubjedljivom argumentacijom. Pravi je izazov tada prepoznati pravo rješenje i postupiti ispravno. Linije razgraničenja između etičkog i neetičkog mogu da budu nedovoljno jasno uočljive. Pitanja vezana za vrednovanja, uravnoteživanje dobitaka, formiranje rezerviranja i latentnih rezervi, obim i kvaliteta objavljivanja određenih informacija i mnoga druga mogu imati više odgovora. Etika je zapravo neophodna u takvim situacijama, kada imamo više alternativa. Etika se nadovezuje na sve

zakonske i profesionalne norme i prožima ponašanje kreatora standarda, državnih institucija, regulatornih tijela, menadžera, računovođa, revizora i drugih.

Veliki prostor za rasuđivanje od strane profesionalnih računovođa u procesu pripremanja i prezentiranja financijskih izvještaja podrazumijeva ispunjavanje visokih etičkih normi. S obzirom na ozbiljnost problema, računovodstvena profesija je, ustanovila Kodeks etike za profesionalne računovođe, donijet od strane IFAC-ovog Odbora za međunarodne standarde etike, obvezujući organizacije članice IFAC-a i društva da ne mogu primjenjivati standarde koji su manje zahtjevni od onih propisanih ovim dokumentom. U okviru njega ustanovljeni su ključni etički zahtjevi koji se odnose na profesionalne računovođe i koji obezbjeđuju poštivanje osnovnih načela profesionalne etike:

- integritet - zahtjeva časno postupanje, pošteno ponašanje i iskrenost,
- objektivnost - insistira na nepristranosti i profesionalnom poslovnom prosuđivanju,
- profesionalna osposobljenost i dužna pažnja - stavlja naglasak na održanje i unaprjeđenje stručnih znanja, posvećenost i pažnju pri pružanju usluga klijentima,
- povjerljivost - obvezuje na uzdržavanje od objavljivanja povjerljivih informacija i njihovog korištenja za stjecanje osobnih ili koristi za treća lica i
- profesionalno ponašanje - podrazumijeva poštovanje zakonske i profesionalne regulative i izbjegavanje svih aktivnosti koje mogu da diskreditiraju profesiju.

Kodeks etike za profesionalne računovođe omogućava smanjivanje razlika u računovodstvenoj regulativi, kulturi i jezicima te omogućava shvaćanje važnosti profesionalnih vrijednosti računovođa u procesu financijskog izvještavanja.

Od profesionalnih računovođa se zahtjeva da prepoznaju prijetnje od mogućeg narušavanju navedenih načela i da primjene zaštitne mjere ukoliko takve prijetnje postoje kako bi se obezbjedilo poštovanje osnovnih načela. Poštovanje profesionalnih, zakonskih i etičkih normi ponašanja u računovodstvu pri donošenju različitih odluka podrazumijeva da profesionalne računovođe imaju karakteristike koje omogućavaju postojanje etičkog kapaciteta. Pri tome, etički kapacitet odražava sposobnost etičkog prosuđivanja i odlučivanja.

Džozefsonov institut za etiku (The Josephson Institute of Ethics) je identificirao šest stupova karaktera koji obezbjeđuju temelje moralnog donošenja odluka od strane profesionalnih računovođa:

- povjerenje (trustworthiness), koje uključuje iskrenost, postupanje sa integritetom, pouzdanost i prakticiranje lojalnosti u odnosima sa drugima,
- poštovanje (respect), koje u ophođenju sa drugima podrazumijeva učtivost, ljubaznost, pristojnost, dostojanstvo, samostalnost, toleranciju i prihvaćanje,
- odgovornost (resposnsibility), što znači iskazivanje određenog nivoa brige i marljivosti u onome što radimo,
- pravičnost (fairness), koja pretpostavlja tretiranje svih ljudi na isti način, nepristrano i otvoreno,
- brižnost (caring), u smislu sposobnosti da se razumiju interesi i problemi drugih, što Džozefson smatra srcem etike i moralnog odlučivanja, i
- dužnosti dobrog građanina (citizenship), što podrazumijeva ponašanje kao dobrog člana zajednice. (Minz, Morris, 2008)

Kako bi se navedeno moglo postići neophodno je:

- činiti napore na polju unaprjeđenja osobnog razvoja, što podrazumijeva široko obrazovanje, dodatno usavršavanje kroz razne vidove kontinuirane edukacije, čitanje literature o etici, kao i njegovanje posvećenosti prema poslu i visokog mišljenja o profesiji,
- njegovati korporativnu kulturu u gospodarskim društvima koja podržavaju etiku i profesionalizam i gdje primjeri etičkog ponašanja nadređenih i starijih predstavljaju putokaze za podčinjene i mlađe.

Postojanje Kodeksa etike samo po sebi ne čini gospodarsko društvo etičkim ili neetičkim. Ključna je implementacija etičkih normi koje podržavaju odgovarajući sustav vrijednosti. Kršenje etičkih normi (ne samo zakona) može dovesti u iskušenje pojedince i veoma ugledne kompanije da nepromišljeno poduzimaju aktivnosti zbog kojih mogu da budu dovedene u veoma neprijatan položaj. Moralno ponašanje je pitanje od izuzetnog značaja i za kompanije i za državu. Uz sve ovo treba imati u vidu da kodeksi propisuju opće smjernice za profesionalno ponašanje i da se ni oni ne mogu baviti svim pitanjima. Prosuđivanje je neophodno i etički izazovi su veliki.

ZAKLJUČAK

Pouzdano i transparentno financijsko izvještavanje, koje rezultira istinitim i objektivnim prikazivanjem financijskih rezultata društva, bitna je determinanta pouzdanosti i stabilnosti financijskog sustava. Visok nivo povjerenja u kvalitetu informacija iz financijskih izvještaja povećava sigurnost ulagača, ohrabruje nove investicije, ubrzava financijske i robne tokove i podiže efikasnost tržišta kapitala i ekonomije u cjelini. Profesionalna i zakonska regulativa predstavljaju minimalne standarde ponašanja, ne samo profesionalnih računovođa, već i svih onih koji učestvuju u procesu financijskog izvještavanja. Etika se na njih nadovezuje i obezbjeđuje putokaze za ponašanje svih učesnika u tom procesu. Kako u okviru računovodstvene regulative postoji značajan prostor za prosuđivanje, da se odluke često donose u situacijama kada pravila nisu dovoljno jasna i da liniju razgraničenja između onoga što je prihvatljivo i onoga što nije prihvatljivo nije uvijek lako povući, računovodstvo se smatra jednom od etički najzahtjevnijih profesija.

Praktično iskustvo, dodatna usavršavanja i specijalizacija u odgovarajućim područjima omogućavaju profesionalnim računovođama da pridonose boljem razumijevanju i shvaćanju potencijalnih problema kao i njihovom rješavanju.

Literatura

1. Aleksić, A.(2007), Poslovna etika - element uspješnog poslovanja, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu 5: 419-429, Zagreb,
2. Bedeković, M., (2013), Računovodstvena etika i njezina važnost u računovodstvenoj profesiji, Praktični menadžment, IV (2): 102-105, Virovitica,
3. Ćorić, M., Jelavić, I. (2009), Etika u poslovanju, Obnovljeni život, 64 (3): 393-404, Zagreb,
4. Dmitrović-Šaponja, LJ., (2007), Izazovi računovodstva u novom korporativnom okruženju, 97-118, Jedanaesti kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske, Banja Vrućica, Teslić,
5. Dujanić, M.(2003), Poslovna etika u funkciji menadžmenta, Zbornik radova-Sveučilište u Rijeci, 21 (1): 53-63, Ekonomski fakultet u Rijeci, Rijeka,

6. Krkač, K., Volarević, H., Josipović, M. (2011), Načela poslovne etike i korporacijske društvene odgovornosti u području računovodstva, revizije, financija i bankarstva, Obnovljeni život, 66 (2): 187-199, Zagreb,
7. Malinić, D., (2011), Etička dimenzija kvaliteta finansijskog izveštavanja, Ekonomika preduzeća, 59 (5-6): 243-261, Savez ekonomista Srbije, Beograd,
8. Minz, S., Morris, R., (2008), Ethical Obligations and Decision Making in Accounting, Text and Cases, McGraw Hill, New York,
9. Novićević, B., (2010), Etika-*conditio sine qua non* opstanka i razvoja računovodstvene profesije 87-104, 14. kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske, Banja Vrućica, Teslić,
10. Piljić, J., (2012), Analiza financijskih izvještaja, „OOFF-SET", Tuzla,
11. Rezaee, Z., (2005), Causes, consequences and deterence of financial statement fraud, Critical Perspective on Accounting,
12. Stevanović, N., (2009), Bilansno-poliičke implikacije po kvalitet dobitka, Ekonomika poduzeća, specijalni broj: Tajne bilansa: menadžerski pristup, Savez ekonomista Srbije, Beogrd,
13. Sundem, G., (2003), Ethics and Financial Reporting in a Post-Enron Environment, http://www.cga-pdnet.org,
14. Škarić-Jovanović, K., (2008), Etičko ponašanje menadžmenta i računovođa-pretpostavka pouzdanog finansijskog izvještavanja 81-95, Dvanaesti kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske, Banja Vrućica, Teslić.

Zbornik radova Mediji i ekonomija
Collection of scientific papers Media and economy

Izdavač /Publisher :
Izdavačko i grafičko preduzeće
Besjeda
Banja Luka
Miloša Obilića 30
besjeda@blic.net

BLC
Banjaluka Colllege

Za izdavača /For Publisher :
Danilo Novaković

Priprema za štampu i štampa/Prepress and printing:
Grafid d.o.o.
Banja Luka

Za štampariju/For Press:
Branislav Ivanković

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.774(082)
330(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција Медији и економија (2019 ; Бања Лука)
Zbornik radova / Međunarodna naučna konferencija Mediji i ekonomija, 20. septembar 2019. = Collection of Scientific Papers / International Scientific Conference Media and Economy ; [urednik zbornika, editor in chief Svetlana Dušanić Gačić]. - Banja Luka : BLC : Besjeda, 2019 (Banja Luka : Grafid). - 296 str. : ilustr. ; 23 cm

Radovi na više jezika. - Tekst ćir. i lat. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-99938-1-379-8 (Besjeda)

COBISS.RS-ID 8370456